श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वरजि-
चरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

'भगवद्धर्मपरायण सद्वृत्त श्रेष्ठि गोवर्धनदास सुन्दरदास' इत्यस्य
पुष्टिमार्गीयसंस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहतो
'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए.,
एल्एल्. बी., वकील, हाइ कोर्ट' इत्यनेन संशोध्य
'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४७. संवत् १९८२.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

PREFACE.

In the presence of S'rimad Goswāmi S'rī Gokulanāthaji Mahāraja of Badā Mandir, Bombay, an arrangement was arrived at between S'eth Lālji Nāranji and ourselves in May 1925 by which the Trustees of the late S'eth Gordhandās Sundardās agreed to defray the whole cost of the publication of Anu Bhāshya-Bhāshya Prakāsha-Ras'mi. This volume is published in pursuance of the same. For this happy result we express our obligations to S'rimad Goswāmi S'rī Gokulanāthaji Maharaja and the said Trustees

In bringing out this edition we have got hearty co-operation from Goswamis and their learned s'āstris. H. H. Tilakayita S'rimad Goswami S'rī Govardhanalalji and his son S'rī Damodaralalji have been kind enough to lend us two very good Mss. of the Anu Bhashya. Through the kindness of S'rīmad Goswami S'rī Vraja Ratnaji a fragment of the original Ras'mi became available to us for the first time in 1917. S'rīmad Goswami S'rī Vallabhalalji S'rī Muralidharaji, S'rī Gokulanathaji, S'rī Ranchhodlalji, and S'rī Magnalalji have lent us Mss. of the Anu Bhashya from their collections. Last but not the least we must acknowledge our deep obligations to the late Pandit Gattulālāji's Library.

Mr. Jamnadas Kanji B. A., has helped in preparing the press-copy of the Introduction. Messrs Dhirajlal Sankalia, Govardhandas Pragji, Hiralal Mulji, and Purushottam Kanji B. A., have also helped while reading the proofs. Thanks are due to them also.

Bombay,
5-2-1926.

M. T. Telivala.

NOTES.

(1) प्रकृतिपर एवादि. p. 2. L. 1. र. It would be better to read this as प्रकृतिपरमाण्वादि. This would yield very good sense. The only difficulty in this way of reading is that we have to add मा after पर which is not found in the original. The omission of मा seems to be due to the slip of pen.

(2) शोधयति. p. 2. L. 1 र The original reads शोधति This also is correct. धातूनां भ्वादित्वाद्गणकार्यस्यानित्यत्वात् शोधतिप्रयोगोपि साधु ।

(3) वा अन्तरे. p. 14. L. 1. भा. One old Mss. reads अवान्तरे.

(4) अपेक्ष्यते. p. 14 L 3. भा. अपेक्षते seems to be the reading. अपेक्षन्ते seems to be a change suggested by भूतानि

(5) गौणत्वम्. p. 15. L. 8. प्र. Can it be न गौणत्वम्? One न seems to be missing here.

(6) p. 27. L. 9. भा. 'इष्टादिकारिणां प्रतीते. । इष्टादिकारिण प्रतीयन्ते श्रद्धापदेन देवकर्तृकत्वेन च सोमभावसाम्यत्वाच्च'. In one of the Mss. this portion is not in the body of the text, but is added on the top of the margin. This Mss. is written in खडीमात्रा. This addition is possibly subsequent. It may be in the hand of S'rī Vitthaleswara himself. It repeats what follows in the Bhashya. देवकर्तृकत्वेन and साम्यत्वात् seem to be subsequently changed into देवकर्तृत्वेन and साम्यात् respectively.

(7) अन्नभावस्य p. 29. 8. L. 8. प्र. Can it be अन्यभावस्य?

(8) पूर्ववत्××तिला माषा इति. p. 62. L. 4 5. भा. This also repeats what follows in the Bhashya. In the above mentioned Mss. it is not in the body of the text. Same remarks as in No. 6 apply here.

(9) कललादिभावे. p. 68. L. 2. भा. This is the reading adopted by Ras'mikāra. It is the correct one. कलिलादिभाव is unmeaning.

INTRODUCTION.

S'rī Vallabhacharya And His Aṇu-Bhāshya.

S'rīmad Vallabhacharya, the author of the 'Aṇu Bhashya', was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.), in the forest of Champa near Raipur His father was Lakshmana Bhatta, and Yallammagaru was his mother He was a Telagu Brahmin studying the Taitirīya S'ākhā of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also It is not an uncommon phenomenon in India. Ramanuja, Madhva, Nimbarka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshītas, and were devoted to Krishṇa in the form of Gopāla The Swarūpa of Madana-Mohanji in the Seventh Pītha is the one which came to him from his Sixth ancestor Yajna Narayana Bhatta. It is possible that Vallabha's father Lakshmana Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnuswami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Dars'anas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the S'aiva and Vaishnava Āgamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaishnava systems of Madhva, Ramanuja, Nimbarka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the South. Vallabha's desire to go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya-Nagar or Vidya-Nagar, over which ruled the mighty monarch Krishṇadeva-Raya, himself a great Vaishnava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyas. The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tirtha, the Mādhva, and some representative of Mayavadins. It seems also clear that the Dwaita philosophy of the Mādhvas could not hold its own against the attacks of S'ānkaras. At this juncture Vallabha seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this fact. The author of a recently discovered work Vyāsa-Yoga-Charitam, from Vyāsa Raya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishṇadeva Raya, under the presidentship of the then famous Mādhva Swami Vyasa Tīrtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Adwaita pure and simple without the interference of the Māyāvāda of S'ankara; hence all the attacks advanced by Mādhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'अद्वैतपूर्वकभक्ति' disarmed the opposition of both Vaishṇavas and S'ānkaras. The position taken up by Vallabha

was not altogether singular. We believe that Narayana Bhatta, the author of the famous drama Venisanhara, was the follower of a system of philosophy which combined in itself the Pure Adwaita of the Upanishads and the Bhakti-Mārga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on king Krishnadeva, Vyasa-Tīrtha and others who were present there In consequence of this session, the king performed a 'Kanakābhisheka' with Hundred Maunds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and resumed his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present there. Vyāsa-Tīrtha, the Mādhva, actually requested him to be the head-priest of his Matha after him. Vyāsa-Tīrtha with king Krishnadeva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to S'rī Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyāsa-Tirtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

During his visit to Vraja, Vallabha set up the Shrine of S'rī Nathaji on the holy hill Govardhana in a temple built for that purpose by one Purna Malla Kshatriya. There Vallabhacharya used to pass his Chātur-Māsa *i. e.* Āshādha S'ukla eleventh to Kārtika S'ukla eleventh every year. Here he developed the asthetic side of Vaishnavism by refining and perfecting the mode of worship Sevā-Mārga. During his stay in Vraja, on the midnight of 11th day of the bright half of S'rāvana, he says he had holy communion with Lord Krishna, who commanded him to initiate Jīvas in His Service. This initiation consists of two parts: one is the formula to be repeated by the aspirant before the deity by holding Tulsi-leaves in hand and afterwards placing the same at the feet of the deity through Acharya, and the other part is the effect of the same, on the devotee, by which he becomes the Adhikari in the Sevā-Marga of Lord S'rī Krishna. He married one Mahalakshmi. He had two sons by her viz. S'rī Gopinatha and S'rī Vitthalanatha under whom the Sampradaya flourished considerably.

While he was staying in the north of India, Vallabhāchārya came into contact with Kes'ava Kas'mīrin, the famous Nimbarka scholar, and Chaitanya, the Bengal Saint. They were both Krishnopasakas, and it seems from Sampradayika Gathas that their relations were very cordial. Kes'ava presented his pupil Madhava Bhatta Kas'mīrin to Vallabha in Dakshina of भागवतकथाश्रवण. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the amanuensis of S'rī Vallabha. It seems that during Madhava Bhatta's stay with him at Adel, Vallabha composed his numerous works. During that interval Vallabha wrote Purva Mimānsā-Bhashya, Brahma-Sūtra Bhashya, Tattvadīpa-Nibandha with his own commentary, Sūkshma tīkā and Subodhini on S'rimad Bhāgavata, and the sixteen Prakaraṇa Granthas giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his Pūrva Mīmānsā Bhashya is available now. Aṇu Bhashya, as we have it now, is not wholly written by him.

The last Adhyāya and a half of the Bhashya is finished by his son Vitthales'wara. Sūkshma tikā is almost lost. Even Pushti-Pravaha-Maryada-Bheda one of the minor Prakaranas, is not available as a whole. The Bhagavata-Subodhini is available only on the 1st, 2nd, 3rd, 10th and a portion of 11th Skandhas. It is probable that Vallabha wrote on all the Skandhas.

During his stay at Adel, after the completion of his Bhashya on पूर्वोत्तरमीमांसास, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose, and affixed the same to the doors of Kās'i Vis'vanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which, Vallabha left Benares. This work seems to have created a great stir in the world of scholars then living One Ayyanna Dīkshita actually mentions it by name in his Vyasa-Tatparya-Nirnaya. Ayyanna's seems to be a veiled attempt to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyasa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyasa can be determined from the statements of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both Parinama and Vivarta as the view of Vyasa. Hence from the statements of opponent Sankhyas and Naiyayikas, it is impossible to come to the conclusion that Vyasa teaches Vivarta alone in his Brahma Sūtras.

The last portion of his life was passed at Adel. Here he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishṇa with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he burnt his Parnas'āla, joined the Sannyasa Ās'rama, and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed मौनव्रत, and on the 2nd day of the bright half of Āshadha Samvat 1587, he left this world mid-day.

S'rī Vallabhacharya gave permanent form to his views, which were propounded by him in the convention of king Krishnadeva of Vijayanagar, in his commentaries on the Pūrva and Uttara Mīmānsas. From internal evidence available from his writings which are extant, we have reason to believe that he completed his Bhashya both on Pūrva and Uttara Mīmānsas. His mention of 'चकारात् मीमांसाद्वयभाष्यम्' in his Prakās'a on the opening verses of his Tattvadīpa Nibandha would rather suggest an accomplished fact. In numerous places in the Subodhini (his commentary on Bhagavata) he refers to both the Bhashyas as siddha-vastu-facts accomplished. 'भावनापक्षश्च पूर्वमीमांसाभाष्य एव निराकृत.' भा. सु. २. १. ५. Similarly in 'Veda Stuti Subodhinī' he refers to his Bhashya on the Brahma-Sūtras 'भाष्ये विस्तरस्योक्तत्वात्'. We do not find this alleged विस्तर in the Aṇu Bhashya as written by Vallabhacharya. In the Subodhinī on 3. 4. 7. Vallabhacharya writes 'एतान्येव गुणोपसंहारे षोडशाधिकरण्या प्रतिपादितानि'. गुणोपसंहार is the 3rd Pada of the 3rd

Adhyaya of the Brahama-Sutras. The mention by Vallabhacharya of 16 Adhikaranas as referring to 16 adjectives leads us to the inference that he must have written his commentary on the गुणोपसंहारपाद before he came to write his सुबोधिनी on the 3rd स्कंध. In the Anu Bhashya we do not find any reference to these 16 विशेषणs. Nor was the Prakas'akara aware of this, when he first wrote his commentary on this Pada-Bhashya. In the revision which he seems to have made after he finished his तृतीयसुबोधिनीप्रकाश, he added this in his Prakās'a at the end of each of sixteen Adhikaranas, as we find in the original On a perusal of the Anu Bhashya itself, we find that it is an abridgment of a bigger work on Brahma-Sutras of Vallabhacharya. In the ईक्षत्यधिकरण there is no reference to the refutation of साख्यs, though in the beginning of the fourth Pada of the 1st Adhyaya mention is made that साख्य's theory is refuted in the ईक्षत्यधिकरण. In one place it is mentioned that आविर्भावतिरोभाववाद will be explained in details in the तदनन्यत्वाधिकरण, but there beyond the bare mention of the words आविर्भाव and तिरोभाव, we do not find anything else This is possible only in a work of the nature of an analysis. Besides in सुबोधिनी we meet with references to Sūtras of 3rd and 4th Adhyayas, and in some places we find the interpretation as given in Subodhini different from the one found in अणुभाष्य. Of course there is no विरोध or violence to the general views of Vallabhacharya, but difference there is. As an instance we cite 'जगद्व्यापारवर्जम्' ४ ४. २२. ब्र. सू. The interpretation of this Sūtra as given in Subodhini is to the effect that the ऐश्वर्य of the मुक्त Soul is unlimited in all respects, except the power of creation etc. of the Universe In Anu Bhāshya on the same Sūtra, the question is discussed, whether there is any जगद्व्यापार or सासारिकता in लीलासृष्टि, and the same is denied These facts lead us to the inference that Vallabhacharya must have written an exhaustive commentary on the Brahma Sūtras, and the Anu Bhashya which is available at present, is an analysis or a smaller edition of that big work. The name 'अणुभाष्य' also supports our inference. Almost all the works of Vallabhacharya have double editions, e g , the सूक्ष्मटीका and सुबोधिनी on S'rī Bhagawata, the निबन्ध and its प्रकाश. Hence it appears that Vallabhacharya first completed his commentaries on पूर्व and उत्तर मीमासाs. The mention of this fact in his प्रकाश on निबन्ध can be explained on this hypothesis alone. After the completion of these पूर्व and उत्तर मीमासाभाष्यs they became prevalent among the Pandits of Benares following the Bhātta school of Mīmansa and मायावाद of S'ankara. On account of this opposition Vallabhacharya had to come down from Adel to Benares, and proclaim again his views on पूर्व and उत्तर मीमांसाs through his पत्रावलंबन as mentioned above.

Vallabhacharya, during his stay of fifteen to twenty years at Adel, wrote out all his works during the interval of अनवसर from Sevā When he passed away, his first son श्रीगोपीनाथ was about twenty, while the second son S'rī Vitthalanatha was about fifteen. S'rī Gopinatha was in a position to get the benefit of his father's teachings, but through unfortunate circumstances, the सम्प्रदाय could not get the benefit of the knowledge of the Acharya's teachings, through him. S'rī Gopinatha and S'rī Vitthalanatha were on extremely cordial terms, as found from the letters passed between them. About Samvat 1620 or so S'rī Gopinatha left this world at Juggannath Puri, and soon after, his only son S'rī Purushottama followed him.

This unfortunate event embittered the feelings of the widow of S'rī Gopīnatha, and as a result the original works of श्रीवल्लभाचार्य were taken away by her. Under these circumstances, श्रीविट्ठलनाथ tried his atmost to collect the writings of his father, but it appears that he succeeded only in securing the fragment of Anu Bhashya, but could not get the copy of the bigger or complete Bhashya. He had to satisfy himself with the portion of अणुभाष्य which could be secured by him

In Samvat 1622 S'rī Vitthalanath left Adel for good, and migrated to S'rī Gokula, and adopted it as his permanent residence. During his stay at श्रीगोकुल from 1622–1642 Samvat, he came in contact with Emperor Akbar, Birbal, Todarmal, Rai Purshottama and others. Emperor Akbar made a gift of Gokula and Jatipura villages to Vitthaleswar. Akbar in another of his Sanad gave him permission to graze his cows on all lands including the royal ones also. It appears from this time Vitthalanath, who was up to this time known as Vipra or Dīkshita, came to be styled Goswami, a name by which all his agnate descendants are known to this day. How much he loved S'rī Gokula and Govardhana can be learnt from the description of the same in the Anu-Bhashya on 4. 2. 15. B. S., where it is placed above the Vyapi Vaikuntha, on the authority of a Rik. Here he got perfect peace, and it was here that he completed the remaining portion of the अणुभाष्य. Though we have not got Vallabhacharya's Bhashya on the last Adhyaya and a half, the portion of the Bhashya as written by S'rī Vitthalanath has admirably succeeded in bringing out the interpretation of his father on these Sūtras. Thus the संप्रदाय has to depend on this Anu Bhashya as the final authority on Brahma-Sūtras The आचार्यत्व of the सप्रदाय, for this reason, has been attributed by some to the father and son combined Whatever that may be, the Aṇu-Bhashya has been since then the chief authority of पुष्टिमार्गीय Vaishnavas.

Vitthaleshwara passed away in Samvat 1642. After him Purushottamaji is the first commentator on the Anu Bhashya.

S'rī Purushottamaji the author of Bhashya-Prakās'a was born on the 11th day of the bright half of Bhadrapada 1724 Samvat at Gokula. He is Seventh in descent from S'rī Vallabhacharya. In his childhood he seems to have come under the influence of two Scholars S'rī Krishna-Chandraji Maharaja and Chacha S'rī Gopes'aji. The former was his grand uncle and also his Guru (ब्रह्मसंबन्धदाता). Chacha Gopes'aji stood in a similar relation to him. Before Purushottamaji, his guru S'rī Krishnachandraji had begun to critically study the Anu Bhashya. His labours resulted in a rough draft of the Bhava-Prakasikā and a fragment of the commentary of Gunopasanhāra Pada of Aṇu Bhashya. The latter has been completely incorporated by S'rī Purushottamaji in his Bhashya-Prakās'a on that portion. The rough draft of Bhava-Prakas'ika seems to have been utilised in the work current under that name in the Sampradaya. The copy of the same in the hand of S'rī Purushottamaji seems to be a revised version of the original. It summarises what is contained in the Anu Bhashya and Bhashya-Prakāsa combined. Chacha Gopes'aji's influence on Purushottamaji seems to be apparent on a comparison of the Tīkas of both on the Subodhini of the Bhagavata first स्कन्ध Almost the whole of Chacha Gopes'aji's Tippani seems to be incorporated in his Prathama-Skandha-Prakās'a.

Purushottamaji seems to have migrated from Gokula to Surat in Gujarat with his uncle S'rī Vraja-Rajaji soon after 1737 Samvat. After this date S'rī Vraja-Rajaji settled at Surat, where he raised the Haveli for S'rī Bala-Krishnaji. Vraja-Rajaji was childless He was a great scholar of the Prameya School of the Sampradaya. From him S'rī Purushottamji got in inheritance the Swarupa of S'rī Bala-Krishnaji with the Mandira. Purushottamaji acknowledges the obligation in the opening verses of his Bhashya-Prakāsa. Though Purushottamaji seems to entertain the greatest respect for S'rī Vraja-Rajaji, the Prameya mode of thought of his uncle, does not seem to have appealed to him. Purushottamaji's writings can be equally appreciated by both scholars Sampradayikas and others.

Purushottamaji's literary activities continued at Surat and Dumas for forty years and over It seems that he did not live long after 1781 Samvat second Ashadha Sudi 10th Thursday, on which day by a writing he bequeathed all his property including the Swarūpas of S'rī Balakrishnaji and S'rī Vrajes'aji with temples and everything to his namesake cousin.

Between the period of S'rī Vitthaleswara and S'rī Purushottamaji, Anu-Bhashya does not seem to have received requisite attention. Some of the descendants of S'rī Vitthaleshwara might have read the Anu-Bhashya here and there, but the absence of any commentary during almost a century, would rather suggest that sufficient attention was not bestowed on the study of the Anu-Bhashya. S'rī Hari Rayaji the illustrious descendent of Vitthaleswara did copy out Anu-Bhashya in his own hand, but being extremely emotional, he has not chosen to write anything like a commentary, on the Anu-Bhashya. When Purushottamaji approached Anu-Bhashya for his studies, in the absence of any tradition, he felt himself baffled, as can be seen from the concluding verse of the Bhashya-Prakas'a 'संप्रदाये निवृत्ते'. It was a question to him as to how he should find out a mode by which he can thoroughly master Anu-Bhashya. Fortunately for him, there was his Guru S'ri Krishna Chandraji, another descendant of Vallabhacharya. It is possible that the seed of comparative study was sown in Purushottamaji by S'rī Krishna-Chandraji.

Through his inspiration S'rī Purushottamaji, it would seem, thought of undertaking the herculean task of studing all the Brahma-Sūtra-Bhāshyas that were available in his times. Being a Goswami himself, there was no dearth of riches, and in a city like Surat where he lived, materials were ample With the help of these riches, it seems, he secured not only authentic texts of all the Bhashyas, but he seems to have collected round him a band of scholars of those various schools, so that he could be in a position to understand those Bhashyas in their true perspective. With this equipment S'rī Purushottamaji approached the Anu-Bhashya, and his masterly review of the systems of शंकर, रामानुज, भास्कर, मध्व, भिक्षु, and शैव is unparalleled in the history of Vedanta literature. Great scholars like सुदर्शन, जयतीर्थ, वाचस्पतिमिश्र, had written commentaries on the Bhashyas of their respective Acharyas, but nowhere do we find the critical and comparative method such as adopted by S'rī Purushottamaji in the exposition of the Anu-Bhashya.

From the time of S'rī Purushottamaji Sampradayika scholars began to devote their attention to the study of the Anu-Bhashya. Different scholars began to study the Anu-Bhashya, and expound the same in their commentaries from diverse standpoints. S'rī Mathuranathaji and S'rī Muralidharaji both descendants of S'rī Vallabhacharya belonged to the house of S'rī Gopinatha Dīkshita. Both of them were great Mimānsakas. They have written commentaries on the Anu-Bhashya independantly of S'rī Purushottamaji. In their commentaries they display their great hold over the Mīmānsa school of philosophy. The commentary written by S'rī Mathuranathji is called प्रकाश, while that written by S'rī Muralidharaji is named सिद्धान्तप्रदीप. S'rī Mathuranathaji's commentary has not been in print at all upto this day, while S'rī Muralidharaji's commentary on the first three Sūtras has been published by S'astri Ramanatha in his त्रिसूत्री collection. The manuscripts of both these commentaries hitherto seen by us are incomplete. The Sampradayikas, when they separated, divided, it would seem, even manuscripts by metes and bounds. The result of this was rather unfortunate, because both the parties did not get a complete work. This explains how the commentary of S'rī Muralidharaji is available on समन्वय अध्याय alone. S'rī Mathuranathaji's commentary also is available only on the समन्वय अध्याय. Copies of both seen by us end abruptly, which rather goes to show that both these authors might have completed their commentaries. There is one commentary named वागीशप्रसाद written by one S'rī Balakrishnaji son of S'rī Vallabhaji. He also seems to have flourished at Kotah 1745 Samvat.

Two other commentators namely S'rī Vrajanathaji and S'rī Giridharaji also flourished at Kotah. Vrajanathaji has written a commentary on the Anu Bhashya. It is named वेदान्तसिद्धान्तचन्द्रिका or प्रभा. S'rī Giridharaji's commentary is called प्रदीप. Both of them are fragments We do not know whether they completed there commentaries on the whole of Anu Bhashya. Lalubhattaji was a desecendant of S'rī Vallabhacharya from the female side. He has attempted to write a commentary on the Anu Bhashya, but has not completed the same. His commentary is named by him as योजना first and then as निगूढार्थप्रकाशिका. Both प्रभा and this योजना in good many places copy the wording of S'rī Purushottamaji and of S'rī Muralidharaji. Lalubhatta in his commentary refers to one गीतातत्त्वदीपिकाकार's view. This तत्त्वदीपिकाकार was one S'rī Vallabhaji, a desecendant of S'rī Vallabhacharya. We do not know whether he also wrote a commentary on the Anu Bhashya. After this Anu Bhashya with the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji came to be closely studied by योगिश्रीगोपेश्वरजी in his exhaustive commentary named by him रश्मि. Yogi S'rī Gopes'waraji was a mighty scholar, who flourished in the Sampradaya, after S'rī Purushottamaji. He was born in the Jyeshtha Sud 5th 1836 Samvat. He was also a descendant of S'rī Vallabhacharya. He occupied the seat of S'rī Vitthaleshaji Gadi (the second house), after his grand father S'rī Govindaji, for over sixty years of his life, his father S'rī Gokulotsvaji having gone in adoption on the seat of S'rī Balakrishnaji's Mandira at Surat. We have mentioned above that S'rī Purushottamaji beqeathed all his estates to his namesake cousin another S'rī Purushottamaji. The second Purushottamaji was succeeded by his son S'rī

the seat for nearly fifty years, and when she found herself unable to carry on ι Sevā, in Samvat 1841, she adopted S'rī Gokulotsavajı. This incident was a very beneficial one in the cause of the literary activity of the Sampradaya. Through S'rī Gokulotsavaji his son Yogi Gopes'waıaji got the rich treasures of authentic collection of manuscripts of S'rī Purushottamajı. Thus it would not be wrong to say that S'rī Gopes'varaji acquired the literary inheritance of S'rī Purushottamaji. Miraculous powers are attributed to him by Sampradayika Gathas, but we are not concerned with the same at present. On account of his extreme devotion to the नाम and स्वरूप of God, and his aversion to anything worldly, he was fitly called by his contemporaries as योगि. He was an all-round scholar. We have seen his draft of the commentery on the पूर्वमीमांसासूत्रs. His नवार्थी, a commentary on the तैत्तिरीयसंहिता, awaits publication. He felt himself conscious of his knowledge of the world beyond. This explains why he styles himself सपूर्णवेत्तृ from the 3rd or 4th Pada of First Adhyāya of रश्मि. At the end of रश्मि he writes about himself thus-'ब्रह्मज्ञ· कृतकृत्यश्च हृदीश्वरज्ञ एव च, प्रमाणज्ञ कृतज्ञश्च', and we think that a perusal of the रश्मि and the नवार्थी, would lead us to completly agree with what he himself has expressed. He seems to have passed away not long after the completion of रश्मि *i. e.* Samvat. 1897.

The author of रश्मि thoroughly explains not only the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji, but even supplies the want, which was felt by the readers of प्रकाश. प्रकाशकार took for granted, that readers of Anu Bhashya, understood the literal sense of the Anu Bhashya, and hence we rarely find him explaining the literal text of the Anu Bhashya. For this reason, the author of रश्मि, in all places where he finds, that S'rī Purushottamji has not explained Anu Bhashya, tries to give the literal meaning of all the passages of the Anu Bhashya. श्रीगोपेश्वरजी was a great master, and after him one of his pupils S'rī Giridharji of Benares, also a descendant of S'rī Vallabhacharya, wrote a commentary on the Aṇu Bhashya. This commentary is purely based on the प्रकाश of S'rī Purushottamaji, and explains the Anubhashya literally. S'rī Giridharajı was a grammarian, and so we find him in this commentary displaying his mastery over grammar. Another merit of this commentary lies in the fact, that in the beginning of each अधिकरण, it gives the complete विषयवाक्य. So that it clears the reading of the Upanishats, according to S'rī Vallabhacharya. He has divided Anu Bhashya into paragraphs, but the chief merit of his commentary lies in its discussion of the various readings of the Aṇu Bhashya throughout. This commentary is complete, but it has remained upto this day in Manuscripts. S'āstri Haris'ankara Aunkarji has recently undertaken to bring out the edition of Anu Bhashya with this commentary under the patronage of S'rī Muralidharaji Maharaja of Benares, the grandson of S'rī Giridharaji.

of the Anu Bhashya in such a way, as would enable even a biginner to follow it with little difficulty. The whole Manuscript of this work, in the author's own hand, was seen by us in the collection of the Bade S'rī Mathures'ajis temple at Kotah It is really unfortunate that Prof. Magnalal Sāstri who has been publishing the Anu Bhashya with this commentary, does not try to get the use of this original Manuscript. Two other commentaries one by S'rī Giris'adharaji, and another of one Ramanarayana are also said to exist.

In addition to these, two वृत्तिs explain the व्याससूत्रs of Badarayana on the basis of Anu Bhashya. One is the भावप्रकाशिकावृत्ति of S'rī Krishnachandraji, mentioned above. This वृत्ति is bigger than अणुभाष्य It seems to be the summary of अणुभाष्य and भाष्यप्रकाश combined The last three अध्यायs of this वृत्ति are with us, written in the hand of S'rī Purushottamaji, and from the mode in which this Manuscript is written, and from the remark on the last page 'इयं वृत्ति· गोस्वामिपुरुषोत्तमै· स्वगुरुनाम्ना कृता इति श्रुतम्', we are tempted to attribute the authorship of this work to S'rī Purushottamaji himself. At least the final form to this वृत्ति, was undoubtedly given by S'rī Purushottamaji. Two अध्यायs of this वृत्ति have been published by us, and the remaining two are in the press. Another वृत्ति is written by one Bhatta Vrajanatha, a descendant from the female side of S'rī Vallabhacharya, at the intance of king Jayasinha of Jaipur It is a small one explaining the सूत्रs in the light of Anu Bhashya, but in some places the author seems to be influenced by the चैतन्य school, and to that extent its authencity is lessened. It is named मरीचिका. In addition to these, there is one nameless Vṛitti also.

Besides these, there are two small works, what are known as अधिकरणमालाs. After S'rī Purushottamaji completed his भाष्यप्रकाश, he found from experience, that it was a difficult thing for ordinary people to follow. Hence in order to benefit them, he wrote out this न्यायमाला, wherein he has suscintly explained all the अधिकरणs and सूत्रs of Badarayaṇa.

The other work was written by one निर्भयरामभट्ट a Nagar Brahmin and a pupil of लालूभट्ट. He was the मुख्यप्रचारक in the temple of S'rī Dwarakanathaji at Kankroli, during the time of S'rī Vrijabhushaṇaji, in Samvat 1835. He has summarised the purport of all the अधिकरणs according to Anu Bhashya in a simple manner. Both the treatises are already published.

In addition to this there is one Aṇu Bhashya Tattva in S'rī Mathureshaji's library at Kotah. This work has somehow remained unknown in the Sampradaya. One वल्लभदेव has written वेदान्तकौमुदी to explain sutras of Badarayana according to Aṇu Bhashya. One S'rī Vrajanathaji son of S'rī Raghunathaji and pupil of वल्लभजी belonging to चन्द्रमाजी's house has written the meaning of अधिकरणs in Karikas. Some Karikas on Aṇu Bhāshya were composed by S'rī Devakinandanaji, the grandson of विट्ठलनाथदीक्षित.

Thus the descendants of the seven sons of S'rī Vitthalanatha Dīkshita have devoted their attention to the Aṇu Bhashya. S'rī Mathuranatha and S'rī Muṛalidharaji were the descendants of S'rī Giridharaji, the first son of S'rī Vitthales'a. In the second son Govindaraya's line, we have S'rī Hariraya ji and

we have S'rī Krishnachandraji, and his worthy disciple S'rī Purushottamaji, the author of the भाष्यप्रकाश. The fourth son S'rī Gokulanathaji's line became extinct soon after him, and we have not got materials to learn how Anu Bhashya was understood by him. In the fifth son S'rī Raghunathaji's line, we have S'rī Devakinandanaji तत्त्वदीपिकाकार S'rī Vallabhaji, while S'rī Giridharaji of Benares was a representative of the sixth son S'rī Yadunathaji. The seventh son S'rī Ghanshyamaji had one representative Chacha S'rī Gopes'aji. He has not written on Anu Bhashya, so for as we know, but we can learn his views from his commentaries on the 1st and 2nd स्कंध of the Subodhini. Thus from the time of S'rī Purushottamaji down to the time of Pandit Gattoolalaji, who also made an attempt to expound Anu Bhashya, and S'rī Jivanaji of Bada Mandira at Bombay, who is said to have written a वृत्ति on Anu Bhashya, the सांप्रदायिकs have devoted their attention to the Anu Bhashya.

In conclusion we ought not to omit reference to one work which passes in the name of श्रीमद्भाष्य of S'rī Vallabhacharya. Some pages of the जिज्ञासाधिकरण and first Pada of the third Adhyaya and 11 Sūtras of the second Pada have been seen by us. The portion from the third Adhyaya has been published by us in the monthly Pushti-Bhakti-Sudha From the style, this seems to be a clumsy attempt of a writer of recent times. All copies seen by us are new. The style is such as leaves little doubt in our minds, as to the spurious nature of this production.

Having thus surveyed the manuscript-literature on the Anu Bhashya, we shall see how Anu Bhashya was attended to, after printing was introduced into India. The credit of having published अणुभाष्य for the first time, is due to the Asiatic Society of Bengal, who got Pandit Hemchandra Vidyaratna to edit the same in Bibliotheca Indica Series. This text was based on there manuscripts. As a first attempt it was welcome, but its text is unreliable in good many places. Pandit Hemchandra's describing the अणुभाष्य as द्वैताद्वैतपरं व्याख्यानं has done great injustice to S'rī Vallabhacharya. The systeem of S'rī Vallabhacharya was and is always known as the शुद्धाद्वैत It is difficult for us to understand how this fact escaped the notice of the learned editor. However with all its short-comings, we must acknowledge our obligations to the learned editor, because it was through his efforts that Anu Bhashya of S'rī Vallabhacharya became available in print to the public, for the first time as early as 1897 A. D.

After this Pandit रत्नगोपालभट्ट edited Anu Bhashya with भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji for the Benares Sanskrit Series. The Benares edition was a creditable attempt of the late Pandit Ratna Gopala. It was this edition which paved the way for people like ourselves, for the study of the Aṇu Bhashya. But the Benares printing left much to be desired. It did not do justice either to Aṇu Bhashya or Bhashyaprakas'a. One always found it difficult to follow the Bhashya-Prakasha without proper paragraphs and punctuation. There were also many typographical mistakes.

Mr. Magnalal S'astri M. A. of the Deccan College at Poona has published recently the आचार्य's portion of Anu Bhashya with the commentary प्रदीप of Itchharama Bhattaji. The प्रदीप is a great help in understanding the literal text of the Anu Bhashya. In the Bombay Sanskrit Series is published Anu Bhashya under the editorship of S'āstri S'ridhar Pathak of Poona 1921 A. D. This edition claims to be a critical one, but a comparison of its text with that of the Benares edition would show that the claim cannot be maintained. In good many places the text is incorrect and unreliable. Even instances are there where सूत्रs are not correctly printed. Generally we should have expected the Bombay Sanskrit Series to maintain a high standard, and we are disappointed to see that it is not maintained in this edition, in spite of the materials available to the learned S'āstri. The present attempt to publish the Anu Bhashya with Bhashya-Prakash together with the rare commentary रश्मि is undertaken under the following circumstances. In spite of four or five editions of Anu Bhashya, we felt that the text of Anu Bhashya had not been done justice, which was due to it. We have been fortunate to secure the original copy of the भाष्यप्रकाश of S'rī Purushottamaji in his own hand, and comparing the same with the Benares edition, we felt that the literary acumen displayed in the original, was lost in the printed text. S'rī Purushottamaji was a great master. His critical faculty was unparalleled. His love of accuracy was so great, that the quotations made by him, from the works of other writers, when compared with the printed texts of those works, were invariably found by us, to be at an advantage in point of accuracy. From his manuscript we find him putting a point, where we use a coma, for a full stop he makes one stroke, and for a complete idea he puts two perpendicular strokes. When he wants to begin a fresh paragraph he puts two perpendicular strokes, and leaving a space of half an inch, he puts another two strokes, and then begins a fresh paragraph. Important words are coloured with red senna. S'rī Purushottamaji has revised this manuscript at least three to four times. Where he thought that an addition was necessary, he would affix a fine slip and rewrite over it. Where the angle mark was above the line, we had to look for the addition on the top of the page on the margin, counting the number of lines mentioned at the end of the addition. Where the angle was below the line, we had similarly to look for the addition at the bottom of the page.

S'rī Purushottamaji was a great authority in the Sampradaya, and the copies of the भाष्यप्रकाश becam current at once in the Sampradaya. The result was that some of the copies which were made before the revison by S'rī Purushottamaji, did not contain the same. Even our original copy misses the latest revision, because after it was copied fair, it seems the learned author once more revised the same. Yogi Gopeswarji had before him the original referred to above. It would seem, he had not before him the copy of Bhashya Prakās'a containing the last revision, because we have invariably found the latest addition not commented upon in रश्मि, even in those places where an explanation would seem extremely necessary. Such a copy of the भाष्यप्रकाश has also been fortunately available to us. S'rī Purushottamaji has studied all the then existing systems of Vedanta in a critical method. criticision against other systems are very fair, and a student of Anu Bhashya

who wanted to study the Aṇu Bhashya in a comparative method, this was the only commentary that was available in the संप्रदाय. But S'rī Purushottamaji's style is rather difficult. The literal text of the Anu Bhashya in good many places was not cleared up so as to help the beginners. This want has been amply fulfilled by Yogi S'rī Gopes'waraji in his रश्मि. रश्मि explains both the Prakas'a and the Anu Bhashya. The Prakas'a is referred to by him in his commentary by the words 'प्रकृते', while Anu Bhashya is referred to by the word 'भाष्ये'. This रश्मि was completed by S'rī Gopes'waraji in Samvat 1897. We had heard of it a dozen years back, but upto 1917 we had not been fortunate to see the copy of the same. Though we visited and searched the libraries of Kotah, Kankroli, Nathadwar, and other places, we were unable to trace a complete copy of this commentary. It seems except the original which is in our possession, there is no complete copy of this manuscript available anywhere. Through a lucky coincidence the first instalment of this manuscript, came to our hands in 1917. Since then through a series of incidents, almost the whole manuscript of रश्मि in the author's own hand, has been available to us But there was one difficulty in this manuscript. In many places it is most illegible, and the deciphering of the manuscript has taxed our patience to the utmost. With all the care that has been bestowed on it, it is possible that something may have escaped our vigilence. Whatever that may be, we believe that Anu Bhashya as explained and enlarged in the भाष्यप्रकाश and रश्मि would be the best guide to the right understanding of the Aṇu Bhashya of S'rī Vallabhacharya.

We would have liked to commence the printing from the very beginning, but we could not do so as in the original manuscript of रश्मि pages 3 to 21 are missing. We have got another copy of the same, but it is hopelessly incorrect. For this purpose we went to Nathadwar, and H. H. the Tilakayita S'rī Govardhanalalji was kind enough to lend us the manuscript copy of जिज्ञासाधिकरण of रश्मि. But on comparison of this copy with the one in our possession, it appears to be a first draft of रश्मि. Goswami S'rī Gopes'waraji Maharaja, the present occupant of the seat of S'rī Vitthles'aji's Mandira, did not come to Nathadwar, as usualy he used to do, during the last Annakoota festival. If he had come, it was possible to take search, if there was a manuscript of his portion of रश्मि in his temple collection, because it was in this temple that Yogi Gopes'waraji carried on his labours about a hundred years ago. In these circumstances in order to avoid delay, we decided to commence the printing from the third Adhyaya.

The first Pada of the third Adhyaya elaborates the process of the five आहुतिs of श्रद्धा, सोम, वर्ष, अन्न and रेतः through which Devas secure a body which is fit for the attainment of the knowledge of Brahman in case of a निष्काम अधिकारी. All the Achāryas have attributed वैराग्य as the chief object of this Pada, but S'rī Vallabhacharya differs from them all, and shows that वैराग्य may be a subsidiary object, but the main purport of Badarayaṇa in these Sūtras is to show the process of five आहुतिs offered in five fires viz द्युलोक, पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष and योषा through which the body fit for the attainment of ब्रह्मज्ञान is developed by the presiding deities in case of a निष्काम अधिकारी.

We have refrained from entering into further details of the अधिकरणs and सूत्रs, for they have been very beautifully summarised by S'rī Purushottamaji himself in his वेदान्ताधिकरणमाला published by us some time ago, and whatever remains to be said, we propose to say, when the whole work is completed, in an exhaustive introduction.

The text of Anu Bhashya is based on the following manuscripts.

(a) Manuscript belonging to S'rī Damodaraji grandson of S'rī Vitthales'wara. This manuscript is a very reliable one and at the same time it is well written and well preserved.

(b) Another manuscript equally old and accurate.

Both these Manuscripts were kindly lent to us by H. H. the Tilakayita Maharaja of S'rī Nathadwar. S'āstri Nandakis'ora took them out for us.

(c) A manuscript very old and accurate, but in some places, mutilated.

(d) A manuscript old and fairly accurate.

(e) A manuscript well written old and fairly accurate. These three manuscripts C. D. E. were received from the collection of Pandit Gattoolalaji in Bombay.

(f) (g) (h) Three manuscripts about 100 years old and fairly accurate. These three were received from H. H. Goswami S'rī Gokulanathaji Maharaja of Bombay.

(j) A manuscript received from the collection of S'rī Gokuladhis'aji's temple of Bombay through the kindness of H. H. Goswami S'rī Maganlalji Maharaja. This manuscript was taken out for us by S'astri Chimanlal.

(k) A manuscript received from H. H. Goswami S'rī Ranchodlalji Maharaja of Porbander. This mss. was brought to us by S'āstri Harikrishna.

(l) A mss. received from the collection of H. H. Goswami S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kamwan. This mss. is dated 1787 Samvat and though not very accurate belongs to a rather different recension.

(m) A mss. received from H. H. Goswami S'rī Muralidharaji Maharaja of Benares from the Gopala Mandira collection. This was brought to us by S'āstri Haris'ankar Aunkarji.

(n) The edition printed in Bib. Ind. Series. Calcutta.

(o) The edition of the Benares Sanskrit Series edited by Pandit Ratna Gopala Bhatta.

(p) The edition of Prof. Maganlal S'āstri M. A. published in Vaishṇava Parishad Series.

(q) The edition published in the Bombay Sanskrit Series.

In additin to these, in cases of doubt, we have consulted S'rī Krishṇachandraji's भावप्रकाशिकावृत्ति and वेदान्ताधिकरणमाला, the former written in the hand of S'rī Purushottamaji himself.

The text of the Bhashya Prakas'a is based on the original copy written by the author in his own hand. For the portions which are added by the author subsequently to this copy in his fair draft, and which are not incorporated in this manuscript, we have based the text of those additions on three copies. At one time we thought of bracketing this last addition, but on a further consideration, we thought that as the author himself wanted to incorporate the same, it would not be fit to mark out the same.

(a) A mss. dated 1787 Samvat received from his H. H. Goswami S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kamwan.

(b) A mss. received from H. H. Goswami S'rī Ranchhodlalji Maharaja of Porbander.

(c) (d) Two mss. received from Pundit Gattoolalaji's collection of Bombay.

(e) The edition in the Benares Sanskrit Series.

The text of the रश्मि is based on the original copy in our possession as stated above.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

Bombay,
5-2-26.

M. T. Telivala.

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ (३-१-१)

सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे समन्वयः ।
कथं बोधकता तासां स तृतीये विचार्यते ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रीहरिर्जयति । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । **तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्** ॥ १ ॥ अथ तृतीयाध्यायं व्याचिख्यासवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं सारयन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः **सर्वे**त्यादि । 'तं त्वौपनिषद'मित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण्युपनिषद एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनिषदां ब्रह्मणि सम्यगन्वय आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकतानतारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतीनां निराकरणेन श्रुतिवाक्यानां चेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे, **सिद्धः**, मुख्यतया उपनिषद एव ब्रह्मबोधिकाः, नेतरदित्येवं दृढो जातः । अतः परं तृतीयाध्याये तासामुपनिषदां **बोधकता** निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता **कथं** केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षोदेति । ऋषिभिः स्वस्वबुद्ध्योपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं **स** तासां बोधकताप्रकारस्तृतीयेध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथो-

रश्मिः ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ 'आत्मा वा अर'इत्यत्र निदिध्यासनमत्र समाधिरूपम् । भक्तिमार्गीयत्वाद्भाष्यस्य । समाधिदृष्टान्तदृष्टान्तितमानसीसेवायाः साधनेषु मुख्यत्वात् । **सङ्गतिमिति** । वक्ष्यतेऽग्रे । उपोद्घातादिरूपा ताम् । **तन्निवृत्तीति** । आकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थम् । **बोधकतेति** । विद्यानिष्ठैकत्वप्रकारेण बहुत्वप्रकारेण वेति कथंशब्देनोक्ते बहुत्वप्रकारेणेति फलिष्यति । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि'तिश्रुतेस्तद्विषयिणीनां बहुत्वौचित्यात् । कारिकायां 'स समन्वय' इति वक्तुं शक्यते, तथापि प्रथमेऽध्यायेऽतिव्याप्तिरत एवमुक्तम् । विद्याप्रतिपादकानां विशेषसमन्वय इति चेदस्तु । **निरूप्यत** इति । विचारोऽत्र परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षस्थापनम्, निरूपणस्योक्तरूपत्वात् । सामान्यप्रकारकजिज्ञासायाः सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासायाः विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः विद्याविषयत्वेन सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासाया जनकत्वेन हेतुना विचार्यत इत्यर्थः । **प्रथमेति** । ब्रह्म-

एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥ २॥

भाष्यप्रकाशः।

पोद्धातत्वम्, तद्वत् तृतीयस्य **प्रथमविषयभूतोपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारशोधकतया तच्छेषत्वात् तथात्वं सङ्गतिः**। द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवकभाव एव सङ्गतिरिति **बोधितम्**।

नन्वयं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध इति साधनविचारोऽत्रार्थत्वेन युक्तः, न तु बोधकताप्रकारविचार इति शङ्कायां स्वोक्ते गमकमाहुः एकमित्यादि। **गुरुमुखादुपनिषद्भिः श्रुतं** ब्रह्माध्यायद्वयोक्तरीत्या मत्वा निदिध्यासितव्यम्। तदुपायभूताश्चोपासनाः सर्वशाखासु **क्वचिद्वाक्येन प्रकरणेन** वा बोध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारबोधनेन विद्यां जनयति। तां विद्यां तादृग्वाक्यादिमत्यः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैवैकां विद्यां जनयन्ति, असम्भूय पार्थक्येनानेकां वा जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्त्यते। पादे च यथाधिकारमेकामनेकां वा जनयन्तीति फलति। अतो यदि बोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात्, तदोपासनामात्रं **चिन्तयेत्**, न तु विद्यैकत्वानेकत्वम्, प्रयोजनाभावात्। अतस्तच्चिन्तनाद् बोधकताप्रकारविचार **एवार्थ** इति ज्ञायत इत्यर्थः।

रश्मिः।

निष्ठमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं प्रथमार्थस्तं प्रकृतिपर एवादिगतकारणत्वनिरासेन शोधयति स प्रथमार्थशोधकस्तत्त्वात्। **उपोद्धातत्व**मिति। 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्धातं विदुर्बुधाः'। **प्रथमे**ति। प्रथमविषयीभूता योपनिषत् तन्निष्ठो यो बोधकताप्रकारोऽभिन्ननिमित्तोपादानताप्रकारः तेन ज्ञान विद्येति तं शोधयति, अभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनैकेन विद्यानेकानन्दमयत्वादिप्रकारैर्वा ज्ञानं विद्येति विमर्शेऽनेकानन्दमयत्वादिप्रकारैरित्येवं शोधयति यो बोधकताप्रकारः समन्वयविषयविषयकविद्येति बोधकताविशेषप्रकारः स तथा, तस्य भावस्तत्ता, तयेत्यर्थः। **तथात्व**मिति। शेषशेषिभावः। समन्वयः प्रथमार्थः शेषी। विद्याविषयत्वेन समन्वय इति शेषः। सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरिति यावत्। प्रसङ्गेऽन्तर्भूता। **उपजीव्ये**ति। कारणं विषयविधया निराकृतविरोधं विद्यायां न त्वनिराकृतविरोधम्। 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'ति श्रुत्युक्तदोषापत्तेः। उपजीवकं कार्यं विद्या तृतीयाध्यायार्थः। एवकारेण शेषशेषिभावसङ्गतिव्यवच्छेदः। **बोधित**मिति। कारिकया बोधितम्।

'आत्मा वा अरे'इति श्रुतावार्थक्रमेण 'द्रष्टव्य' इति पश्चादन्वयीत्याशयेनाहुः **गुर्वि**त्यादि **श्रुत**मित्यन्तम्। श्रोतव्य इत्यस्येदम्। **निदी**ति। समाधिर्निदिध्यासनं मानसी सेवा। **तदुपाये**ति। **मानसीसेवारूपभक्तेरुपायभूताश्चित्तशुद्धिद्वारा**। यद्यपि मानसीसाधनं तनुवित्तजे, अन्यानि श्रेयांसि च, **तथापि जैमिनिमतोपन्यासात्कर्मणा** चित्तशुद्धौ भक्तिरुपासनया चित्तशुद्धेर्भाष्ये साधारणत्वादुपासनाः साधनत्वेनोक्ताः। अनुगमाच्च। **वाक्येने**ति। 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिना। **प्रकरणेने**ति। **यथा चिन्तये**दिति। तृतीयचरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्तयेत्। **एवे**ति। अध्यायार्थत्वेन **साधनविचारव्यवच्छेदक** एवकारः। फलाध्याये 'साधनैर्ब्रह्मविद्यदी'त्यत्रोपासनाभिरित्यर्थः साधनैरित्यस्य।

ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥ ३ ॥
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु यद्युपनिषन्निष्ठबोधकताप्रकारचिन्तनमेतदध्यायार्थः, तदा संसारगतिप्रभेदसन्ध्यसृष्ट्यादि-बोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां पादानामर्थांस्त्रिभिराहुः **ससाधन** इत्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति परप्राप्तिसाधनतया यज्ज्ञानमुक्तम्, तदपरोक्षमेव विवक्षितम् । 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'त्यादिषु दृशेः प्रयोगात् । तच्च न **शब्दश्रवण**मात्रादिति **मनना**दिविधिभिरवसीयते । **यत्र** पुनः शब्दश्रवणमात्रात्, तत्रापि शुद्धिरवश्यमस्तीति फलबलादेव ज्ञायते । **ततः** पूर्वं शुद्धिर्मृग्या । **हि** अतो हेतोः जन्मना कर्मणा शुचौ विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे विद्यां जनयन्ति, **वा** अथवा, **केवले** जन्मकर्मावदातत्वाभावेपि वरणमात्रविषये । तत्र दृष्टान्तः **यथा योगे** । अतो 'निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणे'ति-श्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येपि केवले **वरण**विषये मनःशोधनपरे च पुरुषे जनयन्ति । 'यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेने'ति योगबोधकध्यानविन्दुश्रुते'र्योगेनैव दहेदंहो नान्यत् तत्र कदाचने'ति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणात् । **एवं वरणे**पि, **'पापकर्षण'** इति । 'अपूतः पूतो भवति मां स्मृत्वे'ति तापनीयश्रुतेः । 'कोटिजन्मार्जिते पापे कृषिः क्लेशे च वर्तते । भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तित'इति ब्रह्मवैवर्तवाक्याच्च भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेश्च भगवतैव सम्भवात् । एवं त्रिविधेष्वधिकारिषु भगवदिच्छया सम्भवत्सु मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाभ्यामेव सिद्धिरिति तन्न विचार्यते, किन्तु **प्रथमं** प्रथमे पादे, **तत्** जघन्याधिकारिणां शुचित्वं विचार्यते । तादृशेषु दययैव व्यासचरणानामेतदुद्यमात् । तथाचोपोद्धातः सहकारिसम्पत्तिरूपस्तदर्थः । ततो द्वितीये पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं **तस्य** जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्यधिकारे जीवस्य सिद्धे

रश्मिः ।

न शब्दश्रवणेति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुत्युक्तात् । तव्यस्य विधौ विधानादाहुः **मनने**ति । ननु भक्तौ 'श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति वाक्याद्वेदान्तवाक्ये मननादिविधिनिवेशे किं बीजमित्यत आहुः **यत्रे**ति । यथा परीक्षितः । 'पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृत'मितिवाक्यात् । फलं मोक्षः । एवकारस्तद्वाचक-शब्दव्यवच्छेदकः । वेदान्तविज्ञानश्रुतौ तद्वाचकः शब्दोस्ति । **तत** इति । श्रुतेः फलबलाच्च । **वरणे**ति । वरणं स्वीयत्वेनाङ्गीकारः, न भक्तिः । वरणजसर्वात्मभावेति वक्ष्यमाणत्वात् । वरणं सर्वत्र कारणम्, अतो न प्रदानवत्सूत्रविरोधः । 'नायमात्मे'त्यादिश्रुती अत्र द्रष्टव्ये । **वरणं पुष्टि**रिति । 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यात् । इदं **भक्तिहेतु**ग्रन्थे स्पष्टम् । भक्तिहेतुग्रन्थे पुष्टिमर्यादयोरेवानुग्रह-साध्यत्वम्, न सर्वात्मभावस्येति चेत् । न । सर्वात्मभावदानस्याकस्मिकत्वापत्तेः । **ज्ञाने**ति । **ध्यानयोगेने**-त्यपि पाठः । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति स्म **एवं वरण** इति । **पापे**ति । ससप्तम्यन्तम् । वरणे पापकर्षणत्वं जीवधर्मे वरणे, ब्रह्मधर्मः पापकर्षणं स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेन । स्वं जीवः इत्याशयेनाहुः **अपूत** इत्यादि । **भगवतैवे**ति । एवकारेण साधनान्तरव्यवच्छेदः । **त्रिविधे**ति । जन्मकर्मभ्यां शुचौ विचाररूपसाधन-सहिते । जन्मकर्मावदातत्वाभावेपि वरणमात्रविषये । **दययैवे**ति । गुरुत्वात्कृपालुत्वम् । 'कृपालुरकृ-तद्रोह' इति वाक्यात् । एवकारस्तु कृपालुत्वधर्मविरोधिधर्मव्यवच्छेदकः । **सहे**ति । शुचित्वरूपसहका-

अधिकारे ततः सिद्धे विषयावधृतिस्ततः ॥ ४ ॥
अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ।
बहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥ ५ ॥

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्धारः । तदनु तस्य ब्रह्मभावयोग्यता । ततो गुणोपसंहारः । ततोऽङ्गविचार इति ।

भाष्यप्रकाशः ।

विषयावधृतिः । विषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य यादृशं ब्रह्मस्वरूपं तस्य अवधृतिर्निश्चयो विचार्यते । ततस्तृतीये पादे अन्तरङ्गविचारेण सूक्ष्मदेहनिष्ठतया मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तमानत्वेन 'तं यथायथोपासते तथा भवती'ति 'यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवती'ति श्रुतेरवश्यफलसाधकतया चान्तरङ्गं यत् साधनं कर्मज्ञानभक्तिमार्गीयमुपासनं तद्विचारेण, गुणानां तत्तदुपासनोपयुक्तानां भगवद्गुणानामुपसंहृतिः तत्तद्विधोपासने तत्तन्नियमनम् । एतादृशे उपासने एतादृशा गुणा एवं चिन्तनीया इति । ततस्तुरीये पादे बहिरङ्गविचारेण स्थूलदेहनिष्ठतया इतरसाधारणतया च बहिरङ्गाणि यानि साधनानि आश्रमादिरूपाणि तद्विचारेण कर्मणां पूर्वोत्तरकाण्डोक्तानां यज्ञतपःशमदमादि-श्रवणादिभगवद्धर्मप्रभृतीनामुपसंहृतिः । नित्यान्येव कार्याणि, तान्यपि 'ब्रह्मण्याधाय' 'सङ्गं त्यक्त्वा' कार्याणीत्येवं नियमनम् । इति एवंप्रकारेण सा उपसंहृतिर्द्विधा, विचार्यत इति क्रिया-पदमत्रापि सम्बध्यते । तथाच जघन्याधिकारिणां पूर्वपादोक्तरीत्या स्वरूपयोग्यतायाः सहकारियोग्य-तायाश्च पूर्वं सिद्धौ द्वितीयपादोक्तरीत्या विषयावधारणे यथाधिकारं तत्तद्गुणकतत्तत्स्वरूपोपासनायां यज्ञादिसाहित्येन क्रियमाणायां तत्तद्गुणकं ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्ति । उत्तममध्यमयोस्तु द्वितीयपादोक्त-ब्रह्मभावाप्तियोग्यतायाः सत्त्वात् पूर्वपादोक्तयोग्यताविरहेपि यथाधिकारं वरणयोगयोः सहकारेणा-वधृतब्रह्मस्वरूपयोस्तदुचितगुणकस्वरूपोपासनायां तदुचितबहिरङ्गसाधनसाहित्येन तत्तन्मार्गरीत्या क्रियमाणायां यथाधिकारं बहिर्वान्तर्वा तद्गुणकं ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्तीति प्रकारविशेषबोधनेनो-पोद्घातः स सङ्गतिरित्यर्थः ।

एवं पादानामर्थानुक्त्वा प्रकारान्तरार्थशङ्कानिरासाय निगमयन्ति तस्मादित्यादि । यस्मादेवं साधनसम्पत्तावुपनिषदां विद्याजनकता, अन्यथा सत्सम्प्रदायेपि परोक्षज्ञानजनकतैव, तस्माद्धेतो-रधिकारिणो जन्मनिर्धारः प्रथमार्थः, न तु वैराग्यार्थं संसारगतिप्रदर्शनमात्रम् । एवं द्वितीयेप्यव-स्थाप्रदर्शनं ब्रह्मभावयोग्यत्वार्थम्, न तु वैराग्यमात्रार्थम् । गुणाद्युपसंहारप्रभृति तूपासनादिद्वारा विद्यार्थं स्फुटमेवेति उपनिषदां बोधकताप्रकारविचार एव तृतीयाध्याये प्रतिपाद्यते, अतो न तेषामसङ्गतिरित्यर्थः । एवञ्च पादेषु प्रथमार्थस्य सर्वाग्रिमोपजीव्यत्वम् । द्वितीयार्थस्य तदग्रि-मोपजीव्यत्वम् । तृतीयतुरीययोस्त्वेककार्यत्वमिति विशेषः सिध्यति ।

रश्मिः ।

रिसंपत्तिरूपः प्रथमपादार्थः । निगमयन्तीति । तस्मात्पर्वतो वह्निमानितिवन्निगमयन्तीत्यर्थः । एवेति । 'वेदान्तविज्ञाने'त्यादिश्रुतेरेवकारः । अन्यमतं निराकुर्वन्ति स न स्थिति । ब्रह्मभावेति । 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेदि'तिवाक्यात् । वैराग्येति । 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये'दितिवाक्याद्वैराग्यार्थमवस्थाः । स्फुटमेवेति । एवकारोऽस्फुटव्यवच्छेदकः । एकेति । एकस्य द्वितीयपादार्थस्य । कारणस्य कार्यत्वं यथा गुणोपसंहारे तथाङ्गविचारेपीति । अङ्गस्य पुरुषार्थाङ्गस्य सर्वा-

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते। तत्र पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्कामत्वाच्च तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति,

भाष्यप्रकाशः।

एवं सर्वं निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति तत्रेत्यादि। तेष्वर्थेषु जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते। गीतायां 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति भगवता ब्रह्मविद एवार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात् तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः। तच्च छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धमिति प्रथमं तत्तात्पर्यमाहुः तत्र पूर्वेत्यादि। सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नप्रतिवचनभूतैः 'असौ वा व लोको गौतमाग्नि'रित्यादिभिरुक्ता। 'असौ वा व लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति। द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाय्वभ्रविद्युदशनिह्रादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यः, वर्षं फलम्। तृतीये पृथिवीसंवत्सराकाशरात्रिदिगवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ताः, वर्षं होम्यम्, अन्नं फलम्। चतुर्थे पुरुषवाक्प्राणजिह्वाचक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः, अन्नं होम्यम्, रेतः फलम्। पञ्चमे योषोपस्थोपमन्त्रणयोनितदन्तःकृत्यभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यम्, गर्भः फलम्। तदग्रे 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते, स जातो यावदायुषं जीवति, तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति, यत एवेतो यतः सम्भूतो भवती'त्यन्तम्।

अर्थस्तु, हे गौतम, असौ वा व द्युलोक एव अग्निः, यथेहाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीयः। तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्य आदित्य एव समित्। तेन हीद्धो द्युलोको दीप्यते, अतः समिन्धनात् समित्। रश्मयो धूमस्तदुत्थितत्वात्। समिद्धे अग्नौ हि धूम उत्तिष्ठति। अहरर्चिः। प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च। चन्द्रमा अङ्गाराः। अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेः। अर्चिषः प्रशमे ह्यङ्गारा अभिव्यज्यन्त इति। नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याच्चन्द्रमसोऽवयवा इव। तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा लोकपालाः कर्मसचिवाः श्रद्धां जुह्वति। 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुत्यन्तरात् 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नवाक्यादग्रे तथैव निगमनाच्च श्रद्धाशब्देनाप

रश्मिः।

त्सभावादेर्विचारः। जन्मेति। सर्वेषु साधनेषु सन्दिग्धं जन्मेत्यर्थः। तेन ब्राह्मदेहादिविचारं त्यक्त्वाऽपां पुरुषवचस्त्वविचार उपपत्तिरुक्ता। तदिति। जन्म। प्रथममिति। सन्दिग्धत्वादिति भावः। तात्पर्यमिति। वाच्यार्थस्तु श्रुतिवाच्यः। तत्र पूर्वेत्यादीति। तत्र जन्मविचारे पूर्वेत्यादेर्हेतोर्मोक्षाभावेन जन्म विचार्यते। सेति। विद्या। 'अदसस्तु विप्रकृष्टे' रूपमित्याहुः द्युलोक इति। श्रुतित्वादेवकारः। आहवनीये जुहोति। एवेति। पूर्ववत्। समिदिति। 'ञिइन्धी दीप्तौ' सम्पूर्वः क्विबन्तः। अग्निरत्र ब्रह्म तच्चाधोक्षजः। 'नक्षत्राणामुदयो यत' इति श्रुतेः। तस्याग्नेरप्रत्यक्षस्यादित्यं विना कः प्रत्यक्षं संपादयेत्। 'यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति वाक्यात्। लोकपाला इत्यादि। लोकपाला अग्न्यादयस्तृतीयस्य षष्ठेऽध्याये सन्ति। ते कर्मप्रधानाः। 'तदुपर्यपी'ति सूत्रे उक्ताः। जुह्वतीति। ददति अदन्ति च। यागानामनेकविधत्वात्। अग्र इति। 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतौ। तथैवेति। इति त्वित्यस्य हेत्वर्थकस्य

तं देवास्तत्र तत्र हुत्वा तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिः।

भाष्यप्रकाशः।

उच्यन्ते। ता जुह्वति। तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति। श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानामपां परिणामः सोमो राजा सम्भवति। एवं हुतास्ता आपो द्युलोकस्थं चन्द्रमनुप्रविश्यापूर्यमाणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात् तमारभन्ते। एवमग्रेऽपि। वृष्ट्युपकरणमेघाभिमानिनीदेवताविशेषः पर्जन्यः। तस्मिन्नग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षरूपेण परिणमते। तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमन्नरूपेण परिणमते। अन्नं च पुरुषाग्नौ हुतं रेतोरूपेण परिणमते। रेतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भरूपेण परिणमते। तदाह 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति। वैराग्यार्थमाह 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादि। 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति। तं पूर्वोक्तं प्रेतं मृतं दिष्टं निर्दिष्टमितो मरणस्थानाद् अग्नये एवाग्न्यर्थमेव हरन्ति पुत्रा ऋत्विजो वा नयन्ति। यतोऽग्नेः सकाशादेव इत आगतः श्रद्धादिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्यो भूतेभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः।

अतः परं तात्पर्यमुच्यते। गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध उक्तः। तत्र 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इत्येतल्लक्षणकं निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितश्चासीत्, तस्य पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावान्न मोक्षः, कामनाभावाच्च न स्वर्लोको मुख्यतया फलम्। तथा सति साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमात् फले जननीये तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायां 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति गीतावाक्यात् तादृशयज्ञस्य पावनमेव फलमिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येको हेतुः।

रश्मिः।

निगमनघटकत्वादेवकारभिन्नानुपूर्व्यवच्छेदकः। 'अपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुतेश्चन्द्रविषयायाश्चन्द्रपुष्पत्वप्रकारमाहुः **श्रद्धाशब्दे**ति। **आरभन्त** इति। षोडशी तु न संभवति कर्त्री। ध्रुवत्वात्। **आपूर्ये**ति। शुक्लपक्षे। आपूर्यते चन्द्र इत्यापूर्यमाणस्य पक्षे। तदेवाहुः **वृष्टीत्या**दिना। वृष्टेरुपकरणं मेघाभिमानिनी देवता तद्विशेषः। 'पर्जन्यो भगवानिन्द्र' इत्यत्र सिध्यति नन्दवाक्ये। **स उल्बावृतो गर्भ इत्यादी**ति। 'दशमासा'नित्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया। **पूर्वोक्त**मिति। 'तत्र प्रयाता गच्छन्ती'त्यत्र प्रयातपदेनोक्तम्। **निर्दिष्ट**मिति। परलोकं प्रति कर्मणा निर्दिष्टम्। **अग्नेः सकाशा**दिति। अन्यथा जगत्कर्तृत्वमग्नेर्भज्येत। **इत्येवे**ति। श्रौतत्वादेवकारः। **सामान्यत** इति। तात्पर्यरूपविशेषार्थं विनाभिधामात्रतः श्रुत्यर्थो बोध्य इत्यन्वयः।

भाष्यं विवरीतुमाहुः **अतः पर**मिति। **तत्र प्रथम** इत्यादिभाष्यविचारात्परम्। अभिधाया वा परम्। विवृण्वन्ति स्म **तत्रे**त्यादिना। **मुख्यतये**ति। ज्ञानरहितत्वेन 'विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवे'दिति वाक्यान्न मुख्यतया। किं मुख्यतया फलातिरिक्तं फलमिति चेत्। न। शारीरब्राह्मणे 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्युक्तं ज्ञेयमिति। भूतेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः **तथा सतीत्यादि**। विवृण्वन्ति स्म **यज्ञो दान**मिति। **चैवे**ति। तेनान्येषामेष्वन्तर्भाव इति भावः। यथा 'पूययेत्यङ्घ्रिरेणुभि'रितिवाक्यादङ्घ्रिरेणूनाम्। **तादृशे**ति। पावनजनकयज्ञस्य। एवकारेण मोक्षस्वर्लोकौ व्यवच्छिद्यते। **एवे**ति[1]। स्वर्लोकव्यवच्छेदक **एवे**ति। भाष्ये इतिशब्दस्य हेतुवाचकत्वादाहुः **एको हेतु**रिति। श्रद्धादिहोमे हेतुः।

१. एवेति रश्मिपाठः।

भाष्यप्रकाशः ।

निष्कामत्वादिति द्वितीयः । स त्वित्यर्थं ज्ञेयः । वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती । अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस्य करणत्वान्मध्ये देवताप्रीतिं जनयन्ति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । अदृष्टादिकं तु न व्यापारः । दृष्टस्य सम्भवे तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । याज्ञिका हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते । देवता च मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती । तत्र 'सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहु'रिति विग्रहः । 'अग्निरिदं हविरजुषते'ति हविःस्वीकारः । 'अद्धीदिन्द्रप्रस्थितेमा हवींषी'ति हविर्भोजनम् । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति तृप्तिप्रसादौ । एवं विग्रहादिपञ्चकवत्त्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीयं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तथोपलब्धेः । 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व' इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' 'यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्या'दित्यादौ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वाच्च । अतः सैव हविर्गृहीत्वा प्रीतिद्वारा व्यापारीभवितुमर्हति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता । तत्र यागकर्तुर्निष्कामत्वे तया किं वा उपकर्तव्यमित्यपेक्षायां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाल्लोकपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः ।

ताभ्यां हेतुभ्यां देवास्तत्र तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूतैस्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्तियोग्यं निष्कामत्वात् सम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिर्वदति । शेषं तु वैराग्यार्थं वदति । अन्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेरत्रैतावद्धोमकथनस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यात् । अतोऽर्चिरादिमार्गेऽधिकारिविशेषबोधन एव तात्पर्यमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

द्वितीय इति । भाष्ये द्वितीयत्वेन प्रतीतः । द्वितीयोपीत्यन्तो हेतुरिति । तेन शैल्या स्वरेण च । चस्त्वर्थ इति । निष्कामत्वात्त्वित्यर्थः । तेनेह पावनशरीरसंपादने निष्कामत्वस्य हेतुत्वमावृत्त्या वक्ष्यन्ति । हेतुं व्युत्पादयन्ति स **स त्वि**त्यादि । निष्कामस्त्वधिकार्यन्यथासिद्ध इति स हेतुर्वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यन्तघटको ज्ञेयः । **पुरुषे**ति । यजमानप्रयत्नस्य स्वल्पत्वात्पुरुषशब्दो यजमानादिपरः । **करणे**ति । व्यापारवदसाधारणं कारणं करणं तत्त्वात् । अपूर्वं कार्यपर्यन्तं वर्तमानं दूषयन्ति स्म **अदृष्टे**ति । **स्वर्गादी**ति । आदिनात्मसुखम् । 'यन्न दुःखेने'ति वाक्यात् । **प्रजापती**ति । 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधु'गिति पूर्ववाक्येऽनेन यज्ञेनेत्यर्थादनेनेत्यत्रानुवादकं पदं यज्ञार्थकत्वेन वाक्यमप्यनुवादकमतस्तथेति । **अग्नय** इत्यादिसंहिता । **जुष्टम्** । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । प्राग्भिः प्रीत्या सेवितम् । **निर्वपामि** । 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने' । निर्वापं प्रक्षेपेण बीजतन्तुसन्तानं करोमि । अतिविस्तरत्वात्तत्र प्रक्षेपेणेत्याद्युक्तम् । 'नानन्तोऽनन्तपारस्ये'ति वाक्यात् । **निरुप्त**मिति । 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने' कर्मणि क्तः । **इत्यादा**विति । **कर्मसचिवे**त्यादि । पूर्ववत् । **एवे**ति । तृतीयस्य षष्ठपञ्चमयोरध्याययोरस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् । **भूताना**मिति । पञ्चानाम् । **तदधीनत्व**मिति । इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाधीनत्वम् । **हेतु**रिति । इतिशब्दान्तः ।

तत्र तत्रेति द्युलोकादौ हुत्वा । अत्र पूर्वोक्तं हेतुद्वयम् । आवृत्त्या त्वाहुः **निष्कामत्वा**दिति । संपादने एको हेतुः । **तत्कृत**मिति । देवकृतं निष्कामयज्ञकर्तुरुपकारम् । **शेष**मिति । 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादि पूर्वमुक्तम् । पूर्वोक्तं तात्पर्यार्थं स्पष्टयन्ति स्म **अन्यथे**त्यादि । **एताव**दिति । पञ्चम्याहुत्यन्तम् । **अर्चि**रिति । 'अग्निर्ज्योतिरह' इति गीतावाक्येन पूर्वमुक्ते पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहवानधिकारिविशेषबोधने ।

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुमिदमधिकरणमारभते।

नच पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव। तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात्।

भाष्यप्रकाशः।

एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः तत्र जीवेत्यादि। तादृशे यज्ञकर्तरि जीवादिशोधिकाया आत्मविद्याया आसन्योपासनाया[1]श्चाभावे देवैर्होमेन सम्पादितमपि तच्छरीरं ज्ञानानुपयोगाद् व्यर्थमिति होमोऽत्र शोधक इति तेषां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य, तेषामपि होमं वक्तुं जीवस्येतो लोकान्तरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यसाधनायेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः।

ननु नेदमधिकरणप्रयोजनम्, वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनस्यैव श्रुतौ मुख्यतया प्रतीयमानत्वेन, उपसंहारे 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति संसारजुगुप्साश्रावणेन च, ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षायां मानाभावात्। वाजसनेयके 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तेते त इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतस्ततः स्त्रियमाविश्ये'त्यादिना पुनरावृत्तेरुक्तत्वात् तस्याश्च धूमादिमार्ग एव दर्शनेनात्र तदुपयोगाभावाद् धूममार्ग एव ता आहुतय इति न तदर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्कायामाहुः नचेत्यादि। स्याद्वैराग्यमात्रार्थता, यदि धूममार्ग एव पञ्चाहुतयः स्युः। न त्वेवम्। कुतः। तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात्। प्रश्नप्रतिलोमक्रमेण वक्तुमारब्धायां विद्यायां 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्न्यादिप्रपञ्चनम्, तदनन्तरं 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'त्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनम्, 'यथा पुनरावर्तन्त' इत्यस्योत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम्, देवपितृयानयोः पथोर्व्यावृत्त्युत्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम्, 'यथासौ लोको न सम्पूर्यत' इत्यस्योत्तरत्वेन 'जायस्व म्रियस्वे'ति तृतीयस्थानकथनम्। तत्र

रश्मिः।

एवेति। अन्ययोधनव्यवच्छेदकः। प्रतीकेति। अङ्गोपासनायाः। सूर्यादीन्यङ्गानि।

इत आरभ्य शाङ्करभाष्यीयं पूर्वपक्षमाहुः नन्वित्यादि। एवेति। श्रुतित्वात्। 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः। **श्रुताविति**। 'स उल्बावृतो गर्भ' इत्यादौ। **मुख्यतयाभिधेयतया**। **ज्ञान** इति। ज्ञाननिमित्तम्। 'ज्ञाने पुरुषं जुहोती'त्यत्र कर्मणा समवायात्। 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी। **उत्क्रामत** इति। आधिदैविकवादाज्जडाहुत्योरुत्क्रमणम्। **इमामिति**। पृथिवीम्। अन्तरिक्षस्य पूर्वमुक्तेः। **एवेति**। ज्ञानमार्गे 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेरेवकारो ज्ञानमार्गं व्यवच्छिनत्ति। एवेति। पूर्ववत्। **एवेति**। ज्ञानमार्गव्यवच्छेदकः। तत्र गमनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत्र गमने**त्यादि। **प्रश्नप्रतीति**। प्रश्नानुलोमक्रमस्तु 'श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳ समितिमेयाय, तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाच, कुमारानु त्वाशिषत् पितेति, अनु हि भगव इति, वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति, न भगव इति, वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त३ इति, न भगव इति, वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति, न भगव इति, वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत ३ इति, न भगव इति, वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति, नैव भगव इती'ति। **तदनन्तर**मिति। अर्चिरादिमार्गकथनमित्यनेनान्वेति। अन्यथा प्रतिलोमक्रमे 'यथासौ लोको न पूर्यत' इत्यस्येत्यापत्तेः। **अर्चिरादी**ति। प्रयन्तीत्यस्य प्रगच्छन्तीत्यर्थादर्चिरादिमार्गकथनमुत्तरम्। 'तद्य इत्थं विदु'रित्यादिश्रुत्या कथनम्। **धूमादीति**। 'अथ य इमे ग्राम इष्टे'त्यादिश्रुत्या कथनम्। **व्यावृत्तीति**। तेन व्यावर्तनेतिपदस्य भावल्युडन्तत्वं बोधितम्। **तयो** पथोः **प्रपञ्चनं** 'अर्चिषोऽहरह्न' इत्यादिश्रुत्या प्रपञ्चनम्। तथा 'धूमाद्रात्रि'मित्यादिश्रुत्या द्वितीयप्रपञ्चनम्। **जायस्वेति**। 'जायस्व म्रियस्वेत्येतꣳ तृतीयꣳ स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यते, तस्माज्जुगुप्सेत' इति श्रुतेः।

१. आसन्योपासनाया इत्यत्र प्रतीकोपासनाया इति रश्मिपाठ. श्रीहस्ताक्षरेषु सन्दिग्धत्वाद्बोध्यः।

भाष्यप्रकाशः ।

अर्चिरादिमार्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । यदि हि धूममार्ग एव ताः स्युः, तदा तादृशदुःखजनको भूयान् विशेषो न श्रूयेत । तस्य पञ्चाहुतीर्विनापि वाजसनेयके पूर्वं जीवद्दशाकृतयज्ञाहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात् । तथाच पञ्चाग्निक्रमेण शरीरनिष्पादनं चेन्मुमुक्षुष्वनपेक्षितं स्यात्, तदास्मिन् प्रकरणेऽर्चिरादिमार्गं न ब्रूयात् । प्रश्नक्रमेणोत्तरकथने शिष्यबोधसौकर्यात् । अथ स्वस्योत्तरदानसौकर्यार्थं व्युत्क्रमः । तथा सत्यूर्ध्वगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चाग्निविद्याया उपजीव्यता । सा च होमद्वारिकैव । अत एव तदव्यवहितोत्तरमर्चिरादिमार्गेणोर्ध्वगतिव्युत्पादनम् । तस्मात् केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षितमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वर्चिरादिमार्गो ह्येतद्विद्याज्ञानवतामेव, न तु तथा

रश्मिः ।

श्रवणादिति । एवं हि श्रूयते 'अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्ष आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इती'त्युक्तार्चिरादिमार्गैर्गमनात् 'धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाꣳस्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति, तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वाथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'ति धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । अभ्याशो ह क्षिप्रमेवेत्यर्थः । एवमग्रेपि । **धूममार्ग** इति । एवकारोऽर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकः । तदा पञ्चाग्निविद्याऽप्रवर्तक आहुतिवैयर्थ्यसंपादको दुःखजदेहे ज्ञानजनको विशेषो'ऽशक्योपदेशोऽनुपदेश' इति सांख्यसूत्रान्नोपदेशकश्रुतिवाक्यं श्रूयेत । अयमुपदेश उपपाद्यः मार्गभेदेन । यथा 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसा'मिति ज्ञानमार्गे । भक्तिमार्गे क्लेशाभावात् । **तस्ये**ति । देहस्य । आहुती इमामाविश्य देहरूपां तर्पयित्वेत्यर्थाद्बोधितत्वात् । वाजसनेयकं पूर्वमुक्तम् । **तथा चे**ति । पञ्चाग्निविद्याप्रतिलोमक्रमेण पञ्चाग्निविद्यामुक्त्वा 'यदितोधि प्रजाः प्रयन्ती'ति प्रश्नोत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनानन्तरं तादृशदुःखजनकभूयोविशेषश्रवणे च । **पञ्चाग्नी**ति । व्युत्क्रमेण अर्चिरादिमार्गमित्यनेनान्वेति । **अस्मिन्नि**ति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे । पञ्चाग्निक्रमेणेत्याद्युक्ते हेतुमाहुः **प्रश्नक्रमेणे**ति । **उत्तरे**ति । अर्चिरादिमार्गस्याधिकार्याकाङ्क्षत्वेनान्त्यपञ्चाग्निविद्यायाः पूर्वत्राकर्षेणोत्तरदानमसौकर्येण भवति । आकर्षस्य दुरूहत्वात् । ऊर्ध्वेति । 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'ति श्रुत्युक्तोर्ध्वगतेः प्रश्नोत्तरम् । **उपे**ति । आविर्भावकशक्त्याधारत्वलक्षणा । पूर्वत्वमर्थात् । **होमे**ति । एवकारेणाद्वारकहेतुत्वं व्यवच्छिद्यते । **तदव्यवे**ति । पञ्चाग्निविद्याऽव्यवहितोत्तरम् । **केषाञ्चि**दिति । अनेनासंदिग्धानां ज्ञानोत्पादकानां नात्र वार्तेति सूचितम् । **अपी**ति । अपिना वैराग्यार्थम् । एवेत्ययुक्तत्वव्यवच्छेदकः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्युपसंहाराद्वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनादस्य पक्षस्यायुक्तत्वं प्राप्तम् । वस्तुतस्तु उपक्रमस्यासंजातविरोधित्वात्पञ्चवैदिकप्रकारेण होमजसंसारगतिप्रभेद-

'तद् य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'ति तज्ज्ञानवतोपि यत्रार्चिःप्राप्तिः, तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात्। ज्ञानार्थमेव तथोत्पत्तेः। पुनरावृत्तिः परं तुल्या।

अथवा। निष्काम एव धूममार्गः। 'योगी प्राप्य निवर्तत' इति स्मरणात्। भोगार्थमेव धूमादिलोकाः। निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव। अन्ने प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम्।

भाष्यप्रकाशः।

निष्पादितशरीराणाम्, 'तद्य इत्थं विदु'रिति विद्यावतामेव कथनात्, अतस्तावतैवोपजीव्यत्वम्, न तु होमद्वारकमित्यत आहुः तद्य इत्यादि। तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् बाधकस्याभावाच्च कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तद्धेतोरुक्तत्वादित्यर्थः। एवञ्च 'तद्य इत्थं विदु'रिति श्रुतावपि य इत्थं एवंप्रकारेण प्राप्तदेहास्ते विदुः ब्रह्म जानन्ति। 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते'। अत्रापि विदुरितिपदं देहलीदीपवदन्वेतीति गीतावाक्यस्वारस्याद् बोध्यम्। नन्वर्चिरादिमार्गस्य होमोपजीवकत्वमाहुतिस्वभावविरुद्धम्, आहुतीनामावृत्तिस्वभावत्वादित्यत आहुः पुनरित्यादि। अर्चिरादिमार्गेपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिस्तुल्या। अत आहुतिस्वभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याप्युपजीवकत्वं युक्तमित्यर्थः।

ननु 'ते वा एते आहुती' इति श्रुतौ आहुतिभ्यामेव यज्वशरीरान्तरनिष्पत्तिश्रावणाद् धूममार्गेपि पञ्चाहुत्यङ्गीकारे न किञ्चिद् बाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेपि ज्ञानयोग्यदेहसम्पादकत्वं होमस्य साधयन्ति अथवेत्यादि। उक्तगीतावाक्यान्निष्कामयज्ञकर्तर्येव धूमादिमार्गः। ब्रह्म-

रश्मिः।

दर्शनस्य कर्मत्वेन शुद्धिद्वारा ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात्पञ्चाग्निविद्यात्वप्रसिद्धेः। ज्ञानकाण्डत्वाच्च युक्तं तादर्थ्यम्। उपसंहारस्यापि ज्ञानाङ्गवैराग्यबोधकत्वं युक्तमेव। अतस्तादर्थ्यमित्यस्य वैराग्यार्थमित्यर्थः, न तु ज्ञानार्थमित्यर्थः। **एवे**ति। वक्ष्यमाणश्रुतेरेवकारः। **एवे**ति। तथा निष्पादितशरीरव्यवच्छेदक एवकारः। **तावतैवे**ति। विदुरित्युक्तशाब्दज्ञानेन। श्रुतत्वादेवकारः। **साधके**ति। ज्ञानार्थत्वसाधकोपपत्तेः। **प्रागि**ति। न च धूमेत्यादिभाष्ये तत्प्रकाशे चोक्तत्वात्। यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्रेत्यादिभाष्यविवरणं **कैमुतिके-नेति**। एवकारः 'तद्य इत्थं विदु'रिति श्रुतेः। **तदे**ति। उत्कर्षज्ञानकाले। कैमुतिक उत्कर्षनिवेशात्। **तत्प्राप्तिर**र्चिरादिप्राप्तिः। कैमुतिकन्यायहेतोर्द्वितीयस्योक्तत्वाद्भाष्य इत्यन्वर्थः। **जानन्तीति**। 'विदो लटो वे'तिसूत्राद्विदुरित्यस्य विवरणं जानन्तीति। वृत्तिस्तु 'वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्यु'रिति। **विदुरितीति**। उपासनया शुद्धे चित्ते विदुः। **गीते**ति। 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल' इति पूर्वोक्तवाक्यस्वारस्यादित्यर्थः। अन्यथा गीतावाक्यीयब्रह्मवित्पदस्यास्वारस्यमेतच्छ्रुतिसमानार्थकत्वाभावेन स्यात्। ततश्च गीतावाक्यास्वारस्यं स्यादिति। **होमे**ति। होमस्य कार्यत्वम्। **श्रुता**विति। उक्तवाजसनेयकश्रुतौ। **यज्वे**ति। 'पुरुषमाविशतः ततः स्त्रियमाविश्ये'ति श्रुत्यंशेन यज्वेत्यादिः। द्वित्वश्रुत्याहुः **धूममार्ग** इति। **उक्ते**ति। भाष्योक्तान्महापुरुषयोगाध्याये 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्। तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत' इति गीतावाक्यात्। **निष्कामे**ति। 'वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्। अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्य'मित्यत्र वाक्यात्। भाष्यादेवकारः। **एवे**ति। द्वित्वान्यसंख्याव्यवच्छेदकः।

'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धूमादिलोकाः । 'तद्य इह रमणीयचरणा' इत्यादिनोक्ता उत्तमदेहनिष्पत्तिस्तु पश्चात्प्रायेव । तथा सति निष्कामतया इष्टापूर्ताद्युपासने धूममार्गेणेहागतस्य 'न हि कल्याणकृत् कश्चि'दित्यादिना गीतायामुक्तान्न्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । सापि 'एतद्धि दुर्लभतर'मिति वाक्यादुत्तमाधिकार एवेति धूममार्गे एवाहुतीनामङ्गीकारेपि निष्प्रत्यूहा ज्ञानयोग्यदेहनिष्पत्तिः । नच कपूयचरणावस्थानिरूपणविरोधः । स्वीयदुष्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां दुष्कर्मिणां जीवानामपि मैथुनादुत्पत्तिबोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् । अतो धूममार्गेपि विलम्बाधिक्येन प्रकारभेदाद् योग्यदेहनिष्पादकत्वम्, अतस्तत्रैवाहुत्यङ्गीकारपक्षेपि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेतॄणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममार्गोऽस्त्वित्यत आहुः **एवं त्रयीत्यादि** । **पृथगुपदेशा**दिति । बृहदारण्यके भिन्नप्रकारेण 'एवमेवानु परिवर्तन्ते' इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात् । तथाच प्रकारभेदात्तस्य नैतद्बाधकत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

भोगार्थमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ब्रह्मगती**ति । **एवे**ति । श्रुतेरेवकारः । **धूमादी**ति । 'धूममभिसंभवन्ती'त्यादिश्रुत्युक्ताः । **निष्पत्ति**रित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **नच इहे**ति । रमणीयाचरणाः । **एवे**ति । श्रुतेरेवकारः । **उक्ता**दिति । कल्याणकृतो दुर्गत्यभावरूपान्न्यायात् । **एवे**ति । हीनमध्यमाधिकारव्यवच्छेदकः । **एवे**ति । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदक एवकारः । **अन्न** इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः **नचे**ति । **स्वीये**ति । आदिना शापः । नृगस्य कृकलासता । नारदशापाद्यमलार्जुनता नलकूबरमणिग्रीवयोः । **अन्ने प्रे**ति । 'अन्नात्पुरुष' इतिश्रुतेः । अन्ने सतां तत उत्पत्तिः । **रेतोद्वारे**ति । 'पुंसो रेतःकणाश्रय' इति वाक्यात् । **योनित** इति । 'योनेः शरीर'मिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । **तद्वर्णन**मिति । 'अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वे'ति कपूयाचरणानां वर्णनम् । अभ्याशो हेति क्षिप्रार्थः । **तत्रैवे**ति । एवकारोर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकः । **बृहदारण्यक** इति । सप्तान्नब्राह्मणे श्वेतकेतुब्राह्मणे च । 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं जयती'ति यज्ञादिना लोकजेतॄणाम् । आदिनोपासना । श्वेतकेतुब्राह्मणे तु 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रि'मिति । **धूमे**ति । तत्र बृहदारण्यकेऽव्यवहितोत्तरं 'स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल' इत्यादिना । षोडशकलश्चन्द्रः । संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिः । अग्रे धूममार्गकथनम् । 'तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप चक्षीयत' इत्यादिना । शुक्लपक्षसम्बन्धिनीभिरापूर्यते पञ्चदशभिः कृष्णपक्षसम्बन्धिनीभिरपक्षीयत इत्यर्थः । ब्रह्मणो मुखे विविधानां यागानां विततत्वकथनं गीतायाम् । **सकाम** इति । कामो लोकजयस्य । **एवे**ति । निष्कामधूममार्गव्यवच्छेदकः । **बृहदारण्यक** इति । श्वेतकेतुब्राह्मणे । छान्दोग्यीयरमणीयाचरणकपूयाचरणप्रकारान्निष्कामाद्भिन्नप्रकारेण सकामप्रकारेण एवमेवोक्तधूममार्गप्रकारेण सकामेनानु यज्ञदानतपोभिर्लोकजयाद्धेतोः सकामाः परिवर्तन्त आवर्तन्ते । **गीते**ति । भाष्योक्तगीतोक्तप्रकारेण । **निगमना**दिति । अनुर्हेतौ । तस्मादेवमेव परिवर्तन्त इत्यर्थात् । 'अनुर्हीने सहार्थे

तस्माद्योग्यशरीरनिष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः, श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनौ वेति ।

तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः

भाष्यप्रकाशः ।

एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं साधयित्वाधिकरणप्रयोजकसंशयाकारमाहुः **तस्मा**-दित्यादि । यस्मादस्ति ज्ञानार्थं योग्यदेहापेक्षा, तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः । **सम्बन्ध** इति । भूतसम्बन्धः 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षे'ति परिमाणबोधकस्मृतिः 'तमुत्क्रामन्त' मित्युत्क्रमप्रकरणे भूतोत्क्रमाश्रवणं च संशयबीजं यथायथम् । तत्र द्वितीयकोटौ पक्षद्वयम् । **श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा, भिन्नपक्षे योनौ वेति** । पञ्चाहुतिभ्यो धूमादिमार्गेण गच्छतः सोमभावेऽपां द्रवीभावमान्द्यात् तदा वा । ततो भिन्ने सकामपक्षे पञ्चाहुत्यभावात् सकामान् यष्टूँल्लोकाल्लोकान्तरं मन एव कर्मसहितं नयति । शारीरब्राह्मणे 'काममयं पुरुष'मुपक्रम्य, 'तदेव स तत्सहकर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति श्रुते'र्मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम्, लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तत' इत्येकादशस्कन्धवाक्याच्च । तस्मिन् पक्षे भूमिरूपायां योनौ वेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमाहुः **तत्र श्रौत** इत्यादि । प्रत्यक्षाद्यगम्ये जीवाद्युत्क्रमणरूपे श्रौतेऽर्थे श्रुत्युक्तेन

रश्मिः ।

च पश्चात्सादृश्ययोरनु । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रम' इति विश्वे 'लक्षणे'ति सूत्रे 'इत्थंभूता-ख्यानभागवीप्सा' आदिशब्दार्थः । प्रकृते इत्थम्भूताख्यानेऽनुः । भक्तो विष्णुमनु । विष्णोर्भक्तेश्च विषय-विषयिभावोऽनुद्योत्यः । भक्तः कश्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । तद्वत् अन्ये परिवर्तनप्रकारं प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा एवमित्येव हेतुः । पूर्वप्रकारेणेति हेतुतृतीया एवमित्यत्र । **तस्मा**दित्यत्र हेतुपञ्चमीति । निष्का-मसकामरूपप्रकारभेदात्तस्य बृहदारण्यकोक्तस्य सकामप्रकारस्य नैतस्य छान्दोग्योक्तनिष्कामप्रकारस्य बाधकत्वम् । **तादर्थ्यं** ज्ञानार्थत्वम् । **अधी**ति । अधिकरणे । प्रयोजकस्येत्यस्य हेतोः संशयस्याकारम् । **द्रवी**ति । चन्द्रवैलक्षण्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या'ऽपां पुष्पं यो वेद'ेति श्रुत्या च द्रवीभावमान्द्यात् । **तदे**त्यपां द्रवीभावमान्द्यकाले वा । भाष्यविवरणं **ततो** निष्कामाद्भिन्ने । पञ्चाहुत्यभावः छान्दोग्ये बोध्यः । प्रसङ्गादाहुर्बृहदारण्यकेपि । **सकामा**निति । बृहदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणे । 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्द-क्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजा-नमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति (ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते लोकान् प्रत्युत्थायिनः) त एवमेवानुपरिवर्तन्त' इति श्रुतौ सकामान् । पुनरावृत्त्युक्त्या **यष्टॄ**नित्यादि । नायकोत्र नोक्तोऽत आहुः **मन एवे**ति । कर्मसहितमिति मनोविशेषणम् । 'मनःकर्ममयमि'ति वक्ष्यमाणवाक्यात् । एवकारो मनःकर्तृकनयनस्य श्रौतत्वादित्याहुः **शारीरे**ति । **मन** इति । लिङ्गान्तर्गतं मनः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः । अन्यः आत्मा । **तदन्वि**ति । मनोऽनुवर्तते । **तस्मिन्नि**ति । सकामपक्षे । **भूमी**ति । योनाविति बोध्यम् । भूतसम्बन्धः । वाजसनेयके 'इमामाविश्य तर्पयित्वे'ति श्रावणात् । इमां भूमिम् । एवमादिप्रतिभातीत्यन्तग्रन्थोऽत्र सम्पातापातः । इत्यक्षराण्यत्रेति प्रतिभातीत्यन्तो वा सम्पातापातः । सिद्धान्तन्यायग्रहणेन प्रतिभातीति वा । 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति न्यायाग्रहणेन प्रतिभातीति

संस्कृतभूतानामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपा आप एव हूयन्ते। अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये, मुख्यप्रतिपत्तेर्मोक्षलक्षणाया अर्वाग् योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मसाहित्यन्यायेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । भूतसाहित्ये तु तैरेव शरीरनिष्पत्त्या अबाहुतेस्तत्संस्कारकत्वेन अपामाहुतौ गुणकर्मत्वापत्तेः अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीं विना अकिञ्चित्करतया संस्कृतभूतानामुपस्थापकस्याभावात्, यदि भूताभावे लिङ्गशरीरं वियुज्येत, तदा मनसोऽप्यभावादुत्क्रमणं विरुध्येत । स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्माभावस्याभावात् । अप्सहकारीणि भूतानि यावदुपतिष्ठन्ते, देवानां तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च शीघ्रमेवापो योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं हूयन्ते । तथा च सोमभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धः, न तु रंहणावसर इत्यर्थः ।

सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति तस्येत्यादि । तच्छब्दस्य जीवपरामर्शित्वे हेतुः प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्थपुरुषपदविचारे व्युत्पाद्यः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदताद्र्थ्ये, छिद्रात्मीयविना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'ति कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च ताद्र्थ्ये । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादिवत् । शरीरनिष्पत्तेः कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत आहुः न हीत्यादि । 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यत्र 'विविदिषन्ती'ति पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च तथा । यज्ञानां हि मुख्यं फलं भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः । 'ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामे'ति श्रुतेः । पृथुप्रभृतीनां यज्ञे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीरनिष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमत-

रश्मिः ।

वा । जीवाद्युत्क्रमणेत्यारभ्य न्यायेनेत्यन्तः पुनरनुवादको ग्रन्थः । एवेति । अन्येषां बाधकत्वादिति तद्व्यवच्छेदक एवकारः । आहुतावित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म भूतेति । तैरेवेति । दृष्टानुसारेण पञ्चमहाभूतभागैः । पञ्चीकरणभाष्यसत्त्वादेवकारः । तत्संमिति । 'देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति श्रुतौ होमकर्मत्वसार्थक्याय । साहित्येन गुणाधानं संस्कारः । गुणेति । श्रुत्युक्तत्वादप्रयोजककर्मत्वापत्तेः । संस्कृतेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अदृष्टस्येति । शरीरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । लिङ्गेति । भूतसूक्ष्मशब्दादिपञ्चघटितत्वाल्लिङ्गशरीरस्य । आप इति । भाष्य एवकारः भूतसूक्ष्मव्यवच्छेदकः । तैरिति । भूतसूक्ष्मैरित्यर्थः । रंहणेति । 'रहि गतौ' । शरीरान्तरप्रतिपत्ताविति भेदार्थकत्वेऽन्तरशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन पूर्वसूत्रे शरीराभावाद्भाष्यं तद्विवृण्वन्ति स्म अन्तरेति । प्रतिपत्तावितीति । अन्तरे प्रतिपत्तिस्तस्यामिति विग्रहे प्रतीकोयम् । योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थमिति भाष्यविवरणम् । चर्मणीत्यादि । 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रात् । ननु लोकं रंहतीत्यत्र लोकशरीरनिष्पत्त्योः कः सम्बन्ध इति चेत् । न । उभयोर्द्रव्यत्वेन संयोगसत्त्वात् । संयुक्तसमवायो वा । लोकसंयुक्तशरीरे निष्पत्तेः समवायात् । ज्ञानपरीति । सनर्थो विवक्षित इति रामानुजमते । वेदानुवचनेन विविदिषन्ति, परं न विदन्ति । वेदनं तु विषयाधीनमित्यर्थः । एवं समर्थनात् । वक्तव्येति । 'सर्वापेक्षा चे'ति सूत्रे । गोपा इति । 'असौ वा आदित्यो गोपाः स इमाः प्रजा गोपायति तमेतं प्रजानां गोप्तारं कुरुत' इति श्रुतेः । पुराणेष्विति । श्रीभागवतादिषु । तथेति ।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषा। तस्य मुख्यफलस्य वा अन्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा। तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति । मरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः । सम्यग् भूतानि तदैव संस्कृतानि । प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकट्यमपेक्ष्यते। अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवधानात् । शरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि

भाष्यप्रकाशः ।

स्तथेत्यर्थः । ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे सम्परिष्वक्तपदस्यानन्वयप्रसङ्ग इति तद्वारणाय सूत्रे 'विचार्यते' इति पदमध्याहार्यम्, तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरभ्यत इति, स च गुरुभूत इत्यतो व्याख्यानान्तरमाहुः तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि । तथाच यथा 'अपः प्रणयति' 'श्रद्धा वा आप' इति विधाय, पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुं 'मनसा प्रणयतीयं वै मनोऽन्नयैवैनाः प्रणयती'त्यत्र पूर्वमनुक्तामपि पृथिवीं बुद्धिस्थामेव इयमनयेतिपदाभ्यां श्रुतिः परामृशति । नच श्रद्धैवताभ्यां परामृश्यत इति वाच्यम् । कल्पसूत्रकृता ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य 'पृथिवीं ध्याय'न्निति पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्, अतस्तत्रेवात्रापि तच्छब्देन मुख्यं फलमेव ग्राह्यमिति बुद्धिस्थस्य मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमतस्तथेत्यर्थः ।

अन्ये तु तच्छब्देन 'संज्ञामूर्तिक्लृप्ति'रिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्थसूत्रोक्तं देहं परामृशन्ति । अर्थस्तु तुल्यः ।

तत्कारणभूतैरिति । ज्ञानयोग्यशरीरकारणभूतैर्भूतसूक्ष्मैः । संस्कृतानां भूतानां कारणतार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति मरणेत्यादि । तदैवेति । मृताग्निहोत्रकाले । प्रतिदिनसंस्कारार्थमिति । साम्परायिकविधौ तथात्वार्थम् । तथा च समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्वङ्गविशेषणं भवतीत्यतः सम्परिष्वक्त इत्यर्थः । अस्य क्लिष्टत्वाद् व्याख्यानान्तरमाहुः शरीरदाहे

रश्मिः ।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषेत्यर्थः । प्रतिपत्तिर्योग्यशरीरनिष्पत्तिः । एना इति । प्रणयनार्थमुपादानादेनादेशः । श्रुत्यर्थः स्पष्टो नोच्यते सर्वत्र । ब्राह्मणेति । ब्राह्मणं मनसेत्याद्युक्तं ततोऽन्यत् । 'पृथिवीं ध्याय'न्निति ब्राह्मणान्तरम् । 'पृथिवीं ध्याय'न्निति पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुमित्येवं पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात् । तत्रेवेति । तत्रेदंशब्देनेव । अत्रापीति । सूत्रेपि । एवेति । दृष्टान्तसद्भावात् । तथेत्यर्थ इति । तस्य मुख्यफलस्येत्यादिरित्यर्थ इत्यर्थः । मुख्यं फलं मोक्ष इत्युक्तम् ।

अन्ये त्विति । शङ्कराचार्यादयस्तु । अर्थस्त्विति । सूत्रार्थः, न तु पदार्थः ।

तत्कारणभूतैरितीति । बहुसम्मतत्वादेवकारः । उपेति । स्मेति ज्ञेयम् । मरणेत्यादीति । मरणप्राक्कालव्यवच्छेदक एवकारः । कर्माभोगे मरणासम्भवाच्च । मृतेति । मृतोऽग्नये हूयतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' । हुयामेति त्रन् । तस्मिन्काले । तथात्वेति । प्रतिदिनसंस्कारार्थम् । दिनविरामस्य मृताग्निहोत्रेऽभावात् । यागवत् । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । भाष्ये तत्कारणभूतैरित्यत्र तैरित्यस्य सम्बन्धात्तत्र सहार्थकतृतीयान्तभूतसूक्ष्मपदे । सूत्रे कर्मणोऽविवक्षया ष्वञ्जेरकर्मकत्वेन कर्तरिक्तप्रत्यये चाङ्गीकृत इत्यर्थः । अतो नैकट्यापेक्षणात्सम्यक्पूर्वशरीरव्यवधानरहितः । युक्तेरेवकारः । च पुनः भूतसम्यक्त्वानन्तरम् । पुनः सम्यक्त्वे हेतुमाहुः पूर्वमिति । क्लिष्टेति । नन्वम्भोमान्यथासिद्धिवारकस्य सम्यग्भूतानीति

सम्यक् तमेवासक्तानि । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'असौ वा व लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समि'दित्यादि निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वदति, न देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कारवचनाच्च । निरूपणेपि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् । तथा (वर्षा) न्नरेतोगर्भाश्च । अन्यथापि विनियोगसम्भवात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । एवं सम्परिष्वङ्गं साधयित्वा परिष्वक्तस्य होम्यत्वाय तस्य भूतासङ्गने हेतुमाहुः तमित्यादि । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ती'त्यादिना प्राणैः सहितस्य जीवस्योत्क्रमणमुक्त्वा, 'स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'त्यनेन जीवदशासम्बन्धिप्रमाणाप्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानम्, कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणाव्यवहितकालीना 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मित्याद्युक्ता पूर्वबुद्धिश्च तदीयदेहारम्भकारणत्वेन श्राव्यत इति जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानकर्मणी आसङ्गिके । तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः । अबाहुतेर्गौणत्वं वारयन्ति कर्मण इत्यादि । हि यतो हेतोर्द्रव्यरूपत्वात् कर्मणः स्वरूपभूता आपः । तथाचात्रापां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया कर्मस्वरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशादत्राबाहुतेर्गौणत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणं वदतीत्याहुः तत्र हेतुरित्यादि । अब्भोमकाले तासु जीवाधिष्ठानं व्युत्पादयन्ति[2] प्रश्ने हीत्यादि सम्भवादित्यन्तम् । तथाच छान्दोग्ये 'प्राणो हि पिता प्राणो माते'त्यत्र प्राणविशिष्ट एव मातृपित्रादिशब्दप्रवृत्तिव्युत्पादनात् तस्य न्यायस्य पुरुषपदेऽपि तुल्यत्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति । 'पुरुषौ चात्ममानवा'विति कोशेऽपि मानवपदेन शरीरविशिष्ट एव पुरुषपदशक्तिग्राहणेनात्र तस्य सिद्धवदुक्त्या च प्रश्ने सपरिकरजीवलाभात् । निरूपणे चाङ्गारतया चन्द्रमसः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आहुत्यनन्तरं 'सोमो राजा सम्भवती'त्यब्भोमसम्भूतकलावृद्धिकृतराजत्वकथनतः प्रजारूपचेतनसाहित्यसूचनेन तेषां चन्द्रसायुज्याङ्गीकारेऽपि यदा

रश्मिः ।

भाष्यस्याक्लिष्टत्वेनास्याक्लिष्टत्वात्कुतो नाक्लिष्टत्वमिति चेत् । न । अब्भोमश्रुतेः कालनिश्वासत्वेन गौणतयाप्युपपत्तेः । 'यजमानः प्रस्तर' इति श्रुतिवत् । अतः क्लिष्टत्वादित्यर्थः । **व्याख्येति** । कर्मणि क्तप्रत्ययबोधकम् । तथा च कर्तरिक्तप्रत्ययेपि क्लिष्टत्वं बोध्यम् । **शारीरब्राह्म इत्यादीति । तमेवेति** । एवकारोऽत्राकाशादिव्यवच्छेदकः । नात्राकाशादिधर्माः शब्दादीनि भूतसूक्ष्माणि । **होम्यत्वेति** । अब्भोमे प्राणाधारकजीवस्य होम्यत्वपक्षे । **द्रव्येति** । 'करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः' इति वाक्यात्करणे निवेशेन द्रव्यरूपत्वात् । **प्राणेति** । प्राणविशिष्ट इति सप्तम्यन्तम् । **तज्जीवे**त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्येति** । स्वार्थे कारप्रत्ययान्तसिद्धवत्कारेत्यादिहेतुभाष्यं विवरीतुं हेतुमाहुः **पुरुषौ चेति । अत्रेति** । 'पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र तस्य पुरुषपदस्योक्तप्रमाणसिद्धविशिष्टपुरुषस्येवोक्त्येत्यर्थः । **निरूपण** इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **निरूपण** इति । 'अपां पुष्पं यो वेदे'ति चन्द्रविषयिण्या श्रुत्याहुः **अब्भोमेति** । तसिल् भाष्यीयेतिशब्दस्थले । तत्रापीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **प्रजारूपेति** । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'ति श्रुतेरपां पुष्पं चन्द्रश्चेतनः । **सूचनेनेति** । सम्भवतीत्यस्य सम्भवानु-

१ वर्षान्नरेतोगर्भाश्चेति रश्मिपाठ आदर्शेषु कुत्राप्यदर्शनान्नात्र रक्षित इति । २ प्रतिपादयन्तीति पाठ. ।

जीवसाहित्येऽप्यपामेव मुख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न दुःखहेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता, तदा अन्याधिष्ठानादन्यदीयदेहासम्भवेन, वर्षस्योपरपातेऽन्नस्य मांसादिभावे रेतसो वृथापाते गर्भस्य स्रावादौ च पुरुषभावाभावेन, तैः फलोपहितैः सर्वैरपि सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभाच्चेत् उत्क्रमणे संस्कृतभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र श्रौतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वङ्गस्याप्यौचित्यं साधितम् ।

ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यम्, तदा अपामेव कुतो होम्यत्वमुक्तमित्यत आहुः **जीवे**त्यादि । यथा वाजसनेयिनां षष्ठेऽग्नावग्नौ पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वम्, तद्वदत्र प्रथमहोमेऽपां मुख्यत्वम्, अतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु तथापि दुःखहेतुत्वादेवं होमस्यापि वैराग्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत आहुः अयमित्यादि । अयं देवैः कृतो होमः षष्ठे पर्याये ब्रह्मलोकगमनयोग्यं भास्वरवर्णं पुरुषं देवा जनयन्तीति, सात्त्विकसुखवत् परिणामसुखदत्वादनभिमानतयैव तत्र स्थितेश्च न दुःखहेतुः, अतो नास्योपाख्यानस्य वैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः । नच जीवस्य चिद्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्ध्यभावान्न होमार्हत्वमिति शङ्क्यम् । तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमे प्राणवृत्तीरारभ्यात्मान्तरात्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्रावणात् । नच परमात्मनोऽन्तर्यामिणः किं शोधनीयमिति शङ्क्यम् । प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात् । अन्यथा असत्कार्येऽपि प्रेरयेत् । इदं च तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इत्यत्र सुबोधिन्यां व्याख्यातम् । अतो न शङ्कालेशः । नच तर्हि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्येति शङ्क्यम् । तत्र

रश्मिः ।

कृतो व्यापारो वाच्योर्थः । प्रजया रूप्यते यश्चेतनस्तत्साहित्यं सूचितार्थः । **नन्वी**त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तेषा**मिति । हुतावंशानाम् । **वृष्ट्यादी**ति । चन्द्रस्य तथा । **अन्ये**ति । अन्याधिष्ठाने सति अन्याधिष्ठानाच्चन्द्राधिष्ठानादन्यस्य जीवस्य शरीरं न हि भवेत् । तस्य विवरणं **अन्यदीये**त्यादि । जीवीयदेहासम्भवेन । तथा वर्षेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **वर्षस्येति । स्रावादा**विति । आदिना पातः । तथा वर्षान्नरेतोगर्भाश्च पुरुषा न भवेयुरिति भाष्यार्थः । तैः पूर्वोक्तैः फलं पुरुषत्वं तदुपहितैर्विशिष्टैः । **सपरी**ति । परिकरत्वं ज्ञानोपयिकदेहकारणत्वम् । **एवे**ति । सर्वसम्मत्यैवकारः । प्रश्नश्रुतिविरोधाद्वा । अत्र पूर्वो लाभान्तो हेतुरुत्तरोपि । तत्रोत्तरहेतौ निरूपणादिवाक्येष्वन्ते इतिशब्दं योजयित्वा इतिहेतुनेति व्याख्येयम् । तानि प्रकाशे तृतीयान्तैर्वाक्यैर्विवृतानि । एतैर्हेतुभिरन्यथाप्यपुरुषत्वेनापि विनियोगसम्भवादित्यन्यथेत्यादिभाष्यार्थः । अत इत उत्क्रमण इत्यादिरिति भाष्यप्रकाशार्थः । **एवमि**ति । प्रश्ननिरूपणं श्रौतन्यायः । अपिना जीवसत्ता । **षष्ठेऽग्ना**विति । 'तस्याग्निरेवाग्नि'रित्यादिनोक्ते । **अपामि**ति । भविष्यच्छरीरयोग्यानाम् । **एवे**ति । पञ्चाग्निश्रुतेरेवकारः । पञ्चाग्निर्बृहदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणेऽप्यस्ति । **एवे**ति । ज्ञानयोग्यदेहहेतुत्वव्यवच्छेदकः । **सात्त्विके**ति । 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपम'मिति वाक्यात् । **अनभी**ति । मृतस्य भयनाम्नोऽनुवर्तनात्तथा । अभिमानस्याश्रुतत्वादेवकारः । **देवे**ति । तृतीयस्कन्धे स्पष्टम् । **प्राणवृत्ती**ति । 'अपानं मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासꣳस्वाहे'त्येवमादिश्रुतिभिरारभ्य 'आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं० परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योति० स्वाहे'त्येवम् । **प्रेरणे**ति । तत्कर्तृकप्रेरणस्य । **एवे**ति । अन्यव्यवच्छेदकः । पूर्वपक्षदोषोद्धारं तच्छब्दार्थीयत्वेनाहुः **होम**

तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या सम्परिष्वक्त एव संस्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धम्॥१॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते, यावता प्रश्ननिरूपणाभ्यामाप एवावगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । 'अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्कुरुत' इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'विरजा विपाप्मे'ति पदाभ्यां रजस्तमोनिवृत्तिरेवाशासिता, न तु सत्त्वस्यापीति सत्त्वस्यापि निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वादिति । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । होमे अपां गौणत्वस्य परिहृतत्वात्, श्रौतन्यायस्योपदर्शितत्वात्, होमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां निष्कामकर्मणामेव संस्कृतसूक्ष्मभूतोपस्थापकत्वात्, अब्भोमस्य द्युलोकाग्न्यावृत्तत्वेन तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया, तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तदनागमने प्रश्ननिरूपणानुपपत्त्या, तदागमनस्यैव देवविलम्बे कारणत्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति, न तु होमानन्तरं भूतसम्बन्ध इति सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तुशब्दं व्याकुर्वन्ति **नन्वि**त्यादि । **यावते**ति । यतः । **अवगम्यन्त** इति । होम्यतया संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते । **तावन्मात्रसंस्कारकत्व**मिति । देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कार्त्स्न्ये । तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, 'अस्थी'त्यादितैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे स्थूलभूतरूपास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच्च, जलमात्रसंस्कार एवात्राङ्गीकार्य इत्याशङ्कामित्यर्थः ।

रश्मिः ।

इत्यादिना । **परी**ति । जीवसाहित्य इत्यादिभाष्येण परिहृतत्वात् । **उपे**ति । प्रश्ने हीत्यादिसम्भवादित्यन्तेन भाष्येण तथा । **होमप्रे**ति । सिद्धान्तायारब्धभाष्येण । एवकारार्थस्तु भाष्यव्याख्यानावसर उक्तः । न हीत्यादिभाष्येणोक्तदेवविलम्बे कारणं लिङ्गशरीरागमनं वक्तुं प्रश्ननिरूपणान्यथेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः **अब्भोमस्ये**ति । **तत्प्रयोजके**ति । स्थूलभूतप्रयोजकेत्यर्थः । **तदने**ति । लिङ्गशरीरानागमने । प्रश्ननिरूपणयोः पुरुषपदघटितत्वादन्यथा लिङ्गागमनकल्पनं विनानुपपत्तिस्तया । अनुपपत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानप्रमाणसिद्धयोरर्थयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परप्रतिघातः । **तदागमने**ति । लिङ्गागमनस्य । एवकारः स्थूलभूतसंस्कारकाब्भोमस्य चन्द्रद्वारकस्य व्यवच्छेदकः । उपस्थितत्वात् । अग्रिमभाष्यं विवृण्वन्तोऽन्यथानुपपत्तिकार्यभूताया अर्थापत्तेरन्यथानुपपत्तिसमाधानायार्थान्तरकल्पनरूपायार्थान्तर्गतार्थान्तरमाहुः **संस्कृतैर्भूतै**रिति । इमान्युक्तप्रतिघातसमाधायकानि । विवृण्वन्ति **स सम्परी**ति । एवकारो बहुसंमत्या ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ **नन्वित्यादी**ति । **अवगम्यत** इति । अपामवगम्यते । **यावते**त्यव्ययं हेतावित्याहुः **यत** इति । पूर्वपक्षिमतत्वान्निरूपणग्रहणम् । सिद्धान्ते निरूपणे उत्तरे केवलापामवगमनं नास्तीति । सूत्रव्याख्यानयोरज्ञानादेवकारः । **सर्वभूते**ति । अब्भोमद्वारा । **श्रुती**ति । 'तं विद्याकर्मणी'ति पूर्वसूत्रभाष्योक्ता श्रुतिरतोऽन्या श्रुति'रस्थि चैवे'तिश्रुत्यन्तरं तस्मिन् । **पूर्वमेवे**ति । विचारात्पूर्वमेव । प्रसिद्धेरेवकारः । चकारार्थमन्यमप्याहुः **जले**ति । एवकारो भूतसंस्कारव्यवच्छेदकः ।

अपामेव ग्रहणेन तेजोऽन्नानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । त्र्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्त्रयोपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह भूयस्त्वात् । शुद्धत्वात् विशेषाभावान्मध्यभावाच्च । दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । शुद्धापामेवेदं शरीरम् । बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । बहुधा परिणामाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति अपामित्यादि । हेत्वन्तरप्रयोजनमाहुः उपलक्षणत्व इति । त्रिषु तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस्य नियामकभूयस्त्वमर्थ इति तानि व्याकुर्वन्ति शुद्धत्वादित्यादि । 'आपः स्वभावतो मेध्या' इति स्मृत्याऽपां स्वभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकत्वस्य साम्येन विशेषाभावात्, रसमयतया तेजोऽन्नयोः सङ्ग्राहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच्च अग्रे बृहदारण्यकोक्ते षष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अब्जनकभारूपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धाप्प्रधानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपबहुहेतुक-

रश्मिः ।

अपामित्यादीति । एवकारेणान्नतेजसी व्यवच्छिद्येते । त्रिग्रहणे गौरवमिति भावः । तर्हि न्यूनताख्यनिग्रहस्थानापत्तिरत आहुः तेजोऽन्नानीति । उपलक्षणेनेति भावः । त्र्यात्मकत्वादिति । अपाम् । ताश्चात्रिवृत्कृतास्त्रिवृत्कृताश्च । तयोरत्र ब्रह्माण्डनिष्ठास्त्रिवृत्कृता गृह्यन्त इत्याहुः लोकादीति । आदिना पुरुषः लोकानन्तरं भवनात् । छान्दोग्ये 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दित्यादिश्रुतेः । एतत्कण्डिकानन्तरं द्वितीयकण्डिका 'सदेव सोम्ये'त्यादिः । तत्र त्रिवृत्करणम् । तत्र त्रिवृत्करणं ब्रह्माण्डीयं पौरुषं चेत्यापः त्रिवृत्कृता एव । लोकत्रयात्मकब्रह्माण्डनिर्माणानन्तरं पुरुषनिर्माणानन्तरं च भवन्तीति । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वादिति हेतुः । 'हन्तेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति श्रुतिः विराड्विषया । पुरुषविषया तु 'यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीही'ति 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इत्यादिश्च । एवकारस्तु लोकादि द्युलोकादि । आदिना पर्जन्य-पृथिवी-पुरुष-योषा ग्राह्याः । तदनन्तरमापस्त्रिवृत्कृता इति । अत इति । लाघवादुपलक्षणात् त्रयोपि ब्रह्माण्डीयास्त्रयोप्यर्था गृहीताः । तुल्य इति । सप्तम्यन्तम् । भाष्ये एवकारोऽन्नतेजसोर्व्यवच्छेदकः । इत्यस्येति । शब्दस्य । नियामकं प्रवर्तकम् । तानीति । भूयस्त्वमपां कार्यमतोऽष्टावपां कार्याणि तानीत्यर्थः । तत्र 'क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमा' इति वाक्योक्तं प्राणनं जीवनं कार्यम् । तदाहुः आप इत्यादिना । आप्याय आप्यायनं प्राणसन्तर्पणम् । तत्कार्यमाहुः प्राणाप्यायकेति । क्लेदनमपां कार्यमाहुः रसमयेति । क्लेदनमार्द्रीकरणमन्नतेजसोः । पिण्डनं च । तच्च संग्रहः चूर्णीभूतानां पिण्डतामपादनम् । तदुभयेति । तेजोबन्नानीति भाष्ये तदुभयमध्यभावः । छान्दोग्ये चायं मध्यभावः । तृप्तितापापनोदावपां कार्ये आहुः अग्र इति । दीक्षिततुल्यत्वेन विद्यात्वाद्दीक्षितः दीक्षामितः । दीयन्ते इन्द्रियाणि क्षीयन्ते पापानीति दीक्षा । क्षत्रियविद्यात्वेन तुल्यशब्दः । ब्राह्मणदीक्षिततुल्यः क्षत्रियदीक्षितः । पूर्वानुवाके क्षत्रियविद्यात्वम् । दीक्षितस्य क्षुधादिनिवृत्त्या सन्तर्पणम् । तदब्देहस्यापां कार्यम् । तापापनोदमाहुः अब्जनकेति । 'ते य एवमेतद्विदु'रित्यादिना । पुनरावृत्तिपर्यन्तार्थोक्तेर्ब्रह्मरूपस्याब्जनकभारूपत्वं तेन । ब्रह्मभूतस्य तापापनोदोऽप्सत्तारूपाब्देहेन । शुद्धापामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म इदं प्रस्तुतमित्यादि । शुद्धापां संस्कारकापाम् । शुद्धानां भूतानामपामिति वा । तदाहुः शुद्धाविति । एवकारो बहुसंमत्या । नियामकमिति । कार्यमुपलक्षणत्वेप्यपामेव ग्रहणे । बह्वित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति किञ्चेति । भूयस्त्वं कार्यमपामत्र । पयःसोमादिपदेन सान्नाय्यौषधि-

द्रव्यभूयस्करत्वं च । तस्मान्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति प्राणाप्यायनजनकत्वादपाम् । प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । जलौकावदन्यत्र देहसम्बन्धः । मुक्तौ न प्राणा

भाष्यप्रकाशः ।

त्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थे । किञ्च । वृष्टयन्नरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोवरेण द्रव्यभूयस्करत्वादपि भूयस्त्वम् । तस्माद्धेतोर्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम्, न तु भूतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । नच श्रुत्यन्तरविरोधः । अस्थिमांसयोः स्थूलदेहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात् । अतोऽग्रिमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च॥३॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः **वैदिकीमित्यादि**। युक्तिमाहुः **प्राणो गच्छन्नित्यादि**। 'काममपः पिब, आपोमयः प्राणः, पिबतो न विच्छेत्स्यती'त्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम्। लोके च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्यर्थः। एतेन वाङ्मनसी अपि स्वाप्यायकं गृह्णीत इत्यपि बोधितम्। तेन संस्कृतभूतसूक्ष्मोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता। लिङ्गशरीरावियोगे कर्मसत्तारूपं कारणमपि सूचितम्। तेन देवकृतहोमे विलम्बाभावोपि साधित इति सर्वापि पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृतेति बोध्यम्। ननु प्राणोत्क्रमणं त्वन्यत्रापि वर्तत इति, अत्रैव विशेषविचारः किमिति क्रियत इत्याकाङ्क्षायां विचारे हेतुमाहुः **जलौकावदित्यादि**। अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्राधान्येन गमनं यत्रोच्यते, तस्यां श्रुतौ 'यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरती'ति दृष्टान्तस्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः। सद्योमुक्तौ तु 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'तिश्रुतेर्न

रश्मिः ।

विधे। सान्नाय्यं पयः। आदिना वेदान्तीयं भूयस्त्वम्। पयःसोमादिरूपे बहुभूयस्त्वम्। **तस्य हेतुत्वमप्स्विति**। स्वार्थे कः। **भूयस्त्वमिति**। भूयस्त्वं यद्यपि कार्यं तथापि कर्तृप्रत्ययाद्भूयस्त्वमपां धर्मः। बहुधेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्च। वृष्टीति**। नोदनं प्रेरणं कार्यमुक्तम्। तच्च प्रवाहादाविति तथा। द्रव्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथा द्रव्येति**। पृथिव्यां तथा। अयं वरः षष्ठस्कन्धे। कर्तरि प्रत्यय इति भावः। तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्मादित्यादि**। **नियामकानामिति**। अप्कार्याणाम्। एवकारेणान्नतेजसोर्व्यवच्छेदः क्रियते। **एवेति**। प्रसिद्धेः। **एवेति** बहुसंमत्या ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ **युक्तिमिति**। अपामेव ग्रहणे युक्तिं लौकिकीं योजनाम्। 'युक्तिर्न्याये च योजन' इति विश्वात्। इत्यत्रेति। छान्दोग्ये। **गृहीत्वैवेति**। परीक्षित्तु राजेत्यन्यदेतत्। **एतेनेति**। वाङ्मनःसापेक्षगमनग्रहणेन। **गृह्णीत** इति। 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोती'ति श्रुतेर्गृह्णीतः। **दृष्टेति**। अदृष्टभिन्नातीन्द्रियेन्द्रियदेवतारूपा होमकर्त्री। मोक्षाभावाल्लिङ्गशरीरावियोगमाहुः **लिङ्गेति**। **तेनेति**। कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वेन। **विलम्बेति**। यतः कर्मसचिवा देवाः। **अत्रैवेत्ये**वकारोऽन्यौपश्लेषिकाधारव्यवच्छेदकः। **अन्यत्रेति**। प्रकारेषु। **श्रुताविति**। 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ। **उक्तत्वादिति**। दशमस्कन्ध उक्तत्वात्। **पुराणेति**। द्वितीयस्कन्धे

गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यौपनिषदाः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् 'विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति कर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादद्भिः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि 'वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषे'-त्यादिभिर्देहसम्बन्ध इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूचयन्ति । उद्गीथब्राह्मणे तु प्राणानां देवभाव-स्तदुपासनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैवास्मिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्तीत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बोधयतीत्य-तोऽपि तथेत्येतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः ।

एतेन 'उपाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मैव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहति । तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घीभावमात्रं जलौकावदुपमीयत' इत्येकदे-शिमतम् । 'स्वर्गे नरके वा यत्र फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्याप-कत्वात् करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्वात् तत्र वृत्तिलाभमात्रम्, न तु कस्यापि गम-न'मिति सांख्यमतम् । 'मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थानपर्यन्तं गच्छति, इन्द्रियाणि त्वभिनवानि जायन्ते । तदात्मनस्तत्र वृत्तिलाभाद्भोग' इति काणभुजमतम् । एवमन्येषां बाह्यानां च यानि मतानि 'जीव एवोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं गच्छती'ति, 'देह एवात्मा, स च नश्यतीति न कस्यापि गमन'मित्यादीनि तानि सर्वाण्येवापास्तानि ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

सूचयन्ति श्रीभागवताद्याचार्याः । **दूर** इति । सद्योमुक्त्यादौ तु हृदो बहिर्भगवति शरीरान्तरे च समीपा । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अत** इति । **अत्रापीति**। अत्र प्रकारे। **वक्तव्य** इति । भूतसंस्कारार्थम् । चकारादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **श्रुतिरिति**। भाष्योक्ता श्रुतिः । **तथेति**। देहसम्बन्धः । किञ्च, भाष्ये तस्मादित्यस्य लौकिकयुक्तिसद्भावादित्यर्थात्तथाऽद्भिः परिष्वक्तो गच्छति । **एतेनेति**। अणोरुत्क्रमणसाधनेन । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । **रंहतीति** । अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवो भवतीत्यन्तःकरणावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषो रंहति । **भावनाया** इति । 'तं विद्याक-र्मणी' इति श्रुत्युक्तप्रज्ञायाः । ज्ञानरूपत्वेन जीवसाम्यात्फलसाधनयोर्वैयधिकरण्याभावाय । मात्रचोक्ता-वच्छेदे परमात्मनोऽविकृतत्वं व्यवच्छिद्यते । **जलौकेति**। 'जलौकासदृशो बुद्धिरूपभावनादीर्घीभाव' इति वाक्यात् लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञातस्य ततः पदार्थस्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ दृष्ट-संवादनिश्चितप्रामाण्यस्य च वाक्यस्य च सहकारेणायं दीर्घीभावपदवाच्य इत्युपमीयते । **सुलभेति**। अदृष्टवशात् । **अहमिति** सांख्ये प्रसिद्धम् । **करणानामिति**। इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वेनाहङ्कारस्य मनो-**भेदत्वेन तथात्वात्** सुलभत्वात् । **तत्रेति**। देहान्तरे वृत्तिलाभस्थाने। मात्रचा गमनव्यवच्छेदः । **भोग इति** । सुखदुःखसाक्षात्कारः। **जीव** इति । देहेन्द्रियसम्बन्ध आत्मेति मुण्डाः । 'बुद्धिश्चित्तं समालम्ब्य तता निर्विषयाथवा । स्वरूपविषयाहंधीर्जीव इत्यभिधीयत' इति दिगम्बराः । **समेति** । विषयीकृत्वा तता । देह आत्मा उक्तः । द्विसम्बध्यते । देहजन्यत्वं देहत्वम् । एवकारोऽतियुक्त्या । **तानीति** । **मतानि । एवेति** । स्वस्य परमार्थादेवकारः । **अपेति** । गौणगमनापत्त्या तथा ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राण' इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा' इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधात् बाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति चेत् । न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः **श्रुती**त्यादि । पक्षद्वयमपि सिद्धान्तविवरणे व्युत्पाद्यम् । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति **नन्वि**त्यादि । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्तभागब्राह्मणस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमस्याः श्रुतेर्भाक्तत्वं निषेधन्ति **नचे**त्यादि । लोमकेशयोरनप्ययवतोरप्ययकथनेन बाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मरणसमय इन्द्रियाधिष्ठातृक्रियमाणोपकाराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातमपीतमिव भवतीति गौण्या बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तन्नेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः **आध्यात्मिके**त्यादि । तथाच प्रायपाठबलाल्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते दृश्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्बाधितविषयत्वाभावान्न तया रीत्या भाक्तत्वमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्तो विवक्षितं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति **प्रकरणे**त्यादि । उक्तश्रुतौ मरणावस्था सिद्धवदनूद्यते । सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या । तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणां 'अत्रैव समवनीयन्त'

रश्मिः ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ **विषये**ति । 'यत्रास्य पुरुषस्ये'त्यादिः । विषयशब्दप्रयोगस्तु प्राणोत्क्रमणश्रुतिं विधिमुखेन विचार्य निषेधमुखेन विचारयन्तीति । **एकदेशिभि**रिति । शङ्कराचार्यादिभिः । **अनप्यये**ति । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहितायाः । 'मृता वा एषा त्व'गिति तु 'न ब्रह्मविदां क्वचित्कुत्सितत्वं प्रतिभाती'ति भाष्यात् । यद्वा । प्रत्यक्षविरोधादनप्ययवतोः । **अप्यये**ति । तेन 'लोमानि औषधीरपियन्ती'तिवचनविपरिणामं कृत्वा पूर्वेणाप्येतीत्यनेनान्वयः । केशा वनस्पतीनपियन्तीति च । **बाधिते**ति । बाधितो विषयोप्ययलक्षणो ययोस्तत्त्वात् । **अपीत**मिति । अपिगतम् । **प्राये**ति । अग्न्यादिप्रायपाठबलात् । **निश्चित** इति । उपनिषत्प्रसिद्धत्वेपि वह्न्यादीनां स्वाधिभौतिकमुखसम्बन्धाद्वागाद्याध्यात्मिकं रूपं भवतीति । **भाष्ये** । एवकारः प्रायपाठप्रामाण्यात् । **कण्डू**ति । 'कण्डूः कण्ठे वृषभस्कन्धे लावण्ये केशधारण'मिति द्वादशस्कन्धे । **प्रकृते** । दृश्यमानानीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **दृश्ये**ति । लोमादीनामोषधिवनस्पतीनां विराजो लोमादीनाम् । आदिना केशाः । विराजो वनस्पतयः । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **श्रुतेर्बाधिते**त्यादिना । **न तये**ति । प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति न तया एकदेश्युक्तरीत्या भाक्तत्वमिति भाष्येण सहार्थः । गौणमुख्यन्यायेन समबलत्वाभावाद्बाध्यत इत्युक्तम् । समबलत्वे विकल्प एव । मनुस्मृतेः । **उक्ते**ति । 'यत्रास्य पुरुषस्ये'त्यादिश्रुतौ । **सिद्धव**दिति । न तस्माद्धेतोर्वागग्निम-

'अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छे'त्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा म्रियमाणप्रश्ने, 'नामैव न जहात्यन्यज्जहाती'ति प्रतिज्ञाने, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, 'ने'ति प्रतिवचने, वागादीनामग्न्यादिभावानुवादः। ततो मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते। सामग्र्या गतत्वात्। 'तौ ह यदूचतु'रिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा।

भाष्यप्रकाशः।

इति श्रुतेर्ब्रह्मणि लयो वा, 'स वाचमेव प्रथमामत्यवह'दिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति देवभावपक्षमादाय प्रवृत्तेयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणाशुक्तविषये त्वयोच्यत इति तत्र प्रवृत्ता अप्ययमिव बोधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्वमित्यर्थः। एवमविरोधपक्षो विवृतः। द्वितीयं विवरीतुं विषयश्रुतेः सर्वमर्थमाहुः अथेत्यादि। मृत्युं पृष्ट्वेति। 'कास्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्न'मित्यनेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा। प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति। 'उदस्मात् प्राणाः क्रमन्त्याहो ने'ति प्रश्ने, तत्र च नेति प्रतिवचने। ततो 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्ये'त्यादिना वागादीनामग्न्यादिभावानुवादः। ततः 'क्वायं तदा पुरुषो भवती'तिप्रश्ने, 'आहर सौम्य हस्त'मित्यादिना मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते। सांसारिकभोगसामग्र्या गतत्वात्। नच मन्त्रणव्याख्यानश्रुतौ कर्मप्रशंसाया उक्तत्वान्मन्त्रणस्य न जीवब्रह्मभावबोधकत्वमिति शङ्क्यम्। 'तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्यनेनैव समापनात्। ततः 'तौ यदूचतु'रित्यादिनोक्ता या कर्मप्रशंसा सा एतद्भिन्न-

रश्मिः।

प्येतीति साध्यवत्। स वाचमिति। बृहदारण्यकेऽस्ति। स प्राणः। अत्यवहत् स्वस्वरूपं प्रापितवान्। तत्रेति। अमुक्तविषये प्रवृत्ताप्ययमिवाप्यय भाक्तं बोधयन्ती भाक्तेत्यर्थः। द्वितीयमिति। परस्परेति भाष्योक्तं व्यवस्थापक्षम्। अथेत्यादीति। भाष्ये। एनमित्यादि। याज्ञवल्क्यम्। जारत्करुगोत्रः। ऋतभागस्य पुत्रः। ग्रहेति। इन्द्रियनिरूपणानन्तरम्। 'चक्षुर्वै ग्रह' इति श्रुतेः। कास्विदित्यादि। कास्वित् तर्के। भाष्ये। म्रियमाणेति। 'यत्रायं पुरुषो म्रियत किमेनं न जहातीति, नामेती'ति श्रुतेः। शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इति नामव्यवहारपारम्पर्यान्नाम न जहातीत्यर्थः। प्रकृते। वागादीनामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत इति। अग्न्यादीति। नेति प्रतिवचनस्य 'नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत' इति रूपत्वेन तदनन्तरं 'यत्रास्य पुरुषस्ये'त्यादिश्रुतौ 'समवनीयन्त' इति पूर्वश्रुत्युक्तगमवनयनोक्ताग्न्यादिभावानुवादः। तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततः क्वायमिति। हेतुभाष्यं विवृण्वन्ति स्म सांसारिकेति। जनसङ्घे जनसमूहे। ब्रह्मविद्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः नचेति। तदयोग्यस्मरणैस्तथा। तथाच श्रुतिः 'आर्तभागेति होवाच आवामेवैतद्वेदिष्यावो नावेतत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतु'रिति। अग्रे 'तौ ह यदूचतु'रिति भाष्ये वक्ष्यमाणा श्रुतिः। न नाविन्यादर्थः। नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमूहे देशे निर्णेतु न शक्यत इतीति। मन्त्रणव्याख्यानेति। 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराममेति' मन्त्रणव्याख्यानश्रुतिस्तस्याम्। न जीवेति। कर्मरूपसाधनपरत्वान्न तत्फलं जीवब्रह्मभावस्तस्य बोधकत्वमिति शङ्क्यमित्यर्थः। एवेति। अनेन फलसाधने एकीकृत्योक्तौ कर्मोक्तिरिति पक्षो व्यवच्छिद्यते। कर्म हैवेत्येवकारस्य फलव्यवच्छेदकस्य सत्त्वात्। समापनं ब्रह्मभावस्य तस्मात्। तौ हेति भाष्य विवृण्वन्ति स्म ततस्ताविति। भिन्ने प्रश्नोत्तरे। यस्याः प्रशंसाया इत्यत्र षष्ठी विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्याशयेनाहुः एतद्भिन्नेति। उभयोरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तौ

उभयोर्वचनविधानात् । ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु 'स यत्रायꣳ शारीर आत्मे'ति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं 'निष्क्रामति चक्षुष्टो वे'त्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादग्न्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यमानो भाक्तो भवति । अतः

भाष्यप्रकाशः ।

प्रश्नोत्तरविषया । 'तौ यदूचतु'रित्युभयोर्वचनविधानात् । यदि हि मन्त्रणार्थ एव विवरणीयः स्यात्, तदा 'तौ यन्मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्येवमनुवदेत्, न तु 'यदूचतु'रिति । नचैवं सति सा कुतो न विवृतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मविद्या चातिगोप्येति । अत इदमप्यन्यन्मुक्तिप्रकरणलिङ्गम् । अन्यथा एकान्तगमनमनर्थकं स्यात् । कर्मणो गोप्यत्वाभावात् । ब्रह्मरूपाया एव देवताया अनतिप्रश्न्यत्वस्याग्रे गार्गी प्रति वक्तव्यत्वादिति । तस्मादिदं मुक्तिप्रकरणमिति सिद्धम् । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषया । अतो विषयभेदान्न बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । एवं द्वितीयं प्रयोजनं विवृतम् । तेन तन्मते

रश्मिः ।

यदूचतुरिति । **वचने**ति । ते नोचतुरित्यत्र लिङर्थे लिट् छान्दस इति बोधितम् । **न तु यदि**ति । विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः सामान्यवचनप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाभावात् । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' । 'वच परिभाषणे' इति । विशेषसामान्यभावः । यद्वा । उक्तायां 'तौ हे'त्यादिश्रुतौ मध्येऽथशब्दो देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । पूर्वमपि प्रश्नमूचतुः कर्मैवोचतुः । ङसः सुः । कर्मण इत्यर्थः । 'एवमुत्तरं प्रशशꣳसतुस्तत्कर्मण एवे'ति । एवकारो ब्रह्मभावव्यवच्छेदक इत्युक्तम् । **से**ति । ब्रह्मभावरूपा विद्या । **मुक्ती**ति । ब्रह्मभावप्रकरणलिङ्गम् । **एवे**ति कर्मव्यवच्छेदः । **अग्र** इति । षष्ठे ब्राह्मणे । **इद**मिति । 'क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्त'मित्यारभ्य 'मन्त्रयाञ्चक्रतु'रित्यन्तं ब्रह्मभावप्रकरणमित्यर्थः । उत्क्रमणेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **उत्क्रमणे**त्यादिना । **अमुक्ते**ति । यथार्तभागब्राह्मणे 'अत्रैव समवनीयन्त' इत्युक्त्वा 'यत्रास्य पुरुषस्ये'ति श्रूयते । शारीरके तु नैवम्, अतोऽमुक्तविषया । तथा च भाष्ये 'शारीर आत्मेति ब्राह्मण' इत्युक्त्या शारीरः सन् मुख्य आत्मा । गौणमुख्यन्यायात् । तदुक्तं ब्राह्मण इति । ब्रह्म जानाति ब्राह्मणम्, न तु जीवमात्रम् । तत इच्छानन्तरं ब्रह्म वक्तुं यतते । अतः 'जीवेशविभेदेन मुक्तिरेकादशे द्विधे'त्येकादशस्कन्धनिबन्धात् । स इत्यादावपरोप्युच्यते छान्दोग्येऽष्टमोपदेशस्फूर्त्यै । तत्र शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो जीव इन्द्रियलयाधारत्वेन प्रतीयते तद्भमहतिकृते । स कृष्ण आश्रयः अयमिति प्रयोगात् इदमः प्रत्यक्षगे रूपात् । यत्रावतारकाले शारीरः 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रित'मिति वाक्यात् । स प्रसिद्धो ब्रह्मत्वेन जीवस्य नारं जीवसमूहः तदयनमिति । 'पूतनाऽसुपयःपानरक्षिताशेषबालक' इति । **परलोकविहारार्थम्** । 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते, एवमथ यदि मातृलोककाम' इत्यादि छान्दोग्ये दहरविद्यायाम् । **निष्क्रामति चक्षुष्टो वेत्यादिने**ति । शारीरब्राह्मणे आत्मा व्यापक इति निष्क्रमणकर्तृत्वाभावान्न निष्क्रामतेरन्वयोतोत्र चक्षुष्ट इन्द्रः चक्षूरूपो वा निष्क्रामत्यत उक्तं 'निष्क्रामति चक्षुष्टो वेत्यादिने'ति । **प्राणानां** चक्षुरादीन्द्रियाणाम् । बहुवचन'मन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति श्रुतेः । अत इत्यादिभाष्यं संक्षिपन्ति स्म **अत इत्यादि** । मुक्तामुक्तविषयभेदात् । **द्वितीय**-

प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रित्यत्र, 'देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः । अपां हि पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचनम् । श्रद्धा मनोधर्मः । स कथं हूयत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति । तथाप्यरुणान्यायेन धर्ममुख्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

भाक्तत्वं साधयन्तः सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः **किञ्चिदित्यादि** । आशङ्काभागं व्याकुर्वन्ति असावित्यादि । अत्र अपां हीत्यादिना तासामुपसंहारवाक्यगतत्वादुपसंहारस्य च मज्ञातविरोधत्वेन उपक्रमापेक्षया नैर्बल्यान्न निर्णायकत्वमिति बोधयति । **श्रद्धा मनोधर्म** इत्यादिना श्रद्धाहोमवाक्यस्यायोग्यत्वादन्यथानुपपत्त्या अप्कल्पनमाशङ्क्य, 'मनसा सह भविष्यती'त्यनेन परिहरति । 'मनसा श्रद्धयतीयं वै मन' इत्यत्र पुरःस्फूर्तिकतया पूर्वोक्तायाः श्रद्धाया इदमा ग्रहीतुं शक्यत्वेन तस्याश्च मनोधर्मत्वेन मनःसाहित्यस्य युक्तत्वादिति । नन्वेवं सति मनसो होम्यतया मुख्यत्वाच्छ्रद्धाया गौणत्वापत्तिरिति शङ्कां निरस्यन्ति तथापीत्यादि ।

अयं न्यायः पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य प्रथमपादेऽस्ति । तत्र ह्येवं विचारितम् । 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती'ति ज्योतिष्टोमप्रकरणीयवाक्ये अरुणो गुणः क्रयसाधनं भवति, नवेति । तत्रारुणपदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणे व्युत्पन्नत्वात् गुणस्य चामूर्ततया द्रव्यत्वराहित्येन च क्रयसाधनत्वायोगात् तत्रत्यतृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेऽरुणशब्दो वाक्यात् पृथक्कृत्य प्रकरणे योजनीयः । तत्र च ग्रहचमसादयो बहवोऽर्था इत्यरुणिमा तेषु निविशते । तथा सत्यरुणयेत्यस्य अरुणगुणयुक्तं करणमित्यर्थो भवति । तत् कस्येत्याकाङ्क्षायां प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्येति लभ्यते । तथाच ज्योतिष्टोमसाधनं ग्रहचमसादिकमरुणगुणयुक्तं कर्तव्यमिति तदर्थः । शेषं तु बहुव्रीहिणा

रश्मिः ।

मिति । भाष्योक्तम् । **तस्मादित्यादी**ति । अन्यत्रार्तभागब्राह्मणसिद्धोऽप्ययरूपो धर्मोऽन्यत्र शारीरब्राह्मणे मरणावस्थासाम्यात्त्वया योज्यमानोऽप्यय इवाप्यय इत्येवं भाक्तो भवतीत्यर्थः । **अत** इति । श्रुतेरबाधकत्वात् । **तस्मा**दिति । इन्द्रियोत्क्रमणसत्त्वात् । **परिष्वक्त** इति । जीवः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ **मज्ञाते**ति । अप्रसिद्धेः । पार्थिवं शरीरमिति पृथ्वीमात्रप्रसिद्धिः साङ्ख्यशास्त्रे । न्याये तु वर्तते शरीरं वरुणलोक इति । अत्र तु पद्मशास्त्राणां विषयः । **अयोग्यत्वा**दिति । यो यस्य धर्मः स तत्र हूयत इति । श्रौतत्वादन्यथानुपपत्तिर्होमकारणत्वेन प्राप्ता तां निषेधन्ति स्म **अन्यथे**ति । स्वाश्रयस्य मनसोऽन्यत्र सम्बन्धसत्त्वादाहुः **मनसे**ति । **परी**ति । स्वाश्रयद्वारा श्रद्धाया होमयोग्यत्वात्सम्बन्धान्तरं विनापीत्येवं परिहरन्ति **मनोधर्मत्वेने**ति । 'कामः सङ्कल्प' इति बृहदारण्यकात् । **विनियोजके**ति । अयमभावो विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वेनाभेदार्थकत्वेन वापि बोध्यः । **पृथक्कृत्ये**ति । पूर्वपक्षे पृथक्कृत्य । विवक्षितग्रहचमसादयरुणिमार्थं च । **ग्रहे**ति । ग्रह उलूखलाकारस्तस्माद्ध्रस्वतरः । चमसः पानपात्रं । दण्डविशिष्टो दीर्घचतुष्कोणः । आदिना षोडशी । प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयान्वयमाह **अरुणे**ति । ततो 'दध्ना जुहोती'तिवद्गुणविधिरयमित्याह **तथाचे**ति । तथाचाग्निहोत्रस्य 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यनेन प्राप्तत्वाद्दध्नेति दधिगुण-

तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ। परोक्षवादाद्भविष्यति। चमसवत्। 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति श्रुतिश्चैवंपरा भविष्यति। तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति चेत् । न। ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः। यथा

भाष्यप्रकाशः।

गोविशेषणं सत् सुखेन क्रयेऽन्वेष्यतीति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु। अरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गतया गुणिवचनः। तथा सत्यरुणगुणः स्वयोगेन द्रव्यं व्यवच्छिन्दन् द्रव्यद्वारा सुखेन क्रये करणभावं प्राप्स्यतीति तृतीयाश्रुतेस्तद्विनियोजकत्वमपि निर्बाधम्। नच प्राधान्यहानिः। इतरव्यावर्तकत्वेन तस्यैव साधनतायां मुख्यत्वात्। एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति। नच यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वम्, तथारुणापदे द्रव्यबोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य टापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्वं तत्परत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम्। तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते। अतो घटे निश्छिद्रत्ववदर्थबलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेर्लक्षणाया अत्राभावात्। तस्मात् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणिम्नोऽपि करणत्वमिति। तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वम्, न गोः, तथात्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वम्, न मनस इत्यर्थः।

पुनरप्याशङ्कते तर्हीत्यादि। यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते, तदा प्रश्न उपसंहारे च या अयुक्तिः सा विरुध्येतेति तौ केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः। समाधत्ते परोक्षेत्यादि। तथाच यथा 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इत्यत्र शिरःप्रभृतिचमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौण्या वृत्त्योच्यते, तथात्र 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धैवोच्यत इत्यर्थः। नन्वेवमप्पदस्य श्रद्धापरत्वे, 'श्रद्धां जुह्वति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुध्येतेत्याशङ्क्य तत्परिहरति चन्द्रमा इत्यादि। एवं परेति। अनुकूला। तथाच श्रद्धायां मनःसहभावात् तद्धोमेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यान्न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। सिद्धमाह तस्मादित्यादि।

रश्मिः।

विधिरग्निहोत्रे, तद्वद्ग्रहचमसादावरुणगुणविधिरित्यर्थः। **गवेति**। अरुणयेति श्रुतौ गवेति विशेष्यात्। **स्त्रीलिङ्गेति**। 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'ति पुंलिङ्गं विहाय स्त्रीलिङ्गेत्यादिः। **द्रव्यमिति**। शुक्लादिगुणयुक्ताभ्यो गोभ्योऽरुणगुणां गाम्। **तद्विनीति**। द्रव्यविनियोजकत्वम्। **विवक्षितेत्यादि**। वृत्तावजाद्यन्तस्य स्त्रीत्वे विवक्षिते टाबित्युक्तेः। **लक्षणेति**। अरुणगव्यभेदसम्बन्धरूपलक्षणापत्तिः। विशेष्यविशेषणयोरभेदसम्बन्धात्। **द्वारत्वमिति**। करणत्वस्य व्यापारनियतत्वादिति भावः। **निश्छिद्रेति**। षष्ठ्यन्ताद्वतिः। **घटत्वमितरव्यवच्छेदकम्**। निश्छिद्रत्वं सच्छिद्रघटेभ्यः। **तस्येति**। अरुणस्य। शुक्लादिगोभ्योऽवच्छेदकत्वसिद्धेर्गोत्वस्मरणादेवाहार्यज्ञानविषयस्त्रीत्वस्मरणाल्लक्षणां विनापि टाप्सिद्धेः। **अत्रेति**। अरुणापदे। **तस्मादिति**। द्रव्यरूपव्यापारसत्त्वात्। **द्रव्येति**। शुक्लादिगोद्रव्यावच्छेदकत्वेन। **करणत्वमिति**। क्रये करणत्वम्। **श्रद्धाया एवेति**। मनोव्यवच्छेदक एवकारः। चमसवदितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथाचेति**। **अर्वागित्यादि**। बृहदारण्यकेस्ति। चमसवदविशेषाधिकरणेऽर्थः स्पष्टः। श्रद्धा वा इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथात्रेति**। **अप्पदस्येति**। अप्शब्दस्य।

कर्मकाण्डे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते, तथा प्रकृतेपि। परं नोपचारः। उपपत्तेः। उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात्। ननु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहाराव-न्यथाकर्तुं युक्तौ। श्रद्धासहभावः संस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः। तेन मनःस्थाने आप एव वाच्याः। 'चन्द्रमा मनसो जात' इति तु भिन्ना सृष्टिः।

भाष्यप्रकाशः।

सिद्धान्तभागं व्याचक्षते **आप एवे**त्यादि। युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति **यथे**त्यादि। **परं नोपचार** इति। वैदिके निघण्टौ श्रदिति सत्यनाम। 'श्रत् सत्यं दधाती'ति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाप्सु प्रवृत्ति-सौकर्यान्नोपचारः। तथाच 'एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा' इतिवत् 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेरिदमपि योगरूढम्, योगेन वा तद्वाचकम्, अत उपचाराभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः।

एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् 'सिंहो देवदत्त' इतिवच्छ्रद्धापूर्वककर्मसमवायात् 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादौ पुरुषेषु मञ्चशब्दवत् 'आपो ह्यस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण' इत्यैतरेयश्रुत्या श्रद्धाजनकत्वात्, यथा अन्त्येष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धा-पदेनोच्यते, तथाप्सु श्रद्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरस्तम्।

अत्र विनिगमकं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति **उपक्रमे**त्यादि। नन्वेवं श्रद्धाशब्दस्याब्वाच-कत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात्, तथा सत्यैतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः **श्रद्धासहे**त्यादि। तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः। 'यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते, नास्येष्टाय श्रद्धत' इत्यादितैत्तिरीयश्रुतौ 'अश्रद्धया हुतं दत्त'मिति गीतास्मृतौ चाश्रद्धानिन्दया श्रद्धाया आवश्यकत्वबोधनात्। 'अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेदे'ति श्रद्धापूर्वकत्व-ज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रहोमरूपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धः। अतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः। एवं श्रद्धापदस्याब्वाचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं प्रत्याहुः **तेने**त्यादि। तेनेति। उक्तोपपत्तित्रयेण। 'चन्द्रमा' इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं दर्शयन्ति **चन्द्रमा** इत्यादि। श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति **श्रद्धे**त्यादि। विभजन्ते **तत्रे**त्यादि।

रश्मिः।

आप एवेत्यादीति। एवकारः श्रद्धाव्यवच्छेदकः। **यथेत्यादी**ति। **उच्यन्त** इति। 'श्रद्धा वा आप' इत्युक्तश्रुत्या। **परं नोपचार** इति। परमित्यस्य किन्त्वित्यर्थः। **प्रवृत्ती**ति। अत्र सत्यं न जलं निरुक्तोक्तम्, किन्तु 'असावात्मा नारायण' इति प्रवृत्तिसौकर्यं तस्मात्। **योगे**ति। वैदिके। वेदान्ते आहुः **योगेने**ति। मीमांसाकारिकया स्पष्टम्। **तनुत्वेने**ति। अन्त्येष्टौ। **सिंह** इति। क्रौर्येण। **श्रद्धे**ति। वाक्यमग्रे। समवायः सम्बन्धः। **अस्मा** इति। यजमानाय। **संनमन्ते** जनयन्ति। **अन्त्येष्टौ** पञ्चमाहुतौ। **लिङ्गे**ति। लिङ्गं रसः पञ्चतन्मात्रासु। आदिना स्थूले पाञ्चभौतिक आपः। एवकारः श्रुत्या। **गौण्ये**ति। तनुत्वगुणयोगात् गौणी गुणेन युज्यत इति **गौणी**। शैषिकोऽण्। तया। **लक्षणये**ति। मञ्चा इत्यत्र संयोगसम्बन्धवज्जन्यजनकभावसम्बन्धो लक्षणा तया। लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा। शक्यस-म्बन्धो लक्षणेति लक्षणालक्षणम्। **परी**ति। सहभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात्। **ऐतरेये**ति। पूर्वोक्ता श्रुतिः। विशेष्यविशेषणयोरभेदसम्बन्धे जन्यजनकभावसम्बन्धः। **श्रद्धत** इति। यः कोपि। **अस्कन्ने**ति। अदुष्टहविः। **नित्याग्निहोत्रे**ति। तेन नित्याग्निहोत्रिणः पञ्चाग्निविद्यायामधिकारिण इति बोध्यम्। **प्रागेवे**ति। पञ्चाग्निविद्यायाः प्रागेव। एवकारः 'प्रायशः कर्मठाः पूर्वा' इति सूचनात्। **तेनेत्यादी**-ति। **मनःस्थान** इति। श्रद्धा मनोधर्मः, स कथं हूयत इति भाष्ये। एवेति। 'सर्वं सर्वमय'मिति श्रुत्या ज्ञानवादिना त्वया। **भिन्ने**ति। षोढा सृष्टिषु 'कदाचित्पुनरन्यथे'त्यत्र निविष्टा। **उक्ते**ति।

श्रद्धाप्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः। तत्र फल एव श्रद्धा, न कर्मणि। 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः। ततः संस्कृता आपो यजमानरूपा हूयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति। तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्वक्तो रंहतीति। तत्र विचार्यते। सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता गच्छन्ति, आहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः। तत्र पञ्चाहुतिब्राह्मणे नाधिकारिणः श्रुताः। वेदे हि श्रुतानुसारिकल्पना। अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति चेत्। न। इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। साधारणपक्षं दूषयति। कुतः। इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते श्रद्धा-

भाष्यप्रकाशः।

तत्रेति। सकामे यष्टरि। फल एव श्रद्धा आदर उपादेयबुद्धिविशेष इति यावत्, न कर्मणि। तथाच श्रद्धाया अयं स्वभावो यत् स्वाश्रयं स्वविषयं करोतीति गीतावाक्यादवधार्यते। अतो निष्कामस्य कर्मण्येव श्रद्धेति तादृशकर्तुः कर्मात्मकत्वं बोधयितुं श्रद्धाप्रयोग इत्यर्थः। एवमुपपादनेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि। सूत्रात् सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः॥६॥ अस्या आहुतेः फलं विचारयितुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः स्थितमित्यादि। स्थितमिति। निर्धारितम्। ननु निर्णीते संशयस्योच्छिन्नत्वात् को विचारांश इत्यत आहुः सर्वे इत्यादि। संशयबीजं तु विशेषाश्रवणम्। उपकारार्थं देवानां प्रवृत्तिश्च। पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि। नाधिकारिणः श्रुता इति। न श्रुता इत्यन्वयः। सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति इष्टादिकारिण इत्यादि। श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन चेति। 'यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते, नास्येष्टाय श्रद्दधत' इत्यश्रद्धालुनिन्दया 'उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टा यः श्रद्दधते' इति श्रद्धालुस्तुत्या च श्रद्धावत एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते। अत्र

रश्मिः।

सौत्राणां 'ता एवोपपत्ति'रितिशब्दानां व्याख्यानभूतेन। प्रातिकूल्यमिति। चन्द्रमसोऽब्जातत्वेन मनोजातत्वबोधकश्रुतिविरोधरूपप्रातिकूल्यम्। दर्शयन्तीति। स्वमतोक्त्यैव दर्शयन्ति स्म श्रद्धेत्यादीति। कामनया कृतो होमस्तद्व्यावृत्त्यर्थ इति भाष्यार्थः। विभजन्त इति। सकामनिष्कामत्वेनोभयं यष्टारं विभजन्ते तत्रेत्यादीति। एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः न कर्मणीति। अग्रिमभाष्यस्य पिण्डितार्थमाहुः तथा चेति। स्वाश्रयं यजमानम्। स्वं श्रद्धा तद्विषयं कर्म तत्करोतीति 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति गीतावाक्यादवधार्यत इत्यर्थः। तथा च भाष्ये आश्रयस्य जीवस्य। विषयः कर्म। तद्भावजनकत्वात्। तस्मादित्यादीति। प्रथम इति। उपक्रमे ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अत्रादिना पूर्तम्। 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती'ति श्रुतेः। परीति। भगवान् व्यासः। विशेषेति। अधिकारिविशेषाश्रवणम्। अत्र संशयादिकं सौत्रम्, न त्वधिकरणत्वसमर्पकम्। विषयवाक्यपदाभावात्। एवैति। अश्रद्धावद्व्यवच्छेदकोयम्। फलमुख इति। फलोपायः। 'मुखं निःसरणे

पदेन देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसाम्याच्च । इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते, तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते, 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'ति, समानश्रुतौ च 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ती'ति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्ष्यन्ते, ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः, अतः

भाष्यप्रकाशः ।

च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्तारो लभ्यन्ते । देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभावसाम्याच्चेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते इष्टादिकारिणामित्यादि । धूममार्गे 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजे'ति 'तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति चोच्यते । अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्व इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति **किञ्चिदित्यादि** । किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन व्युत्पादयन्ति **नन्वित्यादि** । **तदिति** । सोमात्मकं द्रव्यम् ।

रश्मिः ।

वक्रे प्रारम्भोपाययोरपी'ति विश्वात् । **उक्तेति** । तत्र फल एवेत्यादिभाष्योक्तरीत्या । **तेषामिति** । इष्टादिकारिणामेव । 'देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्त्वि'तिवाक्यादेवकारः । **त एवेति** । इष्टादिकारिणः । 'यो वै श्रद्धामनारभ्ये'त्याद्युक्तश्रुत्यैवकारः । **तृतीयमिति** । उपपत्तेश्चेत्यनुवर्तत इति । **विभजन्त** इति । प्रासङ्गिकत्वं सूचयन्तो व्याख्यान्तीत्यर्थः । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमित्याशयेनाहुः **धूमेति** । छान्दोग्येऽस्ति । अभिप्राप्नुवन्तीति पूर्वेणान्वयः । **एवेति** । सर्वव्यवच्छेदकः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥७॥ **आशङ्केति** । मुखं प्रारम्भः । 'मुखनिःसरणे वक्रे प्रारम्भोपाययोरपी'ति विश्वः । **नन्वित्यादीति** । **समानेति** । बृहदारण्यके छान्दोग्यसमानश्रुतौ । **एनानिति** । धूममार्गेण सम्भूतान् कर्मिणः । **तत्रेति** । सोमलोके । **भक्षयन्तीति** । अयमर्थः । 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमꣳराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति' । अत्र ते कर्मिणः चन्द्रं प्राप्यान्नं जलं भवन्ति । चन्द्रस्याप्पुष्पत्वात् । अन्नस्य जलवाचकत्वात् । तान् कर्मिणः । तत्र चन्द्रलोके । देवाः कर्मठाः । यथा सोमꣳराजानमिति । च(न्द्र)मसं सोमवल्लीरसम् । 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजे'ति वाक्यात् । अस्मानाप्यायस्व आप्यायनं कुरुष्वेति प्रार्थयन्ति । अपक्षीयस्व कर्मान्तःपातित्वात्कर्मरूपस्त्वमपक्षीयस्व । कर्मणामाप्यायनापक्षयजनकत्वात् । एवमाप्यायाप्याय पुनःपुनराप्यायनं कृत्वा भक्षयन्ति यथायं दृष्टान्तः, एवं तानन्नभूतान् जलभूतान् तत्र चन्द्रलोके भक्षयन्ति । छान्दोग्ये 'षोडशकलः पुरुष' इत्युक्तेः । तत्रा'प्याप्यायस्वापक्षीयस्वे'ति वर्तते । तत्र द्रष्टव्यम् । यद्वा । भक्षणं भाष्यीयं 'प्रथमां पिबते वह्नि'रित्यादि वक्ष्यमाणम् । **चन्द्रेति** । सोमवल्लीरसदृष्टान्त उक्तोऽन्यैः, अत्र तु चन्द्रदृष्टान्त उच्यते । तेन षोडशकलः पुरुषः महाचम(स)स्य मतेन तैत्तिरीयोक्ततुरीयचन्द्रांशः । तेन दृष्टान्तेन ते कर्मिणश्च भक्ष्यन्त इत्यर्थः । **तत** इत्यादि । स्वात्मत्वात् । स्वान्नं आत्मरूपान्नम् । **कथमिति** ।

पञ्चाहुत्यभाव इत्याशङ्क्य, परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावो गौणः । भक्षणं च । प्रकृतेप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो[1] नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । 'स सर्वं भवति । तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति । प्रकृते तु तन्न । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति **तेषामित्यादि** । गौणत्वे हेतुमाहुः **प्रकृतेपीत्यादि** । तथाच चन्द्रमसः स गौणश्चेत्, एतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः। ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम्, सूत्रे भाक्तपदस्य नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चेत्यत आहुः **सोमभावस्येत्यादि** । **अग्र** इति । तथाच न सूत्रविरोध इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति **अन्नभाव इत्यादि** । **अन्यस्येति** । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । **अन्न-भावानुपपत्तिं** विभजन्ते **ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि** । तुरुपपत्तिशङ्कानिरासे, द्वितीयस्तुर्हेतौ । तथाच ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्राव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते । तत्र हेतुः **अनात्मवित्त्वादिति** । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्यात्, वामदेवादिवदात्मवित्त्वे सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तल्लिङ्गत्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्म-भाववद्गौणत्वात् तद्भक्षणमपि गौणम् । अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपष्टम्भकं

रश्मिः ।

आत्महानेरपुरुषार्थत्वादात्मत्वभिन्नेन केन प्रकारेणेति प्रश्नः । **अत** इति । आत्महानेरपुरुषार्थत्वेन सोमस्याहोम्यत्वात् । **वाशब्द** इति । अवधारणार्थकत्वादिति भावः । 'वाऽन्वाचये समाहारेप्यन्या-न्यर्थे समुच्चये । पक्षान्तरे ग्रहे पादपूरणेऽप्यवधारण' इति विश्वात् । **गौणत्व** इति । तेषां कर्मिणां सोमभावस्य गौणत्वे । **प्रकृतेपीत्यादीति** । **प्रकृते** प्रथमाहुतौ । 'चन्द्रमा अङ्गारा' इति श्रुतेः । **भवेदिति** । सोमो राजा भवेत् । **स** इति । सोमभावः । **गौण** इति । श्रुत्युक्तत्वान्मुख्यत्वा-भावेपि गौणस्तु वक्तव्य इति भावः । **एतेषामिति** । कर्मिणाम् । कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमस्यान्नरूपस्य भावो गौणः । ऐक्यासंभवात् । भक्षणं च गौणम् । न जीवानां भक्षणं संभवति भोक्तृत्वात् । कर्मणि षष्ठी । प्रकृते नह्यङ्गाराः फलं भवन्तीति सोमभावो गौणोङ्गाराणाम् । एतेषां हुतानां कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमभावोऽभावः सुतरां गौणः । **अत्रेति** । सूत्रे । **भाक्त-मिति** । सोमभावो भाक्त एकं चेत्यनन्वयात् । एकस्य वचनं सुर्यस्यादित्येकवचनं तस्मात् । कपो वैकल्पिकत्वम् । **ज्ञानीति** । जीवस्य सत्यादिरूपस्यान्यभावोऽभावः मुख्यसोमभावो नोपपद्यते । **अन्नेति** । 'पृथिवी वा अन्नम्, आपो वा अन्नं' 'अद्यतेऽत्ति च भूतानी'त्येवंपरोऽन्नशब्दः । **ब्रह्मज्ञाने** तु अनुपपत्तिनिरासो भवतीति भाष्यार्थमाहुः **तुरिति** । उपपत्तिशङ्का उपपत्त्यन्यथाज्ञानमनुपपत्तित्वेन ज्ञानम् । अन्यस्यान्यभावेऽनुपपत्तिरुक्ता तस्या निरास इत्यर्थः । **प्रकृते** । अज्ञानिनि तुर्हेतुः । तत् ब्रह्म-ज्ञानं न भवतीति प्रकृते तु तन्नेति भाष्यार्थं इत्याशयेनाहुः **द्वितीय** इत्यादि । **तु तदिति** । हेतुः स ब्रह्मभावः । तदित्यव्ययम् । तथासतीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यदि हीत्यादि** । **एवेति** । सोमभावव्यवच्छेदकः एवेति । **सर्वेति** । सर्वभावः 'स सर्वं भवती'त्यादिभाष्योक्तश्रुत्युक्तस्तस्य । **देहात्मेति** । देहः सुखीत्यादौ सुखमात्मधर्मः । परं तिरोहितम्, चित्प्रधानत्वात् । **गौणत्वादिति** । 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद' इत्यत्र । **अन्नस्यैवेति** । एवकारः कर्मिणां

१. अन्नभाव इति प्रकाशपाठ, अन्यभाव इति रश्मिपाठ इति प्रतिभाति ।

भक्षणमपि गौणम् । तथाहि । श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्त' इत्यत्र यथा पशुशब्दः, एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा वचनम् । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा श्रुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या, 'प्रथमां पिबते वह्नि'रित्यादि-

भाष्यप्रकाशः ।

व्याकुर्वन्ति **तथाहीत्यादि** । **श्रुतिरिति** । 'यावत्सम्पातमुषित्वे'त्यादिश्रुतिः । **पशुशब्द इति** । पशुतुल्यत्वबोधको गौण इति शेषः । **एवमत्रापीत्यादि** । यथा 'स्त्रियं भुङ्क्ते' इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकम्, तथात्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम्, न हि प्रयोजनं विना उपचारोऽपि युक्त इत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः **चन्द्रेत्यादि** । तथाच यथा चन्द्रः क्षीयते वर्धते च, तथैतेऽपि पुनः पुनरावर्तमाना अमरतां चाप्नुवन्तीत्येतदर्थं तद्वचनमित्यर्थः । ननु 'आप्यायस्वे'त्युक्तश्रुत्या चन्द्रस्यापि भक्षणं चेत्, कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः **चन्द्रस्येत्यादि** । श्रुतिस्तु सोमोत्पत्तिनामकपरिशिष्टस्था । तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वान्न गौणमिति निश्चीयते । एतेषां तु न चन्द्रस्येव वरो येन पुनरेधेरन् । ततश्च

रश्मिः ।

व्यवच्छेदकः । **तेषामिति** । कर्मिणाम् । **उपष्टम्भकमिति** । 'तथा हि दर्शयती'ति सौत्रम् । **यावदिति** । भक्षयन्तीत्यस्यात्राव्यवहितोत्तरेयं श्रुतिः । 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त' इति । अर्थस्तु संपतन्त्यमुं लोकमनेनेति संपातः कर्मसमूहः । स यावानिति यावत्संपातम् । अव्ययीभावः । यावत्कर्मसमूहः तस्मिन् चन्द्रमण्डले उषित्वा । 'उष दाहे' । 'करेप्यग्निर्जलेप्यग्नि'रिति मनुस्मृतेः जले दाहः । अथ कर्मक्षयानन्तरमन्येन कर्मणा एतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्त इति । वक्ष्यमाणं 'जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थान'मिति श्रुत्या । **भाष्ये । शब्दस्येति** । सोमभावशब्दस्य । भक्षयन्तीत्यस्य च । दर्शयतीत्यस्यार्थो बोधयतीति । मुख्यत्वे एनयोर्यावदित्यादि नोपपद्यते । पुरुषविधब्राह्मणश्रुतिमाहुः **अथ य** इति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳस देवाना'मिति । **प्रकृते । पश्विति** । अभेदाज्ञानवत्त्वगुणयोगाद्गौणी तया गृह्यत इति शैषिकोऽण् । **अभ्यवहार** इति । 'भुज पालनाभ्यवहारयो'रिति धातुपाठात् । **भोग एवेति** । सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः **न त्विति** । **क्रीडनेति** । आदिना सेवकत्वम् । तथाच यथा उपासकः पशुः अज्ञानवत्त्वगुणयोगात्तथा जीवस्य भक्षणमित्यत्र भोक्तुर्भक्ष्यत्वाभावेन भक्षणमिव भक्षणं भोगः सहक्रीडन सेवकभावः, नतु चर्वणादिकमित्यर्थः । तथाच भोज्यत्वमात्रगुणयोगात् 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'त्यत्र जीवेऽन्नपदं गौणमित्यर्थः । बृहदारण्यकटीकायामप्येवम् । **तत्प्रेति** । उपचारप्रयोजनम् । **भाष्ये** । चन्द्रेत्यादौ । चन्द्रतुल्यं अपदेशो लक्ष्यम् । 'अपदेशः स्मृतो लक्ष्य'मिति विश्वात् । तस्मै प्रयोजनाय । **तथा वचनं** उपचारत्वेन भक्षणवचनम् । **तथा सति** उपचारत्वेन भक्षणवचने सति । तेषां कर्मिणाममरत्वेन गुणेन चान्द्रेण । **तथाश्रुतिरु**पचारश्रुतिरित्यर्थ इत्याशयेन पिण्डितार्थमाहुः **तथाच यथेत्यादि** । **एतदर्थमिति** । अमरत्वेन चन्द्रतुल्यापदेशार्थम् । **तद्वचन**मुपचारवचनम् । **श्रुत्यनुमानाभ्यामिति** । अनुमानं च श्रुतिश्च श्रुत्यनुमाने । 'अल्पाच्तरं पूर्वम्' 'अभ्यर्हितं चे'ति सूत्राभ्यां पूर्वनिपातः । **श्रुत्येतिभाष्याच्छ्रुतिशब्दः** । ताभ्याम् । अनुमानं तु अपक्षीयमाणचन्द्रः भक्षणवान् । क्षयात् । यन्नैवं तन्नैवम् । आपूर्यमाणचन्द्रवत् । **एतेषामिति** । कर्मिणाम् । **चन्द्रस्येवेति** । षष्ठस्कन्धे षष्ठाध्याये 'कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत । दक्षशापा-

१. स्तुतिरितिपाठः ।

रूपया । देवानामभक्षणं भगवदवयवानामेव । अशनानशने तस्याविरुद्धे । आधिभौतिकानां देवानामशनमेव । तस्मात् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचिच्चिन्ता ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तन्नाशे यः श्रुत्यन्तरे भोगसद्भावः प्रतिपाद्यते, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति । आनन्दमीमांसायां च 'ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ती'ति विरुध्येत ।

एतेनैव भिक्षूक्तमप्यपास्तम् ।

अतस्तेषां तद्गौणमेवेत्यर्थः । ननु 'न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ती'ति श्रुत्यन्तरे देवानामशनं निवारितम्, अतः पानश्रुतिरपि गौणीत्येवादरणीया, तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्स्यतीति वृथायं प्रयास इत्याशङ्कायामाहुः देवानामित्यादि । देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्ध्या यज्ञादिहविर्भोक्तृत्वे सिद्धेऽशनं सिद्धमेवेत्यनशनश्रुतिर्भगवदवयवपरैव भवितुं युक्ता । यथा 'न ह वै देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिः । अन्यथा 'तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णा'दित्यादेर्विरोधापत्तेः । अतो देवभेदेन व्यवस्थैव श्रुत्योर्युक्ता । नच 'ऋतं पिबन्तौ' 'अनश्नन्नन्य' इतिवत् देवेषु श्रुतिद्वयाविरोधः सम्भवति । जीवत्वात् । तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे । अत आधिभौतिकानां कर्मसचिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यभावान्न प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । यस्माच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणम्, नैतेषाम्, अत एषां सोमभावे बाधकाभावान्न कोपि दोष इत्यर्थः ।

अनेनापि सूत्रेणैतस्य विचारस्य केवलवैराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतभक्षणस्येवास्यापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्गौणीत्वप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तस्मादस्योभयार्थतैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

त्सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः । पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षयेधिता' इति वाक्यात् । क्षयेर्दिता इत्यपि पाठः । **तन्नाशे** इति । कर्मिनाशे । **श्रुत्यन्तर** इति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्या अग्रे सोमभावश्रुतेरन्यश्रुतौ । 'स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवती'त्यस्याम् । **विरुध्येतेति** । नच मोक्षाभावोक्तेः कर्मभिरेव न विरोध इति वाच्यम् । **भिक्षूक्तमिति** । तेन भगवद्भिक्षुमते कर्मिणां चन्द्रवद्भक्षणं मुख्यमित्युक्तम् । **अपास्तमिति** । कर्मिणां गौणभक्षणोक्त्यापास्तम् । **तेषामिति** । कर्मिणां तद्भक्षणं गौणम् । **एवेति** । उक्तरीत्या जागरूकत्वादेवकारः । **ननु नेति** । श्रुतिश्छान्दोग्ये स्पष्टार्था । **पानेति** । 'ऋतं पिबन्ता'विति । **अयमिति** । गौणत्वसाधनेन प्रत्यक्षविषयः । **यज्ञादीति** । आदिना प्रभुप्रसादान्नम् । 'अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषी'ति श्रुतेः । अद्धि इत् इन्द्र प्रस्थिता इमा स सोडा हवींषि । एवकार इन्द्रयागस्मृतेः । **इत्यादेरिति** । पापगमनबोधकवाक्यस्य षाष्ठस्य । अशनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **न चेति** । आधीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अत आधीति** । **एवेति** । 'अद्धीदिन्द्रे'तिश्रुतेरेवकारः । **नेति** । व्यवस्थायाः पूर्वरीत्याऽसिद्ध्या नेत्यादिः । **चन्द्रस्यैवेति** । एवकारः कर्मिव्यवच्छेदकः । **एतेषामिति** । कर्मिणाम् । **एषामिति** । कर्मिणाम् । **उभयेति** । ज्ञानवैराग्योभयार्थता । एवकारस्तु उपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन ज्ञानार्थतोपसंहारेण 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्यनेन वैराग्यार्थतेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रंहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ (३.१.२.)

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता। द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः। सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति। सोमाद्वृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते इति निश्चितम्।

तत्र संशयः। किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते, आहोस्विदनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति।

सद्भावमनयाग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति। 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इति बाधोपलब्धेः। अतो विचार उचितः।

तत्रावान्तरफलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वबाधाज्ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते।

भाष्यप्रकाशः।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः **प्रथमे**त्यादि। ननु द्वितीयस्यां किं विचारणीयम्, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः **सोमस्ये**त्यादि। **सोमादि**ति। सोमभावानन्तरम्। **निश्चितमि**ति। 'सोमं राजानं जुह्वति, तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवती'ति सोमाद्धीनभावबोधिकया आहुतिफलश्रुत्यैव निश्चितम्। **तत्र संशय** इति। तत्र भोगे संशयः। **अनुशयवा**निति। अनुपश्चाच्छेते, कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः, सोऽनुशयस्तद्वान्। नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनम्, यथाकथञ्चिदस्त्वित्यत आहुः **सद्भावमनये**त्यादि। तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म संभवति, तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुक्तत्वात् तदनुवृत्त्या कपूययोनित्वमापद्येतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः।

एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः **तत्रे**त्यादि।

रश्मिः।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ **सोमभावे**ति। श्रद्धायाः सोमभावादनन्तरमितिशेषः। **सोमा**दितिभाष्ये भावप्रधानः। भाष्ये श्रद्धारूपस्य जीवस्य सोमं प्राप्य वृष्टिभावे इत्यप्यर्थः। रूपरसादीनामपाकजानां हीनतया वृष्टेः सोमाद्धीनत्वं प्रत्यक्षसिद्धं यागस्य मुख्यं फलम्। स्वर्गोऽवान्तरं फलम्। **तत्रे**ति वृष्टिभावे। भुङ्क्ते। रूपरसादीनामित्यत्रादिशब्देन शब्दगन्धस्पर्शाः। **प्रकृते**। **आहुती**ति। एवकारोऽन्यस्य शब्दस्य व्यवच्छेदकः। **भाष्ये। सर्वमेवे**ति। सामान्ये नपुंसकम्। एवकारो विशेषव्यवच्छेदकः। **तत्रे**ति। वृष्टिभावे। **प्रकृते। अन्वि**ति। 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो'रिति विश्वादनुबन्धेऽनुशयशब्द इति भावः। यः प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणेषु कर्मसु यत्किञ्चित्कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीशेषः। **एतद्धी**ति। अनुशयरूपकर्मणो विचारस्य। **यथे**ति। अनुशयवत्त्वेनाननुशयवत्त्वेन वा। **अत आहुरि**ति। अतो द्वितीयकोटौ हेतुमाहुरित्यर्थः। **स्वभावे**ति। गीतापञ्चमाध्याये 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति वाक्यात्। **उभये**ति। कपूयरमणीयोभयविधम्। **निरनुशयत्व** इति। निष्क्रान्तमनुशयपदान्निरनुशयं सूत्रं तत्त्वे। **तद्विचार**

कृतात्यये अनुशयवान् । कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति अनुशयवान् अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् । दृष्टं तावत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेपि भोगसाधकतादृशदेहवस्त्रादिसहित

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकाग्नौ देवकृतहोमोत्तरं सोमभावः । ततः पर्जन्याग्नौ हुतानां तेषां वृष्टिभावः । स हि न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते इति चन्द्रमण्डलमारूढानां धूममार्गिणामवस्थाबोधिकया 'आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायु'मित्यादिकया श्रुत्यावसीयते । सम्यक् पतत्युत्पतत्यस्माल्लोकात् स्वर्गलोकमिति व्युत्पत्त्या सम्पातपदेन कर्मबोधनात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सुकृतभोगोत्तरं यथा आवृत्तिः, तथैतेषां भोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात् सिध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलम्, निष्कामानामवान्तरफलम् । उभयथापि फलत्वस्याप्रच्यवात् सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, न त्ववान्तरफलत्वे सशेषत्वम् । यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रियते, तदा तत्र अभुक्तेऽवान्तरफलस्यावशेषे 'यावत्सम्पात'श्रुत्यनुरोधेनावान्तरफलत्वबाधः । नचानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायामग्रिमजन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्यावश्यकत्वं शङ्क्यम् । उक्तरूपेण देवकृतोद्यमेन ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्राराहित्यवत् सदाचारसिद्धेर्न तस्य किञ्चित्प्रयोजनम् । अत उक्तहेतुद्वयान्निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति **कृते**त्यादि । कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते । प्रकृतप्रश्नप्रतिवचने

रश्मिः ।

इति । अनुशयविचारः । **आहुतिभि**रिति । आहुतिभिः करणैः अग्निभिः कर्तृभिः नीतानां जीवानाम् । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति श्रुतेः । एवकारेणाहुतिव्यवच्छेदात् । **तत्कालमेवे**ति । तस्मिन् होमकाले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एवस्तु होमकालान्यकालव्यवच्छेदकः । **कर्मे**ति । अग्रे एवः श्रुतित्वात् । **यथेत**मिति । यथा इतं आकाशाद्वायुं निवर्तन्त इत्यन्वयः । 'यथेतमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति पाठः । अनेन **इत्यादिकये**त्यत्रादिपदार्थोऽप्युक्तः । **अवान्तरे**ति । 'नाऽभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यवान्तरफलम् । कर्मणः प्रतिबन्धकत्वात्सायुज्ये । **सर्वस्ये**ति । सकामनिष्कामरूपस्य । **न त्ववान्तरे**ति । रूपरसादीनां भोगस्य । पूर्वपक्षभाष्यं व्याकुर्वन्ति स **यदी**ति । **तस्मिन्नि**ति । भोगे । **शेष** इति । जीवे कर्मशेषः । **अवान्तरे**ति । उत्तरफलेऽनुवृत्त्यांशतोऽवान्तरफलत्वबाधः । ज्ञानौपयिकेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स **नचे**त्यादिना । संशयद्वितीयकोटिसत्त्वे पूर्वकोटिरूपपूर्वपक्षप्रतिबन्धात् शङ्का । भाष्ये द्वितीयकोटौ सद्वासनायाः सदाचारे कारणत्वमुक्तम् । तत्र निष्कामा अनुशयवन्तः । सद्वासनायाः । अम्बरीषवदित्यनुमानं फलति । एवं सत्यनुशयाभाव इत्यादिः । **अवशेषस्ये**ति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मशेषस्य । तथाच न पूर्वपक्षसमर्पिका पूर्वकोटिरिति भावः । अनावश्यकत्वं वदति पूर्वपक्षी **उक्तरूपेणे**त्यादि । प्रथमसूत्र एव तत्र पूर्वजन्मनीत्यादिभाष्येण उक्तं रूपं देवाधिष्ठानसम्पादकत्वं यस्योद्यमस्य तेन । **एवे**ति । अयं सदाचारवाचकपदव्यवच्छेदकः । **तस्ये**ति । अवशेषस्य । **अत** इति । प्रयोजनाभावात् । **उक्ते**ति । भाष्योक्तसदाचारसिद्धिप्रयोजनाभावरूपहेतुद्वयात् । **एवे**ति । हेतुद्वयादेव । **एवे**ति । कृतकर्मव्यवच्छेदकः । **प्रकृते**ति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रवाहणस्य जैबलेः श्वेतकेतुं प्रति प्रश्नः । जैबलेः गौतमं प्रति प्रतिवचनम् ।

एव तस्मात् स्थानादपगच्छति। अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात्। अतो यथा लोके सानुशयः, तथात्रापि। स्मृतिश्च 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम्। तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात् वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति' इति देवगाथा। अतो ज्ञानौपयिकजन्म सानुशयवत एव भवति। अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्येत।

भाष्यप्रकाशः।

प्रथमं तस्यैव देवकृतत्वेनोक्तत्वात्। न तु कर्म। तस्य मुख्यफलावधिकत्वेनावान्तरफलभोगतस्तदत्ययाभावादत्ययपदविरोधापत्तेः। अनुशयश्चात्रावान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेशः। अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः। हेतुं व्याकुर्वन्ति दृष्टमित्यादि। अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यादिति। उक्तरूपस्य लेशस्यापि कर्मजन्यत्वेन कर्मनाश एव तन्नाशात् 'प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिक' इतिवत् सद्य एव देहः पतेत्। तथा सति गमनं न सम्भवेत्। अतो यथा लोके सानुशयः, तथात्रापीत्यर्थः। नन्वेवं सत्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च कर्मशेष एवानुशयोऽस्तु, न तु सामग्रीशेषोपीत्यत आहुः स्मृतिरित्यादि। तथाचास्यां गाथायां शेषितं स्विष्टं दत्तं कृतमित्यनुक्त्वा, यत् 'स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभन'मिति स्विष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तम्, तेन कर्मजन्यो भोगसाधकसामग्रीलेश एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषः, अतः स एवात्रानुशय इत्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। ननु 'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद् दुःखाद्विमुच्यत' इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशयनिश्चय इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि। उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मस्मारकस्याभावेन पूर्वजन्मस्मृत्यभावे सति विषयासक्तिः प्रसज्येत। अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः।

रश्मिः।

तस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने। तस्यैवेति। सोमभावस्यैव। एवोऽन्यव्यवच्छेदकः। नत्विति। कृतशब्देन नतु कर्म ग्राह्यम्। तस्येति। प्रारब्धातिरिक्तकर्मणः सञ्चितस्य क्रियमाणस्य वा। येति। कर्मरूपा। तथेति। वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः। एवकारः सूत्रप्रामाण्यात्। एवेति। दृष्टमित्यादीति। तादृशेति। अनुशयदर्शनवद्देहवस्त्रादिसहितः। एवेति। प्रत्यक्षात्। अन्यथाशब्दं व्याकुर्वन्ति स्म उक्तरूपस्येति। अन्यथेत्यस्य अनुशयाभाववत्त्वेनान्येन प्रकारेण देहवस्त्रादिसहित इत्यर्थं मत्वोक्तं तन्नाशादित्यन्तम्। तथा चान्यथेत्यत्र प्रकारे थाल्। पञ्चम्या अव्ययत्वाल्लुक्। एवेति। लेशलेशिनोस्तथादर्शनादेवकारः। तन्नाशात्प्रकारात्। प्रकारो देहादौ। अन्यथाशब्दं व्याख्याय सद्य एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यान्ति स्म प्रारब्धेति। सद्य एवेति। विलम्बव्यवच्छेदकः। अतो यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो यथेति। अत्रेति। पञ्चाग्निविद्यायाम्। लाघवादिति। शरीरलाघवात् शक्यतावच्छेदकलाघवाच्च। न कर्मेति। यद्येवं स्यात्तदा 'कृतस्य शोभन'मित्येव वदेत्। स एवेति। स्विष्टादिरूपभोगसाधकसामग्रीशेषः। एवकारोऽन्यभाष्यकृत्संमत्या। भाष्ये। स्मृतिमत् जन्म नारदस्येव। नोऽस्माकं देवानाम्। वर्षे अजनाभे भारतवर्षे। यत् यस्मात्। अत इति। देवाभिलषितत्वात्। एवेति। 'कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्नि'ति श्रुतेरेवेति। प्रकृते। विषयेति। विषयासक्तित्वेन। तत्कृतपूर्वजन्मीनदुःखस्मृत्यभावत्वेन कार्यकारणभावात्। एवेति। नारदभरतादौ दृष्टविषयानासक्तिभङ्गभियै-

ननु अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेत्, अत आह यथेतम् । यथागतम् । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि तावदवान्तरफलसाधकसहितः स्यात्, अत आह अनेवं च । एवम्प्रकारयुक्तागमनं नास्ति । भोगस्य

भाष्यप्रकाशः ।

पुनः शङ्कते नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । पूर्वजन्मसारकं यद्दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तद्देहमन्तरेण स्वकार्यासमर्थं सद्देहमाक्षेप्स्यति । तथा सति तत एव सिद्धावपां परिष्वङ्गो निःप्रयोजन इति सोमभावनाशेऽपामपि साजात्यान्नाशापत्त्या प्रक्रान्तत्याग ईदृशेऽनुशये स्यात् । अतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः ।

सिद्धान्तमाहुः यथागतमित्यादि । धूममार्गे यथेतमित्युक्तम् । अत्राप्यग्रे वृष्टिभावादिरुच्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुध्येतेत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अपां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाभ्य इदानीन्तनानां वैराग्यसांहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्षाच्च बोध्यम् ।

अत्रैवं सूत्रार्थः सिध्यति । कृतात्यये देवकृतस्य सोमभावस्य नाशे सति, अनुशयवान् तच्छेषवान् । यथेतं पूर्ववदद्भिः सम्परिष्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वात् भिन्नप्रकारेण

रश्मिः ।

वकारः । तत एवेत्यादि । संस्कृतेन्द्रियप्रभृतिभिः । एवकारोऽपां व्यवच्छेदकः । संस्कारसिद्धौ । संस्कारार्थोऽपां परिष्वङ्गः । साजात्यादिति । सोमभावाच्चन्द्रत्वेन साजात्यात् । नचैकघटनाशेऽपरघटनाशापत्तिरिति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्ध्यविषयसाजात्यापेक्षणात् । चन्द्रत्वेन साजात्ये वर्तत इति साजात्यान्नाशापत्तिः । घटत्वेन साजात्ये न वर्तत इति । प्रक्रान्तस्यापां पुरुषभावस्य त्यागः । ईदृश इति । कर्मजन्ये भोगसाधकसामग्रीलेशमात्ररूपे । स्यादिति । अपां सामग्र्यन्तर्गतत्वाभावात्स्यात् । अयमिति । उक्तानुशयः । तथाचायं भाष्यार्थः । अनुशयसहकृत एव, नतु भोगासाधकसामग्रीसहित इत्येवकारो भोगासाधकसामग्रीं व्यवच्छिनत्ति । अत आह नाद्भिर्भोगासाधकसामग्रीरूपाभिः परिष्वक्तो भवेत् । अत एतादृशपूर्वपक्षाद्भगवान्व्यास आह यथेतमितीति । प्रकृते । धूममार्ग इति । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासत'इत्यादिना छान्दोग्योक्ते । यथा येन प्रकारेण इतं गतं चन्द्रलोके तथा एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतं इत्यर्थः । अग्रे तमेवाध्वानमाह 'आकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वे'त्यादिना । अर्थः पूर्वमुक्तः । कर्मी आकाशं प्रतिपद्यते । अत्रापीति । आर्चिरादिमार्गेपि । वृष्टीति । अब्रूपत्वम् । आदिनान्नरेतआदि । अन्यथेत्यादिभाष्यार्थमाहुः अतः प्रकारेति । श्रुत्युक्तत्वादप्प्रकारादन्यप्रकारो निष्प्रयोजनात्यागप्रकारः तत्सम्बन्धिदेहाङ्गीकारे तत् प्रश्ननिरूपणं अब्रूपदेहविषयकं विरुध्येत बाध्येत । 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति निरूपणम् । अधिकमाहुः सङ्गत्यर्थम् । इत्यत इत्यादि । न तथा कर्मजन्यभोगसाधकसप्रयोजनसामग्रीमात्रलेशत्वेन लेशो नेत्यर्थः । शेषं स्फुटमिति । तर्हि यथेतमित्यङ्गीकृते तावत् अपां पुरुषवचस्त्वमवधि मोक्षावान्तरफलं शरीर तत्साधिका निःप्रयोजनसप्रयोजनसामग्री कर्मजन्या तत्सहितः स्यात् । तत्तु चन्द्रमण्डले भोगस्य जातत्वान्न सम्भवति । आगमनस्य तादृशभोगजनकत्वरहितसामग्रीसहितत्वेन यथेतं तथागमनाभावादतो भगवान् व्यास आह अनेवं चेति । च पुनः आगमनमनेवं भिन्नो भोगरहितप्रकारस्तेन युक्तमागमनमपाम् । एवंप्रकारो भोगजन-

जातत्वात् । चकारात् वैराग्यसहितोपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराद्भिः परिच्छन्नो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणादेव भविष्यति, 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येर'न्नित्यादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचारं करोति, स उत्तमं जन्म प्राप्नोति, यस्तु निषिद्धाचरणं करोति, स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति 'साधुकारी साधुर्भवती'त्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते, प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्यग् जन्म भविष्यति, किमनुशयसहभावेनेति चेत् । न । चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता, सा उपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका, न तु तस्मिन्

भाष्यप्रकाशः ।

नीचैर्वृष्टिभावार्थं रंहति । चकारो नीचैरागमनस्य द्योतकः । तत्र हेतुः **दृष्टस्मृतिभ्यामिति** ॥८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥९॥ किञ्चिदित्यादिना सूत्रमवतार्य पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति **नन्वित्यादि** । श्रुतौ 'अभ्याशो ह' इति पदं क्षिप्रार्थकम् । यत्पदं तु क्रियाविशेषणं हेत्वर्थकं वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचारतः कर्मतश्च जन्मोक्तम्, तथापि प्रकृते पञ्चाग्निप्रकरणे तु चरणादेवोक्तम्, अतोत्र तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः **नेत्यादि** । चरणस्य जन्मनियामकत्वोपगमेऽपि न तज्जन्मीनकर्मनियामकत्वम् । उक्तरूपनिषिद्धकर्मप्रत्यक्षविरोधात् ।

रश्मिः ।

कत्वं तद्युक्तागमनमपां नास्ति । भोगस्य चन्द्रमण्डले जातत्वादागमनसमये तदभावात् । उपसंहारादाहुः चकारादिति । अपिनानेव चेत्यस्य यथेतमित्यनेन समुच्चयः । **अपिः** समुच्चये । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । **वैराग्येति** । भोगानन्तरं वैराग्यप्रसिद्धेः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्युपसंहाराच्च । **संस्कारेति** । संस्कृतेन्द्रियसंस्कारेण द्विगुणसंस्कारेण ततो गमनादुत्कर्षात् । **बोध्यमिति** । **अनुशयवानिति** । विद्याप्रकरणेन कपूययोनिबाधाय ज्ञानोपयिकदेहसाधनाय चेदम् । देवकृपासहित इति तु देव इत्यनुवृत्तावपि पुनर्देवाः सोमं राजानं जुह्वतीति देवपदोपादानात् । **नच्छेपवानिति** । कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेशवान् । **भिन्नेति** । गमनप्रकारे भोगसाधकत्व आगमनप्रकारे वैराग्यसाहित्यम् । भोगस्य जातत्वात् । किञ्च । गमनमुच्चैः द्युलोकस्योच्चत्वात् । तद्भिन्नप्रकारेण नीचैर्नीचैस्त्वेन । अनेन यथेतमनेव चेत्यनयोर्विरोधः परिहृतः । यथेतं तथागत इत्युक्त्वानेवं आगमनमित्युक्तेर्विरोधः । रंहतीत्यनुवर्तते पूर्वसूत्रात् । चकारार्थो भाष्ये वाच्य उक्तोऽतस्तस्य भाष्योक्तस्य द्योत्यार्थमाहुः **चकार इति** ॥८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ **इतिपदमिति** । नच 'अव्ययादाप्सुप' इति विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन पदत्वाभावः 'न लुमताङ्गस्ये'ति सूत्रादिति शङ्क्यम् । पदशब्दस्य शब्दे लक्षणाङ्गीकारात् । अभेदो लक्षणा । पदशब्दयोरभेदात । शक्तं पदं वा । क्वचिन्नैयायिकमताङ्गीकारात् । यथात्रेव सोमाद्वृष्टिभावे रूपरसादीनामिति । **एताभ्यामिति** । रमणीयचरणकपूयचरणाभ्यां 'साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवती'त्येताभ्याम् । **जन्मेति** । कपूयरमणीयजन्मोक्तम् । **चरणादेवेति** । एवकारः साधुकारीतिश्रुतिव्यवच्छेदकः । अनुशयव्यवच्छेदको वा । **तदेवेति** । **चरणम्** । एवकारोऽनुशयसहभावव्यवच्छेदकः । अन्यथेत्यादि विवृण्वन्ति स्म **चरणस्य जन्मेत्यादि** । अयमन्यथाशब्दार्थः । **अपिर्गर्हायाम्** । **उक्तेति** । भाष्योक्तश्रुत्युक्तकपूयचरणरूप-

जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका, अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात्। तस्मादनुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ।

कार्ष्णाजिनिग्रहणं पञ्चाग्निविद्याया भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम्। तस्मादस्य स्वमते भिन्नत्वान्न शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिकापि चरणश्रुतिः 'काकवदेवदत्तस्य गृह'मितिवत् पूर्वजन्मकृतं समीचीनं कर्मोपलक्षयिष्यति । यत् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं आसमन्तात् पद्येरन् । गत्यर्थपद्यतेर्ज्ञानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थात् । अतः सिद्धमनुशयेनेति कार्ष्णाजिनेराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः **कार्ष्णाजिनी**त्यादि । भिन्नप्रकारत्वं तु कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । कार्ष्णाजिनिमतीयात् कर्मशेषरूपानुशयात् अस्य भोगसाधकसामग्रीशेषरूपस्य फलशेषस्यानुशयस्य भिन्नत्वात् तस्य च दृष्टस्मृतिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थताया आपादयितुमशक्यत्वान्नाशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्यपेक्षितमित्यर्थः । एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति **न ही**त्यादि । पञ्चाग्निविद्यायां हि उक्तप्रकारेण देवैर्हुतस्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां पुरुषभावः प्रतिपादितः, अतः साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमेन पुरुषादन्यभावो न सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्तराद्भिन्नप्रकारत्वम् । पञ्चाग्निश्रुतिश्च प्रश्नादिबोधितप्रकरणपरिगृहीता न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका । अतो नात्र शङ्कोत्तरे, किन्त्वन्यत्रैव ते इत्यर्थः ॥९॥

रश्मिः ।

प्रत्यक्षविरोधात् । व्युत्क्रमेण व्याख्याने यदि वाक्यार्थज्ञानं भवेत्तदोपलक्षणज्ञानं तेन ज्ञापकरूपार्थान्तरमिति वक्तुमाहुः **अत** इति । **तदर्थ**मिति । निषिद्धकर्मकरणनिवृत्तये । मशकार्थो धूम इतिवत् मशकनिवृत्तये इत्यर्थात् । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वि'ति कोशात् । **जन्मबोधिकापि** । शक्यार्थो जन्मेत्यर्थः । तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न, उपलक्षणस्य तात्पर्यवृत्तौ पर्यवसानात् । शब्दमात्रस्य व्यञ्जकत्वमपीष्यत इत्याहुः **काकव**दिति । मतुबन्तम् । गृहस्य तटस्थलक्षणम् । **उपे**ति । तात्पर्यवृत्तिं समीचीनकर्मनिष्ठां करिष्यति । उपलक्षणं समीपपदार्थलक्षणा सा तात्पर्यानुपपत्तौ स्वबीजे पर्यवस्यति लाघवात् । शक्यसम्बन्धस्य पाश्चात्यस्य स्वीकारे गौरवात् । तथाच क्व युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । यत् यथा भवति तथा । यत् यस्माद्वा । **तत्रे**त्यादि । पदने ज्ञानत्वरूपविशेषावधारणे । **ता**मिति । रमणीयां योनिमस्य जीवस्य ज्ञापयेयुः । भाष्यीयानेनपदस्यार्थोऽनेन जीवेनेति । स्पष्टमन्यद्भाष्यम् । **आपादयितु**मिति । यदि स्वमतेऽस्मात् कर्मशेषरूपानुशयः स्यात्तदाशङ्केत्यापादयितुम् । कर्मशेषरूपानुशय आपादकः । आपाद्याशङ्का । **अपेक्षित**मिति । स्वमते । **पञ्चाग्नी**ति । **प्रकरणे**ति भाष्यविवरणम् । **प्रश्नादी**ति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणम् । **न कर्मे**ति । पञ्चाग्निविद्याऽप्राकरणिककर्मान्तरस्थले न । **न्याये**ति । वक्ष्यन्ति च 'यदेव विद्यये'ति हीति सूत्रभाष्ये । **नात्रे**ति । भाष्ये न शङ्कोत्तरे । **अन्यत्रैवे**ति । आगममते । एवकारः कार्ष्णाजिनिपदात् । कृष्णाजिनस्यापत्यं कार्ष्णाजिनिः । अत इञ् । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहिता । कृष्णाजिनं सर्पो भवतीति दृष्टम् । संहितायां औषधिविद्या सान्नाय्यविद्येति माधवीये । तत्र सान्नाय्यविद्या प्रसिद्धा । औषधिविद्या काष्ठपुंसा मृगपातनरूपा दृष्टा । वयसां सृष्टिः कपोतानां दृष्टा । शब्दप्रत्यक्षं घण्टाके जातम् । ॐ सच्चिदालिङ्गनप्रसूः ततो नीचैः ॐ सच्चिदालिङ्गनप्रसो इति मन्त्रद्वयम् । वेदान्ते तु सर्वात्मभावविद्या । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यात् ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका, ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात्, अतो विधायकत्वं श्रुतेः, इष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत्, अतः कर्मतारतम्येन फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशयसद्भावो व्यर्थ इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् । काम्येष्टादिकारिणः

भाष्यप्रकाशः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणानुशयपक्षे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । चरणश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तस्या वैयर्थ्यापादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोपि पुमर्थः सिद्ध्यति । अतस्तदभावाय चरणेनैतज्जन्मनि विधायकत्वं तस्या अङ्गीकार्यम् । यथा 'प्रतितिष्ठन्तीह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'ति 'केवलाघो भवति केवलादी'त्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाघत्वादिबोधनेन रात्रिमत्रं कुर्यात्, केवलादनं न कुर्यादिति कल्प्यते, तथा रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधानान्निष्कामकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिश्रवणादेव भविष्यतीत्यनुशयसद्भावो व्यर्थ इत्यर्थः ।

परिहारांशं व्याकुर्वन्ति धूमादीति । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पचाद्यच् । तस्या अपेक्षस्तदपेक्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कथं चरणश्रुत्यपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पादयन्ति काम्येत्यादि । द्विविधा हीष्टादिकारिणो निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस्य फलसामग्रीशेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तबुद्ध्यभावात् सुकृते भुक्ते तदनन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिरापद्यते । सा तस्य मा

रश्मिः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ **साधारणेति** । कर्मशेषोऽनुशय इति पक्षे । **वैयर्थ्येति** । यदि चरणश्रुतिः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षिका स्यात्तदेह जन्मनि पुमर्थासिद्ध्या व्यर्था स्यादित्येवं वैयर्थ्यापादकम् । **तस्मिन्निति** । साधारणानुशये । हेत्वन्तं भाष्यं विवृतम् । **अतो** चीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतस्तदिति** । **विधायकत्वमिति** । किञ्चिद्विधायकत्वम् । इष्टेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यथा प्रतीति** । **इत्यादाविति** । प्रयोजनगौरवग्रन्थविस्तरभियादिशब्दार्थो नोच्यते । एवमन्यत्रापि । **रात्रीति** । 'ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयु'रित्यर्थाद्रात्रिसत्रं कुर्यात् । **केवलादीति** । केवलश्चासावादः केवलादः सोऽस्यास्तीति केवलादीति । श्रुतौ केवलस्याद्विशेषणत्वमभिप्रेत्याहुः **केवलादनमिति** । केवलश्चासावादी चेति पक्ष आद इत्यत्र समीचीनादे पङ्क्तिभेदापादकादे च लक्षणादशब्दस्येति स नाङ्गीकृतः । अतः कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतः कर्मेति** । **फलस्यैवेति** । रमणीययोनिरूपफलस्य । एवकारश्चरणव्यवच्छेदकः । **विधानादिति** । रमणीयचरणश्रुतौ स्वोक्तफललिङ्गं तद्रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति विनियोक्त्रीं श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोजकमिति तथा । **चरणादेवेति** । आचारात् । एवकारोऽनुशयव्यवच्छेदकः । **इत्युक्तमिति** । कृतात्ययसूत्रभाष्यप्रकाशे । स च भोगः सकामानामित्यादिनोक्तम् । **देवगाथेति** । कृतात्ययसूत्रभाष्य उक्ता देवगाथा । बुद्धिस्तु 'हरिर्यद् भजतां शं तनोति' इत्युक्ता । भजतां शंविस्तारकर्तृत्वेन हरिविषयिणी बुद्धिः । **इति न्यायेनेति** । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति श्लोको न्यायस्तेन । **पापस्यैवेति** । एवकारेण सुकृतव्यव-

फलभोगानन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वा-द्समीचीनशरीरप्राप्तिर्भवत्विति रमणीयानुष्ठातृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकी, सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम्,

भाष्यप्रकाशः ।

भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठातृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुवन्ति, न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तस्मात् सकामानामसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तस्या उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूममार्गमुपक्रम्य तस्या उक्तत्वात्, 'तद्य इहे'त्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोल्लेखाच्च धूममार्गस्यैव तदपेक्षत्वम् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यादिना पञ्चाग्निविद्यायाः समापितत्वान्न तस्यां तदपेक्षेति तथेत्यर्थः ।

ननु 'तद्य इहे'त्यत्रान्नादानां रेतःसिचामेवोल्लेखः, तथात्वं च निष्कामकारिष्वपि तुल्यम् । अतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । यस्त्वं देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोषि, तत् किं रमणीययोनिराकस्मिकी तवाभिप्रेता, उत सकारणा । तत्राद्या कल्पना तु बाह्यत्वापादिका । अतो द्वितीयः पक्ष आदर्तव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधा' इति स्मृत्युक्तं वा । 'शुचौ तु चरिते शील'मिति कोशाद्वर्णाद्यविरुद्धमन्यद्वा स्वकर्म चरणपदेन ग्राह्यम् । तदा 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वाक्यादग्निष्वात्तादिलोकस्तत्फलम् । तथा पैतृमेधिकेन संस्कृतानां सपिण्डीकरणवाक्यानुरोधाद्वस्वादिरूपता च वक्तव्या । तथा 'प्रजामन्वि'ति वाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जननमपि वक्तव्यम् । तथा 'त्रैविद्या मा'मिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदेव सोमपात्वेन भवनं

रश्मिः ।

च्छेदः क्रियते । **प्राप्तिरेवेति** । कपूयचरणव्यवच्छेदक एवकारः । न न्यायेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ये सकामा** इति । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्मादिति** । तस्या इति । चरणश्रुतेः । **एवेति** । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकोऽयम् । **तस्यामिति** । पञ्चाग्निविद्यायाम् । **तदपेक्षा** चरणश्रुत्यपेक्षेति । तथा नानुशयप्रतिषेधिकेत्यर्थ इत्यर्थः । **अन्नादाना**मिति । 'यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येर'न्निति श्रुतेः । **बाह्यत्वेति** । यतो वेदवादिनां नाद्या । ईश्वरस्य कर्तृत्वात् । चरणं आचरणं शीलमिति पर्यायाः । अन्यव्यवच्छेदक एवकारोऽश्रुतत्वात् । स्वकर्मणेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तदा स्वेति** । **अग्निष्वात्तेति** । अग्निष्वात्तादयः पितृगणाः । वस्विति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथेति** । आहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेधः । पितृमेधेन संस्कृतं पैतृमेधिकं कर्म, तेन 'संस्कृत'मिति सूत्रेण ठक् । तेनेत्यनुवर्तते । साषिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । तत्रोक्तवस्वादित्यरूपता । प्रजामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथेति** । **वक्तव्यमिति** । तथाच स्मशानान्तक्रियाकारयितारः स्मशानान्तक्रियाकृत इति वक्तव्यम् । त्रैविद्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथा त्रैविद्येति** । **पूर्ववदिति** । पञ्चाग्निविद्यावत् । यद्वा । पूर्ववाक्यवत् । पुनर्भवनमिति भाष्यात् । एवकारस्तु

द्वितीये तु 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वस्वादित्यरूपता च वक्तव्या। 'प्रजामनुप्रजायन्ते स्मशानान्तक्रियाकृत' इति च। 'त्रैविद्या मां सोमपा' इत्यादिना इन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम्। नच सर्वेषामैक्यम्। भिन्नरूपत्वात्। तस्मात् कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्याः, न त्वेकमपरत्र निविशते। उपरोधप्रसङ्गात्। तथाच प्रकृतेऽपि अनुशयाभावे भक्षणभवनयोर्नियमो न स्यात्। ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम्। ब्राह्मणभक्षणेऽपि

भाष्यप्रकाशः।

वक्तव्यम्। नच सर्वेषां फलैक्यम्। तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभेदेन च भिन्नरूपत्वात्। तस्मात् फलभेदे कारणभेदस्यावश्यकत्वात् कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः समर्थयितव्याः। इदं वाक्यमेतादृशकर्मपरमेतादृशकर्तृपरमिति। 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना। करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रह' इति प्रतिज्ञाय गीतायां तद्भेदानामुक्तत्वात्। एवं सिद्धे असङ्कीर्णत्वे तत्र तत्र तत्तत्फलभोगोत्तरमावृत्तौ तज्जन्मीनकर्मनियमार्थमनुशयोऽवश्यं वक्तव्यः। एवं यथान्यत्र, तथाच प्रकृतेऽपि तथैव प्रकृते चरणवाक्ये, अपिशब्दात् ततः पूर्वस्मिन् धूममार्गवाक्ये च नानान्नानां तद्भक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादनुशयस्तत्रापि नियामकत्वेनावश्यमभ्युपेयः। तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तेः। नच भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति शङ्क्यम्। ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्रकारस्य दर्शनादनुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न

रश्मिः।

सोमपात्वान्यव्यवच्छेदकः। तथैवेतिभाष्यं विवृतम्। नचेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **नचे**ति। भिन्नेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तेषा**मित्यादिना। **देशे**ति। देशः स्थानं तद्भेदेन। तस्मादितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्मा**दिति। **कर्मे**ति। संज्ञाभेदात्कर्मभेदस्तेन वैचित्र्यं पूर्वतन्त्रद्वितीयाध्याये। तेन। **कर्त्रि**ति। एकादशस्कन्धे 'तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्चित्रा वाचः स्रवन्ति ही'ति वाक्याद्वाक्यभेदकर्तृवैचित्र्ययोः कार्यकारणभावः। **तद्भेदाना**मिति। ज्ञानज्ञेयादिभेदानाम्। ज्ञेयं कर्म। विधिपादे कर्मनोदना कर्मविधिरेव ज्ञानविधिः परिज्ञातृविधिश्च। अष्टादशाध्याय उक्तत्वात्। **असंकीर्णत्व** इति। एतेन भाष्य उपरोधस्य साङ्कर्यमर्थ इत्युक्तम्। तथाचेति भाष्यं विवरीतुं सङ्गत्यर्थमाहुः **एवं यथान्यत्रे**ति। विवृण्वन्ति स्म **तथैव प्रकृते** इति। चकार एवकारार्थे। उक्तरीत्या सङ्गत्यर्थमेवं यथान्यत्रेति वाक्यपूरणे। **शब्दा**दिति। अनुशयवाचकशब्दात्। रमणीयचरणरूपात्। **पूर्वस्मि**न्निति। 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते ततो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवती'तिपूर्वस्मिन्। **खल्वि**ति खेदे। **दुर्निष्प्रपततर**मिति। अत्राकारस्य लुप्तत्वाद्दुष्प्रापतरम्। व्रीह्यादिसंश्लेषणं दुष्प्रापतरम्। रेतःसिग्देहसम्बन्धरूपम्। अन्यैर्भुज्यन्ते काकतालीयवृत्त्या रेतःसिग्भिर्भक्षणमिति। **नाने**ति। नानेत्यादि **स्पष्टम्**। नानायोनीनां त्वित्थम्। यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवतीति सामान्यतो नानायोनयस्तासां सामान्यत उक्तत्वात्। अनुशयाभाव इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तदभाव** इति। अन्नभक्षणयोनिभवनयोर्नियमाभावापत्तेः। एवं त्वनुशयमवरुध्य तयोर्नियमः। ब्राह्मणादीनामित्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः **न चे**ति। **तस्ये**ति। अनुशयस्य। **ब्राह्मणादीना**मिति। उक्तप्रकारस्तु ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणरूपे श्वचाण्डालयोः स्वभागादन्नभक्षणम्। ब्राह्मणकर्तृकभक्षणेऽपि मलभावेत्यादि **स्पष्टम्**। अयम्। तस्य दर्शनात्। **समीचीन**मिति। सामीचीन्यं कपूययोन्यनुत्पादकत्वम्।

मलभावे शूकरभक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुषादिष्वन्नभाव एव यावत् समीचीनरेतोभावः। तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता। तस्मादनुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्यात् । तादृशस्य रेतसः अभावे ततः समीचीनयोनेरप्यभावः । अतो रमणीययोनिं प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदताप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशयोऽङ्गीकार्यः । नचान्नभावेपि तत्र तुषस्यापि दर्शनात् ततः समीचीनरेतोनुत्पत्तिः शङ्क्या । तस्य गोप्रभृतिभिर्भक्षणे ततो दुग्धरूपेणान्नभावस्य सिद्धेः । अद्यमानस्यैवान्नत्वादिति । एवं सिद्धे तस्यावश्यकत्वे अनुसीव्यमानस्य तस्यैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम् । अतः सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चाग्निविद्यासम्पादितदेहे । तस्मादत्र योन्यादिनिरूपणद्वाराप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मादनुशयेत्यादि** । तस्मादिति। सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाङ्गीकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य कार्ष्णाजिनिमतोपन्यासेन तदुपष्टम्भेन च धूमादिमार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यावश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवेक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्त

रश्मिः ।

रेतसः अभाव इति । स्मार्तः प्रयोगः । अतो नात्र 'अतो रोरप्लुतादि'त्यस्य प्राप्तिः । **अनुशय** इति । कपूययोनिनिवर्तकः । अनुशयस्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **न चान्नभाव** इति । परम्परया समीचीनरेतोभाव इत्याहुः **तस्येत्यादि** । **दुग्धेति** । दुग्धस्य रेतोजनकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । तेन 'यावत्समीचीनरेतोभाव' इति भाष्यमपि व्याख्यातम् । एवकारार्थमाहुः **अद्येति** । एवकारो वेदान्ते योगमात्रात् योगरूढिव्यवच्छेदकः । अनुशये सिद्धमाहुरेवं **सिद्ध** इत्यादि । **तस्यैवेति** । अनुशयस्य । एवकारो भगवदिच्छाव्यवच्छेदकः । परम्पराकारणभूताया एवंविधविषयत्वात् । **सकाम** इति । सप्तम्यन्तम् । एवकारो निष्कामव्यवच्छेदकः । **निष्काम** इति । धूममार्ग इत्येव । निष्कामो धूममार्गो मोक्षफलकः । पौर्वतन्त्रीयषष्ठाध्याये आत्मकामस्यापि प्रवेशनीयत्वात् । अन्यथा कर्ममिश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षबोधकपुराणभागो व्यर्थः स्यात् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'तिश्रुतिश्च । तस्मादितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्मादिति** । **योन्यादीति**। आदिना 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येर'न्नित्यस्या अग्रे 'ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वे'त्युक्तविशेषयोनयो ग्राह्याः । शक्यार्थनिरूपणद्वारापि । अपिना शक्यार्थपरित्यागेन लक्षणामात्रम् । शक्यार्थः सम्बन्धमात्रग्राहकः । **एवेति** । शक्यार्थवाचकत्वव्यवच्छेदक एवेति । तथा च लाक्षणिकायाश्चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः इति काशकृत्स्नमते, स्वमतं तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेणोक्तं पूर्वं व्यासमतवर्तित्वादाचार्याणाम् । **आवश्यकत्वादिति**। भाष्ये एवकार उक्तोपपादनात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः॥ ११ ॥ एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः **अनुशयेति**। **व्यर्थ** इति । व्यवच्छेद्यो व्यर्थः । **तदुपेति** । आनर्थक्यसूत्रेण तथा । **कर्मात्मकेति** । कर्मण आत्मा शेषः स्वार्थे कः । तस्यानुशयस्य । **अपीति** । पदार्थसम्भावनायां कर्मजन्यभोगलेशसामग्रीशेषस्यावश्यकत्वम् । **कियदिति** । कियतां पुरुषाणां पर्यन्तमनुवृत्तिरिति प्रश्नः । निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युत्तरं फलिष्यति ।

१. साधक ।

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलं च द्वयमेवेश्वरेच्छया नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोऽभिव्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्षमाहैकदेशित्वज्ञापनाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति **फलांश** इत्यादि । पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ **फलांशरूप एवानुशय इति** सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतियुक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्तते । तदुत्तरं यन्मोक्षसाधनमपेक्षितम्, तत्तु स्मरणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति । यदि कथञ्चित् पापोत्पत्तिः, तदापि 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चित् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट' इति, 'यत् करोषि यदश्नासी'त्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवतैव निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयापेक्षेति स्वमतम् ।

किञ्च । कर्मात्मकानुशयपक्षेऽपि, कर्म तत्फलं चेति द्वयं 'एष उ एवे'त्यादिश्रुत्या **ईश्वरेच्छयैव नियतम्** । **कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे** । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । वासुदेवात् परो ब्रह्मन् चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात् । **स** द्विविधकर्मस्वरूपो भगवान् **फलपर्यन्त**मभिव्यक्तस्तिष्ठति । सम्पूर्णे फले जाते तिरोधत्ते । कर्मशेषात्मकोऽनुशयो निवर्तते । अतस्तस्य अभिव्यक्तिमारभ्य फलपर्यन्तं संयोग इति स्वस्य बादरायणाचार्यस्य मतम् । तत् 'कृतात्यय'सूत्रव्याख्याने देवगाथास्मृत्या सूचितम् । तत्रान्येषां न संमतिरिति बोधयन् आन्तं मोक्षा-

रश्मिः ।

एवेति । उपष्टम्भत्वादेवकारः । किञ्च, एवकारस्य साधनाव्यवच्छेदकत्वे समीचीनरेतोजनकत्वं न स्यात्साधने तुणातिरिक्तानां सद्भावेऽपि वायौ नष्टानां जन्मसाधकानुशयस्यांशतः समीचीनरेतोऽनुत्पादकत्वात् । **भगवानेवे**ति । एवकारस्तदर्थसाधनव्यवच्छेदकः । **परम्परये**ति । भगवदर्पणद्वारा । **एवे**ति । पूर्ववत् । स्वमते कर्म विहाय ब्राह्मे बृहदारण्यकशारीरब्राह्मणोक्ते देहेऽनुशयानुवृत्तिः, कर्मशेषरूपत्वे सुकृतदुष्कृतरूपत्वे चानुशयस्य नानुवृत्तिः । कर्म द्विविधं साधनं फलं चेति । तत्र साधनकर्म विहायेत्यत्र कर्मत्वेनोक्तं फलकर्मविषयं बोद्धुम् । कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्चे**ति । **कर्मात्मके**ति । कर्म चित्तशोधकत्वेन आत्मा स्वरूपं यस्य कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेशरूपस्य स कर्मात्मकः कर्मात्मकश्चासावनुशयश्च कर्मात्मकानुशयस्तस्य पक्षेऽपि । **एवे**ति । पुष्टिमार्गातिरिक्त इच्छैव नियामिकेतीश्वरव्यवच्छेदकः । कर्म पुनरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **कर्म पुनरि**ति । **स्वरूपमेवे**ति । 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दितिसूत्रात् । स्वरूपं तु 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इति भाष्योक्तम् । एवकारस्तु वेदशास्त्रार्थत्वात् । 'कर्मैके तत्र दर्शना' दितिजैमिनिसूत्रात् । **फलपर्यन्तमि**ति । तदादिसंयोग इति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य कर्मणः आदिसंयोगो लेशरूप इत्यभिव्यक्तस्तिष्ठति । **कर्मशेषात्मक** इति । समासः पूर्ववत् । **निवर्तत** इति । ब्राह्मदेहस्य कर्माजन्यत्वमिति चतुर्थाध्याये चतुर्थचरणे वक्ष्यन्ति । तदादीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतस्तस्ये**ति । **संयोग** इति । कर्मणो द्रव्येण समवायो यद्यपि, तथाप्यपां पुरुषवचस्त्वेन तदन्तर्गतस्य संयोगः । **तत्रे**ति । स्वानुशये । **अन्येषां** बादरिप्रभृतीनाम् । **बोधयन्नि**ति । बादरायणः । **मोक्षावधी**ति । न तु मोक्षे कर्मशेषः काष्र्णाजिनिमतसिद्धः, नापि कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेश इति भावः ।

सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाहुतिर्निर्धारिता ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वधि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं बादरेरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं त्वनुशयमात्राङ्गीकाराज्ज्ञेयम् ।

सूत्रं व्याकुर्वन्ति सुकृतेत्यादि । अभुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोर्थस्तु निगदव्याख्यात एव ।

अन्ये तु चरणसूत्रे उपलक्षणार्थेत्यस्य चरणश्रुतिर्लक्षणया कर्मबोधिकेत्यर्थमाहुः । अग्रिमे तु, तर्हि चरणानर्थक्यमितिचेन्न, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, 'धर्मं चरती'त्यादिप्रयोगाच्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तत्राप्यन्ततो गत्वैक एवार्थः ।

सिद्धं निगमयन्ति एवमित्यादि ।

अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्माणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोधनाय पञ्चाग्निविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमयं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्यादेतद्धोमवैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो निष्कामकर्माणि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्व्यापारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयः, अपि तु फलानुशय एव । यः पुनः सकामकर्मात्मको मार्गः, तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे 'आत्मा च कर्मानुशयं विधूये'ति भगवतोक्तम् । अतस्तन्मार्गीयानुशयं संग्रहीतुं मतान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुतिरेवमुक्तप्रकारेणानुशयवत एव वृष्टिभावं जनयति । अनुशयश्च योग्यदेहसम्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण निर्धारिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ **इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥**

रश्मिः ।

अन्तेति । आन्तं मोक्षावधीत्यत्र व्याख्यातं पूर्वम् । **अनुशयेति** । व्यासस्वीकृतानुशयेऽनुशयमात्रं कर्ममात्रं तस्याङ्गीकारात् । **निगदेति** । **सूत्रेति** । शेषरहितोऽनुशय इति कार्ष्णाजिनिमताद्द्वितीयमतं सूत्रफलम् । **एवेति** । निरनुशयपक्षव्यवच्छेदकः । एवं निगदव्याख्यातः । एवकारस्तु एतद्विषयकदृढवासनायाः । **धर्ममिति** । आदिनाऽधर्मं चरतीति प्रयोगः । तस्मात् । **एवेति** । सौत्रत्वादुक्तः । **अन्तत** इति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेपि तादृशकर्मबोधिका । 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत' इत्युक्तेरेवकारः । **पावनान्येवेति** । एवकारस्तु 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुतेः । 'यथानुष्ठीयमानेने'त्येकादशस्कन्धाच्च । विविदिषायाः भक्तेश्च चित्तशुद्धिरूपपावनं विनासम्भवात् । **एवेति** । अवैयर्थ्यव्यवच्छेदकः । **तद्व्यापारेति** । कर्मणो भगवत्स्वरूपत्वेनापि सव्यापारत्वम् । **देवा एवेति** । निष्कामकर्मव्यवच्छेदकः । तिरोहितत्वात् । **न तत्रेति** । देवकृताहुतौ न । **फलेति** । सामग्रीलेशरूपः । **एवेति** । 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभा' इति वाक्यात् । **कर्मेति** । बादरिकार्ष्णाजिनिमतोक्तः । एवकारो विशेषधूननदर्शनात् । **अत एवेति** । कर्मात्मकानुशयादेव । एवकारः सामग्रीलेशव्यवच्छेदकः । **अत** इति । समाधिभाषापोषकमतान्तरभाषारूपत्वात् । एतेन सामग्रीलेशो नानुष्टब्ध इति शङ्कापास्ता । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतो द्वीति** । आभासोक्तं निगमनमाहुः **एवमुक्तेति** । निगमनस्य हेतुघटितत्वाद्धेतुतृतीयान्तम् । तस्मात् पर्वतो वह्निमानिति निगमनमिति । **एवेति** । उक्तोपपादनात् । **योग्येति** । ब्राह्मोपि देहः सङ्गृहीतो योग्यशब्देन । सामग्रीलेशरूपेणानुवर्तते ॥ ११ ॥ **इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥**

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३.१.३.)

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवतामुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति, तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः ।

ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते, इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति कौषीतकिनः समामनन्ति । अत्र च 'कपूयां योनिमापद्यन्त' इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति ।

अयमाशयः । 'कर्माकर्मविकर्मे'ति त्रिविधो कर्मविधायको वेदः । 'अग्निहोत्रं

भाष्यप्रकाशः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे कृते किमन्यदवशिष्टं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः तुल्यत्वेनेत्यादि । सोमभावस्य पञ्चाग्निविद्यायां धूममार्गे चोक्तत्वात् पञ्चाग्निप्रकारेण शरीरं प्राप्स्यतो धूममार्गिणश्चैकरीत्या विचारे, सोमभावतौल्यादैक्ये वाङ्गीकृते, मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनरावृत्त्युपसंहारे कपूयचरणानामप्युक्ततया तेषामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । स च वाक्यान्तरविरोधान्नेष्ट इत्यस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः ।

एवमारम्भं समर्थयित्वा अस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वं ज्ञापयन्तो व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । ननु सर्वेषां सोमभावेऽप्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः अयमित्यादि । 'कर्माकर्मविकर्मे'ति प्रकारेण कर्मत्रैविध्यं बोधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं तत्रोदाहरणम् । तेष्वकर्मबोधकस्य कर्माकर्तृनिन्दया अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम् । विकर्मबोधकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम् । स चैवं त्रिविधो वेदस्त्रैवर्णि-

रश्मिः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ उक्तत्वादिति । 'सोमो राजा सम्भवती'ति पञ्चाग्निविद्यायाम् । 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्न'मिति धूममार्गे । पुनरावृत्तीति । धूममार्गे 'अथैतमेवाध्वानꣳपुनर्निवर्तन्ते' इत्यनया पुनरावृत्त्युपसंहारे इति नार्थः । कपूयाचरणानामप्युक्ततयेत्यव्यवहितभूतक्तप्रत्ययात् । किन्तु 'जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳ स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यते, तस्माज्जुगुप्सेते'ति पुनरावृत्त्युपसंहारस्तस्मिन् । उपलक्षणेनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म कपूयचरणानामित्यादिना । वाक्यान्तरेति । वाक्यं प्रकृतं तस्मादन्यत् वाक्यं शारीरब्राह्मणे 'अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याꣳ रता' इति । तस्य विरोधादित्यर्थः । अस्येति । पूर्वपक्षसिद्धान्तस्य । कर्माकर्त्रिति । 'स वै दुर्ब्राह्मणः प्रोक्त' इत्युत्तरार्धेन कर्माकर्तृनिन्दया । मुखमुपायः । तत्कर्मणो कर्मकर्मणो विधायकत्वम् । निषिद्धेति । निषिद्धं यद्ब्राह्मणहननं तत्प्रागभावो भूतजातहननं करिष्यतीति प्रतीतिविरोधः । तस्य परिपालनं तद्द्वारा परिपालनाभ्युपायः । 'द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाय' इति विश्वः । टाप् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहार' इति कोशाद्द्वार्शब्दाट्टाप् । 'द्वाःस्थितायां तु योषिती'ति यदा, तदा पूर्व एव प्रकारः । तद्विधायकत्वं विकर्मविधायकत्वम् । षष्ठे द्वितीयस्य पादस्य पञ्चमे चिन्तितम् । एतत्पूर्वान्वयीत्याहुः स चैवमित्यादि । त्रैवर्णिकेति ।

जुहुयात्' । 'यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।' 'न हिंस्याद्भूतजातानि' । ब्राह्मणादीनामपि त्रिविधकरणं सम्भवति । न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अत एवाविशेषोपसंहारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्मणां संयमने यमसंनिधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोहौ । अनुभवार्थमारोहः, अनुभूयावरोह इति । कुतः । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेधा

भाष्यप्रकाशः ।

काधिकारिकः । तेषां च न हीत्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात् । ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् । विहितस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वं तद्भोगात् पूर्वं सोमभावः, ततो भुक्ते तस्मिन्नन्ययोर्भोगः । स च भूम्यादिष्वेवेति ज्ञापनायैव 'तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूयचरणा' इत्युभयोरविशेषेणोपसंहारावुक्तौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषामकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्यामेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्ध इति प्राप्तम् । तथाच पूर्वाधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावाभावः प्रतिपादितः, यच्च पञ्चाग्निसाधितदेहानां फलानुशय एवेति निर्णीतम्, तदयुक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ पक्षमिति । इष्टादिव्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षम् । अनुभवार्थमिति । पुण्यफलानुभवार्थम् । अनुभूयेति । तत्तल्लोके पुण्यफलमनुभूय । तस्मात् स्थानादवरोहः, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्तॄणां गतिः फलप्राप्तिर्वेदे विसदृशी सोमभावविलक्षणा

रश्मिः ।

षष्ठस्य सप्तमेऽधिकरणे चिन्तितम् । तत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषां चेति । सर्वेषां च । उक्तेति । भाष्योक्तरीत्या । सोमभावेत्यत्रानन्तरशब्दार्थमाहुः ततो भुक्त इति । अन्ययोर्योन्योर्मार्गयोर्वा भोगो वक्तव्य इति भाष्यार्थः । अत एवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म स चेति । भोगश्च । अत इति सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याशयेनाहुः भूम्यादिष्वेति । आदिना द्युलोकः । एवकारः इहेति शब्दात् । ज्ञापनायैवेति । श्रुतेरिहशब्दघटितत्वादेवकारः । तामेवाहुः तद्य इहेत्यादिना । उभयोरिति । योन्योः । मार्गयोर्वा । भाष्ये । अविशेषेणोपसंहारावविशेषोपसंहारौ इत्याशयेनाहुः अविशेषेणेति । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । विहितस्येत्यादिनोपपादनादेवकारः । पूर्वोक्तेति । पञ्चाग्निधूममार्गोक्तरीत्या । द्वाभ्यां पञ्चाग्निधूममार्गाभ्याम् । श्रुतत्वादेवकारः । एवेति । पूर्वपक्षोपपादनादेवेति । आहुत्यादीति । आदिना सोमभावः । फलानुशय एवेति । द्वितीयाधिकरणसमाप्तौ फलानुशय एवेत्यस्य प्रकाशस्य रश्मौ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ भाष्ये । संयमने इति । 'वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संयमनं त्विद'मिति सङ्गमनं साधारणं वासः, 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनाना'मिति विशेषवासोत आहुः यमेति । विवस्वद्यमस्य संनिधानं भगवतो भवति । घातकशक्ति-

गतिः, सकामा निष्कामा चेति। सकामा यथाकाममनन्तविधा। निष्कामा ज्ञानरहिता द्विविधा, वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन। तत्र गृह्यस्मार्ते यमः। श्रौते सोमभावः। तत्र त्रेताग्निविधानेन 'निष्कामानामदम्भानां पुण्यः स्या'दित्यधिकारिविशेषणात् विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात्। 'यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत' इति। 'तरति ब्रह्महत्या'मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात्। ब्रह्मानुभवाभावे सोमगतिरेव।

भाष्यप्रकाशः।

दृश्यत इत्यर्थः। तत् व्युत्पादयन्ति वेदे हीत्यादि। अर्थस्तु स्पष्टः। श्रौते सोमभाव एवेत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते तत्रेत्यादि। 'निष्कामाना'मिति वाक्यं तु स्मार्तम्। श्रुत्योस्तु तैत्तिरीयस्वाध्यायब्राह्मणस्था प्रथमा। संहितापञ्चमाष्टकस्था द्वितीया। पुण्यः स्यादिति। पुण्यो लोको भवेत्। विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं पूर्वस्यां 'यदर्वाचीनमेन' इति श्रुतावुक्तम्। सामान्यतस्तद्विधानं द्वितीयस्यां 'तरती'ति श्रुतौ। तथाच निष्कामानामदम्भानां पापस्योक्तप्रकारेण निवृत्तत्वात् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्याभावात् सोमभावेऽधिकारिविशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः।

नन्वर्द्धाधानिनां गृह्यस्मार्तधर्मस्यापि सत्त्वात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कथं सोमगति-

रश्मिः।

त्वात्। तदाहुः **यमसंनिधान** इति। **प्रकृते**। **नत्विति**। छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायामुक्तेः। **स्पष्ट** इति। **तत्र गृह्यस्मार्ते यम** इति। यमवचनसरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति। 'न सांपरायः प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम्। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे' इति। 'वैवस्वतं संयमनं जनाना'मिति चेति शङ्करभाष्ये। गृह्यसूत्राणि प्रसिद्धकर्मणि पात्रासादनादावुपयुज्यन्ते। तादृशगृह्यस्मार्ते यमः। 'अथ चेत्पात्रविद्युक्तो वैष्णवो ज्ञानवान् हि सः। हव्यकव्ये नियोक्तव्य इति प्राह स्वयं यमः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धे यज्ञे च कर्मणि। अदुष्यं चैव विप्रेन्द्र योजनीयं प्रयत्नतः। तथैव मन्त्रविद्युक्तो शारीरैः पङ्क्तिदूषकैः। वर्जितं च यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः। निर्मत्सरः सदाचारः श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा। विद्याविनयसंयुक्तो पात्रभूतो द्विजोत्तमाः। वेदान्तविज्ज्येष्ठसाम अलुब्धो वेदतत्परः। योजनीयः प्रयत्नेन दैवे पित्र्ये च कर्मणि। यद्दत्तं च हुतं तस्मै ह्यनन्तं नात्र संशय' इति यमस्मृतौ। सोमभावोऽग्रे स्वयमेव विवेच्यः। **उक्त**मिति। ननु प्रायश्चित्तं पापस्य शोधनम्, तद्वाचकं पदं पूर्वस्यां किमिति चेत्। न। अधिकारिविशेषणस्य निष्कामस्य हेतुगर्भत्वेन तदेव तद्वाचकमिति। निष्कामत्वात्तस्मादेनसो मुच्यत इति। अतो निष्कामेन भवितव्यमिति निष्कामत्वविधानम्। तव्यस्य विधौ विधानात्। **तद्विधानं** प्रायश्चित्तविधानम्। **इति श्रुता**विति। अत्राप्यदम्भविशेषणस्य हेतुगर्भत्वेन तदेव प्रायश्चित्तवाचकम्। अदम्भत्वाद्ब्रह्महत्यां तरतीति। अतोऽदम्भेन भवितव्यमित्यदम्भत्वविधानम्। न दम्भो यस्येति। 'दम्भस्तु कैतवे कल्के' इति विश्वः। अग्रे **भाष्ये**। **सर्वप्रायश्चित्ते**ति। भ्रूणस्य स्त्रीगर्भस्य शुक्रत्वेन ब्राह्मणश्च नित्यत्वे तद्धिंसाभावात्तत्स्थसर्वस्य हत्येति तथा। **प्रकृते**। **उक्तप्रकारेणे**ति। शक्तितात्पर्याभ्यां उक्तो यो हेतुगर्भविशेषणप्रकारस्तेन। **विशेषण**मिति। अदम्भविशेषणम्। **भाष्ये**। **एवे**ति। मोक्षव्यवच्छेदकः। **अर्द्धे**ति। श्रौतस्मार्ताधानिनामित्यर्थो भाति। अपिना श्रौतधर्मस्य। **यमगतिरपी**ति। अपिना सोमगतिः। **एवे**ति।

१. सज्ञमनम्।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । [1]तदानीन्तनस्य गङ्गास्नानादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रकार एव । ज्ञानोपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपायमग्रे वक्ष्यति । पितृमेधप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गतिनियामकः ।

त्रेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोपभोगो यम एव । 'वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । यमगतेः

भाष्यप्रकाशः ।

रेवेत्युच्यत इत्याशङ्कायामाहुः **पूर्वे**त्यादि । **पूर्वजन्मधर्मस्ये**ति । पूर्वजन्मीनस्मार्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस्य बलिष्ठत्वेन गृह्यस्मार्तस्यैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि । ननु भवत्वेवं पूर्वनिवृत्तिः, तथाप्युत्तरपापसंसर्गस्त्वनिवार्य इति पञ्चाग्निप्रकारेप्यपायः संभाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घटैवेत्यत आहुः **ज्ञाने**त्यादि । **अग्र** इति । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा'वित्यत्र । ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेधः, तद्रहितस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेधः, तस्य प्रथमाहुतौ 'वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजान'मिति मन्त्रे यमसंबन्ध उक्त इति कथं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आहुः **पितृमेधे**त्यादि । अयं मन्त्रस्तु 'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न' इतिमन्त्रवत् सिद्धार्थबोधकत्वान्नाहिताग्निमात्रस्य यमगतिनियामकः । त्रेताग्निबोधकपदाभावात् । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्स्वप्याहिताग्नित्वस्य तुल्यतया तैरेव चारितार्थ्याच्च । तस्मान्निष्कामस्याद्धाधानिनोपि सोमगतिरेवेति निश्चयः ।

अतः परं गृह्यस्मार्तानां गतिं विचारयन्ति **त्रेते**त्यादि । पापान्तराभावेपि त्रेताग्निराहित्येन विहितानुष्ठानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः **यमगते**रित्यादि । तथाच यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्च एषा गृह्यस्मार्तश्रौतभेदेन भिन्ना व्यवस्थेत्यर्थः । ननु 'वैवस्वते विविच्यन्त' इति

रश्मिः ।

यमगतिव्यवच्छेदकः । **एव**मिति । स्मार्ताधानं पूर्वजन्मीनम् । श्रौताधानमस्मिञ्जन्मनीत्येवम् । **से**ति । यमगतिः । तेन तदानीन्तनस्येत्यादिभाष्यस्य तज्जन्मकालिकस्य । आदिना विष्णुस्मरणम् । **श्रौताङ्गत्व**मिति । श्रौतगृह्येऽवान्तरपापनाशकत्वेन तथेत्यर्थो ज्ञापितः । गङ्गास्नानान्मार्जारीहत्याविमोकः । विष्णुस्मरणेन पिपीलिकादिहत्याया विमोकः । निष्पापिश्रौताधानस्य पञ्चाग्निविद्यया ज्ञानभक्त्यङ्गत्वमिति । **अत इत्यादी**ति । **एवे**ति । मोक्षव्यवच्छेदकः । ननु पुण्यपापक्षये मोक्ष इति कुत एवकार इति चेत् । न । अत्र संदिग्धे विषये पञ्चाग्निप्रकार एवेत्यर्थात् । **अपाय** इति । निष्पापदेहनाशः । पापसंसर्गस्य सत्त्वात् । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । रक्तसरोजस्थले नीलं सरोजं नास्तीतिवत् । **दुर्घटैवे**ति । 'निरवद्यं निरञ्जन'मिति श्रुत्यैवकारः । कामक्रोधाभ्यां पापकरणात्तामिस्ररूपाविद्यापर्वणश्च । भक्त्युत्पत्तिश्चेत् 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इति वाक्यादेवकारः । आध्यात्मिकशुद्धौ ज्ञानोत्पत्तिः । आधिदैविकशुद्धौ भक्तिरिति । **एवे**ति । यमगतिव्यवच्छेदकः । **सिद्धार्थे**ति । चमसेऽर्वाग्बिलत्वोर्ध्वबुध्नत्वयोः सिद्धयोर्बोधकत्वं मन्त्रे, न तु साध्ययोः । तद्वत्सङ्गमने यमे राजत्ववैवस्वतत्वयोः सिद्धयोः, न तु साध्ययोरर्थयोर्बोधकत्वात् । **केवले**ति । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्सु अपि आहिताग्नित्वस्येति छेदः । **तैरि**त्यादि । केवलगृह्यस्मार्ताग्निमद्भिः । एवकारः श्रौताग्निमद्व्यवच्छेदकः । तथाच केवलगृह्यस्मार्ताग्निमद्विषया यमगतिरिति भावः । **सोमगतिरेवे**ति । यमगतिव्यवच्छेदक एवेति । **तथेत्यर्थ** इति । पुण्यपापोपभोगो यम एवेत्यर्थ इत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यवाक्याभावः । तदाहुः **वैवस्वत**

१. इदानीन्तनस्य ।

पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिभावाभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वय-व्यवस्था । एकस्यैतद्वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो वा । वेदान्तिनामपि पापार्थं यमापेक्षणात् सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

हि तैत्तिरीयाणां श्रुतिः, सा च वैदिकानपि सङ्ग्रहीष्यति, तस्या गृह्यस्मार्तैकपरत्वे नियामकाभावात्, अतो न पूर्वोक्ता व्यवस्थाऽयुक्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः चित्तेत्यादि । यस्य चित्तशुद्धिस्तस्योत्तर-काण्डोक्तः पञ्चाग्निसंबन्धः । यस्य न सा, तस्य 'न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम्, अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे' इति यमवचनश्रुतेः पूर्वकाण्डोक्ता वैवस्वतगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तदुभयव्यवस्था मन्तव्या । तत्र हेतुः अवश्यमित्यादि । गतिर्हि पञ्चाग्नियमभेदेन काण्डद्वयेप्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काचिन्नोच्येत, तदा गतिद्वयं सङ्कीर्येत । अतस्तदभावार्थमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्र एकस्य येन केनापि प्रकारेण जघन्य-स्योत्तमस्य च यथायथमेतद्गतिद्वयमसङ्कीर्णं वक्तव्यम् । सङ्गफलयोस्त्याग एव यज्ञादीनां पावन-त्वस्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतर-श्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति । ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु, उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य प्राधान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वान्नैतद्व्यवस्थोपयोग इत्याशङ्कायामाहुः वेदान्तिनामित्यादि । तथाच 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि' 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति वाक्यात् कर्म तु नियतम्, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वान्न श्रवणमात्रात् सर्वस्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि सा वक्तव्यैवेति 'ये चे'ति श्रुतिः पूर्वोक्त एव विषये सङ्कोच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

इति । व्यवस्थेति । यमवैवस्वतयमयोश्च श्रौतस्मार्तभेदेन । व्यवस्थेति । व्यवस्था अयुक्तेति पदच्छेदः । चित्तेति । चित्तस्य शुद्धिस्तस्या भावाभावाभ्याम् । एवेति । गृह्यस्मार्तव्यवच्छेदकोऽ-यम् । सकामेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सङ्गेति । एवेति । सङ्गाद्धरिणस्य जडभरतस्य, कामफलात् अजामिलस्य चित्तकालुष्येणापावनरूपेण जन्म यमदूताभ्यां क्लेशो दृष्ट इत्येवकारः । गीताया-मिति । अष्टादशाध्याये । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' । 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति । पूर्वेति । वेदे हीत्याद्युक्तपूर्व-भाष्येणोपपादितः । तदर्थमिति । पञ्चाग्निविद्यायाः यमगतेश्च व्यवस्थार्थम् । एकतरेति । पञ्चाग्नियम-गतिप्रतिपादिकयोः श्रुत्योरेकतरेत्यादिः । एवेति । उत्तरकाण्डव्यवच्छेदकः । वेदान्तिनामित्यादीति । पापार्थमिति । पापनिवृत्त्यर्थम् । 'अर्थोऽभिधेये'ति कोशात् । सेति । यमगतिः । एवेति । विकर्मपाते हृदि सन्निविष्टस्य धूननकर्तृत्वेनाभावादेवकारः । तस्मादिति । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽ-र्जुने'ति वाक्याविषयाणामपि सत्त्वात्तेषां यमगतेः सत्त्वान्न सर्वेषां सोमगतिरित्यर्थः । पूर्वोक्त इति । 'वेदे ही'त्याद्युक्ते । अन्त्यपक्षत्वादेवकारः । विषय इति । निष्कामे ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः । 'यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष उताहो नृपते शुभमि'त्यादि । चकाराल्लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमालयगमनमङ्गीकर्तव्यम् । यतस्तत्र नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेष्ववरकक्षा । सर्वथा निराकरणाभावाय सप्तग्रहणम् । तस्मात् यमगतिरस्ति ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं प्रकटार्थम् ।

तत्रापि पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानां प्रत्यागतानामनुभवस्य पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च यमगतिरस्तीत्यस्य सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो बोध्यः ॥१४॥१५॥

रश्मिः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ प्रकटेति । वाक्यं नृगप्रसङ्ग उत्तरार्धे । इति प्रथमसूत्रे भाष्यं प्रकटार्थम् । द्वितीयसूत्रभाष्यं **चेती**ति । अर्थः पूर्वोक्तः लोकप्रसिद्धिरूपः । **सप्तसंख्या संख्याभेदेष्वि**ति । संख्याभेदेषु सप्तसंख्या अवरकक्षेत्यर्थः । संख्याभेदाः श्रीभागवतादौ । तथाहि । एकविंशतिनरकास्तामिस्रादयः । सप्तान्ये क्षारकर्दमादयः । मिलिता नरका अष्टाविंशतिसंख्याकाः । मनुस्मृतौ चैकविंशतिसंख्याकाः तामिस्रादयः अन्यनिवेशेन व्युत्क्रमेण च । तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतौ एकविंशतिनरकास्तामिस्रादयः । तत्रैको भाग उपात्तश्चेत्सप्त भवन्ति । तत्रापि नियामककाङ्क्षायां तामिस्रान्धतामिस्ररौरवमहारौरवकालसूत्रासिपत्रवनशाल्मलीनामकानां सप्तानामेव त्रिषु सत्त्वेन प्रसिद्धत्वात्सप्तग्रहणम् । यद्वा । भारते सप्त रौरवादयो गणिताः । तेऽत्र माध्वभाष्ये प्रसिद्धाः । वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये तृतीयाध्याये च 'रौरवः प्रथमः प्रोक्तो महारौरव एव च । कुम्भीपाकोऽसिपत्राख्यः पूयशोणितमद्गरौ । तप्तवालुक इत्येते सप्तैव नरकाः स्मृता' इति । तदेतदाहुः **सर्वथे**त्यादि । एवं प्रकटार्थम् । अजामिलप्रसङ्गे लौकिकी भाषेत्याशयेनाहुः **भ्रान्त्येति** । 'अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् । यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रही'दिति विष्णुदूतवाक्येन पापाभाववत्यजामिले । 'तत एनं दण्डपाणेः सकाशं कृतकिल्विषम् । नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुध्यती'ति यमदूतवाक्ये तेषां कृतकिल्बिषत्वेन ज्ञानं भ्रान्तिस्तया । यमदूतनीतानां यथाजामिलस्य । 'स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् । वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागता'निति । 'विकर्षन्तोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिल'मिति भयान्नीतस्य । **प्रत्यागताना**मिति । यथाजामिलस्य । 'द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गत' इति प्रत्यागतस्य । **अनुभवस्येति** । यथा 'ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सव' इत्यनुभवस्य पौराणिकानि वाक्यान्युक्तानि । तत्संवादरूपा बोध्येत्यर्थः । भाष्योक्तनृगप्रसङ्गे च 'एतस्मिन्नन्तरे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमालयम् । यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष उताहो नृपते शुभम् । नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः । पूर्वं देवाशुभं भुञ्ज इति प्राह पतेति सः । तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो' इति पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या । बहुवचनादन्यत्रिकाणि वाक्यानि संग्राह्याणि ॥ १४ ॥ १५ ॥

१. यमक्षयम् ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति, तथा सति तृतीयः पक्षः स्यात्, अत आह। तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणः, ते यमायत्तास्तत्सेवकाः। अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारान्न तृतीयपक्षप्राप्तिः। चकारात् सुखदुःखभोगेपि तृतीयपक्ष एव विरोधः।

अथवा। यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव

भाष्यप्रकाशः।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि। आशङ्कां व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि। यदि विलक्षणगतिदर्शनानुरोधेन 'ये के चे'ति श्रुतिं सङ्कोच्य फलाधिकारिभ्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां च ततोपि वैलक्षण्ये सति युक्तेस्तौल्यात् सोपि तृतीयः पक्षः स्यात्, अन्यथा तु यमस्य नरकेष्वधिकारित्वाभावान्नियामकाभावेन तद्गतेरप्राप्त्या तद्बोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः। परिहारं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि। तत्रापीति। नरकादिषु। तथाचैवं नरकगतिप्राप्तिसिद्धौ तद्गतिबोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यान्न तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः। चकारसूचितं दूषणान्तरमाहुः चकारादित्यादि। तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गीकृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते, तदास्याश्रौतस्य तृतीयत्वादेव विरोधः। अथवा। इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतित्वेनाङ्गीक्रियते, तदा मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विरोध इत्यर्थः। यद्वा। तद्भोगे चित्रगुप्ताद्यधिकारवत् तेषां यमायत्तताया अपि स्मार्तत्वात् तस्या अनङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः।

ननु स्मृतिविरोधः शिथिलः, श्रुतिस्तु यथा न वक्ति, तथा न निषेधति, अतः 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेपि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि।

रश्मिः।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ चित्रगुप्तेति। आदिना पञ्चमस्कन्धसमाप्त्युक्तास्तत्पुरुषाः अग्निष्वात्तादयस्तु निवसन्ति। युक्तेरिति। फलाधिकारिभ्यां गतिविभेदः स्यात्, तदा सोपि तृतीयः पक्षः स्यादित्यन्यथाज्ञानरूपायाः। अधिकारित्वेति। 'द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटा' इति वाक्यात्। एतेन भिन्ना एवेति भाष्यं समर्थितम्। नहि धर्मज्ञोऽधिकारी भवतीत्येवकारः। तद्बोधकेति। 'यमेन पृष्टस्तत्राह'मितिनृगवाक्यविरोधापत्तेः। नरकेति। नरक आदिर्येषां कर्मिणां चित्रगुप्तादीनां तेषु यमस्य भगवतोऽधोक्षजस्य व्यापारसंभवात्। एवकारस्तु ब्रह्मव्यापाराभावाय। यमस्य द्वारत्वात्। तदपि 'कृष्णायाक्लिष्टकारिण' इतिश्रुतेः विष्णोरपि न। स्थितिदशामात्रवृत्त्योत्पत्तिसंहारयोरननुगमात्। नरकगतीति। तद्गन्तीत्यपि पाठः। सोमयमेति। भाष्यीयसुखदुःखपदार्थौ। एवेति। पौराणत्वान्यव्यवच्छेदकः। बाध्यत्वेन विकल्पास्पदत्वाभावाच्छ्रौतमते सहानवस्थानां अविरोधस्तु सुखयोः कर्मवदत्राप्यश्रौतेपि श्रौतयमगतिकर्मव्यापारात्सौत्रः। अथवेति। चकारस्य द्वितीयार्थ इत आरभ्य। मन्त्रलिङ्गेति। पितृमेधे 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजान'मिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् शास्त्रभेदाद्विरोधः। अविरोधस्तु वेदान्तशास्त्रत्वात्तत्रापि यमगतावपि तद्व्यापाराच्चन्द्रगतिरूपव्यापारात्सौत्रः। तेषामिति। चित्रगुप्तादीनाम्। तृतीयेति। तत्प्राप्तिलक्षणो विरोधः। श्रौतेन बाधात्। तत्रापि तादृशविषयेपि तद्व्यापाराद्यमव्यापारादविरोधः सौत्रः। पूर्वोक्त-

स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेरविरोधः । तस्मात् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ (३.१.४.)

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु 'ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति[1], चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यस्याः श्रुतेः का गतिः, पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता, तस्मात् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरति तुशब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलभेदार्थं[2] विद्याकर्मणो-

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि श्रौतत्वं त्ववचनान्न शक्यवचनम् । अतः पापतन्नियामकयोः पौराणिकत्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्रुतावसङ्कोचाच्चन्द्रगतिरेकैव त्वन्मते श्रौती स्यात्, तदा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेर्विरोधः श्रौत एवापतित इत्यर्थः । मार्गद्वयसिद्धेरिति । चन्द्रगतियमगत्योः सिद्धेः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपातादविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥१७॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः साधारणेत्यादि । सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय यमगतिसाधकं तदारभत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारेण साधकमित्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । तथाच यदि यमगतिरत्राभिप्रेता स्यात्, तदा कौशीतकिश्रुतौ सर्वेषां चन्द्रगतिर्नोच्येत । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावेपि सोच्येत । अतो गतिबोधके स्थलद्वयेप्यनुक्तत्वात् तदङ्गीकार एतदुभयविरोधान्न तस्यास्तृतीयस्या गतेः सिद्धिरिति शङ्कामित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि ।

रश्मिः ।

भावेनाप्राप्तेस्तृतीयपक्षस्य । द्वितीयपक्षव्यवच्छेदक एवकारः । पापेति । नियामकाः चित्रगुप्तादयः । एवेति । श्रौतताव्यच्छेदकः । कौशीतकीति । अग्रिमाधिकरणे वक्ष्यमाणायाः सर्वस्याश्चन्द्रगतेरसङ्कोचात् । एकैवेति । यमगतिव्यच्छेदक एवकारः । मन्त्रलिङ्गेति । मन्त्रलिङ्गेन सिद्धिर्यस्या यमगतेः । एवेति । स्मार्तव्यवच्छेदकः । इत्यर्थ इति । भाष्ये । तेषामित्यादि । चित्रगुप्तादीनाम् । मन्त्रेति । मन्त्रे लिङ्गं यमगतेस्तस्याः पोषकत्वात् राजत्वपोषकत्वात् मन्त्रगतं राजत्वम् । चन्द्रगतीति । मार्गद्वयपोषकयोः सिद्धेः ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ यमगतीति । द्वितीयायाः चन्द्रमार्गाद्यमगतेः बाधकम् । तुशब्देति । मुखमुपायः । तत्परीति । पञ्चाग्नीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म पञ्चाग्नीति । तदङ्गीकार एतदुभयेति । यमगत्यङ्गीकारे । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म एतदुभयेति । पञ्चाग्निविद्याकौषीतकीश्रुत्युभयविरोधात् । तृतीयस्या इति । तृतीयत्वं चित्रगुप्तपक्षस्य सोममार्गयमगतिपक्षेतरत्वात् । अत्रेत्यादीति । एवेति । चित्रगुप्तपक्षव्यवच्छेदकः ।

१. प्रलयन्ति, प्रयन्ति । २. दानार्थं देहार्थमिति पाठौ ।

रेव हेतुत्वेन निरूपणम् । विद्यया देवयानम्, कर्मणा सोमभाव इति । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कौपीनकिब्राह्मणेपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम् । नैतावता तृतीयबाधः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोः स्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ती'त्यादिना 'जुगुप्सेते'त्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु, किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे

भाष्यप्रकाशः ।

सोमभाव इति । प्रथमाहुतिफलात्मकः पितृयाणात्मकधूममार्गोक्तश्च सोमभावः । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति । मुख्यफलार्थं 'तद्य इत्थं विदु'रिति विद्यायाः, गौणफलार्थं 'य इमे ग्राम' इत्यादिना कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुक्तिः, न तु यमगत्यभावादित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कां परिहरन्ति नेनेत्यादि । मार्गद्वयमेवोक्तमिति । इदं सौत्रस्यैतिशब्दस्य व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुः ननु द्वयोरित्यादि । इत्यत आहेति । यतः पूर्वसूत्रोक्तेऽर्थे एवमाशङ्कोत्पद्यते, अतस्तन्निवर्तकं हेतुमाहेत्यर्थः । यद्वा । अत्र 'न तृतीये मार्ग' इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्थकथनम् । सूत्रयोजना त्वेवम् । न, यममार्गबाधो न । कुतः । तृतीयेऽतथोपलब्धेः । 'तानीमानी'त्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया । यतः समानब्राह्मण इत्यादिना तदुपपादनम् । समानब्राह्मणं च बृहदारण्यकस्थम् । तत्र 'कीटा' इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्कृष्यन्ते । तादृश्यां योनौ निर्वृतिस्तु महाभारते

रश्मिः ।

विद्याया इति । पञ्चाग्निविद्यायाः । प्रकृतत्वादिति । प्रकृतत्वादित्यस्य सौत्रपदस्य कारणत्वादित्यर्थः । तदनुक्तिरिति । तृतीयचित्रगुप्तपक्षानुक्तिः । स्फुटीति । नेनेत्यारभ्य उक्त इत्यन्तेन । अत्रापीति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । एवोक्तमिति । तुरेवकारार्थ इति भावः । भाष्ये । एतावतेति । पक्षाविषयमार्गोक्त्या । तृतीयबाध इति । सोममार्गो यमगतिश्चेति पक्षद्वयम् । चित्रगुप्तपक्षस्तृतीयः । तथा चात्र मार्गत्रयं पक्षत्रयं च । तथाच तृतीयपक्षबाध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ भाष्ये । उक्त इति । छान्दोग्ये मार्गद्वयोक्त्यनन्तरमुक्तः । अथैतयोरिति । पञ्चाग्न्यादिचतुष्टयानन्तरम् । तृतीयोऽस्त्विति । पक्षोऽस्तु । यममार्गेणेति । चित्रगुप्तपक्षेण । प्रकृते । यद्यपि पुण्यपापभोगस्योपलब्धेरिति कर्मणिक्तिन्नुपलभ्यते, तथापि भावेक्तिन्नन्तस्य प्रयोगे न सम्भवतीत्याशयेनाहुः यद्वेति । यममार्गेति । मार्गपक्षयोरभेदेन पक्षस्थले मार्गशब्दः । यमगतीति । उपलम्भशब्दे भावे घञोपलब्धेरित्यत्र भावेक्तिनोऽविरोध इति भावः ।

१. अतथोपलब्धेरिति श्रीपुरुषोत्तमानां संमतः पाठः, अन्ये तु तथोपलब्धेरिति पठन्ति । २. क्षेत्राणि ।

'कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूक'मिति योनौ निवृत्तेर्विद्यमानत्वान्न महत्पापोपभोगः। नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः। एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता। यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति, तथापि रम्भादिसम्भोगे नरके च यथा,

भाष्यप्रकाशः ।

कीटोपाख्यानात् बोध्या । तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगः, तादृशो न छान्दोग्योक्ते तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेत्यर्थः । ननु योनिनिवृत्त्या पापभोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम्, 'नरकस्थोपि वै जन्तुर्न देहं मोक्तुमिच्छति । नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहित' इति तृतीयस्कन्धे नरकेपि निर्वृतिकथनात्, अतो न तृतीयस्य यममार्गाद्वैलक्षण्यमित्यत आहुः एकवाक्यतेत्यादि । 'तानीमानी'त्यादिनोक्तस्य उभयोर्देवयानपितृयाणयोरेकवाक्यतैव प्रकरणाद्युक्ता । पूरणप्रत्ययान्तस्य तृतीयशब्दस्य संख्यापूरणार्थं मार्गद्वयसाकाङ्क्षत्वात् । मार्गद्वयवाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयसाकाङ्क्षत्वात् । यममार्गस्य तु भिन्नप्रक्रमपठितत्वेन मार्गद्वयापेक्षाराहित्यान्न छान्दोग्योक्तमार्गद्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम् । यद्ययं यमगत्यवैलक्षण्येन तदात्मकः स्यात्, अस्याप्युभयैकवाक्यता भज्येत, अतो न तदवैलक्षण्यमित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः यद्यपीत्यादि । तथोपभोगः सम्भवतीति । 'जायस्वे'ति मार्गेपि महोपभोगः संभवति । तथाचैवमपि वैलक्षण्यानपायाद्यममार्ग एतस्माद्भिन्न इत्यर्थः । ननु तर्हि पञ्चाग्निमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु, पञ्चाग्निमार्गेपि यममार्ग इव देहान्तरप्राप्तेर्जडभरते दर्शनात् । अत एव पञ्चाग्निमार्गस्य ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम्, तथा सति ज्ञानोदयेनाग्रे जन्मद्वयाभावापत्तेः, अथ जडशरीरमेव पञ्चम्याहुतिफलमित्युच्यते, तदा तु रेतोभावस्य वारत्रयं भवनात् पुरुषभावस्य च विच्छेदेन वारद्वयं भवनादाहुतिक्रमबाध इति सर्वसामञ्जस्याय 'जायस्वे'ति मार्गस्यैव

रश्मिः ।

बोध्येति । तथाच भाष्ये **महदि**त्यत्र महतां पापानि तेषामुपभोगः इति विग्रहान्न कर्मधारयः । अतो न 'आन्मह'दिति सूत्रस्य प्राप्तिः । **महेति** । महच्च तत्सुखमिति न समासः । कीटादिषु तदभावेनानन्वयप्रसङ्गात् । तेन महांश्चासौ सुखोपभोग इति कर्मधारयः । 'आन्मह'दित्यात्वम् । **यममार्ग** इति । यमगतौ । **तेन तस्येति** । छान्दोग्योक्तेन मार्गेण तृतीयेन । **तस्य** यममार्गस्य । **यमेति** । यमगतिरूपात् । **एवेति** । पृथग्वाक्यताव्यवच्छेदकः । आर्थक्रमे पञ्चाग्निविद्याप्रकरणान्तर्गतार्चिरादिप्रकरणाद्युक्ता । **पूरणेति** । व्याकरणप्रसिद्धः पूरणप्रत्ययः । **तत्स्तुत्यर्थ**मिति । सा चासौ स्तुतिस्तत्स्तुतिस्तदर्थम् । **यममार्गस्येति** । यमगतेः । **भिन्नेति** । 'वैवस्वतं संगमन'मिति मन्त्रबोधितस्य यममार्गस्य मन्त्रप्रक्रमपठितत्वेन । **उपपादित**मिति । उपपादितप्रायम् । **अय**मिति । यममार्गः, यममार्गत्वेन यममार्गः, न तु यमगतित्वेन वैलक्षण्येन । **तदात्मक**स्तृतीयमार्गात्मकः । **अस्यापी**ति । यममार्गस्यापि । अपिना यमगतेः । यथोक्त'तानीमानी'त्यस्य यमगतिविलक्षणस्य सद्यदण्डस्यैकवाक्यतायामसद्यदण्डस्यैकवाक्यताभावादेकवाक्यता भज्येत । अतो भङ्गभयात् 'तानीमानी'त्यादिनोक्तस्य छान्दोग्योक्तस्य तृतीयमार्गस्य न यमगत्यवैलक्षण्यमित्यर्थः । **एतदि**ति । यममार्गयमगत्योरुपष्टम्भाय । **एवेति** । दृष्टान्तभावादेवकारः । **यममार्ग** इति । यमगतिः । **यममार्ग** इति । भिन्नप्रक्रमपठितोपि । **जडभरत** इति । भिन्नप्रक्रमपठिते दार्ष्टान्तिकत्वस्य दर्शनात् । **जन्मद्वयेति** । भरतस्य हरिणब्राह्मणजन्मद्वयाभावापत्तेः । **एवेति** । ज्ञानोदयव्यवच्छेदकः । **विच्छेदेनेति** । मृगशरीरव्यवधानेन । **आहुतीति** । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति पञ्चम्याहुतिक्रमबाधः । मृगशरीरेण विच्छेदात् । **मार्गस्यैवेति** । चित्रगुप्तव्यवच्छेदक एवेति, **ननु**

१. महापापोपभोगः ।

तथा न सम्भवति । जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरत एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम् । 'त्रिभि'रिति वचनात् । भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च । ततः पूर्वस्मरणात् बाल्यादिवदेव जन्मत्रयम् । तस्मात् 'जायस्वे'त्यादिवैलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाहु-

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयत्वं भवतु, वैलक्षण्यस्य मार्गभेदकताया अप्रयोजकत्वादित्याशङ्कायामाहुः जडे त्वित्यादि । वचनं त्वेकादशस्कन्धे नारदेनार्षभान् प्रस्तुत्योक्तम् । 'स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभि'रिति । अत्र या वैराग्यादिसंपदुक्ता, सैव तस्य पञ्चमाहुतिफलत्वस्येश्वरेच्छायाश्च ज्ञापिका । पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा निर्धारात् । प्रारब्धपक्षेपि तस्य द्वारत्वान्न शङ्कालेशः । प्रतीतेरिति । पञ्चमस्कन्ध एव 'अहं पुरा भरतो नाम राजे'ति जडोक्तायाः प्रतीतेः । एतेन स्मृतिमज्जन्मज्ञापनात् तादृशानुशयवत्त्वमुक्तम् उक्तहेतुद्वयात् सिद्धम् । जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः तत इत्यादि । ततः पूर्वमिति । भरतदेहात् पूर्वम् । तथाच भरतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वादग्रिमयोर्जन्मनोरवस्थातुल्यत्वेन तदभेदान्नाहुतिक्रमभङ्गः, न वा

रश्मिः ।

चित्रगुप्तस्येति । मार्गेति । गतेर्मार्गाद्भेदकतायाः । जडे त्वित्यादीति । महाभागवतत्वात् ज्ञानोपयोगिदेहो ज्ञायते । जीवहोमं विहायाम्भोम उक्तस्तस्य स्वारस्यम् जडशब्देन । डलयोरभेदात् । तेन तृतीया जन्मतिथिर्जडभरतस्येति ज्ञायते । एवकारस्तु अन्यत्र चेतने जडशब्दाप्रयोगात् । हीति । तृतीयाजो निर्जीवदेह इति ज्योतिषे निश्चयात् । त्रिभिरिति भाष्य विवृण्वन्ति स्म वचनमिति । वैराग्यादीति । 'गां त्यक्त्वेमा'मिति वैराग्यम् । आदिना तत्पदवीलाभः । ज्ञापिकेति । जडभरतः पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः ब्रह्मवत् । पूर्वोक्तः जन्मद्वयवान् । ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत् इत्येवंज्ञापिका । ब्रह्मवाक्येष्विति । 'भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय । सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनताङ्ग धत्ते । ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्ध्महेऽङ्ग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् । आस्थाय तत्तद्यदयुङ्क्त नाथश्चक्षुष्मतान्धा इव नीयमानाः । मुक्तोपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः । यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किन्त्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते' इत्येतेषु तथा निर्धारः । तस्मात् । नाथ इत्युक्तेः ब्रह्मा पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः जडभरतवत् । ब्रह्मा जन्मवान्, ईश्वरेच्छायाः जयविजयवत् । ईश्वरे पञ्चाग्निविद्यास्ति । अन्यथान्यत्रकार्ये पञ्चाग्निविद्या न स्यात् । प्रारब्धेति । जडभरतप्रसङ्ग उक्तोयं पक्षः । तस्मिन् । 'स्वप्रारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित' इति जडभरतप्रसङ्गे । द्वारेति । भगवदिच्छाद्वारत्वात् । एवेति । स्कन्धान्तरव्यवच्छेदकः । तादृशेति । फलशेषरूपानुशयवत्त्वम् । तादृशानुशयवत्त्वेन योग्यदेहेन कार्यकारणभावः । उक्तेति । त्रिभिरित्यादिभाष्योक्ताद्धेतुद्वयात् । भरतेति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । भरतदेहं प्राप्य पूर्वत्वेनावच्छिन्नं पूर्वम् । जन्मत्रयस्येति । भरतस्य जन्मत्रयस्य । एवेति । अग्रिमदेहद्वयव्यवच्छेदकः । अवस्थेति । देहस्यावस्था देहस्यात्र जन्मेति तत्तुल्यत्वम् । पूर्वदेहेनैवात्मतया देहद्वयस्वीकारात् । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः शरीरस्वीकृतिं प्राहु'रिति । तदभेदादिति । पूर्वदेहाभेदात् । 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति वामदेववत् । इयान् विशेषः । वामदेवस्य जीवेश्वरः । अत्र तु जीवाभावः । जीवसहितवृष्टेः पुरुषवचस्त्वे ब्रह्मा उदाहरणम् । न च हरिणदेहः पार्थिव इति वाच्यम् । 'मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्जे'ति वाक्यात् । न हि पार्थिवदेहस्तीर्थोदक-

तिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसम्भाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात् तेषां वाक्यादिश्रवणम् । तस्मात् वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तद्देहस्य ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । **तस्मादित्यादि । ननु** मास्त्वेवमाहुतिक्रमभङ्गः, तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात् संख्यानियमस्तु भग्न एवेत्यत आहुः पञ्चेत्यादि । तत्रेति । मर्यादामार्गे ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं त्वतिरोहितार्थम् । **एवञ्च** सिद्धे यममार्गे 'जायस्वे'ति तृतीयस्यापि विवेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्निवेशः, **न तु तस्य** 'जायस्वे'ति मार्ग इति सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं **विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम्** ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

क्लिन्नो भवति । जले स्थातुमप्यशक्तः, अयं तु मीनवत्स्थातुं शक्तः क्लिन्नो भवत्येवेति । न चात्मसहचर इति मृगशरीरभरतस्य तस्मिन्गवे विशेषणाज्जीवसहितवृष्टिः पुरुषवचा इति वाच्यम् । एकाकीत्यर्थेन जीवप्रापकत्वाभावात् । नेति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति क्रमभङ्गो न । क्रमस्य भरतदेहपर्यन्तत्वात् । ब्रह्मभावं गतस्य जातदेहाभेदो देहद्वयेन योगिनामिव समवाय्यभेदो मृद्घटवदित्येवकारो भाष्ये बाल्यादिवद्देवेत्यत्र । एवमिति । अभेदेन पूर्वदेहस्य । **सोमादीति** । दासीपुत्रो विदुरः, इन्द्रादिपुत्रा अर्जुनादयः, तत्र ज्ञानोपयोगिदेहमात्रम्, न सोमादिभावः, अस्मरणात् । **संख्येति** । पञ्चाहुतिपञ्चसंख्यानियमः **पञ्चेत्यादीति** । **अंशावतरण इति** । विदुरादयोंशावतारा इति भावः । **मर्यादेति** । 'पार्थांस्तु देवो भगवा'निति वाक्यात् पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारादिति भावः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ **अतिरोहितेति । साधकान्तरेति** । वैवस्वतमार्गे तथा । **अजामिलेति** । प्रभृतिशब्देन नृगादिः । **वाक्यादीति** । आदिना तदभावस्तज्जातिश्च । येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते, तेनैवेन्द्रियेण तद्गता जातिस्तदभावश्च गृह्यत इति । एवमतिरोहितार्थमित्यर्थः । **यममार्ग इति** । यमगतिरूपे । **विवेचकेति** । मार्गत्वविवेचकगतिसापेक्षत्वात्तस्मिन् यमगतिरूपे । **तस्येति** । यममार्गस्य यमगतित्वरूपेण ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं **विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम्** ॥ ४ ॥

भव'दिति सहायः सूचितः। यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या अग्निसमिद्रूपत्वादन्नमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते, यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐक्ये वा 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते, यथेतमाकाश'मित्यादिना 'तिलमाषा इति जायन्त' इत्यन्तेन। तत्र 'यथेत'मित्याकाश एव। 'आकाशाचन्द्रमस'मिति पूर्वमुक्तत्वादाकाशस्य

भाष्यप्रकाशः।

म्भस्था। तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः। अग्निसमिद्रूपत्वादिति। छान्दोग्येऽग्निरूपत्वात् बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात्। शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२२॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि। ऐक्य इति। पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोरभेदे। समाने धूममार्गे ऐक्ये वा वृष्टेरन्नभाव इत्यन्वयः। इत्यन्तेनेति। विरोधादिति शेषः। विरोधं व्युत्पादयन्ति तत्र यथेत्यादि। तत्र श्रुतौ 'यथेत'मित्यनेनोक्तं पुनर्निवर्तनमा-

रश्मिः।

धिकरणव्यत्ययः। शपः स्थाने श्यन् अलोपश्च। अद्र। यद्यपीति। अत्रापां द्रव्यजनकत्वेन सहायः सूचितः, सः 'अद्भ्यः पृथिवी'ति श्रुत्युक्तः, न विलक्षणः, अतो नात्रोपयुज्यत इति यद्यपीत्यादिग्रन्थेनोक्तम्। तत्रेति। संहितायां यत्र कुत्रचित् अन्नशब्देन पृथिवी। 'पृथिवी वा अन्न'मिति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतेः। अत्रेति। उत्तरमीमांसायाम्। प्रकृते। उपष्टम्भेति। भाष्यीयसहायपदार्थः। सहाय उपष्टम्भस्तदर्थम्। अग्नीति। 'पृथिवी वा गौतमाग्नि'रिति श्रुतेः। समिदिति। 'अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समि'दिति श्रुतेः। अन्नमेवेति भाष्ये। 'देवा अन्नं जुह्वती'ति श्रुतौ। ननु 'अद्भ्यः पृथिवी'तिश्रुतेरब्जन्यान्नं पृथिवीति चेत्। न। एवेत्यवधारणात्। तथाच श्रुतिः 'तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति। न हि वर्षेण पृथिवी भवति। दृष्टविरोधात्। अतः पृथिव्या व्यवच्छेदक एवकारः। कारणेति। आविर्भावकशक्तियुक्तायाः। आविर्भावकशक्त्याधारस्य कारणत्वात्। घटोत्पत्त्यनन्तरमाविर्भावकशक्त्याधारत्वमिति चेदस्तु तथा व्यवहारात् प्रागभावाभावान्न घटोत्पत्तिः॥२१॥

साभा व्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ सा आभा व्यापत्तिः उपपत्तेरिति चतुष्पदमिदं सूत्रम्। भाष्ये। समानेति। अर्चिरादिमार्गेण समाने। उभयत्र चन्द्रगतिदर्शनात् 'आदित्याच्चन्द्रमस'मिति 'आकाशाचन्द्रमस'मिति क्रमेण। 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्योक्तं स्मारितम्। वेदान्ते जैमिनिमतवत्। अन्यथा वेदान्ते धूममार्गः कस्मै प्रयोजनाय स्यात्। तस्माच्छान्दोग्यीयवक्ष्यमाण'जायस्व म्रियस्वे'ति मार्गे विलक्षणयमगतिसहितचन्द्रगतिसमानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे 'मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा' इत्यादिश्रुत्युक्ते। तेन जीवमात्रहोमोऽत्र ज्ञेयः। 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति सावधारणश्रुतेः पञ्चाग्निविद्याविषयत्वेन धूममार्गे 'अथ य इम' इत्यथशब्देन भिन्नो-(पक्र)माच्च न धूममार्गे, श्रद्धाहोमाभावात्। प्रवर्षतीति प्रवर्षणं तु विद्यात्वा'त्तदपोऽसृजते'ति श्रुत्या भविष्यति। जीवकृतवृष्टेर्जीवेन सहान्नभाव इत्यर्थः। जैमिनिमते त्वाहुः ऐक्ये वेति। पूर्वत्र जीवस्य नैक्यं वृष्टेरैक्यमत्र तूभयोरिति विशेषः। तथाच श्रुतिः 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्यात् जीवन्स्रवे'दिति। स्पष्टार्थो। समानत्वप्रपञ्चार्थं विरोधं व्युत्पादयन्ति स तत्र यथेति। इतं गतं

मार्गेनैव । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'त्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वात् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मान्न कारणत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

सा वाय्वादिरूपापत्तिराभा व्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभानम् । मध्ये वायुमण्डलेनागच्छन्ती[1] आहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

काश एव । 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात् । नाग्रे । आरोहावरोहाध्वनोर्भेददर्शनात् । अत आकाशस्य मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनमपि । तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात् । अग्रे तु 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च वाय्वादयो विकृता जन्याः । तदनन्तरभावित्वात् । अतस्तथेत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादेशः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परित्यज्य प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति सेत्यादि । ननु वाय्वादिवदाभाने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः आकृतेरेव पदार्थत्वादिति ।

रश्मिः ।

तदाकाश एव । शरीरिणोऽधोक्षजत्वात् । तथाच श्रुतिः 'यथेतमाकाश'मिति । यथा इतं आरोहे, तथा धूममार्गीयावरोहे इत गतम् । कर्मी आकाशं प्रतिपद्यते । शरीरिणो ब्रह्मणोऽधोक्षजत्वात् । **तेनाकाश एवेति भाष्ये** एवकारः शरीरिब्रह्मव्यवच्छेदकः । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायु वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतिः । **पूर्वमिति** । आरोहे । **मार्गतेति** । पथित्वम् । एवकारेणाकाशत्वापत्तिर्व्यवच्छिद्यते । अर्चिरादिमार्गेण 'आदित्याच्चन्द्रमस'मित्यनेन समानत्वार्थं विरोधो व्युत्पादितः । विरोधे समानत्वम्, अविरोधे ऐक्यमिति । यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रत्वमुखत्वयोः महानसत्वास्थानत्वलक्षणे विरोधे आह्लादादिमत्त्वेन साजात्यम् । घटत्वेनाविरोधे त्वैक्यमिति । तर्हि कथमापत्तिरित्यतो वायुत्वाद्यापत्तीराहुः **वायुर्भूत्वे**त्यादिना । तदेतदाहुः **प्रकाशे पञ्चाग्निमार्गे**त्यारभ्य **श्रूयत** इत्यन्तेन । **पञ्चाग्नी**ति । पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोर्धूममार्गेऽभेदे । स च पञ्चाग्निमार्गस्य धूममार्गे अभेदस्तदन्तर्गतत्वेन धूममार्गस्य तु धूममार्गत्वेन समाने ऐक्ये वेत्यन्वयः । ऐक्येऽभेदो नियामक इत्युक्तम् । **विरोधा**दिति । जीवहोमपक्षेऽर्चिरादिमार्गधूममार्गयोरुक्तरीत्या विरोधात्समानत्वमिति शेष इत्यर्थः । विरोधः समानत्वे नियामक इत्युक्तम् । **विरोध**मिति । समानत्वनियामकं विरोधम् । **निवर्तन**मिति । अवरोहः । नावरोह इति **नाग्र** इत्यस्यार्थः । **तत्तद्भाव** इति । वाय्वादित्वम् । उत्पत्त्यर्थकभुवः प्रयोगात् । ते चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ते** चेत्यादिना । तदनन्तरेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तदनन्तरे**ति । आकाशमार्गानन्तरं भावित्वादुत्पन्नत्वात् । **तथेत्यर्थ** इति । वृष्टिरपि वाय्वादयो विकृता विकृताश्च कार्यं कार्याणि चेत्यर्थः । एवकारेण कारणत्वव्यवच्छेदः । **भावशब्द** इत्यादि । इदमष्टाधिकरणीसमाप्त्यनन्तरं वक्तव्यम् । **एकदेशी**ति । वाचस्पतिमिश्रकृतव्याख्यानम् । **प्राञ्जलं** 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु भवनोक्तिस्वारस्यात् । **भाष्ये । आहुतिरि**ति । होम्यजीवजले अनुक्त्वा, होमरूपाहुतिरुक्ता, सा तिसृषु चन्द्रमण्डले जलस्य शोषाज्जीवस्यावरोहे कर्तृत्वाज्जीवो वायुर्भूत्वा वायुभवनं कृत्वा गौण्या आहुतिं कृत्वेत्यर्थानुरोधेन । नन्वत्राथशब्देन धूममार्गस्य भिन्नोपक्रमस्थत्वेनाहुतिप्राप्तिः केनेति चेत् । न । 'अथ

१. वायुमण्डलगागच्छन्ती, वायुमण्डलमागच्छन्ती, वायुमण्डले रा गच्छन्ती, वायुमण्डले गा गच्छन्तीति पाठाः ।

व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाश इवेति द्योतयति। कुतः। उपपत्तेः। तथैवोपपद्यते, चित्रतुरगादिषु। विकारस्य विकारान्तरापत्तावियमेव व्यवस्था। उपासनायां न तदपि। नच 'भूत्वा'श्रुतेर्बाधः।

भाष्यप्रकाशः।

'सर्वाणि रूपाणि विचित्ये'त्यादिश्रुत्या तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं भगवता नियमितानि। अतस्तद्वदाभानेप्याकृतिसद्भावान्न भवनोक्तिविरोध इत्यर्थः। नन्वयं गौण्यैव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति तथेत्यादि। तथाच यद्येवं न स्यात्, तदा चित्रतुरगादावपि तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्तः स्यात्, तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रियापि तेन स्यात्, सा च न दृश्यत इति गौण्येव तत्र निश्चीयत इत्युपपत्तिरेव तद्गमिकेत्यर्थः। एतं न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति विकारस्येत्यादि। इयमिति। तत्तुल्याकृतित्वरूपा। यथा 'विप्रो भूत्वाथ वृत्रहे'त्यादौ। उपासनायामिति। 'वाचं धेनुमुपासीते'त्याद्युपासनायाम्। तथाच तादृशस्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि चेत् तादृक्प्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः। ननु तथापि तद्भावाभावे 'भूत्वा'श्रुतिर्बाध्येत, अतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः नचेत्यादि।

रश्मिः।

य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासते' इति श्रुतेः। इष्टमग्निहोत्रखातादिकर्मणी। दत्तं बहिरर्थिभ्यो द्रव्यदानम्। ननु गुणः को येन गौणीति चेत्। न। अन्तरिक्षस्थत्वं गुणस्तद्योगात्। 'वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्ष' इति पूर्वकाण्डश्रुतेः। वाजसनेयके आहुत्यन्तरिक्षस्थत्वम्। 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तेते'इति श्रुतेः। **प्रकृते**। **आकृतावेवेति**। व्यक्तौ एवकारो जातिव्यवच्छेदकः। आकृतिर्जातिरिति मीमांसकाः, तन्नात्रेत्याहुः **अतस्तद्वदिति**। गौण्यैवेत्येवकारेण मुख्याव्यवच्छेदः। **गौणीति**। आहुतिः। वायुभवनमित्यत्र वायुभवनशब्दस्यान्तरिक्षस्थत्वस्वधर्मलक्षकत्वं तात्पर्यमात्रेण लक्षकत्वं लक्षणाबीजतात्पर्यानुपपत्तिप्रतीकेन। तादृशगुणयोगः आहुतौ 'माणवकं पश्यन् सिंह इति प्रयुङ्क्ते' तत्र सिंहपदलक्षिततदीयक्रौर्यगुणयोगो माणवके यथा, तेन सिंहत्वेन माणवकबोधः, तथा वायुभवनत्वेनाहुतिबोधः। घटः पृथिवीत्यत्रेव। अत्र पृथिवीत्वेन बोधः, न घटत्वेनेति। **हेतुमिति**। उपपत्तिरूपम्। **अर्थक्रियेति**। अर्थो मुख्योऽश्वस्तस्य क्रिया चलनादिः। आभाव्यापत्तिविशिष्टेन चित्रतुरगादिना। **गौण्येवेति**। मुख्या व्यवच्छिद्यते एवकारेण। **तत्रेति**। 'वायुर्भूत्वे'त्यत्र। वायुभवनं कृत्वेत्यर्थः। सर्वेषां धातूनां प्रत्ययान्तानां भवतीत्यादिषु करोतिना विवरणात्। 'करोतिशब्दा'दिति जैमिनिसूत्रात्। **एवेति**। हेत्वन्तराकथनादेवेति। **तद्गमिकेति**। **विप्र** इति। विप्रभवनं कृत्वा तदनन्तरं वृत्रहा। विप्रभवनं तदीयतमोगुणलक्षकम्। तादृशगुणयोगो वृत्रघ्नीति विप्रो वृत्रहेति। वृत्रहा इन्द्रः। देवेषु ब्राह्मणादिवर्णाः सन्ति। आदिना चित्रतुरगस्य विकारस्य मुख्याश्वस्य विकारान्तरस्यापत्तिस्तत्राभाव्यापत्तिरुपपत्तेः। **इत्यादा**वित्यत्रेतिशब्दात्प्रकारवाचकात् षष्ठ्यालुक् इति प्रकारस्यादावित्यर्थः कर्तव्यः। **इय**मित्यस्य भाष्यीयेयं व्यवस्थेत्यर्थात्। आदिशब्दार्थोऽन्यो वा। इदं व्यवस्थामात्रम्। **भाष्ये**। एवकारः सौत्रत्वेनाप्रामाणिकत्वव्यवच्छेदकः। **वाच**मिति। शब्दात्। वृष्टिपक्षे वाचं शब्दं धेनुवपुषम्। 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति श्रुतेः। अनेकरूपस्य शब्दब्रह्मणो यत्किञ्चिद्रूपे तत् अव्ययम्। सा आभाव्यापत्तिरपि न। उपासकस्याभादर्शनात्। आदिना 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शान्त उपासीते'ति। जगदन्तर्गतभगवत्प्रतिकृत्यादिषु। **किञ्चिदिति**। बह्वीषु शब्दब्रह्माकृतिषु यत्किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि तादृग्धेनुपदप्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये भक्तिमार्गीये सेव्यस्वरूपे साक्षाद्भगवानयमिति प्रयोगे किं वाच्यमित्यर्थः। **तद्भावेति**। वाय्वादिभावाभावे। **नात्रेति**।

प्रतिनियतफलार्थी हि ते । भवनावरोहाभ्यामेव तथा वचनात् । अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः । तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च **नातिचिरेण** । न बहुकालं तद्रूपता । कुतः । **विशेषात्** । अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति । प्रापतरं प्रपतरं वा । वर्णलोपश्छान्दसः । अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायाति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाय्वादिष्वाहिते निविष्टे जीवे ताद्रूप्यभवनावरोहाभ्यामेव 'भूत्वे'त्यस्य वचनात् । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति अन्यस्येत्यादि । तदत्र हेतुमाहुः कारणेत्यादि । तथैवेति । आकृतिमात्रेणैव । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अतः कारणभूता एवापो वर्षन्तीति पूर्वोक्तं निर्बाधम् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥२३॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः उपेत्यादि । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् साभे-त्यनुवर्तते । तथाच तद्रूपतायामुपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः । **अतिचिरेणेति** । तृतीयाप्रतिरूपकम्, न तु तदर्थकम् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्येतस्य, अतः अन्नभावात् पुरुषभवनं दुष्प्रापतरं दुर्गमतरं वेत्यर्थात् यत् सिद्धं तदाहुः अतस्तृतीयेत्यादि । नन्वेवमवरोहक्लेशस्यात्र सिद्धौ पञ्चाग्निप्रकारे

रश्मिः ।

'वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतौ । **प्रतीति** । जीवस्य वाय्वादिप्रतिस्वरूपं स्वरूपं लक्षीकृत्येत्यर्थः । **वाय्वादिष्विति** । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति श्रुतिः । आदिशब्दार्थोऽप्युक्तः । **भवनेत्यादि**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ताद्रूप्येति** । **एवेति** । अनेकभवन-विरोधादेवकारः । कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वेन तदुत्तरक्षणे भूत्वेत्यस्यानुपपत्तेः । तदेवत्येवकारोऽन्य-व्यवच्छेदकः । **अन्यस्येत्यादीति** । एवकारो व्याख्यानव्यवच्छेदकः । **कारणेति** । 'तस्माद्वा एतस्मा-दात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः' इत्युक्तकारणांशभावस्तद्व्यतिरिक्तस्थले । कारणांशोऽभावस्तद्व्यतिरिक्तत्वं क्वापि स्थले नास्त्यतो भावशब्दः । **आकृतीति** । आकृतिर्व्यक्तिरि-त्युक्तम् । एवकारेण वायुत्वादिजातिव्यवच्छेदः । **तस्मादित्यादीति** । स्वरूपान्यथाभावो जीवस्य वायुत्वादिना । स नेत्यर्थः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ तथाच साभेत्यस्य क्वान्वय इत्यतस्तद्रूपतेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथाचेति** । **तद्रूपतायामिति** । अनुवृत्तपदार्थाभायाम् । तद्रूपता चेति भाष्यार्थोऽप्युक्तः । **तद्रूपता** वाय्वादिरूपता । **भाष्ये** । **बहुकालमिति** । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे द्वितीये'ति सूत्रेण । **विशेषादिति** । अन्नभावापन्नाजीवाद्वाय्वादिरूपतायां जीवे विशेषात् । तत्र हेतुः **अन्नभावेत्यादि** । 'मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्तेऽतो खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति श्रुतौ श्रवणात् । एवकारस्तु 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति, तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह य'दिति श्रुतौ क्षिप्रार्थकाव्ययप्रयोगात् । **प्रकृते** । **अतस्तृ-तीयेत्यादीति** । अतः दुष्प्रापतरत्वात् । तृतीयाहुतौ वर्षाहुतावन्नसम्भविकायां वृष्टेरन्नभवनं न चिरेण

बहुकालस्थितौ हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोपि दोषः । ऐक्यपक्षेपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्मात् वृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ (३.१.६)

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु 'संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर' इति कथमस्यान्नत्वम्, अपूर्वान्नत्वेपि कण्डनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं

भाष्यप्रकाशः ।

को विशेषो धूममार्गादित्याशङ्कायामाहुः **भिन्नपक्ष** इत्यादि । धूममार्गाद्भिन्नः पञ्चाग्निमार्ग इति पक्षे, न कोपि धूममार्गोक्तक्लेशसंसर्गदोषः । क्लेशस्य धूममार्ग एवोक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादज्ञानिनं लक्ष्यीकृत्यैतत् क्लेशवचनम्, न तु साधारण्येनेति न पञ्चाग्निमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ **इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥**

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात्॥२४॥अधिकरणप्रयोजनमाहुः **चतुर्थी**त्यादि । 'अन्नाद्रेतो भवती'ति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरत्र विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । 'पुरुषाग्नावन्नं जुह्वती'ति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नस्योच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस्य च रेतोभाव उपपद्यते, न वेति, जीवस्यान्नभावे क्लेशो भवति, न वेति च सन्देहाद्विचारं बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति **नन्वि**त्यादि । **इति कथमस्यान्नत्वमिति** । अस्माद्वाक्यादन्नभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिप्रकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्नत्वम् । **अपूर्वान्नत्व** इति । प्रोक्षणादिनेव

रश्मिः ।

बहुकालं न । तद्रूपता तु नातिचिरेणेत्युक्तम् । **भाष्ये** । **तद्रूपतेति** । दृष्टान्तमाहुः **कारणेति** । 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोती'ति वाक्योक्तकारणवशात् । बहुकालस्थितिः कारणे । किञ्च, **कारणवशात्** स्पृहावशात् । 'एतदेव हि देवा गायन्ति' 'अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि न' इति वाक्यात् । बहुकालस्थितिभावे । **प्रकृते** । **धूममार्गोक्तेति** । पञ्चाग्निविद्यायां बोध्यः । **एवेति** । अवरोहस्यातथात्वादेवकारः । ऐक्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तयोरैक्येति** । **गृहस्थस्येति** । ननु गृहस्थस्येति कुतो लब्धमिति चेत् । न । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'त्यग्निहोत्रलिङ्गात् गृहस्थलाभः । छान्दोग्यसमाप्तावपि गृहिणोपसंहाराद्गृहस्थलाभः । **अज्ञानिनमिति** । दुर्निष्प्रापतरत्वात्पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहस्यापि । **एतदिति** । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'ति वचनम् । **दोष** इति । क्लेशदोषः ॥ २३ ॥ **इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥**

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अत्रेति । अधिकरणे । **स्मृताविति** । भाष्योक्तायां स्मृतौ । तेन कर्मदोषाः पापानि । **स्थावरतामन्नताम्** । मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् । **तदुपपद्यत** इति । ज्ञानिदेहार्थं पापजन्यान्नभक्षण'मन्नं जुह्वती'त्यत्रोपपद्यते । **जीवस्येति** । वृष्टिसहितजीवस्य । **कथमस्यान्नत्वमिति** । ज्ञानोपयोगिदेहार्थं कथमिति प्रश्नः । **अपूर्वान्नत्व** इति । अदृष्टजनकत्वेन पूर्वान्नत्वाभावः । **भाष्ये** । **एवेति** । दृष्टत्वादेवकारः । **मर्यादेति** । घटस्य पटत्वापत्त्या

रेतोभावः, चर्वणौदर्यपाकस्त्वावश्यक एव, नच जीवस्य जडभावः, मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात्, तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति ।

अन्याधिष्ठिते वृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिस्तस्मिन् न पूर्ववत् तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । पूर्ववैलक्षण्येन वा । कुतः । अभिलापात् । 'व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा' इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति, किन्तु जगति स्थितव्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते । तथा सति यथान्येषु व्रीह्यादिषु तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते, एवमत्रापीति न

भाष्यप्रकाशः ।

आहुतिभिः संस्कारस्य जातत्वादपूर्वोक्तत्वे ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति **अन्याधिष्ठित** इत्यादि । उप्ते बीजे यदा वृष्टिर्जायते, तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन सहान्नादिबीजे प्रविशन्तीति तस्मिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तस्मिन् पूर्ववत् 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तत्साम्यम्, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थं स्थितिः, पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवद्वा स्थितिरित्यर्थः । तत्र हेतुः अभिलापादिति । तं व्याकुर्वन्ति **व्रीहीत्यादि । अत्रापीत्यादि** । हौम्येऽन्नेपीति । अन्याधिष्ठानाद्धेतोर्न कोऽपि दोषः,

रश्मिः ।

पटत्वं पट एवेति मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । **परिहरतीति** । सूत्रकारः । **प्रकृते** । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादौ अपूर्ववत् व्रीह्यादिभावः, तस्यापत्तिः, न तु व्यापत्तिः 'व्रीहियवा' इति श्रुतेरिति सूत्रार्थस्तं विशदयन्ति स्म आचार्या इत्याशयेनाहुः **उप्त** इति । वृष्टेरन्नभावसमय इति भाष्यं विवृतं **समय** इत्यन्तेन । वृष्टेः सजीवायाः अन्नादिरूपबीजभाव उप्तबीजप्रवेशः तस्य सर्वस्मिन् प्रसिद्धे समय इति भाष्यार्थः । क्षेत्र उप्ते । **जलेति** । चतुर्थोपदेशे 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवे'दिति श्रुत्या जलभावापन्ना जीवाः तेन वर्णेण सह अन्नादि च तद्बीजमिति कर्मधारयसमस्तान्नादिबीजे प्रविशन्तीतिहेतोः तस्मिन् समय इत्यर्थः । भाष्यीयैवकारः । 'देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवती'ति श्रुतेः । **अन्यैरित्यादिभाष्यार्थः** अन्यैर्जीवैरित्यादिना क्रियते । 'न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति, भिन्धीति, भिन्नं भगव इति, किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकेकं भिन्धीति, भिन्ना भगव इति, किमत्र पश्यसीति, न किञ्चन भगव इति, तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सोम्य योऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येती'त्युक्तब्रह्मांशहुतजीवान्यैरष्टभिर्जीवैः । यद्वा । तपोवीर्यसाकृतांशजीवान्यैरुक्तादिजीवैर्नवांशैः अधिष्ठितो यो व्रीह्यादिः तस्मिन् । इतः परमपूर्ववदितिभाष्यार्थः । **न पूर्ववदित्यस्यार्थः 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवदिति । तद्भावापत्तिरित्यस्यार्थः तत्साम्यमिति । अतिथिवदित्यादिभाष्यं** विवृण्वन्ति स्म **किन्त्विति** । कार्यमात्रार्थं स्थितिर्गृहस्थितिः । पूर्वेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **पूर्वेति** । अतिथिवैलक्षण्येन निरभिमानिगृहस्थः । गृह एवोपैति शान्तिं यस्तद्वत् । **व्रीहीत्यादीति** । **एवेति** । तत्तद्भावमात्रं व्यवच्छिनत्ति । **अभिलप्यत** इति । अभिलप्यत इत्यभिलापस्तस्मादिति सौत्राभिलापपदार्थः । **अन्येष्विति** । पञ्चाग्निविद्याऽविषयेषु । **तदधीति** । 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दिति सिद्धया । **तान्** व्रीह्यादीन् । **आत्मत्वेनेति** । व्रीह्यादिरहमिति । अस्मत्पदार्थ आत्मा तत्त्वेनाभिमन्यन्त इत्यर्थः । **हौम्येऽन्नेपीति** । 'अहमन्नमहमन्नमहमन्न'मिति तैत्तिरीयश्रुतेः हौम्येऽन्नेप्यात्मत्वेनाभिमानो जीवस्य । **अन्याधीति** । अन्यैर्जीवैरधिष्ठा-

कोपि दोषः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः ॥ २४ ॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु अन्याधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात्, तथाच कथं योग्यदेह इति चेत् । न । शब्दात् । 'देवा अन्नं जुह्वति, तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नम् ॥ २५ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पापान्नसंसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो होम्ये जीवे न । तथाच क्लेशाभावादेव कण्डनचर्वणादिदशायामपि नापगमः । अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोष इत्यर्थः । तदेतद्विशदयन्ति अधिष्ठाने हीत्यादि । हि यतो हेतोः । अधिष्ठाने अधिष्ठीयतेऽनेनेत्यधिष्ठानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः । ननु मा भवतु क्लेशोऽस्य, तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गतेऽस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां तादृशक्लेशोत्तरमपि जीवसत्तायां मानमाहुः मरणेत्यादि । तस्मादिति । जीवसत्त्वस्योपपादितत्वात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात् ॥२५॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि । अन्यस्येति । अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

नात् । **न कोपि दोष** इति । व्याख्येयं भाष्यम् । व्याख्यान्ति स्म पापान्नेत्यादिना । वाकारद्वयं पूर्वतन्त्रात् । **अस्येति** । जीवस्य । **अदोष** इति । क्लेशजडभावरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः **नन्विति** । **अस्येति** । वृष्टियुक्तजीवस्य । **जीवान्तर** इति । हुतजीवादन्यस्मिन् जीवे गतेऽस्यापि हुतजीवस्यापि । **कथमिति** । केन प्रकारेण कस्य रेतोभावः उभयाभावात् । **मरणेत्यादीति** । क्लिष्टं मरणं ग्राह्यम् । कृमिः देहसमवायिकः । ननु क्लेशेन जीवो देही गतः कृमिजीवापगमे क्लेशान्तराभावात्कथं क्लेशोत्तरमपि जीवसत्तेति चेत् । सत्यम् । मरणोत्तरक्षणे कृम्युत्पत्त्यङ्गीकारेण पूर्वक्लेशसत्त्वात् । तद्देहावच्छेदेन तस्य तत्कर्मफलभोगे तु मरणानन्तरमशुष्कदेहे वृष्टिजीवो जलात्मा ग्राह्यः । तथा च मृतदेहैकदेशः कृमिः स जीवस्तद्देहावच्छेदेन कर्मफलभोगेनादोषात् । अधिष्ठान इत्यस्य पुरःस्फूर्तिकार्थे देहो भासते, तदा देहोऽधिशिष्टोऽधिष्ठानम् । आग्रेहयम् । **जीवसत्त्वस्येति** । अन्नरूपजीवसत्त्वस्य । अन्नशुद्धिरग्रे वाच्याधिकरणरचना च ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ **स्फुटमिति** । **अन्याधीति** । अन्येषां हुतव्यतिरिक्तानां अधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यमगतावनेकदेहसाध्यैकनरके अशुद्धत्वाच्छुद्धस्य देहान्तरेऽशुद्धत्वादशुद्धमन्नं वृष्टिजीवरूपमन्नं स्यादिति । 'प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'त्यत्र तदपायकल्पनात् । **आहुतिरूपेणेति** । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान'मितिवार्तिकेनाभेदतृतीया, प्रकृत्या चारुरितिवत् । **होमेति** । अन्नस्य होमवचनात् । **अन्यस्येति** । भाष्यप्रकाशे व्याख्यातम् । पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहिभिन्नस्य । **अशुद्धस्येति** । भाष्यप्रकाशविशेषणम् । **एवेति** । संस्कारेतरव्यवच्छेदकः । **शुद्धिरिति** ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ (३.१.७.)

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतोभावः, बाल्यकौमारवार्धकेषु व्यभिचारात्, तारुण्येपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति, जातमपि न नियमेन योनौ सिच्यते, नापि देवापेक्षा, पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य, परिहरन्ति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्म एवाभिधीयते । पौरुषं च देशकालसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न ह्येतत् सर्वजनीनं सार्वत्रिकं वा।

भाष्यप्रकाशः।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः पञ्चमेत्यादि । विचारयन्तीति । फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोऽत्र विचारांश इत्याकाङ्क्षायामाहुः नन्वित्यादि । चतुर्थ्यामन्नाहुतौ पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाग्नित्वम्, तदा बाल्यादौ तद्धोमस्य नैष्फल्यम्, यदि तारुण्यविशिष्टत्वेनाग्नित्वम्, तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम्, अथ यज्जातं रेतस्तेनैव पञ्चम्याहुतिः, तदापि होमानियमः, अथ नियमः, तदापि न देवापेक्षेत्यतो विचार इत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति पुरुषेत्यादि । सूत्रे रेतःसिक्पदोक्त्या पुरुषपदव्याख्यानात् 'पुरुषो वाव गौतमाग्नि'रित्यतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्म एवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोष-

रश्मिः।

सा मर्यादायाम्, न तु ब्रह्मभावे 'सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषये'ति । मर्यादायां तु वर्तत एव, संस्कारवैयर्थ्येन तद्बोधकवेदानर्थक्यप्रसङ्गात् । यावज्जीवमिति । संस्कारानङ्गीकारे एकदिनेनाग्निहोत्रफलसिद्धेः 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दित्यत्र मध्ये पापे तच्छोधकसंस्कारस्य यावज्जीवं पापशोधनातिरिक्ता का गतिः स्यादिति प्रश्नः । सौत्रं हेतु विवृण्वन्ति स्म शब्दादिति । एवेति । प्रसिद्धेरेवकारः । एवमन्नशुद्धिरुक्ता । अधिकरणरचना त्वेवम् । चतुर्थ्याहुतिर्विषयः । पापजन्यत्वमन्नस्योपपद्यते न वेति संदेहे, ज्ञानोप(योग)योगिदेहानुपयोगान्नोपपद्यत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु संस्कारशब्दात्संस्कारार्थं पापजन्यत्वमन्नस्योपपद्यत इति शुद्धमन्नमिति ॥ २५ ॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ फलमिति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति गर्भः फलम् । तत्पृथक्कृत्याग्रिमे विचारयितु केवलां विचारयन्तीत्यर्थः । सूत्रान्तरे फलविचारस्तु षष्ठाहुतिग्रहणाय । तेन गर्भानुक्तौ कथं पञ्चमाहुतिविचार इति कुचोद्यं निरस्तं वेदितव्यम । नच गर्भानुक्तौ न्यूनतानिग्रहस्थानमिति वाच्यम् । बृहदारण्यकषष्ठाग्निसंग्रहार्थमेतावदुक्तौ न निग्रहस्थानमिति । तत्र गर्भशब्दाभावात् । 'देवाः पुरुषं जुहुति तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवती'ति श्रुतेः । पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतस्तु कारणत्वादुभयत्रेति षष्ठ्या आहुतेरविचारेपि न निग्रहस्थानमिति । दृष्टानुसारेण व्याख्यान्ति स्म चतुर्थ्यामित्यादिना । तद्धोमस्येति । रेतोहोमस्येत्यर्थः । तारुण्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । पुरीषादिभावात् न सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । होमेति । धौतवाससि सेकाद्धोमानियमः । नापीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । पूर्वोक्तेति । रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः श्रुतौ । तत्र 'योषाग्नौ देवा रेतो जुह्वती'ति रेतोहोमनियमश्च उभयत्र 'पुरीषत्वेनान्नत्वेनापि कार्यकारणभावात्पूर्वत्र पूर्वोक्त आशङ्कोक्तो दोषः । कार्यकारणभावग्राहकान्वयव्यतिरेकव्यभिचाररूपः । द्वितीये तु धौतवाससि सेकात्तत्तदिन्द्रियदेवहोमकृतानियमे पूर्वदोष इति । तन्निरास इत्यर्थः ।

तदर्थं देवापेक्षा। तथा सति न कोपि व्यभिचारः। कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते, तत्राह। अथ आनन्तर्यात्। शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः।

भाष्यप्रकाशः।

निरास इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति **पौरुषमित्यादि**। तथाच पुरुषपदेनैतादृशो रेतःसिगभिप्रेयते, तादृशे योऽन्नहोमः, स प्राणाग्निहोत्रोपनिषदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा। न हीन्द्रियाधिष्ठातृदेवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते। ईश्वरेच्छया भवनेपि तेषामेव द्वारत्वात्। अत एव

रश्मिः।

पौरुषमित्यादीति। अत्र 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति श्रुत्या भार्या देशः ऋतुः कालः संश्रौतं विधानं तेन संविधानेन मन्त्रवत्। पुत्रमन्थब्राह्मणोक्त 'बहु वा इदꣳसुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति। तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः। इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्या'दित्यत्रोक्तमन्त्रयुक्तं रेतः तस्य सेकसामर्थ्यम्। विहितत्वार्थे तृतीयान्तं कारणत्वार्थम्। मन्त्रवदिति रेतोविशेषणम्। **नन्वेत**दित्येतच्छब्देन पूर्वभाष्यसङ्गतिः। एतत्पौरुषमित्यर्थात्। **तदर्थं** होमार्थम्। **देवापेक्षा** इन्द्रियदेवापेक्षा। **तथा सतीति**। इन्द्रियदेवापेक्षया शरीरकारणत्वे सति। **न कोपि**। ज्ञानोपयोगिशरीरत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभावः। अत्र 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुत्युक्तविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञारूपकारणव्यभिचारो न। साधारणदेहत्वेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्वेन कार्यकारणभावात्। तृणारणिमणिन्यायोऽत्र। भाष्यसिद्धार्थमाहुः **तथा चेति**। **एतादृश** इति। देशकालसन्निधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यवान् **रेतःसिगभिप्रेयते**। सूत्रेण 'पुरुषो वावे'ति श्रुतौ पुरुषो रेतःसिगिति प्रयोगाद्रेतःसिक्त्वेन रूपेण पुरुषोपस्थितिः। घटः पृथिवीत्यत्र पृथिवीत्वेन घटोपस्थितिवत्। एतेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यमित्यन्तं भाष्यसिद्धार्थ उक्तः। तत्सङ्गत्यर्थं **तादृश** इत्यादिग्रन्थः भाष्यीयैतत्पदार्थः इत्यन्तः। सुगमान्वयस्तूक्तः एतच्छब्दार्थः पौरुषमिति पूर्वम्। **प्राणाग्नीति**। 'यदन्नमद्मि बहुधाति राजन् रुद्रैः प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः। सर्वत ईशानो अभयं नः कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहे'ति। अग्रे 'प्राणाय (प्रदानाय) स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहे'ति कनिष्ठिकायाङ्गुल्याङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोती, अनामिकयाऽपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेका एक ऋषौ जुहोति। अत्र पुष्टिमार्गे शिवः प्रथमः 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति वाक्यात्। तदग्रे पञ्च प्राणाः। तदग्रे प्रकारः। तत्र अत्यद्मीत्यतिशब्दान्वयः। राजन् वरुण। 'यन्मे भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शत्वि'ति श्रुतेः। प्रजग्धं प्रभक्षितम्। नोऽस्माकम्। कृणोतु विकरणव्यत्ययः। उं बाधित्वा श्नुः। स्वाहा देवतोद्देशेन त्यक्तमन्नम्। कनिष्ठकाया इत्यत्र ककारेऽज्विकारः कनिष्ठकया। जुहोतीति दीर्घपाठे ई। एका इत्यत्रामो डः। एक इति सतम्यन्तम्। सर्वनामसंज्ञाया वेदे विकल्पात्त-स्मिन्। ऋषौ ब्रह्मणि। प्राणाग्निहोत्रोपनिषदादीत्यत्रादिना तैत्तिरीये 'अन्नं न निन्द्यात्तद्व्रतम्। प्राणो वा अन्नम्। शरीरमन्नादम्। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। शरीरे प्राणः प्रतिष्ठित' इत्यादि। पुत्रमन्थब्राह्मणं च अग्रे स्फुटम्। **तत्र देवापेक्षेति**। तदर्थं देवापेक्षेति भाष्यार्थः। तत्रेत्यस्य होम इत्यर्थः। देवापेक्षायां युक्तिमाहुः **नहीति**। इन्द्रियं मनस्तदाद्यधिष्ठातृदेव ईशानादिस्तस्य प्रसादस्तं विना। **तथेति**। प्राणाग्निहोत्राद्युक्तप्रकारेण। **तेषामिति**। देवानाम्। एवकारस्तु श्रुत्यादौ दर्शनात् अन्यव्यवच्छेदकः। **अत एवेति**। तथा सतीति भाष्यसिद्धार्थः। इन्द्रियदेवापेक्षया ज्ञानोपयोगिदेहकारणत्वादेव।

तत् कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत्। तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नान्नम्, रेतःसिग्योगः। योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ॥ २६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तस्यान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्रमन्थब्राह्मणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदोषनिरास इत्यर्थः। **कथमित्यादि**। भवत्वन्यत् सर्वम्, तथापि पुरुषशब्दमात्रेण सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः। सिद्धमाहुः **तस्मादित्यादि**। अन्नपदोत्तरं किन्त्विति शेषोऽध्याहार्यः। तथाच पुरुषाग्नौ आहुतिर्नान्नम्, किन्तु रेतःसिचि योऽन्नयोगः सेत्यर्थः। ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिः, तथापि पूर्वाधिकरणेनान्नेऽन्याधिष्ठानस्य साधितत्वात् तज्जन्ये रेतस्यपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः **योगशब्देनेत्यादि**। तथाच तत्रैक

रश्मिः।

तेन ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः। तत्र देवापेक्षेत्युक्तत्वात्तत्रेत्यस्य होम इत्यर्थात् ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवकृतहोमत्वेन कार्यकारणभावो वा। एतेन तथासतीत्यस्यार्थो जातः। अतः परं न कोपि व्यभिचार इति भाष्यसिद्धार्थः। **तस्य** देवैर्हुतस्यान्नस्यार्थात् देवकृतहोमस्य रेतोभावः, न पुरीषभावः। पुरीषस्य ज्ञानोपयोगिदेहत्वाभावात्। **योनाविति**। धौतवाससो ज्ञानोपयोगिदेहानुपयोगात्। योनौ नियमेन सेकश्चेत्यर्थः। **पुत्रमन्थेति**। बृहदारण्यके 'एषां वै भूतानां पृथिवी रस' इत्यारम्भकं पुत्रमन्थब्राह्मणम्। तदुक्तरीतिः। 'एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधयः ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेत' इति श्रुत्युक्ता तयान्नस्य रेतोभावः पुरुषेऽन्नाहुतिद्वारा। तथा 'स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे। हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति। स स्त्रियꣳससृजे, ताꣳसृष्ट्वाध उपास्त' इति श्रुत्युक्ता तया। योनौ नियमेन सेकश्च भवतीति सुखेन, रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्यकारणभावः, न पुरीषत्वेन अन्नत्वेन, अश्रुतत्वात्। अतएव विहितकर्तृणां सात्त्विकानां नियमेन योनौ सेकः, न (धौतवा)ससि। यथा 'पुत्रे कृष्णप्रिये रति'रित्याचार्याः। **पूर्वोक्तेति**। **भाष्ये**। न कोपि पूर्वोक्तो व्यभिचारः। स व्याख्यातस्तथा सतीत्यादिभाष्यविभागे पूर्वम्। **किन्तु रेतःसिचीति**। तेन रेतःसिचि योग इति विगृह्य सप्तमीति योगविभागात् 'सह सुपे'ति वा समासः। तथा च रेतःसिचि योगः रेतः सिञ्चतीति रेतःसिच् कर्तरि क्विप्। किञ्च, रेतःसिच्यन्नयोगः रेतःसिक्पुरुषेऽन्नहोमात् अन्नयोगः। किञ्च, अन्नस्य विकारोऽन्नमय इति योगः। 'द्व्यचश्छन्दसी'ति सूत्राद्विकारे मयट्। अन्नमयत्वं 'स एषोऽन्नरसमय'इत्यत्र पुरुषे प्रसिद्धम्। सेत्यर्थ इत्यर्थः। किञ्च, भाष्यप्रकाशे पूर्वोक्तः शङ्काग्रन्थोक्तो दोषे तस्य निरास इत्यर्थः। **पुरुषशब्देति**। भाष्यीयचकारादन्नशब्देन च। **इत्यर्थ** इति। अग्रे भाष्ये। अथेत्यानन्तर्य इत्याहुः **अथेति**। पुरुषशब्दमात्रेणान्नशब्देन च तदानन्तर्यात्सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं ज्ञायते, ज्ञाप्यते यो यदनन्तरं जायते, स तस्य कार्यमिति। **एवेति**। 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः। **तत्कथमिति**। तच्छरीरपञ्चमाहुतौ। अन्यथा छान्दोग्ये गर्भत्वेन बृहदारण्यके पुरुषत्वेन च कथं भवेदिति प्रश्नः। पञ्चमाहुतौ 'देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति छान्दोग्ये। बृहदारण्यके तु 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति। एवकारोऽन्याहुतिव्यवच्छेदकः। **सिद्धमिति**। सूत्रार्थं वदन्तः सिद्धमाहुः **अन्नेऽन्येति**। अन्नेऽन्येषां जीवानां अधिष्ठानं स्थितिः तस्य। **तत्सम्भव** इति। अन्येषां जीवानां स्थितिसम्भवः। **तत्र** रेतसि। **तदभावं** अन्यजीवस्थित्यभावम्। **तत्रेति**। रेतसि। **योगशब्देनेत्यादीति**। रेतःसिक्शब्देन चारितार्थ्ये सूत्रे

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ (३.१.८.)

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'त्युच्यते । तत्र सन्देहः । योनावन्तःस्थितमेव फलम्, बहिर्निर्गतं वेति । तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव । शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात् । उपसंहारोप्यग्रे कर्तव्याभावादुपपद्यते । ततश्च षण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाज्जननानन्तरं न गुरूपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य, परिहरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्नेरुत्थि-

---

भाष्यप्रकाशः ।

एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योपि । अन्यथा बहव एव श्वादिवदुत्पद्येरन्, नत्वेक इत्यर्थः ॥२६॥ **इति सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥**

योनेः शरीरम् ॥२७॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः **हूयमानमित्यादि । उपसंहार इति । 'इति**

रश्मिः ।

योगशब्दस्य किं प्रयोजनमित्यत उक्तं **योगशब्देनेति** । रेतःसिचि योग इति योगशब्देन । **अत्रापीति** । रेतस्यपि । अन्याधिष्ठाने अन्येषां जीवानामधिष्ठाने रेतःसिग्योगाभावो न । अयमर्थः । रेतःसिक्शब्दो रूढः । 'रूढिर्योगमपहरती'ति प्रसिद्धिर्नैयायिकानाम् । तेन रेतःसिक्शब्दः एकजीवयुक्तरेतसि रूढः, सोऽन्याधिष्ठाने रेतसि सति पुरुषे न प्रवर्तते । अतोऽनेकजीवयुक्तोऽतः सिचि प्रवृत्त्यर्थं योग आदर्तव्यः । अवयवशक्तिरूपः । तथाच रेतःसिग्योगाभावो न अनेकजीवयुक्तरेतःसिचि । अतो यमले ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वान्नाहुत्यनुपपत्तिः । ननु 'रूढिर्योगमपहरती'त्युक्तमिति चेत् । न । वेदान्ते योगः, वेदे योगरूढिरिति मीमांसाकारिकायामुक्तत्वेन नात्र तत्प्रवृत्तिरिति । तथा च सूत्रार्थः । रेतःसिग्योगः अथेति द्विपदमिदं सूत्रम् । रेतःसिक्शब्दो यौगिकः, न रूढः, यमले ज्ञानोपयोगिदेहवति पुरुषाम्न्याहुत्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो रेतःसिचि योगः रेतःसिग्योगः । अथेत्यानन्तर्ये प्रसिद्धः । रेतःसिग्योगः पुरुषे । आनन्तर्यं रेतसि । पुरुषहुतान्नस्य रेतोभावश्रुतेः । 'पुरुषो वाव गौतमाग्नि'रित्युपक्रम्य 'देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति श्रुतिः । 'तर्काप्रतिष्ठान'सूत्रेणानुमानस्याभावात् शब्दार्थयोर्वैयधिकरण्यम् । 'केचिदत्र जन्मादिसूत्रमनुमानमिति वर्णयन्ती'ति भाष्ये केचित्पदात् । तथा च अथ पुरुषान्नानन्तर्यात् रेतसि पुरुषे रेतःसिचि योगः, न रूढिरित्यर्थः । अत्र पञ्चमाहुतिर्विषयः । तत्र गर्भः फलं पुरुषो वेति श्रुतिद्वयबीजे संशये । यद्वा । पुरुषेऽन्नहोमो रेतःसिचि वेति श्रुतिसूत्रबीजे संशये । पूर्वसंशये तु गर्भ एव कारणत्वात्पुरुषोऽपीति पूर्वपक्षे, उभये फले श्रुतत्वादिति सिद्धान्तः । पुरुषेऽन्नहोमः श्रुतत्वान्न तु रेतःसिचि सौत्रत्वादिति पूर्वपक्षे, रेतःसिगिति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ **इति सप्तमं रेतःसिग्योग इत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥**

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ हूयमानमित्यादीति । अन्नरूपं रेतोरूपं च । **एवेति** । दर्शनादित्येवकारः । **श्रुतीति** । 'गर्भः संभवती'ति श्रुतिबाधः । पूर्वपक्षसत्त्वाद्बाधशब्दः । पूर्वपक्षिणो हि श्रुत्योर्विरोधे विकल्पस्य मानवस्यास्फूर्तेः । अर्थवादत्वात् । **षण्मासेति** । तदनन्तरं नवमे मासि । 'अथ नवमे मासि स सर्वलक्षणज्ञानसंपूर्णो भवती'ति श्रुतेः । कुत उच्यत इत्यतो बृहदारण्यकसंग्रहादित्याहुः **अग्नेरिति** । योषारूपात् । एवकारो बृहदारण्यके 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति श्रुतेः गर्भपुरुषपदवाच्यशरीरेतरव्यवच्छेदकः । गर्भपुरुषरूपस्य फलरूपत्वात् । **अग्नेरुत्थितत्वस्यैव** फलतावच्छे-

तस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भवचनम् । कललादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्

भाष्यप्रकाशः ।

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहारः । **मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन** गार्भिकज्ञानित्वस्याप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायया तस्य ज्ञानस्य तिरोधानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिबाधं परिहरन्ति **मात्रित्यादि** । उपसंहारानुपपत्तिं पूर्वपक्षिमते बोधयन्ति **कलिलेत्यादि** । **शरीरशब्देनेति** । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः । अधिकरणार्थनिगमनेनैतत्पादार्थमपि निगमयन्ति **तस्मादित्यादि** ॥

अत्रेतद्बोध्यम् । रंहतिसूत्रे 'प्रश्ननिरूपणाभ्या'मित्यनेन पञ्चाग्निविद्यैव विषयत्वेनादृता । पादान्ते च 'योनेः शरीर'मिति सूत्रेण 'पुरुषवचसो भवन्ती'ति पञ्चमाहुतिफलमेव विचारितमिति स्पष्टं प्रतीयते । श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चाग्निविद्याशेषत्वेनैव, मुख्या तु पञ्चाग्निविद्यैवेति 'य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदे'त्युपसंहारात् तस्य फलसंबन्धाच्चावगम्यते । एतस्य पादस्य मुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादन-

रश्मिः ।

दकत्वात् । **गार्भिकज्ञानित्वस्यापीति** । अपिना गर्भपुरुषयोर्मध्यभावस्य । गार्भिकज्ञानं तृतीयस्कन्धे प्रसिद्धम् । अप्रयोजकत्वं पञ्चाग्निविद्यायामपि । किञ्च, गार्भिकज्ञानित्वम् । 'ऋतुकाले प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवती'त्युपक्रम्य 'जातश्चाहं मृतश्चैव जन्म जन्म पुनः पुनः । यन्मे परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येहं गतास्ते फलभागिनः । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् । अशुभक्षयकारकं परमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायण'मिति गर्भोपनिषच्छ्रुत्योक्तम् । **वैष्णव्येति** । 'अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टः तदा न स्मरति जन्ममरणानि न कर्म शुभाशुभं विन्दती'ति गर्भोपनिषच्छ्रुतेः । **तस्येति** । गार्भिकस्य । **शरीरेति** । बृहदारण्यकोक्तपुरुषरूपफलपरत्वे । **गर्भेति** । गर्भश्रुतिविकल्पं परिहरन्ति । बाधबाधोऽत्र बाधशब्दार्थः । **कललेत्यादीति** । 'एकरात्रोषितं कललं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं अर्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं मासाभ्यन्तरे कठिनं मासद्वयेन शिर' इत्यादिश्रुतेः । कललं शुक्रशोणितमिश्रितम् । बुद्बुदं वर्तुलाकारम् । पिण्डं पेशीमांसपिण्डाकारम् । **तेनेति** । सूत्रेण । **भाष्ये** । **नत्विति** । देहशब्दाभावात्सूत्रे । **तदभीति** । शरीराभिमानोपचयेन । 'दिह उपचये' । पचाद्यच् । **प्रकृते** । **निगमनेनेति** । पञ्चम्यन्तघटितत्वेन तथा । तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति निगमनवत् । **तस्मादित्यादीति** । **साधनेति** । 'अग्नयो हरन्ती'ति श्रुतेरग्निहोत्रादिसाधनं होमश्च साधनं तत्सहित इत्यर्थः । अधिकरणार्थोऽयम् । ब्रह्मज्ञानमिति पादार्थः । 'तत्र प्रथमे पादे ब्रह्मज्ञानोपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् ।

पञ्चाग्निविद्यैवेति । तल्लिङ्गादेवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । **एवेति** । पुरुषशरीरयोः पर्यायत्वादेवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । 'यद्य इत्थं विदु'रित्याद्युक्तार्चिरादिमार्गत्रयं यमगतिश्चेत्येतेषां योजनामाहुः **श्रुतौ चेति** । **प्रश्नेति** । पञ्चाग्निविद्याप्रश्नेतरप्रश्नाः 'वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'त्यादयश्चत्वारः । तदुत्तरत्वेन । **एवेति** । तन्मध्यपातिनां तच्छेषत्वमिति नियमादेवकारः । एवेतीत्युक्तैवकारसार्थक्यायाहुः **य एतानिति** । **फलेति** । 'य एतान्पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रार्थतेति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि 'य इत्थं विदु'रित्यत्र 'य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदे'त्यत्र च 'शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवती'त्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता । वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्यादिना तृतीयस्थानव्युत्पादने च 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्यनेनोक्तम् । तथा सति तत्तयोः पथोर्ज्ञानस्यैव फलम् । तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वेनोक्तम् । आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगः, तदपि प्रागेवोक्तम् । इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था । पुष्टिमार्गे तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि 'न तृतीय' इति सूत्रे साधितम्, अतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते परैः, तदप्रयोजकम् ।

एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यन्नाङ्गीक्रियते, तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम् ।

अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वैर्दशसूत्रमङ्गीक्रियते । तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः । न तृतीय इत्यादिसूत्रचतुष्टयं तु तृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभावबोधकम् । तत्र न तृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः । आहुतिसंख्यानियमं विनैव 'जायस्व म्रियस्वे'त्युक्तप्रकारेण तृतीयस्थानोपलब्धेः । किञ्च । 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्कीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन । पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिपरत्वात् । अपि च । पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, न त्वपञ्चम्यां तन्निषिध्यते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो येषामारोहावरोहौ संभवतः, तेषां पञ्चम्यां

रश्मिः ।

शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तफलसम्बन्धात् । **एवेति** । अन्यसूत्रव्याख्यानव्यवच्छेदकः **एवेति** । **पुण्यलोक इति** । पुण्यः पुण्यसाध्यो लोकोऽवस्थेति व्याख्यायाम् । **ब्रह्मप्राप्तिरेवेति** । लोको ब्रह्मलोकः । 'मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात्' । अत उक्तं **ब्रह्मप्राप्तिरिति** । एवकारस्तु 'ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् । **तृतीयेति** । 'जायस्व म्रियस्वे'ति श्रुत्युक्तम् । **तथा सतीति** । वैराग्यब्रह्मज्ञानयोर्निरूपणीयत्वे सति । तदिति । वैराग्यम् । **तयोः** धूमतृतीयमार्गयोः । **ज्ञानस्यैवेति** । 'य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तज्ञानस्य । एवकारेण ब्रह्मज्ञानं न स्वसाधकवैराग्येणाफलं भवतीत्यर्चिरादिमार्गज्ञानं व्यवच्छिद्यते । **तदत्रेति** । वैराग्यमत्र पञ्चाग्निविद्यायां साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वाद्ब्रह्मज्ञानेत्यादिः । **प्रागेवेति** । प्रथमसूत्रे एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । **परैरिति** । शङ्कररामानुजप्रभृतिभिः । तथाच भाष्यम् । 'प्रथमे तावत्पादे पञ्चाग्निमाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति चान्ते श्रवणात् ।' 'उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं प्राप्यतृष्णा चेति तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जाग्रतः स्वपतः सुषुप्तस्य मूर्च्छतश्च दोषाः परस्य च ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्वितीयपादयोः प्रतिपाद्यत' इति च भाष्यान्तरम् । **तथेति** । अप्रयोजकम् । **तत्रैवेति** । एवकारेणेतरयोगो व्यवच्छिद्यते । **न चन्द्रगतिरिति** । 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति श्रुतेः सुकृतिविषयत्वात् पापिनां न चन्द्रगतिरिति **सिद्धान्तस्तु समान** इति । परन्तु सूत्रचतुष्टयार्थासङ्गतिरिति भावः । तामेवाहुः **न तृतीयेति** । तृतीयं स्थानमुक्तम् । **अन्यत्रेति** । अर्चिरादिमार्गे धूममार्गे च । **इत्युक्तेति** । इति छान्दोग्योक्तप्रकारेण । **वाक्यभेदेति** । वाक्यस्य द्व्यर्थताप्रसङ्गात् । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति,' नत्वपञ्चम्यां भवन्तीति वाक्यस्य द्व्यर्थता वाक्यभेदरूपा । **आरोहेति** । 'ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रि'मित्याद्यारोहः । 'तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त' इत्यवरोहः । 'अपि

भाष्यप्रकाशः ।

देहोद्भवः । अन्येषां तु विनैव संख्यां भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरभ्यते । अपि च । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते । द्रोणादीनां योषिद्विषयकाहुतिर्नास्ति । धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे न स्तः । तत्र यथा संख्यानादरः, तथान्यत्रापि ज्ञेयः । बलाकापि रेतःसिचं विनैव गर्भं धत्त इति लोकरूढिः । अपि च । चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भिज्जयोरुत्पत्तिर्ग्राम्यधर्मं विनैव दृश्यत इत्येवं सूत्रत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात्, कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायाम्, 'तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्ये'ति सूत्रं लिखित्वा, 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहो ज्ञेयः । स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवत्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति ।

तदपि तथा । पञ्चाग्निविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुतिशङ्काया एवानुदयेन तत्र समाधेरपेक्षैव नेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च, आहुतिनियमस्य बहुषु व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे भ्रमसार्गीयाः सर्वे तु न संभवन्तीति तदाकाङ्क्षापूरणाभावादपि ग्रन्थशैथिल्यम् । संशोकजशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्णु । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

रश्मिः ।

स्मर्यत'इति सूत्रार्थमाहुः **अपिचे**त्यादिना । **स्मर्यते** इति । यथा 'सीता सीराग्रतो जाते'ति सीताविषयिणी स्मृतिः । प्रभृतिशब्देन 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञ' इति नारदः । **लोके**ति । मदनसारिका । दर्शनाच्चेति सूत्रार्थमाहुः **अपि चे**त्यादिना । **चतुर्विध** इति । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपा विधा यस्य । **विनैवे**ति । एवकारो दर्शनात् । क्रमशो दूषणानि । **पञ्चाग्निविद्याया** इत्यादिना । **प्रकृत्यैवे**ति । प्रसिद्ध्यैवकारः । पुरुषशरीरभवनेतरस्वेदजोद्भिज्जयोगव्यवच्छेदकः । पुरि शयनेपि स्वेदजोद्भिज्जयोः पुरुषशब्दाप्रवृत्तिरप्रसिद्धेः । **एवे**ति । ननु स्मर्यत इति सूत्रोक्तस्मृतिविरोधात्कुत एवकार इति चेत् । न । तस्याः स्मार्तविषयत्वेन श्रौतेऽप्रवृत्तेः । मायावत् । उपष्टम्भिका स्मृतिरिति चेत्, पक्षान्तरं भविष्यति । 'तत्त्वमसी'त्यत्र तत् त्वमसीत्युक्त्वा 'भिन्ना जीवाः, परो भिन्नः, तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वश' इति स्मृत्युपष्टब्धो विग्रहः तस्य त्वमिति तद्वत् । **अपेक्षैव ने**ति । अपेक्षावधारणं न । प्रसङ्गसङ्गत्या सङ्गत सर्वमिति चेत्, तत्राहुः **किञ्चे**ति । **बहुष्वि**ति । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतिषु । ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन पञ्चाग्निहोमत्वेन कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारस्तेन । पञ्चाग्निविद्याविषये यमले कुमार्यां ज्ञानोपयोगिदेहाभावेनान्वयव्यभिचारः । द्रोणादिषु पञ्चाग्निविद्याभावेपि ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वात् व्यतिरेकव्यभिचारः । पुष्टिमार्गीयेषु नन्दप्रभृतिषु च । तेनाप्रयोजकत्वात्कैमर्थ्याकाङ्क्षा 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत' इति । तस्याम् । **न सम्भवन्ती**ति । 'अथ य इह कपूयचरणा' इत्यादिना श्वादियोन्यादिनिरूपणान्न सम्भवन्ति । उदाहरणेन 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यनेनैकेनाहुतिव्यभिचारशङ्कानिवृत्त्याकाङ्क्षापूरणाभावात् शैथिल्यमिति । **ईदृशे**ति । अयमर्थः । संशोकजपदस्य स्वेदजे रूढेरप्रसिद्धत्वादत एव योगरूढेरभावाद्यौगिकत्वं वक्तव्यम् । योगश्च सम्यक् शोको यत्र स्वेदे सम्बन्धविशेषेणेति संशोकः स्वेदस्तज्जन्य इति । एवं चैतादृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावः । यदि च लक्षणा, तदाप्यप्रयोजनवती सेति । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति । सिद्धान्ते तु अप्सु संशोकजपदस्य श्रौतो योगः । शोकाश्रुषु लक्षणाग्रहेपि 'यदश्र्वशीयते'ति श्रुत्याश्रुषु समवायिकारणत्वबोधनात्त्र-

भाष्यप्रकाशः ।

तथा, साभाव्यापत्तिसूत्रे, समानो भावो रूपं येषां ते सभावाः । तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्ययुक्तम् । भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणिनीयानुशासनादर्शनात् ।

रामानुजाचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु स्वाभाव्यापत्तिरित्येवं सूत्रपाठो भेद्यते ।

मध्वाचार्यैस्तु तद्भावापत्तिरित्येवं भेद्यते ।

तन्मतं तु न मयानूद्यते । अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणेन भिन्नविधत्वादिति ।

भिक्षुस्तु, कृतात्ययसूत्रादारभ्य संशोकजस्येत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोहप्रतिपादकमङ्गीकृत्य, कृतात्ययादिसूत्रचतुष्टये कर्मशेषरूपमनुशयम्, अनिष्टादिकारिणामित्यादिसूत्रचतुष्टये प्रयतां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्थदेवैस्तेषां भक्षणम्, न तृतीय इति सूत्रे च, यथोक्तारोहावरोहौ स्वर्गिनारक्यपेक्षया तृतीये यूकादिजीवे न स्तः । कुतः । तथोपलब्धेः । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमान्यसकृदावर्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वे'त्येतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति छान्दोग्यश्रुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाद्यभावं साधयित्वा, श्रुतौ या पञ्चाग्निक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः, साप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान् । संशोकजपदं च सर्ववद्व्याख्यातवान् ।

रश्मिः ।

योजनवती सेति । **पाणिनीये**ति । अयमाशयः । समानस्य सादेशे प्रकारद्वयं संभावितम् । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सादेशः । यथा सपक्षः साधर्म्यमित्यादि । अथवा । 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुष्वि'ति सूत्रे रूपशब्दस्यार्थपरत्वमङ्गीकृत्य सादेश इति । तदसङ्गतम् । योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वादिति स्थितं शेखरे । अतएव सपक्षः साधर्म्यमित्यत्र सदृशवचनस्य सहशब्दस्य सादेश इति दीक्षिताः । एवं द्वितीयसूत्रेपि रूपपदस्यार्थपरत्वमप्यन्यैर्न स्वीकृतमिति । अत उक्तं **पाणिनीयानुशासनादर्शना**दिति । तत्त्वं त्वेतत् । समानो भावो येषामित्यस्वपदविग्रहं स्वीकृत्य सदृशवाचकस्य सहशब्दस्य 'वोपसर्जनस्ये'ति सूत्रेण सादेशे सत्त्वे ष्यति च कृते साभाव्यमिति सिध्यतीति व्याख्यानान्तरमेतदिति । को विशेष इति चेदुच्यते । साभाव्यापत्तिरित्यस्य तन्मते आहुतावाकाशसाम्यापादनमित्यर्थो भवति । आपत्तिशब्देन तस्यैवार्थस्य प्रतीतेः । स चासङ्गतः । सादृश्यापादनस्याविवक्षितत्वात् । यद्यप्यापत्तेः प्रापणमप्यर्थः, तथाप्यवक्तव्यः । असमर्थत्वाद्विरुद्धमतिकृत्त्वाच्च । 'तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः । सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादर'-मित्यत्र गमनार्थहन्तीतिवत् । 'सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितैः । अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयाम्यह'मित्यत्राकार्यमित्रमितिवच्च । अत्र कार्यं विना मित्रं मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु मित्रमिति प्रतीतिः । तस्मादस्मदुक्तमेव साधीयः । किञ्च, अस्वपदविग्रहस्वीकारेपि समस्यमानयावत्पदाघटितत्वस्य विग्रहेऽभावेन मुख्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् यथाकथञ्चित् अस्वपदविग्रहोऽत्र वक्तव्यः । तदपेक्षयाऽसमस्तत्वेन व्याख्यानमेव ज्याय इति । अत एव न बहुव्रीहेस्तादृशनित्यत्वमिति शब्दरत्नकारः । **सूत्रपाठ** इति । भिद्यते स ताभ्यां भेद्यते । ण्यन्ताद्यक् । **तद्भावे**ति । पुस्तकान्तरे तु तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति पठ्यते । व्याख्यानं तु तद्गतौ गतिः, तत्स्थितौ स्थितिरित्येव तद्भावापत्तिरिति । **अप्रसिद्धे**ति । पुस्तकान्तरे तु 'धूमो भूत्वाभ्रं भवती'ति श्रुतिरुदाहृता । **प्रयता**मिति । प्रयाणं कुर्वताम् । **अन्येषा**मिति ।

योग्यदेहः साधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ २७ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादेऽष्टमं योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तत्र प्रयतां सर्वेषां चन्द्रगतिर्योक्ता, सा न युक्ता। प्रयाणस्य मरणरूपत्वेन क्षुद्रजन्तुष्वपि तुल्यतया तेषामप्यारोहाद्यापातात्। तेषामसकृदावृत्तिश्रुत्या निवारणे कौषीतकिश्रुतिस्थसर्वपदस्य सङ्कोचार्हताया आवश्यकत्वे अनिष्टादिकारिणामपि 'वैवस्वते विविच्यन्ते' इति श्रुत्या वारणादिष्टादिकारिपरतया संकोचेऽपि बाधकाभावात्। पञ्चाग्निक्रमेणोत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वोक्तिरपि तथा। बहुषु व्यभिचारे औत्सर्गिकत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वात्। संशोकजव्याख्यानमग्रिमाधिकरणस्थसाभाव्यपदव्याख्यानं च पूर्ववदेवासंगतम्। यत्पुनरवान्तरसृष्टेरपि ब्रह्मकर्तृकत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद इत्युक्तम्। तत्त्वविरुद्धत्वादनुमन्यामहे ॥ २७ ॥ इत्यष्टमं योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥ श्रीः ॥

रश्मिः।

क्षुद्रादिजीवानाम्। **निवारण** इति। चन्द्रगतिनिवारणे। चन्द्रगतावसकृद्व्यावृत्त्यभावात्। **कौषीतकी**ति। 'ये के चास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति श्रुतिः। **वारणा**दिति। चन्द्रगतिवारणात्। **सङ्कोच** इति। विपरीतलक्षणया संकोचे। यथा 'बहूपकृतं त्वये'त्यपकारिणि लक्षणया बहूपकृतपदसंकोचः। **औत्सर्गिकत्वे**ति। साप्युत्सर्गाभिप्रायेणेति ग्रन्थेन पूर्वमुक्ता। **बहुष्वि**ति। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिषु। शङ्करैः प्रथमाधिकरणे बीजैः सम्परिष्वक्त एव गच्छतीति साधितम्। द्वितीये सानुशया अवरोहन्ति। तृतीये पापिनां स्वर्गे गमनाभावः। चतुर्थे धूमादिभावो धूमादिभिः सम्बन्धः। पञ्चमे व्रीह्यादिभावान्निर्गमो दुष्कर इति विलम्बः पूर्वं त्वरेति। षष्ठे स्वर्गादवरोहतां व्रीह्यादौ संश्लेषमात्रमिति। सिद्धान्ते तु प्रथमे सफला प्रथमाहुतिः। द्वितीये द्वितीयाहुतिः सफला। तृतीये पुष्टिमार्गीयाणां मर्यादामार्गीयाणां च सोमभावः, न सर्वेषाम्। चतुर्थे मर्यादायामेव पञ्चमाहुतिः निरोधलक्षणग्रन्थोक्तकर्त्रनुमेया। तस्या नियमः। न पुष्टौ। 'जायस्व म्रियस्वे'ति मार्गस्य यममार्गप्रवेशश्च। पञ्चमे तृतीयाहुतिः सफला। षष्ठे संस्कारेणान्नशुद्धिः। सप्तमे रेतसः पुरुषभावः। अष्टमे बहिर्निर्गतस्यैव पुरुषत्वमिति ॥ २७ ॥ **इत्यष्टमं योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥**

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायजित्पौत्रेण सम्पूर्णवेत्रा विठ्ठलरायजिद्भ्रात्रीयगोकुलोत्सवजिदात्मजगोपेश्वरजिता कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ तृतीयाध्यायस्य रश्मौ प्रथमपादः सम्पूर्णतामगमत् ॥ ३ ॥ १ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्रेषु तृतीये उपनिषदां बोधकताप्रकारनिरूपके साधनाध्याये अधिकारिजन्मनिर्धारो नाम प्रथमः पादः ॥

The University Library,
ALLAHABAD

Accession No 43641

Section No

(Form No 30)

मुद्रितपुस्तकानि।

१	सेवाफलम्। द्वादशविवरणसमेतम्।	रु. १- ०-०
२	निरोधलक्षणम्। पञ्चविवरणसमेतम्। गुर्जरानुवादसमेतं च।	रु. १- ०-०
३	संन्यासनिर्णयः। अष्टविवरणसमेतः। गुर्जरानुवादसमेतश्च।	रु. १- ०-०
४	जलभेदः। चतुर्विवरणसमेतः। पञ्चपद्यानि। विवरणद्वयसमेतानि। सेवाफलम्। विवरणत्रयम्।	रु. १- ०-०
५	भक्तिवर्धिनी। चतुर्दशटीकासमेता।	रु. २- ०-०
६	सिद्धान्तमुक्तावली। अष्टविवृतिसमेता। गुर्जरानुवादसमेता च।	रु. १- ०-०
७	सिद्धान्तरहस्यम्। एकादशविवरणसमेतम्। गुर्जरानुवादसमेतं च।	रु. १- ०-०
८	पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता।	रु. १- ०-०
९	नवरत्नम्-पञ्चविवृतिस्समेतम्। गुर्जरभाषानुवादसमेतं च।	रु. १- ०-०
१०	श्रीसुबोधिनी। दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम्।	रु. ३- ०-०
११	श्रीसुबोधिनी। दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम्।	रु. २- ०-०
१२	श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम्।	रु. २- ०-०
१३	श्रीसुबोधिनी-दशमोत्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणम्।	रु. २- ०-०
१४	श्रीमती टिप्पणी। श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता।	रु. २- ०-०
१५	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः। श्रीपीताम्बरप्रणीतः।	रु. १- ०-०
१६	दशमतामसफलप्रकरणयोजना। श्रीलालूभट्टकृता।	रु. ०- ८-०
१७	भागवतार्थनिबन्धः। प्रकाशावरणभंगसमेतः। आद्यस्कन्धद्वयम्	रु. १- ०-०
१८	भावप्रकाशिका। ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः। श्रीकृष्णचन्द्रकृता।	रु. १- ०-०
१९	भावप्रकाशिका। द्वितीयाध्यायः। ”	रु. ०- ८-०
२०	वेदान्ताधिकरणमाला। श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता।	रु. १- ०-०
२१	पत्रावलम्बनम्। श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम्।	रु. ०- ४-०
२२	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम्। नामचन्द्रिकायुतम्।	रु. ०-१०-०
२३	त्रिविधनामावली। टीकासमेता।	रु. १- ४-०
२४	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्। श्रीजयगोपालभट्टकृतम्। गुर्जरानुवादयुतम्।	रु. १- ०-०
२५	श्रीमधुराष्टकम्। पञ्चविवरणसमेतम्।	अमूल्यम्।
२६	प्रेमामृतम्। श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम्। परिवृढाष्टकम्। श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम्।	रु. ०- ८-०
२७	शृङ्गाररसमण्डनम्। श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम्। गुर्जरानुवादसमेतम्।	रु. २- ८-०
२८	रसाब्धिमहाकाव्यम्। श्रीदेवकीनन्दनकृतम्।	रु. १- ०-०
२९	मनोदूतम्-हृदयदूतं च। गुर्जरानुवादसमेतम्।	रु. ०- ८-०
३०	श्रीमदणुभाष्य-प्रकाश-रश्मिः। तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।	रु. १- ०-०
31	Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Rs. 1- 0-0

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नडीयाद.
३. चुनीलाल बुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B. A., LL. B., Vakil, High Court, Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसंपूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वरजि-
चरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

'भगवद्धर्मपरायण सद्गत श्रेष्ठि गोवर्धनदास सुन्दरदास' इत्यस्य
पुष्टिमार्गीयसंस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्टद्रव्यसंग्रहतो
'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए.,
एलूएलू. बी., वकील, हाइ कोर्ट' इत्यनेन संशोध्य
'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४८. संवत् १९८२.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ (३-२-१-)

पूर्वपादे अधिकारियोग्यदेहो निरूपितः। द्वितीये जीवस्य मुक्तियोग्यता

भाष्यप्रकाशः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पादयोः सङ्गतिमाहुः पूर्वेत्यादि । अधिकारिणो ज्ञानोपदेशयोग्यदेहप्राप्तावपि यदि स्वरूपतो मुक्तियोग्यता न स्यात्, तदा तादृशदेहाप्तिवैयर्थ्यम्, अतस्तदर्थं द्वितीयपादे सा निरूप्यते । यदि हि सा न स्यात्, उपदेशो न स्थिरीभवेत्, अतस्तदर्थं तन्निरूपणमित्यर्थः ।

माध्वास्तु माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्य भक्तित्वादनुक्ते माहात्म्ये तदज्ञानेऽस्य भक्तेरप्यसम्भवात् तत्सिद्धये माहात्म्यप्रदर्शनायायं पाद इत्याहुः ।

तत्र माहात्म्योक्तिस्तु पूर्वमपि निराबाधा ।

भिक्षुस्तु, पूर्वस्मिन् पादे ब्रह्मणः सकाशादवान्तरसृष्टिरुक्ता । अत्र त्वेकस्मिन् देहेपि स्वप्नादिसृष्टिस्तत उच्यते । तावता जन्मादिसूत्रस्थं लक्षणं विचारितं भवति । ततः स्वरूपलक्षणं विचार्यते, ततः प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदाभेदावित्याह ।

तत्रापि विचारस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षा न पूर्यते । तस्मादुक्तमेव प्रयोजनम् । ततश्चैककार्यत्वं पादयोः सङ्गतिः । अस्या योग्यताया आन्तरत्वं च पादानन्तर्ये हेतुरिति द्रष्टव्यम् ।

रश्मिः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ **तदर्थमिति** । उपदेशस्थिरीकरणार्थम् । **तन्निरूपणं** स्वरूपतो मुक्तियोग्यतानिरूपणम् । **तदज्ञान** इति । विषयत्वेन माहात्म्याज्ञाने । कारणाभावेन ज्ञानाभावात् । **अस्य** पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहकस्य । **तत्सिद्धये** माहात्म्यज्ञानसिद्धये । **पूर्वमिति** । पूर्वं गतपादे । तेनास्यार्थस्यातिव्याप्तिः । स्वरूपतो मुक्तियोग्यता तु दीक्षितस्य स्वप्नेऽन्नभोजनादौ प्रायश्चित्तस्मरणात्स्वप्नेऽन्नभोजनादिदोषनिवृत्त्या तादृशदोषज्ञानार्थमधिकरणारम्भः । अग्रे दोषासंसर्गे विषयनिर्धारार्थं ब्रह्मस्वरूपविचार इति नातिव्याप्तिः । माहात्म्यज्ञानं तु श्रवणाङ्गमीमांसाफलं षोडशपादानुस्यूतम् । **स्वप्नादीति** । **आदि** सुषुप्तिः । **तत** इति । तदनन्तरं द्वितीयपादे । **तत** इति । तदनन्तरं तृतीयपादे । **तत** इति । तदनन्तरं चतुर्थपादे । **कैमर्थ्येति** । असंदिग्धस्य स्वरूपलक्षणस्य सूत्राविषयस्य महता प्रबन्धेन विचारः किमर्थ इति कैमर्थ्याकाङ्क्षा । **उक्तमिति** । स्वप्नदोषज्ञानम् । **एवेति** । प्रयोजनद्वयनिरासादेवकारः । **एककार्यत्वमिति** । अविरोधस्य द्वितीयाध्या-

निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति । स्वप्नस्य सत्यत्वे तत्कृतगुणदोषसम्बन्धो जीवस्य भवेत् । ततश्च निरूपिता शुद्धिर्व्यर्था स्यात् । अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकरणारम्भः ।

तत्र पूर्वपक्षमाह । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिराह । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान'मित्युपक्रम्य, 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत' इत्यादिना सृष्टिराह । सन्ध्ये स्थाने सृष्टिरस्ति । यतः श्रुतिः स्वयमेवाह । युक्तश्चायमर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वाधिकरणविषयमाहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति । योग्यतायां निरूप्यायाम् । ननु तथा सति प्रथमं स्वप्ननिरूपणस्य किं प्रयोजनम्, अत आहुः स्वप्नस्येत्यादि । जीवस्येति । प्राप्तयोग्यदेहस्यापि जीवस्य ।

शङ्करभास्कराचार्ययोर्मते तु स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्ध्यर्थं स्वप्ननिरूपणम् ।

तत्तु मुक्तियोग्यतायामेव पर्यवस्यति ।

रामानुजाचार्यास्तु, पूर्वपादे जीवस्य कर्मगतिं प्रदर्श्य दुःखित्वं स्थापितम्, इदानीमस्य स्वप्नावस्था परीक्ष्यत इत्याहुः ।

एवं तच्चौरोपि ।

तन्मते वैराग्यार्थतामात्रमायातीति बोध्यम् ।

प्रकृते त्वधिकरणप्रयोजनोक्त्यैव स्वप्नसृष्टिः सत्या मिथ्या वेति संशयोप्युक्त इति तमनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाहुः तत्रेत्यादि । सन्ध्यमिति । एतल्लोकपरलोकयोः सन्धौ भवम् ।

रश्मिः ।

यार्थस्य शाब्दज्ञानजननस्वभावस्य पादयोः सङ्गतिरित्यर्थः । पूर्वोक्तशाब्दज्ञानस्य ज्ञानोपयोगिदेहसाधनं कार्यम् । तदनन्तरं किमन्यकार्यजनकत्वमिति जिज्ञासया स्वरूपतो मुक्तियोग्यतारूपकार्यनिरूपणात् । एकस्य कारणस्य कार्यत्वमित्येककार्यत्वम् । पादयोस्तु प्रसङ्गः । स्वयमिति । 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवती'ति श्रुतेः । 'अत्र' स्वप्ने । तत्तु मुक्तीति । शाब्दविषयं स्वयंज्योतिष्ट्वं मुक्तियोग्यतायाम् । एवेति । मुक्तेः स्वयंज्योतिष्ट्वम् । ज्योतिश्चरणाधिकरणे च ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्ट्वमित्येवकारः । पर्यवेति । मुक्तियोग्यता स्वाप्निकदोषाभावः । तत्र स्वयज्योतिष्ट्वं स्वयंप्रकाशत्वं स्वाप्निकदोषरहितत्वेऽभिन्नात्मत्वं विषयान्तराप्रकाश्यत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वं 'अत्रात्मे'ति श्रुतेरित्येवं पर्यवस्यतीत्यर्थः । तच्चौर इति । भगवाञ्छैवाचार्यः । वैराग्येति । जगतः कर्मगत्यधीनत्वे दुःखित्वं विषयवैतृष्ण्यरूपवैराग्यार्थतामात्रम् । स्वप्नावस्थापरीक्षणेन च वैराग्यमिति तथा । मात्रचा ज्ञानोपयोगिदेहव्यवच्छेदः । एवेति । जगदृष्टिः सत्यत्वे बीजम्, निरुपितशुद्धिवैयर्थ्यं मिथ्यात्वे बीजमित्येवकारः । पूर्वपक्षमेवेति । संशयव्यवच्छेदक एवकारः ।

भाष्ये । सृष्टिराहेति । अत्र सृष्टिमाहेत्यापत्त्या तन्निवृत्तये सूत्रमेव विवृण्वन्ति स्म सन्ध्यइत्यादि । सूत्रे 'सन्ध्य' इत्यस्य 'स्थान' इति विशेष्यं 'सृष्टि'रित्यस्याग्रे'ऽस्ती'त्यस्यानुसन्धानं विभक्तिप्रयोजकम्, तदाह सृष्टिरस्तीति । आहेत्यस्यार्थमाह पूर्वपक्षी यत इति । आहेत्यत्र श्रुतिः कर्त्री । एवकारः श्रुत्यन्ययोगव्यवच्छेदकः । सौत्रहीत्यस्यार्थमाहुः युक्त इति ।

यथा श्रुतिर्वदति, तथैव स्वप्ने दृश्यते । देवादिवाक्यानां प्रबोधेपि बाधाभावात् । नचेयमेव सृष्टिस्तत्र दृश्यते । 'न तत्र रथा' इत्यादिना निषेधात् । श्रुतिवादिनां

भाष्यप्रकाशः ।

स्वप्न इयमेव सृष्टिः सर्वत इति नैयायिकादयो मन्यन्ते ।

तदयुक्तम् । स्वप्ने दर्शनाद्यभिमानस्य क्वचित् पश्यामीत्याद्यनुव्यवसायस्य जागरणोत्तरं चेदं मया दृष्टमिदं भुक्तमित्यादिज्ञानस्य च बाधापत्तेः । नचेयमेव दृश्यत इत्यपि युक्तम् । स्थूलानां गजतुरगादीनां शरीरान्तर्मातुमशक्यत्वात् । नच मिद्धामनःसंयोगे स्मृत्युपनीतमारोपितं भासत इत्यपि युक्तम् । आरोपनियामकस्य तत्तद्वस्तुसादृश्यस्यात्मनि मिद्धायां चासिद्धत्वात् । अप्रामाणिकस्य तस्य कल्पने गौरवाच्च । क्षणे क्षणेऽन्यान्यदर्शनेऽन्यस्यान्यथात्वेपि नियामकाभावाच्च । नच क्षणानामेव नियामकत्वम् । साधनान्तरानपेक्षाणां तेषां तथात्वस्यासिद्धत्वात् । कल्पने चाप्रामाणिकगौरवप्रसङ्गात् । नच बहिर्निर्गत्य पश्यतीत्यपि युक्तम् । तथा सति नेत्रोन्मीलनप्रसङ्गात् । भुक्तौ चर्वणाद्यापत्तेः । बहिर्विषयकज्ञाने मनसः पारतन्त्र्यात् । जागरे तृप्त्यापत्तेः । पार्श्वस्थानामपि तद्दर्शनापत्तेश्च । मिद्धासंयोगविघटनापत्तेस्तदा जागरापत्तेश्च । तस्मात् तत्रैतत्सृष्टिदर्शनाङ्गीकारो

रश्मिः ।

प्रकृते । यथा श्रुतिरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **स्वप्न इयमेवे**ति । इति नैयायिकादयो मन्यन्त इति शेषेणान्वयः । **इय**मिति । यथा श्रुतिर्वदति, तथैव । इदंलोकपरलोकरूपस्य प्रायपाठं त्यक्त्वा सत्यत्वेन प्रतीता । एवकारो वाक्यभेदप्रसङ्गात् । **नैयायिकाद्य** इति । आदिना नास्तिकादयः । **देवादी**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **स्वप्ने दर्शनादी**ति । **बाधे**ति । प्रबोधेपि सत्यत्वेन बाधेपि तदापत्तेर्बाधाभावादित्यर्थः । **नचेयमेवे**तिभाष्यं विवरीतुमाहुः **नचेयमेवे**ति । **इयं** जाग्रत्सृष्टिः । एवकारो नैयायिकादियुक्त्या । 'तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चे'ति श्रुतेः । तेन भाष्यी**यतत्रे**त्यस्य वासनया स्वप्ने । 'तस्मिन्सन्ध्ये स्थान' इत्युक्तश्रुतौ उभयोर्दर्शनं शरीरान्तः स्थित्वा जीवस्योत बहिर्निर्गत्येति विकल्प्याद्ये दोषमाह **स्थूलाना**मित्यादि । स्थूलानां शरीरान्तर्मानं शङ्कते **नच मिद्धामन** इति । अत्र लेखकप्रमादः । मिद्धानाडी न्यायशास्त्रप्रसिद्धा । तत्र मनःसंयोग इति । अथवा । प्रसिद्ध्यभावात् **सिद्धा** देवयोनिः, पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहः तस्यां मनःसंयोगे स्वप्नात्मकज्ञानस्य मानस्य स्थूलं तत्स्मृत्युपनीतं सूक्ष्मं वृत्तिवत् अन्तःकरणावच्छिन्नविषयावच्छिन्नचैतन्यैक्यप्रत्यक्षं विषयनिष्ठं स्मृत्युपनीतं यथा शाब्दं ह्युपनीतं तथा स्वप्नाभेदेन हृदयाकाश आरोपितं शुक्तौ रजतमिव भासत इत्यर्थः । **तत्त**दिति । यथा [1]चाकचक्येन सादृश्यस्यात्मनीत्यन्यमतं मनसीति स्वमतम् । प्रभौ सर्वविषयकम्, 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेः । जीवीयं त्वणुव्यवहार्यम् । **मिद्धाया**मितिलेखकप्रमादोऽप्रसिद्धेः । सिद्धायाम् । **तस्ये**ति । तत्तद्वस्तुसादृश्यस्य । **तथात्वस्ये**ति । नियामकत्वस्य । नच जन्यमात्रं कालोपाधिरिति नियामकत्वमस्त्विति । कस्यापि मते मिथ्याकालस्य नियामकत्वाभावेन तव मते सत्त्वात् । **कल्पन** इति । क्षणानां जन्यमात्रं प्रति कारणानां निमि[2]त्तत्वस्य कार्यानुरोधात्कल्पने । जीवः शरीरान्तर्गतो न, किन्तु बहिर्निर्गत्य 'तस्मिन्सन्ध्य' इत्युक्तश्रुतौ द्वितीयविकल्पे दोषशङ्का । दर्शनत्वेन बहिर्निर्गतत्वेन कार्यकारणभावमाहुः **तथा सती**ति । आदिना गिलनम् । एतत्स्वप्ने न जायते । **पारे**ति । स्थूलविषयपारतन्त्र्यात् । स्वप्नसृष्टिसत्यत्वेन बहिर्विषयकज्ञाने त्वाह **जागर** इति । **पार्श्वस्थाना**मिति च । **तद्दर्शने**ति । औपाधिकत्वात्तथा । **मिद्धे**ति । सिद्धेति पाठः । तथाच स्वप्नकृतदोषसम्बन्धे ज्ञानोपयोगित्वाभावो देहे । **जागरे**ति । स्वप्नकारणदेहान्तःसंयोगनाशात्तथा । **तत्रैत**दिति । स्वप्न एतत्समीपवर्तिजगद्रूपसृष्टिदर्शनाङ्गीकारः ।

१ चाकचक्ये मनसा दृश्येत्यादिपाठ । २ नियामकत्वस्य ।

श्रुतिरेव प्रमाणम्। किं पुनरनुभवसंवादिनी। तस्मात् स्वप्ने सृष्टिरस्ति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवल्ल्यां श्रूयते। 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते' इति निर्मातारमेके वदन्ति। यद्यपि 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्र 'न तत्र रथा' इत्यपि ब्रह्मप्रकरणम्, तथापि नियतधर्मपक्षे जीव एव कर्तेति प्रतिभाति। तदर्थं निःसन्दिग्धं वचनमुदाहरन्ति। भगवन्निर्मितत्वात् स्वप्नस्यापि सत्यत्वम्। न हि कर्तुः स्वापोऽस्ति, येन भ्रमः

भाष्यप्रकाशः।

युक्तिविरुद्धः श्रुतिविरुद्धश्चेत्याहुः नचेत्यादि। अन्यत् स्पष्टम् ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ ननु पूर्वसूत्रविषयवाक्येनैव सृष्टौ सिद्धायां पुनरेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः यद्यपीत्यादि। ब्रह्मप्रकरणमिति। इति सिद्धमिति शेषः। नियतधर्मपक्ष इत्यादि। 'कतम आत्मे'ति प्रश्ने, 'योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्वि'त्युपक्रम्याग्रे 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माये'ति कथनात्, तस्यैवाग्रे 'न तत्र रथा' इत्यादिना विवरणात्तस्यैवायं धर्म इति पक्षे अदृष्टद्वारा जीव एव कर्तेति प्रतिभाति। तदर्थं तन्निवृत्तये। तथाच निःसन्दिग्धं भगवत्कृतत्वप्रतिपादनायास्य सूत्रस्य प्रणयनमित्यर्थः। एवं निर्बन्धेन प्रतिपादनस्य फलमाह भगवदित्यादि। तथाच पूर्वस्मिन् वाक्ये 'स्वयं निर्माये'त्यनन्तरं 'प्रस्वपिती'ति स्वापश्रावणादत्र तद्राहित्यश्रावणाद्भगवानेव कर्तेति लिङ्गबलात् प्रकरणात् 'तदेव शुक्र'मित्यादिवाक्य-

रश्मिः।

श्रुतीति। 'अत्रात्मे'ति श्रुतिविरुद्धः। स्वप्नविषयकज्ञानाधिकरणमात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थात्। स्वप्नमिथ्यात्वे निर्विषयकज्ञानाभावान्न ज्ञानाधिकरणत्वमात्मनः स्यात्। अन्यदिति। सृष्टिरिति। पूर्वपक्ष्युक्ता। एवमन्यत्स्पष्टम् ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ प्राणेष्विति। प्राणा इन्द्रियाणि। सूक्ष्मदेहे। तस्यैवेति। विहननस्वयंनिर्माणस्याग्रे। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः। तस्यैवेति। विहत्य निर्मातुः। विवरणविक्रियमाणसम्बन्धादेवकारः। अयमिति। 'न तत्र रथा' इत्युक्तः स्वप्नः। जीव एवेति। स्वयंशब्देनापि जीवपरामर्शात् पूर्वपक्षोक्तपुरुषयोगव्यवच्छेदक एवकारः। तदर्थमितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदर्थमिति। व्याख्येयम्। भाष्ये। उदाहरन्तीति। तद्विदः। प्रकृते। पूर्वस्मिन्निति। पौर्वसूत्रीयपूर्वस्मिन् ज्योतिर्ब्राह्मणे। प्रस्वपितीति। 'स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिती'ति। अत्रेति। बृहदारण्यकज्योतिर्ब्राह्मणे। तत्रेति। द्वैतीयसूत्रीयोत्तरस्मिन् काठके स्वापराहित्यात् 'तदेवामृतमुच्यते'इत्यनन्तरं 'तदेव शुक्र'मित्यादिश्रुतेः। ननु राहित्यश्रावणं कुत्रेति चेत्। न। राहित्यस्य श्रावणादिति न विग्रहसमासः, किन्तु स्वापराहित्येन 'तदेव शुक्र'मित्यादिश्रावणात्। तद्राहित्यपदं तद्राहित्यश्रावणे लाक्षणिकमिति समासः। तदेव 'अवक्रं तद्ब्रह्मे'त्याद्यपि पाठः। एवेति। जीवयोगव्यवच्छेदकः। कर्तेति। निर्माणकर्ता निर्माता। इति हेतोः स्वापराहित्यलिङ्गबलात्। प्रकरणात्। 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्र 'न तत्र रथा' इत्यत्र ब्रह्मप्रकरणात्। तदेव शुक्रमिति। बृहदारण्यके जीवः, काठके 'पुरुषो ब्रह्मे'ति किं ग्राह्यं तत्र। यद्वा। पुरुषः जीवो ग्राह्यः, ब्रह्म वा। तत्र वाक्यशेषः। 'तदेव शुक्र'मित्यादिः। अत्र तद्ब्रह्मेतिपदाद्ब्रह्म ग्राह्यमित्येष वाक्यशेषः तस्मात्। नहि

स्यात् । 'जागर्ती'ति वचनात् । इच्छापूर्वकं च सर्वं सृजति । 'शतायुषः पुत्रपौत्रा'-निति कामविषयाः पुत्राद्य उक्ताः । ते च निर्मिताः परलोकसाधका इति लोकत्रयकल्पना । चकारद्वयेन कारणकार्यगताः सर्वे धर्मा उक्ताः । तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्कृतगुणदोषसम्बन्धे पूर्वोक्तदेहनिर्माणं व्यर्थमित्येवं प्राप्तम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

शेषाचावसीयते । अतो भ्रमाभावादपि स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वम् । किञ्च । 'ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके तांस्तान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्वे'ति पूर्वं कामशब्दस्य कामविषयेषु प्रयुक्तत्वात् 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इत्यत्रापि कामपदेन तद्विषय एव लभ्यते । वीप्सया क्रियाविशेषणत्वेन चेच्छापूर्वकतेत्यतोपि भगवत्कर्तृकत्वम् । न हि जीव इच्छापूर्वकं स्वक्लेशाद्युत्पादकं स्वयं सृजेत् । अत एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थे 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्य'न्नित्यादिवाक्य उक्तायामपि सृष्टौ ब्रह्मकर्तृकता निश्चाय्यते । किञ्च, 'शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वे'ति पूर्वं कामविषयाः पुत्रादय ऐहिका उक्ताः । ते च भगवन्निर्मिताः । 'सर्वयोनिषु कौन्तेये'ति गीतास्मृतेः । अतः परलोकनिर्मातृत्वस्यापि साधका इति ब्रह्मैवात्र कर्तृ । न हि जीवेन स्वपित्रादयः कर्तुं शक्यन्ते । स्वपूर्वजत्वात् । लोकत्रयकल्पना च जीवपक्षे, ब्रह्मपक्षे तु न कापीत्यतोपि ब्रह्मकर्तृकत्वम् । चकारार्थमाह चकारेत्यादि । कारणगता धर्माः सामर्थ्यमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानादयः । कार्यगताः सत्यत्वादयः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि । सिद्धत्वादिति । उक्तप्रकारैः सत्येन सिद्धत्वात् । सूत्रयोजना तु, पूर्वसूत्रीयस्याहेतिपदस्य वचनविपरिणामेन कार्या । एके शाखिनो निर्मातारं चाहुः । पुत्रादयश्च तदाहुरिति । तेषां वक्तृत्वं तु बोधकत्वात् । 'तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ती'तिवद्बोध्यम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

कर्तुरित्यादिभाष्यविवरणं **अतो भ्रमेति** । भगवतो भ्रमाभावः स्वापाभावात् । स्वापस्य भ्रमहेतुत्वं तामसत्वात् । 'सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिष'मिति ज्ञानावरणोक्तेः । 'यत्रायं प्रस्वपिती'त्यादिबृहदारण्यकज्योतिर्ब्राह्मणाद्वा । स्वापाभावे भाष्ये हेतुः **'जागर्ती'ति वचनादिति** । **तद्विषय एवेति** । काम्यन्त इति कामाः अनन्तकल्याणगुणाः इति कर्मप्रत्यये कृतेपि तथार्थादेवकारः । **वीप्सयेति** । 'कामं काम'मिति द्विरुक्त्या । 'काम इच्छे'तीच्छापूर्वकता 'निर्मिमाण' इत्यत्र निर्माणे इत्यतोपि इच्छापूर्वकसृष्टिकर्तृत्वलिङ्गादपि । **इच्छापूर्वक**मितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **न हीत्यादि** । **अत इति** । जीवस्यास्रष्टृत्वात् । **शतायुष** इतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्चेति** । **किञ्चे**त्युक्तिर्भाष्यप्रकाशे कामपदघटितश्रुतेः पूर्वं विचारात् । **उक्ता** इति । काठके उक्ताः । **ते चे**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ते चेति** । **परलोकेति** । भाष्ये परलोकसाधकाः, व्यञ्जनया तु परलोकनिर्मातृत्वस्यापि ब्रह्मणि साधकाः । अतो **लोकत्रये**तिभाष्यं स्पष्टमपि व्याचक्षते **लोकत्रयेति** । **जीवपक्ष** इति । परलोकं साध्नोति भूलोकस्थ इति तथा । **न कापीति** । परलोकसाधनाभावात्तथा । **चकारार्थमिति** । समुच्चयार्थकचकारार्थम् । **तदाहुरिति** । **तदि**त्यव्ययम् । **ते** । ननु श्रुतिनिर्मातारमाह, न ते आहुः, अत आहुः **तेषामित्यादि** । **तपांसि** पुराणानि । भगवान् व्यासो वदति पुराणव्यासद्वारेति तथा । **भाष्ये** । **इत्येवं प्राप्तमिति** । भवतीति क्रियापदम् । इत्येवं प्राप्तं पूर्वपक्षमित्युत्तरत्रान्वयो वा ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । तत्र हेतुः । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कृत्स्नत्वेन यस्य यादृशं स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथाभिव्यक्तिः कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति **तुशब्द** इत्यादि । पक्षमिति । सत्यत्वपक्षम् । **मायामात्रमिति** ।

वैदिके निघण्टौ प्रज्ञानामसु 'माया, वयुनम्, अभिख्ये'ति पाठादर्थशून्यः प्रत्ययो माया, तदात्मकमिति भास्कराचार्याः ।

मायाशब्दो ह्याश्चर्यवाची । 'जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिते'त्यादिषु तथा दर्शनात् । 'न तत्र रथा' इत्यत्रापि सकलपुरुषानुभाव्यतया न भवन्ति । 'अथ रथान् सृजत' इत्यपि स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानात् सृजत इत्याश्चर्यरूपत्वमुपपद्यते । न हीदृशी सृष्टिर्जीवेन कर्तुं शक्या । संसारदशायां जीवस्य कार्त्स्न्येन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तादृशसामर्थ्यायोगात् । अतः सा आश्चर्यात्मिकेति रामानुजाचार्याः ।

सिद्धान्ते तु सामर्थ्यविशेषो माया । अष्टमस्कन्धे 'नटवन्मूढ मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसी'ति । प्रथमस्कन्धे च 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् । यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यत'इति कथनात् । अत ईश्वरस्य या व्यामोहिका शक्तिः, सा माया प्रकृते ज्ञेया । तन्मात्रं तदेकोपादानकम् । तेन बाह्योपादानादिव्यावृत्तिः । कृत्स्नत्वेनेति । देशः कालो विषयसन्निधिरिन्द्रियव्यापारो बाधाभावश्चेति कार्त्स्न्यम्, तेन । तथा चैन्द्रजालिकेन नटेन यथा सामाजिकव्यामोहेन कौतुकार्थं मायामात्रसृष्टिः क्रियते, तथेश्वरेण जीवव्यामोहनाद्यर्थं स्वप्नसृष्टिः क्रियत इति न तस्याः सत्यत्वमित्यर्थः ।

अत्र बहूनि मतानि ।

तत्र **भास्कराचार्याः** । पूर्ववासनावासितं शुभाशुभकर्मप्रेरितं नाडीषु परिवर्तमानं मनः स्मृतिज्ञानहेतुर्भवति । स एव स्मर्यमाणोऽर्थः प्रत्ययालम्बनः । 'यान्येव जाग्रत् पश्यति, तानि सुप्त' इति श्रुतेः । इयं च जीवसृष्टिः । सुखदुःखप्रतिभासनात् । नेश्वरस्य । 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मे'ति श्रुतेरित्याहुः ।

तेन तन्मते जीवकर्तृका स्मर्यमाणार्थविषयप्रत्ययमात्रमेव स्वप्नसृष्टिरिति सिध्यति ।

रश्मिः ।

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ **अर्थेति** । अर्थो विषयः । विषयशून्यं ज्ञानम् । **तदात्मकमिति** । मात्रचोर्थः । **सामाजिकेति** । सामाजिकानां व्यामोहो येन नटेन । **मोहनादीति** । आदिनेष्टानिष्टसूचनम् । **पूर्वेति** । त्यक्तपूर्वापरानुसन्धानं यदादानं पदार्थस्य सा वासना । **स्मृतीति** । स्वाप्निकस्मृतिज्ञानयोर्हेतुः । **स एवेति** । पूर्ववासनावासितः । अन्यथाऽलौकिकं स्मर्यमाणं स्यादित्येवकारः । **प्रत्ययेति** । ज्ञानस्मृतिविषयः । **जाग्रदिति** । सप्तम्यालुक् ।

भाष्यप्रकाशः ।

भिक्षुस्तु । सन्ध्यसूत्रे, 'न तत्र रथा' इति श्रुतेः 'स्वप्ने च जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके' इति कैवल्योपनिषच्छ्रुतेश्चोदाहरणेन सृष्टिमङ्गीकृत्य, ततो निर्मातृसूत्रे स्वप्नसृष्टिमीश्वरकर्तृकामुक्त्वा, तर्हि 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माये'त्यन्यनिरपेक्षताबोधकस्य स्वयंपदस्य कथं सङ्गतिरित्याशङ्कायाम्, उपाधिद्वारकोपादानाभिप्रायेण स्वयंपदप्रयोग इति 'न तत्र रथा' इत्यत्रोक्तं जीवकर्तृत्वमपि 'पच्यते तण्डुलः स्वयमेवे'तिवदुपाधिद्वारकपरिणामस्वातन्त्र्यविवक्षयोपपन्नमित्युक्त्वा, ततो 'न तत्र रथा' इत्यत्रादृष्टद्वारा परम्परया गौणं कर्तृत्वं जीवस्योक्तम्, अतो न विरोध इति कस्यचिन्मतं चोक्त्वा, ततो ननु स्वप्ने ज्ञानमात्रमेवास्तु, किं तत्र सृष्टिकल्पनयेत्याशङ्कायामाह, स्वप्ने जाग्रद्वदेव पुत्रादयः प्रतीयन्ते, ते चात्मचैतन्यमात्रा भवितुं नार्हन्ति, नित्यतापत्तेः, स्वरूपचैतन्यस्य निराकारत्वाच्च, कर्मकर्तृविरोधेनैकस्य भास्यभासकतानुपपत्तेश्च, जाग्रत्पदार्थानामपि तथात्वापत्त्या विज्ञानवादिबौद्धमताभ्युपगमापत्तेश्च । यदि च बुद्धेर्घटाकारः परिणाम एव ज्ञानशब्देनोच्यते, तदा स एवास्माभिः स्वप्नसृष्टिरुच्यते । नैवमिष्यत इति विशेषः । स्वाप्नाः पदार्थाः बाह्या भवितुं न युक्ताः । बाधकं विना अन्तःस्थत्वांशे स्फुटप्रत्यक्षतांशे च बाधोत्तरमप्यनुभूयमाने भ्रमत्वकल्पनानौचित्यादित्याह । मायामात्रसूत्रे, स्वाप्ना विषया ऐन्द्रजालिकवत् परमेश्वरमायाकार्यतया मायामात्राः, न त्वभावस्वरूपास्तुच्छाः । 'नाभाव उपलब्धे'रिति सूत्रेणात्यन्तासत उपलब्धिनिषेधात् । ऐन्द्रजालिकेश्वरयोर्विशेषस्त्वियान्, यदैन्द्रजालिकस्य मन्त्रादि, ईश्वरस्तु माययैव व्यामोहयतीति तयैव मनसः परिणाममात्रमर्थं कटककुण्डलादिवन्निर्मिमीते । स्वाप्नविषये बुद्धिवृत्त्यतिरिक्ताकारा बुद्धिवृत्तिरेव मोहो भ्रम इत्यतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रम इत्यादिरूपं लक्षणमपि तुल्यमित्याद्याह ।

तेन तन्मते बुद्धिग्राह्यो मनःपरिणामविशेषः स्वप्नसृष्टिरिति सिध्यति ।

माध्वास्तु । सन्ध्यं स्थानं मायामात्रम्, मनोगतान् पूर्वानुभूतवस्तुसंस्कारानुपादानीकृत्य निमित्तभूतया स्वेच्छयैवेश्वरेण निर्मितम् । 'मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते' । 'यदन्यथात्वजाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवे'दिति ब्रह्माण्डवाक्यात् । अत्र स्वशिरश्छेदनादीनामसत्त्वनिरासायाना-

रश्मिः ।

स्वयमिति । जीवः । **अन्येति** । ईश्वरनिरपेक्षतेत्यादिः । **उपाधीति** । अदृष्टमुपाधिः । उक्तेश्वरकर्तृकत्वविरोधं परिहरन्ति स्म **न तत्रेति** । **पच्यत** इति । ईश्वरः जडजीवान् सृजति । यदा तु सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, कर्मणः कर्तृत्वं विवक्ष्यते, तदा सृज्यते जीवः स्वयमेवेति तन्मते उपाधिरणुत्वं तद्द्वारकपरिणामः सृष्टिरूपस्तस्मिन् स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं तस्य विवक्षयोपपन्नम् । **आहेति** । 'पुत्रादयश्चे'ति सूत्र आह **कर्मकर्त्रिति** । ज्ञानं कर्तृ तत्कथं कर्म आत्मचैतन्यमात्रं पुत्रादिरूपमिति विरोधः । कर्मकर्तृत्वसहानवस्थानलक्षणस्तेन । **एकस्येति** । ईश्वरस्य । **तथात्वेति** । आत्मचैतन्यत्वापत्त्या । **परिणाम एवेति** । एवकारः पदार्थयोगव्यवच्छेदकः । **स्फुटेति** । अयमंशः स्वाप्नः । जाग्रतश्च **बुद्धिवृत्तिरेवेति** । तामसी बुद्धिः, अतो गीतोक्तो मोहस्तस्या वृत्तिः । **इत्यादीति** । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानमादिशब्दार्थः । यद्वा । विशेषदर्शननाश्यत्वमादिशब्दार्थः । **इत्याद्याहेति** । ग्रन्थगौरवभियैतावतैव निर्वाहः । **मनःपरिणामेति** । मनोपि द्वारमित्येवमुक्तम् । जीवस्योपाधिद्वारकपरिणामविशेष इत्यर्थः । **माध्वाः** स्वप्नं सत्यमाहुः । तद्विषयकं ज्ञानं तु मिथ्येत्याहुः । अतो विषयपदव्याख्या क्रियते **अत्र स्वशिर** इत्यादि । **अनादीति** । अनादीति 'मनोगता'नित्यत्र विशेषणं दत्वानादिमनो-

अयमाशयः । श्रुतिः सृष्टिमेवाह, न तस्य सत्यत्वमपि । यथा 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्य'मिति 'आत्मान९ं स्वयमकुरुत' 'तत् सत्यमित्याचक्षते' 'कथमसतः सज्जायेते'त्यादिश्रुतिसहस्रेभ्योऽस्य सत्यत्वं प्रतीयते, नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह । सत्यप्रयोजनाभावाच्च । स्वमात्रविहारस्तु महामायावित्वान्माययापि सिध्यति ।

भाष्यप्रकाशः ।

दिमनोगतग्रहणम् । 'यदन्यथात्व'मित्यादिना च स्वप्नविषयाणां जाग्रत्पदार्थत्वमेव बाध्यत इति तत्प्रतीतिरेव भ्रान्ता, न स्वप्नप्रतीतिरित्याहुः ।

तेन तट्टीकाकारमते संस्काराणामुपादानत्वम्, भाष्यकारमते तु संस्काराणामेव विषयत्वम् । मायापदं च मनसः संस्कारस्य वा वाचकमिति सिध्यति ।

तत्र सूत्राशयं स्फुटीकुर्वन्तः स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वं प्रथमं निरस्यन्ति **अयमाशय** इत्यादि । **अस्ये**ति । बाह्यप्रपञ्चस्य । अत्र च सत्यत्वं जाग्रत्क्रियमाणा या तत्तत्प्रतिनियता यावदर्थक्रिया तत्कारित्वं विवक्षितम् । न तु साक्षात् परम्परया वा ब्रह्मोपादानकत्वमात्रम् । परम्परया ब्रह्मोपादानकत्वस्य मायामात्रेऽपि सत्त्वात् । नाप्यर्थक्रियाकारित्वमात्रम् । तस्य प्रतिबिम्बादिष्वपि दर्शनात् । 'छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण' इति भगवद्वाक्याच्च । **नैव**मिति । न सत्यत्वं ब्रह्मात्मकत्वं वा । तथाच तादृशश्रुत्यभावेऽपि भगवत्कर्तृकत्वादाश्चर्यरूपत्वाच्च यः सत्यत्वाग्रहः, सोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु सत्यत्वस्याश्रावितत्वेऽपि 'स वै नैव रेम' इत्यत्र सृष्टेर्विहारार्थत्वस्य श्रावितत्वात्तद्बलेन सत्यत्वं कल्प्यत इत्याशङ्कायामाहुः **सत्ये**त्यादि । विभजन्ते **स्वमात्रे**त्यादि ।

रश्मिः ।

गतानां ग्रहणम् । **तत्प्रतीति**रिति । जाग्रत्पदार्थत्वप्रतीतिः । एवकारेण स्वप्नप्रतीतियोगव्यवच्छेदः । तथाच यत्स्वप्नविषयाणां जाग्रत्त्वं जाग्रत्पदार्थत्वं अन्यथात्वं सा भ्रान्तिः । **तत्र** स्वप्ने । **तत्कृता** जाग्रत्पदार्थसादृश्यकृता । अनभिव्यक्तत्वादिति सौत्रांशार्थः । **अनभिव्यक्ते**ति । अनभिव्यक्तरूपत्वात्स्वप्नस्य नान्येन जाग्रत्पदार्थसादृश्यान्येन साधनेन जन्यत इति भवेदित्यर्थः । **तट्टीके**ति । ब्रह्माण्डवाक्यातिरिक्ता टीका । ब्रह्माण्डवाक्यानि तु भाष्यमिति पूर्वं विवेचनीयम् । ब्रह्माण्डे 'संस्कारा'निति द्वितीया विषयार्थका । एवकारो ब्रह्माण्डवाक्यप्रामाण्यात् । **मायापद**मिति । 'मनोगतांस्तु संस्कारा'नित्यत्र **वाचकम् ।** मायामात्रपदं मनोमात्रं संस्कारमात्रं वेत्यर्थकम् । **भाष्ये** । देशकालवस्तुनानभिव्यक्तस्वरूपत्वपदार्थः । अन्यलभ्यत्वात् । केनापि रूपेणानभिव्यक्तम् । स्वरूपं तु स्वप्नदेशकालपरीक्षाबोधकशब्दलभ्यं पुराणे प्रसिद्धम् । तथा च हेतुतावच्छेदकगौरवापत्त्यानभिव्यक्तेरिति हेतुः । तदाहुः **तथाभिव्यक्ति**रिति । **तथे**ति । कात्स्न्र्येन । तथाच कात्स्न्र्येनानभिव्यक्त्यभावत्वं हेतुतावच्छेदकम् । अत्राग्रे सहस्रशब्दाद्बहुवचनम् । संख्येयवाचकत्वात् । संख्यावाचकत्वे त्वेकत्वम् । 'विंशत्याद्याः सदैकत्व' इति कोशात् । **प्रकृते** । **सत्यत्वं** च त्रैकालिकाबाधविषयत्वम् । तच्च बाधित्वान्यलक्षणमाहुः **अत्र चे**ति । **जाग्र**दिति । जाग्रति क्रियमाणा । 'सहसुपे'ति समासः । **तत्त**दिति । घटादिप्रतिनियता जलाहरणादिरूपा, भोजनप्रयोजकत्वादिरूपा च । **यावदर्थक्रिया** यावदर्थाः यावद्घटादिवर्तमानकालं अर्था घटादयः तेषां क्रियार्थक्रिया । **सत्त्वा**दिति । माया ब्रह्मोपादानिकेति । **प्रतिबिम्बे**ति । आदिना छायाप्रत्याह्वयादिः । **मायये**ति । 'विष्णुर्नाम महायोगी महामायो महातपा' इति योगतत्त्वोपनिषच्छ्रुतेः । **स वा** इति । पुरुषविधब्राह्मणे । **सृष्टे**रिति । 'स द्वितीयमैच्छदि'त्यादिना ।

नापि भिन्नः प्रपञ्चः। जीवस्यैकत्वात्। 'अविद्यया मन्यते' इति वचनान्न तत्सुख-

भाष्यप्रकाशः।

तथाच नटवन्माययापि विहारसम्भवान्न तद्बलेन सत्यत्वं कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः। ननु यत्र स्वप्नसृष्टिस्थले 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्ये'ति जीव एवोपक्रान्तः, 'प्रस्वपिती'ति स्वापलिङ्गाच्च बोधितः, अतस्तत्कृता सा मिथ्यास्तु, तत्र विहारोपि जीवस्यैव, नेश्वरस्य, काठके तु प्रकरणलिङ्गवाक्य-शेषैः परमात्मैव प्रतीयत इति तत्कृतः प्रपञ्चो भिन्नोऽस्तु, तस्य सत्यत्व आश्चर्यरूपत्वे च को दोष इत्यत आहुः **नापीत्यादि**। यो हि प्रपञ्चो भिन्न आपाद्यते, स न सर्वसाधारणः, कार्त्स्न्येनाभि-व्यक्तस्वरूपो वा, येन भिन्नत्वं कल्पयितुं शक्येत, किन्तु यदेकेन दृश्यते, तन्नेतरेणेति प्रतिनि-यतो द्रष्टुर्जीवस्यैकत्वात्, अतो न भिन्नः। किञ्च। स यदि भिन्नः सत्यः स्यात्, तदा तद्भोगोपि भिन्नः सत्योऽनुभूयेत, श्रुत्या वोच्येत। श्रुत्या तु जीवस्य भोगस्तत्राज्ञानिक एव बोध्यते। हिताख्या नाडीरुपक्रम्य 'अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया भयं मन्यत' इति वचनात्। एवमेव 'अथ यत्र राजेव देव इवे'त्यादिनोक्तं सुखमप्याज्ञानिकम्। 'अविद्यया मन्यत' इत्यस्य देहलीदीपवदुभयत्र सम्बन्धात्। काठके तु न भोगवचनम्।

अतः परं भेदसाधकत्वेन कर्तृभेदोऽवशिष्यते। सोऽप्ययुक्तः। स्वप्नसृष्टिवाक्येपि जीवकर्तृ-त्वाबोधनेन तदभावात्। तत्र हि 'आत्मज्योतिरेवायं पुरुष' इति कथनोत्तरं 'कतम आत्मे'ति प्रश्ने,

रश्मिः।

जीव एवेति। एवकारः 'कतम आत्मेति, योयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'त्युपक्रमे विज्ञानमयपदात्। **जीवस्यै-वेति**। एवकार उपक्रमादीश्वरयोगव्यवच्छेदकः। **काठके त्विति**। तुना ज्योतिर्ब्राह्मणं व्यावर्त्यते। प्रकरणं ब्राह्मणः। 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातन'मित्युपक्रमात्। 'सुप्तेषु जागर्ती'ति लिङ्गम्। शब्दस्य सामर्थ्यम्। स्वप्नो जीवावस्था, जागर्तीति ब्रह्मलिङ्गम्। 'तदेदं शुक्रं तद्ब्रह्मे'ति वाक्यशेषः। उपक्रमः यथा 'मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम' इति जीवलिङ्गं च सन्देहबीजम्। तेन स्वप्नकर्ता जीवः परमात्मा वेति संशय उक्तवाक्यशेषः प्रवर्तते। तैः। परमात्मैवेत्येवकारः 'यस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे' इति श्रुतेः। **जीवस्येति**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यो हीति**। काठकोक्तो हि। **भिन्नः** ज्योति-र्ब्राह्मणोक्ताद्भिन्नः। **आपाद्यत** इति। यदि प्रपञ्चो भिन्नो न स्यात्, प्रकरणलिङ्गवाक्यशेषाः परमा-त्मनो न स्युरिति। अतः काठके ज्योतिर्ब्राह्मणे प्रपञ्चो भिन्न इत्यापद्यते। **स** इति। स्वाप्निकः प्रपञ्चः। **न भिन्न** इति। ज्योतिर्ब्राह्मणोक्तात्काठकोक्तः प्रपञ्चो न भिन्नः। **अविद्ययेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्चेति**। **तत्राज्ञानिक एवेति**। **तत्र** स्वप्ने। **आज्ञानिक** आविद्यकः। **एवेति**। बाधात्। **हिताख्येति**। ज्योतिर्ब्राह्मणे। अर्थस्तु उक्तसुषुप्तावस्थाकामभगवतोरविद्यायाः स्वाप्निकायाः सम्बन्धो न स्वाभाविक इति दर्शयितुम्। 'ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः' इत्यादिना नाडीनिरूपणम्। **अस्येति**। अकामभगवतो भेदे षष्ठी। अतोऽविद्यानाडीभिन्नाः स्वाप्निक्यः। ता उपक्रम्य 'अथ यत्रैन'मित्यादिग्रन्थः। पूर्वं 'न कञ्चन स्वप्नं पश्यती'त्युक्तम्, तत्र प्रतियोगि स्वप्नं निरूपयन्ति स्म। यत्र स्वप्ने एनं स्वप्नद्रष्टारं घ्नन्तीव तस्करादयो ये केचन जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव दासरूपेण। कदा-चिद्धस्तीव विच्छाययति विच्छादयति, विद्रावयति। तथा गर्तं जीर्णकूपादिकं प्रति पततीव, न वस्तुतः। किं तत इत्यत आह **यदिति**। यदेव जाग्रत् जाग्रतः सम्बन्धि भयं पश्यति। षष्ठ्या लुक्। अन्ये तु जाग्रत् जागरित इति सप्तम्यालुक् सूचयन्ति। तदत्र स्वप्ने इति। अग्रे स्पष्टम्। **कर्तृभेद** इति।

दुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत । 'जीवतो मृतांश्च पश्यती'ति लोकद्वयदर्शनम् । अतो लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वात् भगवत्कृतमात्रवाचकत्वाच्च श्रुतेरतिरि-

भाष्यप्रकाशः ।

'योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति'रिति प्रतिवचनं दत्वा, तादृशत्वं जीवस्याप्यस्तीति तन्निराकरणार्थं 'स समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरती'त्यादिना जीवतुल्यतया क्रीडितुरन्यस्य कथनेन तस्मिन्नेव तत्कर्तृत्वस्य 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'ति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् । जीवस्य स्वदुःखभयादिजनकसृष्टिकरणायोगाच्च । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपतया सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभावाच्च । अतस्तत्र भगवानेव कर्ता । जीवस्त्वविद्यया दुःखादिकमिव कर्तृत्वमपि मन्यते । अतो न तत्सुखदुःखभोगार्थमपि स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । किञ्च । यदि स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यात्, तदा 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं चे'ति श्रुत्युक्ता स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत ।

ननु तत्रैव 'सन्ध्यं च तृतीयं स्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चे'ति तृतीयमप्युक्तम् ।

सत्यमुक्तम्, परं तूभयविलक्षणतया, तत्र च लोकद्वयदर्शनं जीवतां मृतानां च दर्शनेन । न हि ते तत्र सन्तीति प्रागेवोक्तम् । अतस्तृतीयत्वेपि लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्न तेन प्रतिज्ञाविरोधः । सत्यत्वे स स्यादेव । नच किमीदृशस्रष्ट्या क्रीडयेति शङ्क्यम् । मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वात् । अतो भगवत्कृतमात्रवाचकत्वात् काठकश्रुतेस्तद्बलेनातिरिक्तसत्यसृष्टिकल्पनायां प्रमाणाभावान्नातिरिक्तः स्वाप्नः प्रपञ्च इत्यर्थः ।

ननु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तत्वस्य जीवविशेषणत्वे 'न तत्र रथा' इति श्रुतेश्चाश्चर्यपरत्वे सति जीवदर्शनस्य भ्रान्तित्वात् किं वा स्वप्नस्य भवदभिमतमायामात्रत्वगमकम्, येन तत्कृतगुणदोष-

रश्मिः ।

ब्रह्मजीवरूपस्वप्नकर्तृभेदः । **प्राणेष्विति** । सामीप्यसप्तमीति केचित् । सूक्ष्मदेह इति व्याख्यातम् । **तादृशत्वं** विज्ञानमयत्वम् । **स समान** इति । स ईश्वरः समानो जीवसमानः । **अन्यस्येति** । ईश्वरस्य । **तस्मिन्नेवेति** । ब्रह्मण्येव, नतु जीवे । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टतासाधनज्ञानप्रवर्तकं तत्कृष्णसम्बन्धीत्याहुः **जीवस्य स्वेति** । **तत्रेति** । स्वप्ने । भगवानेव, नतु जीव इति जीवयोगव्यवच्छेदक एवकारः । **मन्यत** इति । अहं कर्तेत्यभिमन्यते । 'परात्तु तच्छ्रुते'रिति सूत्रात् । **स्थानद्वयेतिभाष्यं** विवृण्वन्ति स्म **किञ्चेति** । **जीवत** इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ननु तत्रैवेति** । बृहदारण्यक एव । काठकव्यवच्छेदक एवकारः । इदंलोकपरलोकस्थाने **उभे स्थाने** । **नहि ते तत्रेति** । सन्ध्ये स्थाने मृताः सन्ति । मुक्तानामैक्येऽमुक्तानां सकर्मत्वेपि पृथग्दर्शनानर्हत्वेन परलोके सत्त्वात् । **प्रागेवेति** । 'सन्ध्यं तृतीयꣳस्वप्नस्थानमिति, तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं परलोकस्थानं चे'त्यस्याः प्रागेवोक्तम् । उभयविलक्षणतयेत्युक्तं विशदयन्तो **लोकेतिभाष्यं** विवृण्वन्ति स्म **अतस्तृतीयत्व** इति । 'जीवतो मृतांश्च पश्यती'ति लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वात् लोकद्वयसूक्ष्मरूपत्वात् । **न तेनेति** । न तृतीयेन द्वयप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । **स** इति । प्रतिज्ञाविरोधः । **माययेतिभाष्यं** विवरीतुं शङ्कते **नचेति** । **अन्येति** । विषयानुरोधाभावेन मिथ्यात्वादिति भावः । **भगवत्कृतेतिभाष्यं** विवृण्वन्ति स्म

क्तकल्पनायां प्रमाणाभावाज्ज्योतिःशास्त्रनियमाभावाच्च मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदोषसम्बन्धः। दीक्षितस्यान्नभोजनादिप्रायश्चित्तं तु भगवत्क्रीडायामपि प्रतिच्छायत्वात् क्रियते। तदानीं कर्तृत्वस्यारोपात्। अन्यदा कर्तृत्वस्याशास्त्रत्वान्न धर्माधर्मजनकत्वम्। देवताज्ञादिस्तु जीवब्रह्मणोर्विद्यमानत्वाद्युक्ता।

भाष्यप्रकाशः।

सम्बन्धो नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्कायामाहुः ज्योतिरित्यादि। मेषादिराशिगे सूर्ये एतावद्दिनम्, एतावती रात्रिः, अस्मिन् देशे चेत्यादिनियमस्य तत्राभावात् तथेति न तत्कृतगुणदोषसम्बन्ध इत्यर्थः।

ननु यदि स्वप्नप्रपञ्चो मिथ्या, तदा दीक्षितेन स्वप्नेऽन्नभोजनादौ कृते यद्दीक्षितस्य प्रायश्चित्तविधानं तद्विरुध्येत, मिथ्याभूते भोजनादौ तदयोगादित्यत आहुः दीक्षितस्येत्यादि। यद्यपि तत्र भोजनम्, तथापि स्वाप्निक्यां भगवत्क्रीडायां भोजनसदृशत्वात् तदानीं जीवेपि कर्तृत्वस्याविद्ययारोपात् प्रायश्चित्तं क्रियते। यथा व्रीह्यभावेपि नीवारेण कार्यसिद्धिः, तद्वदत्रारोपितकर्तृत्वमादायाप्यपराधसिद्धेः। शास्त्रेण यज्ञकर्मण्येव कर्तृत्वे नियमिते निषिद्धेष्वाभिमानिककर्तृत्वस्यापि दोषत्वादिति। अतो न तेन तस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः अन्यदेत्यादि। तथाच यदि सा सत्या स्यात्, तदा तेनान्यदापि धर्माधर्मौ स्याताम्। तथा सति 'स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्य'मित्यादिकं न स्यादिति सा मिथ्यैवेत्यर्थः।

ननु यदि स्वप्नः सर्वोपि मिथ्या स्यात्, तदा तत्र देवतादर्शनाज्ञादिकं न स्यात्, भवद्वानुभवादिविसंवादि स्यादित्यत आहुः देवतेत्यादि। जीवा इन्द्रादयो योगोत्थसामर्थ्याः, ब्रह्म स्वत एवातिसमर्थम्। अतः समाधाविव स्वप्नेऽप्यन्तर्हृदि प्रविश्य विद्यमानत्वाद्दर्शनाज्ञादिकं ददाति, तदानीं बुद्धिर्जागर्तीति स्वप्नद्रष्टा जीवोप्यनुभवति। तेन तस्य तदानीं रथादिवत् करणाभावेन स्वप्नत्वाभावात्तत्सत्यता युक्ता। किञ्च। तत्र यज्ज्ञानं जायते, तन्न लौकिकम्, तत्तदि-

रश्मिः।

अतो भगवदिति। **तद्बलेनेति**। भगवत्कृतमात्रवाचकशब्दबलेन। **सूर्ये इति**। सप्तम्यन्तम्। **एतावत्** त्रिंशद्घटिकापलचतुःपञ्चाशद्दिनम्, **एतावती** एकोनत्रिंशद्घटिकापलषट्क [रात्रिः]। आदिना वृषेर्कें द्वात्रिंशद्घटिकापलचतुर्विंशदिनम्। एकोनत्रिंशद्घटिकापलषड्विंशरात्रिर्यथा। **देश इति**। ब्रह्मावर्तादौ। **तत्रेति**। स्वप्ने। **तथेति**। मायामात्रत्वम्। **अन्नेति**। आदिना रेतःस्रावः। **आरोपादिति**। ब्राह्मस्य कर्तृत्वस्य। **यज्ञकर्मण्येवेति**। एवकारेण स्वप्नयोगव्यवच्छेद(कः) क्रियते। **निषिद्धेष्विति**। स्वप्नाचार्याज्ञाविश्वासादिषु। **तेनेति**। आरोपितकर्तृत्वेन। **तस्य** स्वप्नस्य। **सेति**। स्वप्नसृष्टिः। **अन्यदेति**। दीक्षान्यकाले। भोजनकर्तृत्वेऽस्य न विद्यते शास्त्रं यस्मिन् तादृशत्वात्। **धर्माधर्मजनकत्वं** गुणदोषजनकत्वम्। **देवतेति**। आदिना बाहुना मेलनम्। **अनुभवादीति**। आदिनाप्तवाक्यम्। **स्वत एवेति**। उपाधिव्यवच्छेदकैवकारः। **बुद्धिरिति**। स्वप्नग्राहिका। **तस्येति**। दर्शनाज्ञादिकस्य। **रथादिवदिति**। आदिनाऽविद्या। करणाभावे हेतुरनुभवतीत्यनुभव उक्तः। अत उक्तं **करणाभावेन**। **तत्सत्यता** दर्शनाज्ञादेः सत्यता। अलौकिकेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्चेति**।

१. अष्टाविंश।

अलौकिकज्ञाने हि प्रतिच्छायत्वात् संवादः । क्वचिद्भगवदावेशे ईषत्संवादोपि । तस्मात् स्वतन्त्रसत्यतायां प्रमाणाभावान्मायामात्रं स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति, तत्राह । सूचकः शुभा-

---

भाष्यप्रकाशः ।

न्द्रियाजन्यत्वात् । किन्त्वात्मज्योतिषैव जायमानत्वादलौकिकम् । तस्मिंश्च ज्ञाने प्रतिच्छायरूपं सर्वं भासत इत्युपपादितम् । अतः प्रतिबिम्बवदस्यासत्त्वं चेदङ्गीक्रियते, तदा तद्वदेवास्याप्यर्थक्रियाकारित्वरूपः संवाद उपपन्नः । किञ्च । यथा प्रतर्दनाख्यायिकायामिन्द्रे भगवदावेशे सति तेन स्वोपासनाद्युक्तम्, तथात्रापि क्वचिद्भगवदावेशे सति ज्ञाने क्रियायां चोत्कर्षरूप ईषत्संवादो भवति । स च भगवदावेशस्यैव धर्मः, न तु स्वप्नस्येति तावतापि न स्वप्नस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ।

ननु भवत्वेवं स्वप्नस्यासत्यत्वम्, तथापि तस्य जीवकर्तृकत्वं न प्रतिक्षेप्तुं शक्यम्, कैवल्योपनिषदि 'स्वप्ने च जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक' इति जीवमायाकल्पितत्वकथनात्, श्रीभागवते च 'यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया। सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासत' इति स्वाप्नस्रष्टृत्वकथनाचेति चेत् । न । श्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वेन 'स्वमायये'त्यत्र 'स्वमपीतो भवती'तिवत् स्वपदेन ब्रह्मण एव परामर्षणीयत्वात् । जीवकर्तृत्वे स्वप्रतिकूलसृष्टिकरणविरोधरूपस्य बाधकस्य प्रागेवोक्तत्वात् । जीवपरामर्षपक्षेपि कल्पितपदेनाज्ञानिकमेव कर्तृत्वमायाति, न तु ब्रह्म यथा नटवज्ज्ञानपूर्वकं करोति तथा । आज्ञानिकं तु तत् ब्रह्मकृतौ स्वकृतत्वाभिमान एव पर्यवस्यतीति तेन तदसिद्धेः । श्रीभागवतवाक्यं तु न स्वप्नसृष्टिकर्तारं निर्णेतुं प्रवृत्तम्, किन्तु तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमनुप्रविष्टत्वं च बोधयितुम् । दृष्टान्तस्तु परप्रसिद्धयापि भवतीति तमादाय जीवस्य स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वं वदति, तत्राभिमानिककर्तृत्वाङ्गीकृतावपि बोधनसिद्धेर्न दृष्टान्तस्य बाध इति तेनापि तदसिद्धेः । तस्मात् पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । यदि

रश्मिः ।

उपपादितमिति । **अतो लोके**तिभाष्यव्याख्याने उपपादितम् । **क्वचि**दितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्च** । **यथे**ति । **स्वोपासनादी**ति । 'मामेवोपास्वे'ति । आदिना 'मामेवात्मानं जानीही'ति । **अत्रापी**ति । स्वप्नेपि । **ईष**दिति । यथोषायाः । यथा वा गोपीनाम् । 'ता हि स्वप्ने सदा भगवन्तं पश्यन्ती'ति । **ज्ञाने** 'यत्पत्यपत्यसुहृदा'मित्यत्र। **क्रियायां** 'कृष्णोऽहं पश्यत गति'मित्यादौ। **एवे**ति । स्वप्नव्यवच्छेदकः । **तस्मादित्यादी**ति । स्वातन्त्र्यं व्यावहारिकत्वम्, न त्रैकालिकबाधविषयत्वम् । नापि शुक्तिरजतवद्विशेषदर्शननिवर्त्यत्वम् । **ब्रह्मण एवे**ति । जीवयोगव्यवच्छेदकैवकारः । **प्रागेवे**ति । अस्मिन्नेव सूत्रे । प्रातीतिकार्थाङ्गीकारत्वे त्वाहुः **जीवे**ति । 'मृष तितिक्षाया'मिति मूर्धन्यान्तोऽपि धातुः । **एवे**ति । स्वकृतत्वव्यवच्छेदक एवेति । **तेन तद**िति । स्वमायापदेन । स्वप्नस्य जीव(कर्तृ)कर्तृकत्वासिद्धेः । **बोधयितु**मिति । यथेतिशब्दादिति भावः । **दृष्टान्तस्ये**ति । भावप्रधानः । **तेनापी**ति । श्रीभागवतवाक्येनापि स्वप्नस्य जीवकर्तृकत्वासिद्धेः ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥४॥ **तत्त**दिति । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति

शुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् क्वचिदाज्ञाविशेषदानम् । कलिकालादेः प्रत्यक्षे बाधकत्वात् । युक्तश्चायमर्थः । प्रातःसूचकफलस्यैव दृष्टत्वात्, न तु स्वप्नपदार्थस्य । सूचकत्वे प्रमाणमाह । 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने' इत्यादिश्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विदः । स्वप्नाध्यायविदस्तथैवाचक्षते । 'आरोहणं गोवृषकुञ्जराणा'मित्यादिना । तस्मात् सूचनार्थं जीवप्रदर्शनमिति ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्वक्रीडार्थं सृजति, तर्हि तत्तज्जीवसाक्षिकं पदार्थैकदेशेन द्रव्यशून्यधर्ममात्रेण कुतः **सृजतीत्यर्थः** । व्याकुर्वन्ति सूचक इत्यादि । **आज्ञाविशेषदानमिति** । तथाच तेनापि तस्योत्कर्षसूचक इत्यर्थः । **अयमिति** । सूचकत्वादिरूपः । तत्र हेतुः । **प्रातरित्यादि** । **पदार्थस्येति** । असत्यत्वादिति शेषः । **इत्यादिश्रुतेरिति** । आदिपदेन 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ती'त्याद्यशुभसूचकश्रुतेः संग्रहः । शेषं स्फुटम् । एतेन 'मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसती'त्यादि, 'परिणमति फलोक्तिः स्वप्नचिन्ता स्ववीर्यै'रित्यादि च सर्वं सूचितं ज्ञेयम् । तेन ये स्वाप्नमतितुच्छमभ्युपगच्छन्ति, तन्निरस्तं वेदितव्यम् । तादृशस्य खपुष्पादितुल्यत्वे तदभानप्रसङ्गेन सूचकताया वक्तुमशक्यत्वादिति ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

श्रुतेः तत्तज्जीवसाक्षिकम् । पदार्थौ तयोरेकदेशेन शब्देन ज्योतिषा द्रव्यशून्यधर्मः ज्योतिर्मात्रं तेन । **तस्येति** । पदार्थशून्यज्योतिषः । **भाष्ये** । **क्वचिदित्युक्तेर्हेतुमाहुः कलीति** । आदिना पापम् । आज्ञादिविशेषदानं प्रत्यक्षे । 'कलिनाऽधर्मबन्धुने'ति वाक्यम् । 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इति वाक्यं च । **प्रकृते** । **सूचकत्वादीति** । आदिना कलिकालादेर्बाधकत्वम् । **अशुभेति** । मरणसूचकश्रुतेः । **शेषमिति** । **तद्विद इति** । बृहस्पत्यादयः । 'बृहस्पतिप्रणीतं च स्वप्नाध्यायं पठेदपी'ति ज्योतिषे दुःस्वप्नशान्तौ वाक्यात् । एवकारेण प्रकारान्तरव्यवच्छेदः । **आरोहणमित्यादि** । आदिना 'स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्य'मिति । 'खरयानतैलाभ्यञ्जनान्यधन्यानी'ति च । **जीवप्रदर्शनमिति** । जीवाय प्रदर्शनम् । 'सह सुपे'ति समासः । एवं शेषं स्फुटम् । **मन एवेति** । उक्तश्रीभागवत 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वे'त्यादिवाक्यैर्मनोमयः प्रपञ्चः स्वाप्नः । प्रपञ्चरूपं मन एव । मनोमयत्वेतरयोगव्यवच्छेदकैवकारः । अत्र पक्षेऽन्ययोगाभावात् । पूर्वरूपाणि स्वप्नैः सुकृतित्वदुःकृतित्वादिरूपैः । शंसति । अयं पूर्वजन्मनि सुकृती, अयं पूर्वजन्मनि दुःकृतीत्येवम् । किञ्च, कर्मविपाके वैद्यके मनोमयदेहैः पूर्वरूपशंसनं प्रसिद्धम् । आदिना ' । किञ्च । देवताज्ञादिः स्वाप्निकः शब्दसृष्टिः, अतो न मिथ्या । वैदिक्याः सृष्टेः 'शब्द इति चे'दितिसूत्रे शाब्दीत्वात् । **परिणमतीत्यादि** । **फलोक्तिः** फलानामुक्तिः । 'येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणी'त्यादिवाक्योक्ता । 'कीदृशी सा स्वप्नचिन्ता । स्वप्नेषु चिन्तनं यया ।' सा स्ववीर्यैः कीर्तनभक्तिजसामर्थ्यैः प्रेमलक्षणभक्त्यादिभिः परिणमति । तात्त्विकान्यथाभावं स्वप्ने देवताज्ञादिरूपं करोति । **सूचितमिति** । स्वप्ने मिथ्यायुक्ताभ्यां पदार्थाभ्यां सूचितम् । **य इति** । नास्तिकभेदाः । **अतितुच्छमिति** । चन्द्रादिद्वैताभासम् ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं करोति, प्रदर्शयति च स्वस्य सर्वलीलाम्, अंशश्चायम्, कथमस्य दुःखित्वमित्याशङ्क्य, परिहरति तुशब्दः । अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम् । तत्र हेतुः पराभिध्यानात् । परस्य भगवतोऽभितो ध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्मात् । ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधीनत्वम्, वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम्, यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम्, श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम्, ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहंबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्येव, वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः । बन्धश्चतुर्णां कार्यः, विपर्ययो द्वयोः, तिरोभावादेवैवम्, नान्यथा । युक्तोऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकट्येपि तथाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥५॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । तुशब्दार्थकथनमुखेन तद्विभजन्ते नन्वित्यादि । परिहारं व्याकुर्वन्ति अस्य जीवस्येत्यादि । चतुर्णामिति । ऐश्वर्यादिचतुष्टयतिरोभावानाम् । विपर्ययो द्वयोरिति । अन्यथाज्ञानं ज्ञानवैराग्यतिरोभावयोः कार्यमित्यर्थः । तत इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति तिरोभावादेवैवम्, नान्यथेति । ऐश्वर्यादितिरोभावादेव बन्धविपर्ययौ, न तु स्वत इत्यर्थः । युक्तत्वं विवृण्वन्ति एकस्येत्यादि । 'युक्तं भगैः स्वै'रित्यादिवाक्यात् पूर्णा ऐश्वर्यादयो भगवत्येव । तन्मध्ये एकस्यैश्वर्यादेरेकांशप्राकट्येपि 'यत्पादपङ्कजे'त्यादिवाक्यैस्तथानिश्चयेन बन्धाभावात् । तदभावादेव बन्धविपर्ययाविति युक्तमित्यर्थः । नन्वानन्दांशतिरोभावादेवैतद्द्वयं कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः

रश्मिः ।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥ तुशब्दार्थेति । आशङ्कापरिहारस्तुशब्दार्थः । तत्कथनोपायेनेत्यर्थः । नन्वित्यादि । जीवायेति । भक्ताय साधारणाय च । लीलाशब्देन स्वप्रदर्शने यथा तथेत्युक्तम् । स्वस्यैतस्येति । यथा गोकुलाष्टके तथा । शृङ्गाररसमण्डने च । अमुक्तत्वदशायाम् । स्वस्योत्कर्षेण जीवस्य निकृष्टत्वेन च सर्वतो भोगेच्छा । भगवद्धर्मेति । उच्चनीचभावाय । समत्वे लीला न स्युः । दीनत्वमित्यादि । अन्यानुरञ्जनाभावात् । पराधीनत्वं परोक्तकरणात् । सर्वदुःखेति । अनुभवसिद्धम् । सर्वहीनत्वमिति । 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति, यथासिधारां कर्तेव हि तामवक्रामेयद्युवे युवे ह वा विह्वयिष्यामि कर्तं पतिष्यामीत्येवममृतादात्मानं जुगुप्सेत्' । अत्र कर्मगन्धो यशः । स्वधर्माभावात्सर्वहीनत्वम् । जन्मादीति । लक्ष्म्यभावं श्र्यभावो ज्ञापयति । लक्ष्म्यभावात्सत्कर्माभावेन जन्मादि । आदिना स्वार्थात्प्रच्यवः । अहंबुद्धिरविद्यारूपा । एवेति । स्वतो योगव्यवच्छेदकः । बन्धेति । दीनत्वादिर्बन्धोऽहंबुद्ध्यादिः स्वरूपविपर्ययः तौ । युक्तत्वमिति । सौत्रहिशब्दार्थम् । भगवत्येवेति । एवकारेण जीवयोगव्यवच्छेदः । यत्पादेति । आदिना 'वञ्चितोहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा । येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं मह'दिति प्रथमस्कन्धोक्तम् । तथेति । अस्यार्थो निश्चयेन बन्धः तस्याभावात् । तदभावादिति । बन्धाभावाभावाद्बन्धरूपात् । एवेति । इतरयोगव्यवच्छेदकः । नच बन्धाद्बन्धविपर्ययौ न स्यातामिति चेत् । न । बन्धविपर्ययौ न बन्ध इति प्रयोगात्

आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितः, येन जीवभावः । अत एव काममयः । अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्त्री भगवच्छक्तिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् । तस्मान्न जीवस्वरूपपर्यालोचनया किञ्चिदाशङ्कनीयम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोपि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादितिरोभावं स्वमते निरूप्य, मतान्तरेणापि नियतधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगाद्वा । देहसम्बन्धादेवास्य सर्वतिरोभावः । विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यत् । अस्मिन् पक्षे देहवियोग एव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः । पूर्वस्मिन्

भाष्यप्रकाशः ।

आनन्देत्यादि । **पूर्व**मिति । व्युच्चरणकाले । द्विविधा हि जीवाः, सदा मुक्ताः, बन्धयोग्याश्च । तत्राद्याः सेवायोग्या इति तेषु स्वरूपानन्दमात्रस्यैव तिरोभावः, न धर्मरूपस्य तस्य, नाप्यैश्वर्यादेः । द्वितीयेषु यथायोग्यं सर्वेषां तिरोभाव इति निर्णयादिति । अत्र गमकमाहुः **अत एवे**त्यादि । नन्वत्रैतन्निरूपणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः **निद्रा चे**त्यादि । तस्य प्रयोजनमाहुः **अन्यथे**त्यादि । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । **किञ्चि**दिति । दुःखित्वानुपपत्त्यादिकम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोपि ॥ ६ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः **ईश्वरेच्छे**त्यादि । व्याकुर्वन्ति **देहे**त्यादि । वाशब्दोऽवधारणे, अनादरे वा । सूक्ष्मदेहसम्बन्धादेवास्य **सः** आनन्दैश्वर्यादीनां तिरोभावो विपरीतज्ञानं वा । अपिशब्दादन्यद्बन्धदुःखादि । एतस्य पक्षस्य जघन्यत्वज्ञापनाय पक्षद्वयतारतम्यं

रश्मिः ।

कर्मतावच्छेदकभेदात् । **व्युच्चरणे**ति । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इति श्रुतौ व्युच्चरणमुक्तम् । तत्र व्युच्चरणोत्तरं वियोगज आनन्दतिरोभावः । इदमुत्तरार्धे अष्टपञ्चाशत्तमाध्याये सत्यावाक्यं तदादिभिस्तन्मध्य इत्यादिरित्यन्वयः । तथाहि । द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायवाक्यो'क्तेतरत्र चाथुवै'रत्राप्यैश्वर्यादेरंशप्राकट्यम् । तत्र सत्यायां दीनत्वपराधीनत्वाभावेनैश्वर्यस्यैकांशप्राकट्यम् । सर्वदुःखासहनेन वीर्यैकांशप्राकट्यमर्जुने । वाक्यं तूक्तम् । वियोगत्वेनानन्दतिरोभावत्वेन कार्यकारणभावात् । ननु नानन्दतिरोभावः, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'तिश्रुतेः, अत आहुः **द्विविधे**ति । **बन्धयोग्या** इति । सकर्मकाः । **स्वरूपे**ति । एवकारो मात्रायोगव्यवच्छेदकः । **निर्णया**दिति । 'यत्पादपङ्कजे'त्यादौ निर्णयात् । **अत एवेत्यादी**ति । **काममय** इति । 'काममयोऽयं पुरुष' इति श्रुतेः । **अकामे**ति । 'सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवा'निति 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'ति सूत्रभाष्यम् । 'सुषुप्तावानन्दभु'गिति नृसिंहतापनीये । मात्रारूपस्यापि तथानुभवात् । तथा चाकामरूपत्वं सुषुप्त्यानन्दस्य । तन्मात्रायाश्च । **अत्रैत**दिति । स्वप्ने षड्गुणतिरोभावनिरूपणस्य । **निद्रा चेत्यादी**ति । षड्गुणैश्वर्यतिरोभावकर्त्री । अतोस्मिन् स्वाप्निके प्रस्तावे जीवस्य षड्गुणैश्वर्यतिरोभाव उक्तः । **अन्यथेत्यादी**ति । स्वेतरस्मिन् जीवे एकस्यैश्वर्यादेरेकांशप्राकट्याभावे स्वप्ने तिरोभावाभावे । **निर्विषये**ति । अन्यविषयाभावात्तथा । **दुःखित्वे**ति । आदिना ऐश्वर्यादितिरोधानानुपपत्तिः । क्रीडार्थत्वात् ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोपि ॥६॥ **ईश्वरेच्छेत्यादी**ति । नियतधर्मव्यवच्छेदकैवकारः । **नियतधर्मे**ति । स च समवायातिरिक्तविषयतासम्बन्धेनेच्छाधर्मोऽनियत इति नियतेन देहधर्मेण । **सूक्ष्मदेहसम्बन्धादेवे**ति । एवकारोऽनियतधर्मेच्छायोगव्यवच्छेदकः । अपिशब्दादितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अपि-**

कल्पे विद्यमानेपीति विशेषः । न त्वीश्वरेच्छया विकल्पः ।

कश्चित् परशब्देन देहादिमाह । तदा अभिध्यानयोगयोराकस्मिकता स्यात् । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति विरोधश्च ।

कश्चित्तु तस्याभिध्यानात् 'तृतीयं देहभेद' इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृका-

---

भाष्यप्रकाशः ।

स्फुटीकुर्वन्ति अस्मिन्नित्यादि । **नत्वित्यादि** । क्वचिदीश्वरेच्छया क्वचिद्देहयोगेनेति विकल्पो नात्राभिप्रेत इत्यर्थः ।

उक्तव्याख्यानदार्ढ्यार्थं व्याख्यानान्तरं दूषयितुमनुवदन्ति **कश्चित् परशब्देन देहादिमाहेति** । देहारम्भकं कर्माहेत्यर्थः । इदं च न प्रसिद्धपञ्चभाष्यस्थम् । मध्वरामानुजशैवभिक्षुभिः पराभिध्यानपदे ब्रह्मकर्तृकाभिध्यानस्यैव व्याख्यानात् । अत इदानीमुत्सन्नस्यैव कस्यचिन्मतस्योल्लेखः । दूषयन्ति **तदेत्यादि** । **आकस्मिकतेति** । निर्हेतुकता । तथाच देहारम्भकेन कर्मणा बन्धे विपरीतज्ञाने चाभ्युपगम्यमानेऽभिध्यानयोगयोर्निर्हेतुकतया तत्पदप्रयोगवैयर्थ्यं स्यात् । बन्धादेः कर्माद्यधीनत्वे ईश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वभङ्गेन 'सर्वस्ये'त्यादिश्रुतिश्च विरुध्येतेत्यत उपेक्ष्यमित्यर्थः ।

शङ्करभास्कराचार्ययोर्मतमाहुः **कश्चित्त्वित्यादि** । ऐकमत्यादेकवचनेनोल्लेखः । श्रुतिस्तु श्वेताश्वतरस्था । 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः, तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम' इति । अर्थस्तु, देवं ज्ञात्वा देवज्ञानेन सर्वेषां पाशानां बन्धकानां पुण्यपापादीनामपहानिर्दाहः, क्षीणैर्दग्धैः क्लेशैरविद्यास्मितादिभिर्जन्ममृत्युप्रहाणिः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रवाहनिवृत्तिः, तस्याभिध्यानात् परमेश्वरविषयकाचिन्तनात् देहभेदे देहनिवृत्तौ, 'देहभेदै'रितिपाठे नानादेहैः, तृतीयं विश्वैश्वर्यम्, ऐहिकाच्चान्द्रादिलोकसम्बन्धिनश्चैश्वर्यादतिरिक्तं ब्रह्मलोकसम्बन्ध्यैश्वर्यं भवेदिति शेषः । ततः केवलो ब्रह्मभूत आप्तकामो भवतीति । 'तृतीयदेहभेदे' इति पाठे तु ऐहिकात् पारलौकिकाच्च तृतीयो ज्ञानिदेहस्तस्य निवृत्तौ सत्यां विश्वैश्वर्यं प्राप्य ब्रह्म-

रश्मिः ।

शब्दादिति । **बन्धदुःखादीति** । आदिना षड्गुणतिरोभावः । **अस्मिन्नित्यादीति** । एवकारो विद्यमानदेहयोगव्यवच्छेदकः । **विद्यमाने** इति । भगवान् व्यासः भगवान्नारद इति प्रयोगात् । **कर्माहेति** । देहस्यादिः कर्म देहादिस्तम् । आदिशब्दो 'न नपुंसक'मिति पुंस्त्वम् । **ब्रह्मकर्तृकेति** । 'परस्य ब्रह्मणोऽभितो ध्यानं सर्वतो रमणेच्छे'त्यत्र परस्येति कर्तरि षष्ठीति भावः । तत्तद्भाष्यादेवकारः । रामानुजभाष्यं यथा (पराभिध्यानात्परमपुरुषसंकल्पादिति) । **उत्सन्नस्यैवेति** । उत्सन्नप्रच्छन्नशाखामूलत्वस्य स्मृतिषु प्रसिद्धेः । एवकारः प्रच्छन्नयोगव्यवच्छेदकः । जैमिनिबादरिकाशकृत्स्नौडुलोम्यादिमतानां भाष्येऽप्रच्छन्नत्वात् । एकदेशिमतं च 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादि'तिसूत्रोक्तम् । अत आहुः **कस्यचिन्मतस्येति** । कर्मपदोक्त्या जैमिनिमतमिति भवत्येवावधृतिः । **निर्हेतुकतयेति** । बन्धविपरीतज्ञाने उत्पाद्य क्षीणशक्ति कर्म नाभिध्यानयोगयोर्हेतुतामर्हत्यतो निर्हेतुकतया । **प्रयोगेति** । सूत्रद्वये प्रयोगद्वयस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । **सर्वस्येति**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **बन्धादेरिति** । आदिना विपर्ययः । देहयोगश्च । **कर्मादी**त्यादिना इच्छा विद्या पूर्वप्रज्ञा चेति । 'ईश्वरेच्छयैवैश्वर्यादितिरोभाव'मित्याद्युक्तभाष्यात् । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतेश्च । **उल्लेख** इति । शङ्करभास्कराचार्ययोरुल्लेखः **कश्चिदिति**शब्देन । **अविद्यास्मितेति** । 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा' इति योगसूत्रम् । तृतीयत्वं समर्थयन्ति स्म **ऐहिकादिति** । **चान्द्रादीति** । आदिनादित्यविद्युल्लोकौ । छान्दोग्य

भिध्यानं मत्वा, अतिरोहितमिति कल्पयन्ति । विपर्ययशब्देन च मोक्षम् । बहुध्याहारेण च सूत्रद्वयं योजयति । तत् ब्रह्मवादापरिज्ञानादसङ्गतेश्च साधनोपदेशस्य भ्रान्तोक्तमित्युपेक्ष्यम् । निद्राया विवेकज्ञानाभावावसरत्वात् यथा व्याख्यात एवार्थः ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे प्रथमं सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

भूतो भवतीत्यर्थो ज्ञेयः । एतस्यां श्रुतौ पराभिध्यानपदेन परमेश्वरविषयकं ध्यानमुच्यत इति शब्दसाम्यकृतेनैतदनुरोधेनेश्वरविषयकं जीवकर्तृकाभिध्यानं सौत्रत्वेन विचार्य, पूर्वं तिरोहितमैश्वर्यं तस्माद्धेतोरतिरोहितं भवतीति कल्पयति । तत ईश्वरादेवास्य बन्धविपर्ययौ, ईश्वरापरिज्ञानाद्बन्धः, ईश्वरपरिज्ञानान्मोक्ष इति ।

तद्दूषयन्ति तदित्यादि । तथाच यदि ब्रह्मवादं जानीयात्, देहयोगसूत्रं सिद्धान्तीयत्वेन नोरीकुर्यात्, वाशब्दं च जीवेश्वरान्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थं न व्याकुर्यात् । ब्रह्मवादेऽन्येषां हेतूना'मिदमनेनैवमेवं करिष्यामी'तीश्वरेच्छायाः शरीर एव व्यापारतया निवेशात्, अवान्तरेऽस्मिन्नवस्थाप्रकरणे ईश्वराभिध्यानरूपसाधनोपदेशस्यासङ्गतेश्च तथेत्यर्थः । स्वोक्तव्याख्यानस्योचितत्वाय पूर्वोक्तां युक्तिं सारयन्ति निद्राया इत्यादि । इदं हि निद्राप्रकरणम् । निद्रा च तदैवावसरं प्राप्नोति, यदा विवेकज्ञानं न भवति । अतो ज्ञानतिरोभावस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् तस्य चोक्तरीत्यैव बोधाद्यथोक्त एवार्थ इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति प्रथमं सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इती'ति श्रुतेः । पञ्चम्यन्तं पदम् । शब्दसाम्येति । ब्रह्मजीवसाधारणपरशब्दकृतेनैतस्य जीवस्यानुरोधेनेत्यर्थः । परशब्दोत्रावृत्त्योभयवाचक इतीश्वरविषयकं जीवकर्तृकाभिध्यानम् । ईश्वरस्याभिध्यानं जीवस्येति । 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्युभयत्र षष्ठी । ईश्वरस्येति कर्मणि विषयार्थके षष्ठी । जीवस्येति कर्तरि । तथाचेश्वरविषयकं जीवकर्तृकाभिध्यानं भवति । विचार्येति । विद्यमानमपि तत्तिरोहित'मविद्याव्यवधानात् तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्याय, ततो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवतीति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूना'मितिभाष्येण विचार्य । तत् जीवैश्वर्यम् । अतिरोहितमितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म पूर्वमिति । भाष्ये । बह्वध्याहारेणेति । ज्ञानैश्वर्यशत्तयध्याहारः । अंशांशिभावाध्याहारः । ब्रह्मजीवकर्मकर्तृत्वाध्याहारः पूर्वसूत्रे । देहेतिसूत्रे ऐश्वर्यतिरोभावः । देहयोगाद्वेति सूत्रद्वयं योजयन्ति स्म प्रकृते । ऊरीकुर्यादिति । इच्छावादत्याजकत्वादिति भावः । जीवेश्वरेति । जीवस्येश्वरान्यत्वं तस्याशङ्का तस्या व्यावृत्त्यर्थम् । किन्तूक्तरीत्या विकल्पार्थं व्याकुर्यात् । इदमित्यादि । इदमैश्वर्यं अनेन देहयोगहेतुना एवं तिरोहितत्वप्रकारेण एवमतिरोहितत्वप्रकारेण करिष्यामीति 'स ईक्षांचक्र' इति ब्रह्मवादे पूर्वसूत्रोक्तेच्छायाः शरीरे निविष्टत्वात् । परन्तु व्यापारतया । इच्छया तत्तद्धेतूपस्थापनात् । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं व्यापारः । अवान्तर इति । साधनप्रकरणावान्तरे स्वप्नाद्यवस्थाप्रकरणे । तथेति । भ्रान्तोक्तमित्यर्थः । पूर्वोक्तामिति । पूर्वसूत्रोक्ताम् । निद्रेति । स्वप्नप्रकरणम् । तदैवेति । कालान्तरयोगव्यवच्छेदकः । विवेकेति । देहगेहादेर्विवेकेन ज्ञानम् । आत्मानात्मविवेकज्ञानं न भवतीति वा । अज्ञानं भवतीति यावत् । तमःकार्यत्वान्निद्रायाः । यथा व्याख्यात इतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो ज्ञानेति । अतो निद्रावसरस्यावश्यकत्वात् । ज्ञानतिरोभावोऽज्ञानं तस्यैवात्राधिकरणे योग्यदेहेपि शुभाशुभसूचनाय स्वप्नप्रदर्शनस्य वक्तव्यत्वात्तस्य स्वप्नदर्शनस्य चोक्तरीत्या भाष्योक्तरीत्या योग्यदेहानन्तरं सङ्गत्या बोधात् । एवकारोऽन्योक्तव्याख्यायोगव्यवच्छेदकः । एवार्थ इत्यत्रैवकारोऽन्योक्तार्थव्यवच्छेदकः ॥ ६ ॥ इति प्रथमं सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ (३-२-२)

प्रसङ्गाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं निरूपयितुं स्थानस्वप्नाभावौ निरूपयति। एवं श्रूयते। नाडीरनुक्रम्य 'तासु तदा भवति, यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति। अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'ति। तथा 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति।

तत्र संशयः। स्वप्नवत् प्रपञ्चसृष्टिं मायिकीमपि भगवान् करोति, न वेति संशयः।

तत्र 'य एष सुप्तेषु जागर्ती'त्यत्र जीवस्वापमात्रे भगवत्सृष्टेरुक्तत्वात्, 'स्वप्नं न कश्चन पश्यती'त्यत्रापि दर्शनमात्रनिषेधात्, 'न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति च जागरणस्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनकथनात्, सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्ती-

---

भाष्यप्रकाशः।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति प्रसङ्गादित्यादि। अज्ञानमिति। विपरीतज्ञानजनकमज्ञानम्। स्थानपदेनाज्ञानस्थानं बोध्यम्। अस्य सूत्रस्याधिकरणत्वाय विषयवाक्यान्याहुः एवमित्यादि। अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादस्थम्। द्वितीयं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम्।

तत्र संशय इति। सुषुप्तौ सृष्टिकरणस्य संशयः। काठकवाक्ये सृष्टिनिर्माणश्रावणं विषयश्रुतौ दर्शनाभावमात्रश्रावणं च सन्देहबीजम्। तदेतत् पूर्वपक्ष एव सूचयन्तस्तमाहुः तत्रेत्यादि। मुक्त्यवस्थायामपि बाह्यप्रपञ्चसत्तापादनं पूर्वपक्षयुक्तिफलम्। सत्ताया द्रष्टृदर्शनव्याप्तिदर्शनात् तदभावे प्रपञ्चसत्ताभाव इत्याशङ्क्य परिहरति स्वाप्ययेत्यादि। तथाच सत्तादर्शनयोर्व्याप्त्यभावात् तदभावमात्रेण सत्ताभावो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः।

रश्मिः।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ प्रसङ्गं बोधयितुमज्ञानस्वरूपमाहुः। विपरीतं विपर्ययः पराभिध्यानसूत्रोक्तः भगवद्धर्मविपरीतधर्मरूपः भाष्ये दुःखित्वमित्यनेनोपलक्षणयोक्तः। बन्धो दुःखित्वं विपर्ययः भगवद्धर्मविपरीतधर्म इति। तथा च पूर्वाधिकरणोक्तविपर्ययोक्तेः प्रसङ्ग इत्यर्थः। अन्योपि प्रसङ्गो भाष्ये स्वप्नवदित्यादिना वक्तव्यः। एवं चायं भाष्यार्थः। विपर्ययो जीवनिष्ठः तज्ज्ञानं विपर्ययाधीनं ज्ञातविपर्ययजनकं अज्ञानं तमः। 'सुषुप्तावानन्दभु'गिति ह्यानन्दधर्मस्तमः। 'आनन्दाच्च तम' इति सुबोधिन्याः। अज्ञानस्थानमिति। आनन्दः। 'सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवा'निति भाष्यात्। 'अकामरूपत्वादानन्दस्ये'त्युक्तभाष्याच्च। बृहदिति। सूत्रान्तराच्छः। वृद्धत्वाभावात्। द्वितीयमिति। प्राज्ञेनात्मनेत्यादि। तत्रेत्यस्य सुषुप्तावित्यर्थः। सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीति पूर्वपक्षभाष्यात्। दर्शनाभावेति। 'न कंचन पश्यती'त्यत्र नञो दर्शनानुकूलव्यापारेऽन्वयादिति भावः। मात्रचा सृष्टिनिर्माणव्यवच्छेदः क्रियते। बाह्येति। मुक्तौ प्रपञ्चव्यतिरेकः स्यात्, यदि सर्वावस्थायां प्रपञ्चव्यतिरेकः स्यात्। अतो मुक्तावपि प्रपञ्चव्यतिरेकाभाव इति बाह्यप्रपञ्चसत्तापादनम्। सत्ताया इति। सत्ताया द्रष्टृदर्शने व्याप्तिः। मुक्तिः प्रपञ्चसत्तावती। द्रष्टृदर्शनात्। स्वप्नवदित्यत्र। तदभाव इति। व्याप्त्यभावे। परिहरतीति। पूर्वत्र हेतुं वदन्निति शेषः। व्याप्त्यभावादिति। मायादर्शने साध्याभाववति हेतुसत्त्वात्साधारण्येन व्याप्त्यभावात्। स्वाप्ययशब्देन गृहीतसुषुप्तौ स्वप्नसन्निधानाद्यत्किञ्चित्सत्यमायादर्शनसत्त्वात्। सत्ताभाव इति। मुक्त्यवस्थायां प्रपञ्चसत्ताभावः।

त्यवगन्तव्यम्। ततश्च कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चव्यतिरेकाभावान्मुक्तावपि स्यात्। स्वाप्ययसम्पत्त्योरज्ञानमात्रविशेषात्। 'सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह' इति। तस्मात् बाह्यसत्सम्पदोर्विद्यमानयोरपि यथा ज्ञानाभावादग्रहणम्, एवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते, उच्यते।

तदभावो नाडीषु। तस्य स्वप्नस्याभावो नाडीषु। तथा आत्मनि च। कुतः। तच्छ्रुतेः। प्रपञ्चाभावश्रुतेः। कामनया हि प्रपञ्चः। सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतेः। 'तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूप'मिति। नाडीषु आत्मनि चेति ग्रहणात् सुषुप्तिर्द्विविधेति सूचयति। तथाहि। 'हिता नाम नाड्यः' पुरीतत्यन्ता हृदयदेशात् बाह्याः, आभ्यन्तरः परमात्मा, हृदयदेशस्तु

भाष्यप्रकाशः।

सिद्धान्तं व्याचक्षते **तस्ये**त्यादि। **स्वप्नस्ये**ति। मायिकसृष्टेः। सा प्रपञ्चाभावश्रुतिः केत्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादनेन स्फुटीकुर्वन्ति **कामनये**त्यादि। हि यतो हेतोः 'कामं काम'मिति स्वप्नसृष्टिबोधकवाक्ये कामविषयाणां निर्माणश्रावणात् पुरुषकामनया स प्रपञ्चो बोधितः। बृहदारण्यके तु 'तद्वा अस्यैत'दित्यनेन सुषुप्तावकामं रूपं जीवस्य श्राव्यते। अतः स्वप्नसृष्टिहेत्वभावबोधिका या सुषुप्तावस्थायां अकामरूपत्वश्रुतिः, सैव तच्छ्रुतिस्तस्याः। तथाच यथा ज्योतिश्चरणाधिकरणे प्राकरणिको व्युत्पादनसापेक्षो हेतुः साधकः, तथात्रापीत्यर्थः। एवं व्याख्याने बीजं तु तदभावपदस्य लाक्षणिकतानिवृत्तिर्बोध्या। एवं स्वप्नाभावनिरूपणं व्याकृत्य स्थाननिरूपणं व्याकुर्वन्तो मतान्तरादत्र विशेषमाहुः **नाडीष्वि**त्यादि। **हृदयदेशात् बाह्या** इति। हृदयदेशात् बाह्यदेशं

रश्मिः।

भाष्ये। **तस्मा**दिति। श्रुत्यापादकवाक्ययोः सत्त्वात्। **बाह्ये**ति। बाह्यप्रपञ्चः। **विद्यमानयोः** प्रपञ्चसत्तावतोः। **अग्रहणमि**ति। तथाचानयोः साध्यव्यापकताग्रहाद्धेतोः व्याप्यताग्रहः। तथाच मायादर्शने उक्तरीत्या साधारण्यमिति भावः। एवं प्रपञ्चस्यापि विद्यमानस्याग्रहणं ज्ञानाभावादित्यर्थः। आपादनाभावे भाष्यार्थः स्पष्टः। यद्यपि बाह्यप्रपञ्चसत्ता यस्माद्द्रष्टृदर्शनादिति द्रष्टृदर्शनापादनमर्थः। सत्ताया इत्यनुमानं तु मुक्तिः द्रष्टृदर्शनवती, सत्तायाः, स्वप्नवत्। व्याप्त्यभावादित्यपि पूर्ववन्न स्वाप्ययसम्पत्त्योः साध्याभाववति हेतुसत्त्वात्साधारण्येन व्याप्त्यभावात्। **प्रकृते**। **तदभावमात्रे**णेति। प्रपञ्चदर्शनाभावमात्रेण। **सत्ताभावो** हेत्वभावः। **भाष्ये**। **अग्रहणमि**ति। प्रपञ्चदर्शनस्यानुव्यवसायेऽग्रहणम्। तथाच हेतुमति साध्यसत्त्वान्न साधारण्यमित्यनुमानपक्षेपि भाष्यार्थः सुष्ठु। **प्रकृते**। **मायिके**ति। इयं ज्ञानात्मिका ग्राह्या। 'स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञान' इति कोशात्स्वप्नस्य ज्ञानत्वात्। **जीवस्ये**ति। ननु 'सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवा'निति 'सुषुप्त्युत्क्रान्ति'सूत्रभाष्यविरोध इति चेत्। न। 'अकामरूपत्वादानन्दस्ये'त्युभयरूपत्वात्। **प्राकरणिक** इति। ज्योतिर्ब्रह्म प्राकरणिकः हेतुश्चरणाभिधानादिति। **एवं व्याख्यान** इति। ब्रह्मजीवसाधारण्येन व्युत्पादनसापेक्षतच्छ्रुतिरूपहेतुव्याख्याने। अयमर्थः। अन्यत्र तदभावपदेन स्वप्नदर्शनाभावो व्याख्यातः। 'तद्वा अस्यैत'दिति श्रुतिर्नोक्तेति। **लाक्षणिकते**ति। स्वप्नदर्शने लाक्षणिकता। दर्शनमनुव्यवसाय इत्यपि गौरवग्रस्तः पक्षः। **हृदयदेशा**दिति भाष्ये ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याहुः **हृदये**ति।

जीवस्य। इन्द्रियाणां च स एव देशः। तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या बहिर्दृष्ट्याच्छादने भगवल्लीलायां तां पश्यति। तत्राप्याच्छादने गाढसुप्तो ज्ञानरहितः क्रियाशक्त्या अन्तर्भगवन्तं वा प्रविशति। बहिर्नाडीषु वा समायाति। अत एव बृहदारण्यकषष्ठे 'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते' इति वारद्वयमाह। 'ता वा अस्यैता हिता

भाष्यप्रकाशः।

प्राप्य स्थिताः। आभ्यन्तर इति। हृदयदेशादाभ्यन्तरः। तामिति। स्वाप्निकीं भगवल्लीलाम्। द्वैविध्ये प्रमाणमाहुः अत एवेत्यादि। तदेव स्फुटीकुर्वन्ति ता वा इत्यादि। तथाच बृहदारण्यके 'यत्र सुप्त' इत्याद्युक्त्वा, किं तत् स्वापस्थानमित्याकाङ्क्षायां 'ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य' इति पूर्वमुक्त्वा, पुनरपि तथैवोक्त्वा, 'तद्वा अस्यैत'दित्यादिना आत्मरूपं स्थानान्तरमुक्तम्। तस्मात् सुषुप्तेर्द्वैविध्यम्। उभयत्रापि कामनाभावाच्च न सृष्टिः, अत एव च न मुक्तावपीत्यर्थः।

यत्तु, 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवती'ति, 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत' इति, 'तासु तदा भवती'ति च, 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति, 'सता सोम्य तदा सम्पन्न' इत्यादीनि दहरदृप्तबालाकीयबालाकीयानि विषयवाक्यान्युपन्यस्य, किमेतेषां नाडीपुरीतत्परमात्मनां परस्परनिरपेक्षाणां सुषुप्तिस्थानत्वम्, उत परस्परसापेक्षतयैकस्येति संशये, परस्परनैरपेक्ष्यमयुक्तम्। तथा सति व्रीहियववद्विकल्पापत्त्या पक्षे बाधापत्तेः। नच नाडीषु सृप्तो भवति, पुरीतति शेते, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इत्येकविभक्तिनिर्देशेनैकार्थत्वात् विकल्पस्योचितत्वं शङ्क्यम्। प्रासादे शेते, पर्यङ्के शेते, इत्यादौ नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिदर्शनेन हेतोः साधारणत्वात्। 'तासु तदा भवति, यदा सुप्तः स्वप्नं

रश्मिः।

भाष्ये। **इन्द्रियाणां चेति।** 'मन इन्द्रियनायक'स्तत्रेति तथा। यद्वा। हृदयब्राह्मणे 'एष प्रजापतिर्यद्धृदयम्, एतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरꣳहृदय'मित्युक्त्वा 'एतत्सर्व'मिति सर्वपदार्थमाह। 'हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद, द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद, यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गलोकं य एवं वेदे'ति। अर्थस्तु, अस्मै ब्रह्मणे स्वाश्च जीवेन्द्रियाणि अन्ये विषयाः। मर्यादामार्गीयसर्वात्मभाव उक्तः, अम्बरीषस्येव। निरोधलक्षणग्रन्थोक्तः। 'इन्द्रियाणि जुहोती'ति सामश्रुतेः। अत एवैवकारः। **भगवच्छक्त्येति।** त्रिष्वनन्तरूपभगवच्छक्त्या। अनन्तस्यानन्तानन्दरूपत्वेनानन्दस्य तमःशक्तित्वात्। 'आनन्दाच्च तम' इति सुबोधिन्या द्वितीयनवमाध्याये स्पष्टम्। **बहिरिति।** सतिसप्तम्यन्तम्। **तत्रापीति।** स्वप्नेपि स्वप्नसृष्ट्याच्छादने सति। **गाढत्वं** सम्यक्त्वम्। 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इत्युक्तश्रुतेः। **ज्ञानरहित** इति। 'न बाह्यं किञ्चन वेद न चान्तर'मिति श्रुतेः। **क्रियाशक्त्येति।** 'सम्परिष्वक्त' इतिश्रुतेः। **भगवन्तमिति।** अकामरूपं भगवन्तम्। **प्रकृते।** **स्थानान्तरमिति।** नाडीस्थानम्। अन्यत्स्थानं स्थानान्तरम्। **उभयत्रेति।** सुषुप्त्योः। सुषुप्तिस्त्वित्यादिभाष्यार्थः स्फुटः।

यत्त्वित्यादि। तदेतत्समीपतरवर्ति यत्र यस्मिन्काले सम्यक् अस्तः। **ताभिरिति।** नाडीभिः। **तास्विति।** नाडीषु। **दहरेति।** जलीयाः परमाणव इत्यत्रेव छः। **पक्ष इति।** नाड्यः तदभाववत्यः तच्छ्रुतेः। आत्मवत्। 'आत्मा तदभाववान् तच्छ्रुतेः नाडीव'दित्यत्र हृदये स्वप्नदर्शनाभावरूपसाध्ये पक्षे नाडीषु बाधः। पक्षे साध्याभावस्य बाधत्वात्। **नानार्थत्वेति।**

भाष्यप्रकाशः ।

न कश्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'ति कौशीतकिश्रुतौ प्राणाख्यस्य परमात्मनो नाडीसमुच्चयावधारणात् । यत्र पुनः केवलनाडीनामेव सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रावणम्, तत्रापि ब्रह्मणः प्रतिषेधाभावान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण एव स्थानत्वस्य युक्तत्वात् । नच द्वारत्वे 'नाडीषु सृप्तो भवती'ति सप्तमीविरोधः । सञ्चारस्थानत्वेन तदविरोधात् । गङ्गया सागरं गच्छतो गङ्गायां स्थितिवत् तदुपपत्तेः । तस्मान्नाडीब्रह्मणोः समुच्चयः । एवं पुरीतद्ब्रह्मणोरपि । पुरीततोपि ब्रह्मप्रक्रियायां सङ्कीर्तनात् । 'योऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति प्रकृत्य, 'पुरीतति शेत' इति कथनात् । हृदयाकाशस्य ब्रह्मत्वं तु दहराधिकरणे सिद्धम् । पुरीतत्तु हृदयवेष्टनम् । एवञ्च तद्वेष्टितो हृदयाकाशः प्राकारपरिक्षिप्तपुरवत् भवतीति हृदयाकाशे शयने पुरीततोपि समुच्चयो जात एवेति । एवञ्च श्रुतिषु स्थानत्रयकथनेपि नाडीपुरीततोर्द्वारमात्रत्वम् । ब्रह्मैव तु सुषुप्तिस्थानमित्युक्तम् ।

तत्र पुरीतत्समुच्चयं त्वनुमन्यामहे । एकवाक्यगतत्वात् । नाडीनां समुच्चयं तु न मृष्यामः । बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे 'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य इति, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकाम९ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिये'ति नाडीपरमात्मभेदेन अथशब्दात् प्रकृतच्छेदेन च श्रुतस्य 'यत्र सुप्त'वाक्याभ्यासस्य विरोधात् । अभ्यासप्रकृतच्छेदाभ्यां सिद्धे सुषुप्तिस्थानभेदे विकल्पस्यापि प्राप्ततया दुष्टत्वाभावात् । 'ताभिः प्रत्यवसृप्ये'त्युक्ते नाडीषु सर्पण इवार्थादपि तत्प्राप्तेश्च । एवं सति कौशीतकीये 'अथास्मिन् प्राण एवे'ति वाक्येपि विकल्पार्थक एवाथशब्दो ग्राह्यः । आनन्तर्यार्थकत्वेपि पूर्वापरकालभेदस्य प्राप्तत्वेन पूर्वकालिकस्य नाडीषु सुष्वापस्याबाधात् । अपरकालिकस्य प्राण एकीभावस्यापि भगवदिच्छाकृतप्रत्यवसर्पणतः

रश्मिः ।

समुच्चयस्तु प्रासादे शेते, ततः प्रत्यवसृत्य पर्यङ्के शेत इति । एकविभक्तिः सप्तमी । हेतोः तच्छ्रुतिरूपस्य साध्याभाववत्यात्मनि सत्त्वेन साधारणत्वात् । नाडीति । तास्वितिपदोक्तनाडीसमुच्चयावधारणात् । अथेत्यस्यानन्तर्यार्थत्वात् । यत्रेति । 'आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवती'त्यादौ । प्रकरणाभावादेवकार आत्मव्यवच्छेदकः । ब्रह्मण एवेति । एकवाक्यतासम्भवादेवकारः साक्षान्नाडीव्यवच्छेदकः । सप्तमीति । किन्तु नाडीभिः सृप्तो भवतीति तृतीयापत्तिरित्यर्थः । सञ्चारेति । समस्तो जीवो नाडीषु सञ्चरतीति तथा । तदविरोधात् सप्तम्यविरोधात् । गच्छत इति । काष्ठादेः । समुद्रे गच्छतः काष्ठादेः गङ्गायां समुद्रधारायां काष्ठादिर्गच्छतीति प्रयोगात् । तदुपेति । सप्तम्युपपत्तेः । नाडीब्रह्मणोरिति । नाड्यात्मनोः । कथनादिति । दहरस्य परमात्मत्वनिर्णयात् । अन्तर्हृदय आकाशो दहरः । हृदयेऽन्तराकाश इत्यन्वयः । हृदयवेष्टनमिति । भास्करभाष्येप्येवम् । हृदयाकाश इति । ब्रह्मपुरम् । तदाहुः प्राकारेति । प्राकारो हर्म्यं परिक्षिप्तः यत्र पुरे तद्वत् । जात एवेति । उक्तदृष्टान्तादेवकारः । ब्रह्मैवेति । नाडीपुरीततोर्व्यवच्छेदकैवकारः । सुषुप्तिस्थानभेद इति । नाड्यकामजीवरूपसुषुप्तिस्थानभेद इत्यर्थः । दुष्टत्वेति । अयमग्रे विचारयिष्यते । ताभिरिति । नाडीभिः सह जीवः । प्रत्यवसृप्येत्युक्ते नाडीषु सर्पणम् । पुत्रेण सह तृणं स्पृष्ट्वा गतः पितेत्यत्र पुत्रे तृणस्पर्शवत् । अर्थादाक्षेपादपि तत्प्राप्तेर्विकल्पप्राप्तेः । विकल्पस्तु नाडीपुरीततोः । विकल्पार्थक एवेति । कोशादेवकारः । नन्वष्टदोषदुष्टविकल्पार्थं विकल्पार्थत्वं न युक्तमत आहुः आनन्तर्येति । पूर्वेति । अनन्तरस्य काल-

भाष्यप्रकाशः।

सुखेन सिद्धेश्च। नच नाडीस्वापवाक्ये ब्रह्मणोऽप्रतिषेधात् प्राप्तिरिति वाच्यम्। आभ्यासिकभेदादेवार्थात् तत्प्रतिषेधसिद्धेः। अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वादिति। एवञ्च सुष्वापोत्तरकालीनस्मरणेपि कदाचित् सुखस्य स्वापविशेषणतया भानं कदाचिच्च नेत्यपि युज्यते। नच नाडीषु स्वापे प्रपञ्चदर्शनप्रसङ्गः। सुषुप्तौ कामाभावश्रावणेन मनसो लयावगमात् करणाभावेन मायिकप्रपञ्चानुत्पत्त्या बाह्यस्य च विप्रकृष्टतया करणलयेन च तदप्रसङ्गात्। अतो न दर्शनाभावार्थमपि सत्सम्पत्त्यपेक्षा। किञ्च। सूत्रकारस्यापि सुषुप्तिद्वैविध्यमेवाभिप्रेतम्। अन्यथा 'तदभाव आत्मनि तच्छ्रुते'रित्येव सूत्रयेत्। तावतैव द्वैतदर्शनाभावपाप्मसंसर्गाभावयोः सिद्ध्या नाडीचकारयोर्निर्देशस्य वैयर्थ्यात्। तेनैतत् सिद्धम्। नाडीपरिवर्तने स्वप्नदर्शनम्। तासां प्रान्तभागे पुरीतन्निकटे सुषुप्तिः। पुरीतदन्तर्हृदये आकाशे सत्सम्पत्तिरिति।

ननु भवत्वेवम्, तथापि विकल्पस्य कथमदुष्टत्वमितिचेत्। उच्यते। विकल्पे हि प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागः, अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति

रश्मिः।

विशेषणत्वादिति भावः। **आभ्यासिकेति**। 'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत' इति वारद्वयमाह, अतो 'यत्र सुप्त' इति वाक्याभ्यासिकभेदात्। अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्रेस्ति। एवकारेण प्रकृतच्छेदयोगव्यवच्छेदः क्रियते। **तत्प्रतीति**। ब्रह्मणः 'योन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिञ्छेत' इति श्रुत्युक्तस्य प्रतिषेधसिद्धेः। ननु नञाद्यभावात्कुतस्तत्प्रतिषेधसिद्धिः, अत उक्त अर्थादिति। आक्षेपात्। ननु किमर्थं नञाद्यर्थप्रतिषेधाक्षेप इत्यतो युक्तिमाहुः **अन्यथेति**। **तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गस्या**भ्यासिकभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गस्य। तथाचाभ्यासिकभेदवैयर्थ्यप्रसङ्गनिवारणार्थमित्यर्थः। **सुष्वापेति**। 'सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिष'मिति स्मरणे। **कदाचिच्चेति**। सुखसहचरितदुःखाभावकालो यदि। **च्चि**द्यद्यर्थकम्। **मनस** इति। कामरूपवृत्तिमतो मनसः। **करणाभावेनेति**। 'यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया। सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासत' इत्युक्तश्रीभागवतवाक्यात्। **तदप्रसङ्गात्** प्रपञ्चदर्शनाप्रसङ्गात्। **अपीति**। पूर्वं सुषुप्तौ प्रपञ्चसत्तार्थं सत्सम्पत्तिः स्वाप्ययसम्पत्तिसूत्रोपन्यासेनोक्ता। तथाच सत्सम्पत्तिश्रुत्युपन्यासो विषयश्रुत्युपन्यासे समाप्तपुनरात्तत्वदोषग्रस्त इति भावः। **एवेति**। नाडीषुपदस्य चशब्दस्य चोपादानादेवकारः। **द्वैतदर्शनेति**। तथाच भाष्यं 'नाडीषु सुप्तो भवती'त्युक्त्वा 'तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशती'ति। ब्रह्मसम्पत्तिश्च पाप्मसंस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः। 'सर्वे पाप्मानो निवर्तन्ते अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक' इत्यादिश्रुतिभ्यः। ब्रह्मसम्पत्त्या द्वैतदर्शनाभावोपि। पाप्मसंसर्गाभावोपि विवृतः। स्वप्नदर्शनसुषुप्तिद्वयविवेकमाहुः **तेनैतदिति**। **प्रान्तभाग** इति। 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत' इति श्रुतेः। **पुरीतन्निकट** इति। तेन 'पुरीतति शेत' इत्यत्र सामीप्ये सप्तम्युक्ता। **सन्ति**[1] **सम्पत्तिरिति**। 'आत्मनि चे'त्युक्ता सुषुप्तिरपीयम्। **कथमिति**। शाङ्कर[2]प्रश्नः। श्रुतीनां विरोधे विकल्प इति मन्वङ्गीकारात्समादधतिस्म **विकल्पे हीति**। 'नाडीषु सुप्तो भवतीति,' 'पुरीतति शेते,' 'य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति। 'एतदेकवाक्यतापन्ने नाडीपरिवर्तन' इत्याद्युक्ते वाक्ये। विकल्पे हि अष्टौ दोषाः। 'तस्मादात्मैव सुषुप्तिस्थान'मिति शङ्करभाष्ये समुच्चयोऽङ्गीकृतः, तत्र नैकोपीति तान् गणयन्तिस्मानुवादरूपात्। **प्राप्तेति**। 'इषेत्वेति शाखां छिनत्ती'त्यनेन खशयनस्य प्राप्तत्वात्। शाखा खशयेति व्याख्यानात्। **अप्राप्तेति**। वैदिकत्वेनाप्राप्तमप्रामाण्यं तस्य स्वीकारः। **परित्यक्तेति**। अर्थबोधार्थं तथा। गौणं प्रामाण्यम्। **स्वीकृतेति**। तदर्थमेव

१. सदित्यत्र रश्मौ सतीति पाठः। २. मीमासक।

नाम नाड्यः', 'तद्वा अस्यैतदात्मकाम'मिति भेदेन । सुषुप्तिस्तूभयत्र । ज्ञानशक्तेः सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात् सुषुप्तौ न प्रपञ्चसृष्टिः ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयं तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ (३-२-३)

प्रबोधे सन्देहः । 'प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवे'ति जीवसमानधर्मब्रह्म-

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मवाक्यकोटौ दोषचतुष्टयम् । एवं नाडीवाक्यकोटौ दोषचतुष्टये व्रीहियववाक्यवद्योजितेऽष्टौ दोषा इति हि भवतां मतम् । तत्र प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वरूपं विचारणीयम् । किं सदर्थबोधकत्वं प्रामाण्यम्, असदर्थबोधकत्वमप्रामाण्यम्, उत बोधकत्वं प्रामाण्यम्, अबोधकत्वमप्रामाण्यम्, अथवा अनुष्ठापकत्वं प्रामाण्यम्, अननुष्ठापकत्वमप्रामाण्यमिति । तत्र नाद्येन । वाक्यद्वयेनापि सदर्थबोधस्य जायमानतया तस्यागस्याभावेनासदर्थबोधकत्वस्य क्वाप्यनङ्गीकारेण तत्कृतदोषाणामत्राभावात् । अत एव न द्वितीयेन । नापि तृतीयेन । वाक्यद्वयस्यापि सिद्धार्थपरतया अनुष्ठापकत्वस्याभावेन त्याज्यत्वस्य तत्रायोगात् । अननुष्ठापकत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन विकल्पानङ्गीकर्तृमतेपि तुल्यतया तत्र पर्यनुयोगानवकाशात् । तस्मात् पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ७ ॥ **इति द्वितीयं तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ॥ २ ॥**

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः **प्रबोधे सन्देह** इति । तथाच तन्निरासायेदमधिकरणमित्यर्थः । विषयवाक्यमाहुः **प्रतियोनी**त्यादि ।

इदं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम् । 'स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा **दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवे'**ति । अर्थस्तु, स प्रकृतो जीवात्मा

रश्मिः ।

वेदान्ताधिकरणमालायां तु 'यदा जीवो नाडीषु शेते, तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यक्तं स्यात् । अप्राप्तं प्रामाण्यं चाङ्गीक्रियेत । यदा पुनः पुरीतद्ब्रह्मणो· शेते, तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः पूर्वत्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत । पूर्वस्वीकृतं चाप्रामाण्यं परित्यज्येतेति प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारस्त्यक्तस्वीकारः स्वीकृतत्यागश्चेति दोषचतुष्टयं पुरीतद्ब्रह्मवाक्यकोटौ । तथा नाडीवाक्यकोट्यामपि दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टौ दोषाः सम्पद्यन्त' इति । **एव**मिति । ब्रह्मवाक्योक्तप्रकारेण । **व्रीही**ति । एकपुरोडाशार्थत्वं व्रीहियवयोर्दृष्टम्, तद्वाक्ये तु 'व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेते'ति च । तद्वत्सुषुप्त्यर्थत्वं ब्रह्मवाक्यनाडीवाक्ययोरिति ब्रह्मवाक्य इव नाडीवाक्ये दोषचतुष्टये योजिते भवतां शाङ्कराणां मतम् । अत्र वितण्डामाहुः **सदर्थे**ति । प्रमाकरणं सदर्थबोधकं तत्त्वं प्रामाण्यमित्यर्थः । **बोधकत्व**मिति । अनधिगतार्थगन्तृत्वम् । **वाक्यद्वयेने**ति । विकल्पसङ्ग्राहकेण 'तासां प्रान्तभागे'त्याद्युक्तेन समुच्चायकसङ्ग्राहकेण । 'तस्मादात्मैव सुषुप्तिस्थान'मिति शङ्करभाष्यवाक्येन च । **क्वापी**ति । प्रमाणलक्षणत्वेनोक्तव्याख्याकत्वेन च क्वापि । **अत्रे**ति । प्रामाणिकविकल्पे । **अतएव** क्वाप्यनङ्गीकारादेव । **सिद्धार्थे**ति । ननु साध्यार्थाग्निष्टोमवत्साध्यार्थपरतया । **तत्रे**ति । अनुष्ठापकत्वाभावे । **तत्रे**ति । विकल्पे । 'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारश्च तत्समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारण' इत्युक्तेः ॥ ७ ॥ **इति द्वितीयं तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ॥ २ ॥**

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ **प्रतियोनीत्यादी**ति । जीवसमानधर्मं ब्रह्म तस्य प्रकरणे ।

प्रकरणे निरूपितम् । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदयदेशं गत्वा, भगवतो वा समागत्य, जागर्तीति, आहोस्विद्यत्र स्थितः, तत एव जागर्तीति ।

तत्र श्रुत्यनुरोधात् हृदयदेशमागत्य जागर्तीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

अतो नाडीभ्य एव प्रबोधः । गर्तपतितस्य प्रबोधे हि ततो गमनम् । प्रतियो-

---

भाष्यप्रकाशः ।

वै निश्चयेन एषः स्वयंज्योतिः । एतस्मिन् सम्प्रसादे सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्ति-स्थानं तस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा क्रीडित्वा सता सम्परिष्वज्य, चरित्वा 'चर गतिभक्षणयोः' तदानन्दं भुक्त्वा, दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च । चकारात् तदुभयफलभूते सुखदुःखे स्वप्ने नाडीष्व-नुभूय, प्रतिन्यायम्, आयो गमनं नितरामायो न्यायः पूर्वस्मात् गमनात् प्रातिकूल्येन गमनं प्रति-न्यायः, तद्यथा स्यात् तथा, प्रतियोनि, यतः सम्प्रसादे समागतस्तत्स्थानं योनिस्तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति बुद्धान्ताय जागरणायेति ।

अन्ये तु, रमणं स्वरूपानन्दानुभवः । 'आनन्दभु'गिति श्रुतेः । चरणं सुषुप्तावीश्वर-सम्पत्तिः । 'सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति श्रुतेः । पुण्यदर्शनं त्वानन्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवात् । पापदर्शनं त्वज्ञानानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । न किञ्चिदवेदिषमित्यनुभवादिनेति श्रुतेरित्याहुः । तदग्रे विचारणीयम् ।

संशयाकारमाहुः तत इत्यादि । भगवतो वा समागत्येति । भगवतः सकाशात् हृदयदेशं समागत्य ।

पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि । श्रुतौ 'चरित्वा प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्ताये'ति गमनार्थकधातूत्पन्नक्त्वाप्रत्ययेन प्रतियोन्याद्रवणात् पूर्वकाले गमनं श्राव्यते । अतस्तदनुरोधात् स्वस्थानं हृदयदेशमागत्यैव जागर्तीत्येवं प्राप्त इत्यर्थः ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति अत इत्यादि । श्रुतौ हि प्रतिन्यायमाद्रवणमुक्तम् । तच्चागमन-क्रियारूपम् । तादृशी च क्रिया न जागरणं विनोपपद्यते । अतः प्रतिकूलागमनरूपाज्जागरण-

रश्मिः ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणे स्फुटम् । न्यायशब्दं व्युत्पादयन्तिस्म आय इत्यादि । योनिर्बीजम् । गमना-दिति । हृदयान्नाड्यात्मनो गमनात् । प्रातिकूल्येन नाड्यात्मभ्यां हृदये गमनम् । भगवत इति । 'आत्मनि चे'ति सूत्रांशेन भगवान् स्थानत्वेनोक्तस्तस्मात् । भाष्ये । यत्र स्थित इति । नाडीषु भगवति च । एवकारः प्रतिन्यायव्यवच्छेदकः । प्रकृते । तत्रेतिभाष्यशब्दार्थमाहुः श्रुताविति । प्रतियोनीति । यतः सम्प्रसादे समागतस्तत्स्थानं योनिस्तल्लक्षीकृत्याद्रवत्यागच्छति तस्मात्प्रतियो-न्याद्रवणात् पूर्वकाले चरित्वेति गमनं विषयश्रुतौ श्राव्यते । अत इति । उक्तार्थवाचकपदघटित-त्वात् । तदनुरोधाद्विषयश्रुत्यनुरोधात् । स्वस्थानं जीवस्थानम् । आगत्यैवेति । भाष्य एवकारो नास्ति, परं पूर्वपक्षिप्रौढ्योक्तः । पुरीतन्नाडीब्रह्मयोगव्यवच्छेदकः । प्रतिन्यायमिति । 'प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवती'त्यनेनोक्तम् । आगमनेति । आद्रवतीत्यस्यागच्छतीत्यर्थात् । न जागरणमिति । 'बुद्धान्ताये'त्युक्तजागरणं फलरूपप्रवर्तकं विना नोपपद्यते । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत' इति वाक्यात् । अतः प्रतीति । फलस्य विवक्षणात् । प्रतिकूलागमनं हृदया-गमनं तेन **रूप्यते** व्यवह्रियते यद्बुद्धान्तरूपं जागरणं इन्द्रियैर्विषयग्रहणं तस्मात्फललिङ्गात् । अत इत्यावर्तते । **अतो** नाम नाडीभ्य एव प्रबोध इत्यर्थः । एवकारो हृदययोगव्यवच्छेदकः । एवकारस्य

न्याद्रवणं तु भगवत इति । किञ्च । प्रबोधोऽस्मात् । अस्मादात्मनः सकाशादेव प्रबोधः । प्रिययेव सम्परिष्वक्तस्य बोधाभावे कथमागमनम् । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । तस्मात् यत्रैव तिष्ठति, तत एव प्रबोध इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

लिङ्गान्नाडीभ्य एव प्रबोधः । युक्तं चैतत् । गर्तपतितस्य प्रबोध एव ततो गमनं लोके यतो दृश्यते । न च 'चरित्वे'त्यस्य विरोधः । 'चर गतिभक्षणयो'रिति भक्षणार्थस्यैव तत्र ग्राह्यत्वात् । 'आनन्दभु'गिति श्रुत्या भोगस्य तत्रोक्तत्वादिति । नच तत्र प्रबुद्धोऽन्यत्र कुतो न गच्छतीति शङ्कनीयम् । श्रुत्यन्तर इन्द्रियाणां यथास्थानं विप्रतिष्ठावदत्र जीवस्य प्रतियोन्याद्रवणं भगवत एव । तस्यैव प्रेरकत्वात् । किञ्च । प्रतियोन्याद्रवणवत् प्रबोधोपि भगवद्धेतुकः । न हि स कर्मणेति वक्तुं शक्यम् । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेने'ति श्रुतेः । किञ्च । तत्र प्राज्ञेन सम्परिष्वक्तः प्रियया स्त्रियेव । न हि तादृशस्य बोधाभावे ततो निर्गत्यागमनं सम्भवति । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । यदा हि भगवता परिष्वङ्गस्त्यज्यते, तदायं प्रबुध्यते । प्रतियोन्याद्रवति च । एवं सति तदभिप्रायाण्येव 'सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह' इत्यादीनि वाक्यानि । न तु स्थानान्तराभावाभिप्रायाणि । स्थानान्तरसद्भाव उपपत्तेरुक्तत्वात् । अतो यत्रैव स्वपिति, तत एव प्रबुध्यते, न तु हृदयदेशमागत्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

स एवेतिसूत्रादनुकर्षात् । ननु प्रतिकूलागमनं जागरणे हेतुरुक्तः, स हृदयागमनरूपमिति सौत्रो नाडीभ्यः प्रबोधेपीत्येवकारानुकर्षो व्यर्थ इति शङ्कामपनुदन्तो गर्तेतिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **युक्तं चे**ति । दृष्टान्तपूर्वकं विवृण्वन्तिस्म **गर्ते**ति । विवक्षाशयस्येति विशेषणमत्र । लोके यतो दृश्यतेऽतो नाडीगर्तपतितस्य प्रबोध एव बुद्धान्तायैव ततो नाडीगर्तेभ्य एव गमनमित्यर्थः । **विरोध** इति । समस्तस्य गमनासम्भवादिति भावः । **एवे**ति । गत्यर्थयोगव्यवच्छेदकः । **प्रतियोन्याद्रवण**मितिभाष्यं विवरीतुमाहुः **नच तत्रे**ति । नाडीषु । **अन्यत्रे**ति । हृदयादन्यत्र । **श्रुत्यन्तर** इति । सप्तान्नब्राह्मणे व्रतमीमांसायां 'वदिष्याम्यहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षु'रित्यादौ । **यथास्थानं** स्वगोलकान्यनतिक्रम्य विशेषेण प्रतिष्ठा तद्वत् **अत्र** सुषुप्तौ **प्रतियोनि**र्हृदयम् । **एवे**ति । रत्वेति श्रुतेः । **किञ्च प्रबोध** इति भाष्यं विवृण्वन्तिस्म **किञ्चे**त्यादिना । **कर्मणे**ति । प्रारब्धभोजकेन । **अनन्वि**ति । पुण्यपापकर्मनिषेधोऽत्र । अत आत्मनः सकाशादेव बोधः, 'आत्मनि चे'ति पूर्वसूत्रे दर्शनात् । एवकारोत्र कर्मयोगव्यवच्छेदकः । **प्रियये**तिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **किञ्च तत्रे**ति । **अत एवे**तिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **अत एवे**ति । **प्रतियोनी**ति । हृदयम् । आङ्पूर्वको द्रु गतौ धातुः । **तदभी**ति । भगवत्परिष्वङ्गत्यागाभिप्रायाणि । **इत्यादीनी**ति । आदिना 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यह'मिति । 'सत आगच्छामह' इति ज्ञानेऽर्जुनस्य तं प्रति न वदेद्भगवान् । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः **नत्वि**ति । स्थानान्तरं भगवत्परिष्वङ्गः । **उपपत्ते**रिति । श्रुतार्थानुपपत्तेः पूर्वाधिकरण उक्तप्रायत्वात् । स्थानान्तराभावे श्रुतानि नाडीपुरीतद्ब्रह्महृदयान्यनुपपन्नानि भवेयुरिति । अत्रेदं बोध्यम् । 'न विदु'रित्यज्ञानं भगवत्परित्यागहेतुकम् । न तु भगवत्परिष्वङ्गाभावहेतुकमिति । **तस्मा**दितिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **अत** इत्यादि । **यत्रैवे**ति । नाड्यादिषु विकल्पपक्षाश्रयणात् । समुच्चयपक्षानाश्रयात् । एवकारः सुषुप्त्यधिकरणान्तरयोगव्यवच्छेदकः । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः **नत्वि**ति ॥ ८ ॥

१ हृदयादि ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु प्रिययेव प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्त एव भवेत्, न तु पुनरागच्छेत्, अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने नियुक्तोऽन्य एव जीवः समायातु, अन्यतः प्रबोधे तु स एव, व्यवहारस्तु तावता सेत्स्यति, मुक्त्यर्थं प्रयत्नस्तु न कर्तव्य इत्याशङ्क्य, परिहरति तुशब्दः।

अस्मादपि प्रबोधे स एव । कुतः । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । चत्वारो हेतवः। लौकिकवैदिकयोर्ज्ञानकर्मभेदात् । तत्र लौकिके कर्मणि सामिकृतकर्मणः शेषसमापनात् । न हि कश्चिदपि सुप्तप्रबुद्धः[1] सामिकृतं न समापयतीति क्वचित् सिद्धम् । तथानुस्मृतिः । न हि पूर्वदृष्टं न स्मरतीति क्वचित् सिद्धम् । शब्दाश्च 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन' 'क्वैष तदाभूत्, कुत एतदागा'दिति,

भाष्यप्रकाशः ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । एतेनाधिकरणान्तरत्वं निवारितम् । तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कां व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । अत्र **समायात्वित्यन्तमेक** आक्षेपः । **अन्यत** इत्यादिस्त्वन्यः । तथाच लाघवात् द्वितीयः पक्ष एवादर्तव्य इति युक्तम् । किञ्च, अन्यस्मिन् जीवे तत्रागते पितृपुत्रभर्तृभार्यादिव्यवहारविघातापत्तौ स भगवता योगिप्रवेशन्यायेन सेत्स्यतीति कल्प्यम् । किञ्च । मुक्त्यर्थं यत्नस्तु न कर्तव्यः । निद्रयैव तत्सिद्धेः । तेन साधनशास्त्रवैफल्यम् । अन्यतः प्रबोधे तु न कश्चिदपि दोष इति स एवादर्तव्य इत्याशङ्केत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति **अस्मादित्यादि, सिद्धमित्यन्तेन** लौकिकं हेतुद्वयमुक्तम् ।

रश्मिः ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ निवारितमिति । शङ्काव्यावर्तकत्वेन पूर्वपक्षाव्यावर्तकत्वात् । **तुशब्देति** । मुखमुपायः । **समायात्वित्यन्तमिति** । अत्र **भाष्य** एवकारः 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेः । **अन्यत** इति । नाडीतः । **स** इत्यादि । **स** व्यवहारः **भगवता** व्यापकेण सर्वपित्रादिरूपिणा **योगिप्रवेशन्यायेन** राजादिव्यवहारन्यायेन । मुक्त्यर्थमिति-भाष्यं विवृण्वन्तिस **मुक्त्यर्थमिति । निद्रयैवेति** । सुषुप्तेस्तृतीयावस्थात्वेनैवकारः । **तत्सिद्धेः** 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'त्याविष्कृतेन सायुज्ये मुक्तिसिद्धेः । **तेनेति** । अस्य साधनस्य सकलसाधारण्येन । तत्रागतजीवस्यान्यत्वेन च । **स एवेति** । द्वितीय एव । निर्दुष्टत्वादेवकारः । **परिहारमिति** । ओमिति परिहारम् । अङ्गीकारेण परिहारस्य दृष्टत्वात् । **अस्मादित्यादीति** । नाडीतोस्मादात्मनोपि प्रबोधे स एव समायाति । लौकिके होलाकाद्युत्सवाख्ये कर्मणि । **न स्मरतीति** । अनु **न स्मरतीत्यर्थः** । शास्त्रक्रमेण पूर्वं कर्मोदाहृतम्, पश्चाज्ज्ञानम् । **क्वैष तदेति** । दृप्तबालाकिब्राह्मणस्थम् । **तदेति** । सुप्तकाले । 'सति सम्पद्य'त्यादिश्रुतिः स्पष्टा । आदिशब्दार्थो व्याख्यातः ।

1. सुप्तप्रतिबुद्ध इति पाठः ।

तथा 'सति सम्पद्ये'त्यादयश्च । विधयश्च 'श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते' 'श्वोभूते शेष९ समाप्नुयात्' 'एक एव यजेत' 'द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्या'दित्यादि, 'यः कामयेत वीरो म आजायेते'त्यादयः । भगवतैव मर्यादारक्षार्थं तथा करणात् । पूर्वपक्षयुक्तयो दुर्बलाः । तस्मात् स एव प्रतिबुध्यते ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वैदिकं हेतुद्वयं व्याकुर्वन्ति शब्दाश्चेत्यादि । तथाच सौषुप्तिकसत्सम्पत्त्या मुक्तौ पुण्यपापात्मकफलाभावादुक्तवाक्यं विरुध्येत । 'कैष' इत्यत्रा'प्येष' इत्यनेन सुप्तं आगतं चैकमेव परामृशति । तदपि विरुध्येत । 'सति सम्पद्ये'त्यत्रापि सर्वासां प्रजानामज्ञानं वदति । यदि ता मुक्ताः स्युः, तदा अज्ञानोक्तिरपि विरुध्येत । अत एते शब्दाः सुप्तप्रबुद्धस्यैकस्यैव ज्ञापकाः । एवं विधयोपि । ननु भवत्वेवमेकः, तथापि भगवत एव प्रबोधे मुक्त्यापत्तिः कथं परिहर्तव्येत्यत आहुः भगवतेत्यादि ।

अयमर्थः । 'नायमात्मे'ति श्रुत्या भगवज्ज्ञानं प्रति वरणमेव साधनम् । तच्च मर्यादायां साधनद्वारैवेति मर्यादारक्षार्थं भगवता बोधसमये मुक्त्यजनकस्वाज्ञानकरणात् न मुक्तिरिति शेषः । 'सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह' इत्यादिश्रुत्या तथा निश्चयात् । अतः पूर्वपक्षयुक्तीनां दुर्बलत्वात् भगवतः सकाशात् प्रबोधेपि स एव प्रबुध्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

रश्मिः ।

पुराणस्यापि वेदत्वात् । **एक एवेति** । द्वितीयादिजीवपत्न्यृत्विग्योगव्यवच्छेदकः । **मे** इति । मत्तः । वैदिकज्ञानकर्मणोः सिद्धार्थमाहुः **तथाचेति** । **मुक्ताविति** । अद्वैतरूपायाम् । पुण्यपापाभ्यां कर्मभ्यां आत्मा स्वरूपं यस्य मुक्तिरूपफलस्य तदभावात् । 'पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतेः । **उक्तवाक्यं** पुण्यपापरूपसाधनसत्ताया मुक्तौ बोधकं वाक्यम् । तदन्यजीवपक्षे विरुध्येतेत्यर्थः । **आगत**मिति । हृदयान्नाडीष्वागतं जीवम् । **एकमेवेति** । एष इत्येकवचनादेवकारो द्वितीयादिजीवयोगव्यवच्छेदकः । **तदपि** एकत्वमपि । **ता** इति । प्रजाः । **एत** इति । 'पुण्येन' 'पापेन' 'एषः' 'न विदु'रित्यादिशब्दाः । **एकस्यैवेति** । द्वितीयादिजीवयोगव्यवच्छेदकैवकारः । **एवमिति** । वृणीतेत्येकवचनात् । समाप्नुयादित्येकवचनात् । 'एक एवे'ति सावधारणात् । 'द्वादशरात्री'रित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'दीक्षित' इत्येकवचनाच्च । एवमग्रेपि । एवं विधयोपि सुप्तप्रबुद्धस्यैकस्यैव ज्ञापका बोध्याः । **एक** इति । नान्यः । **भगवत एवेति** । पञ्चम्यन्तं पदम् । एवकारो नाडीयोगव्यवच्छेदकः । मर्यादापदेन मर्यादामार्गं गृहीत्वा वरणशब्देन स्वकीयेन स्वीकारं गृहीत्वा व्याचक्रुः **अयमिति** । **भगवज्ज्ञान**मिति । स्मार्तः प्रयोगः । गीतायां तथादर्शनात् । श्रौतवरणपदार्थः । लभ्यः प्राप्तव्यः । सा च वरणव्यापारज्ञानमन्तरा न भवतीति । **एवेति** । ज्ञानयोगव्यवच्छेदकः । ज्ञाने सति वरणेन व्यापारेण लभ्य इत्यस्य सुवचत्वात् । **एवेति** । भक्तिहेतुनिर्णयग्रन्थोक्तपुष्टिमार्गीयकेवलानुग्रहयोगव्यवच्छेदकः । अत्र साधनं मुक्त्यजनकस्वाज्ञानम् । तेन सुषुप्तिमर्यादारक्षार्थम् । **भगवतेति** । अत्र **भाष्ये** एवकारः स इच्छायोगव्यवच्छेदकः । भगवति सतीच्छाऽप्रयोजिकेति ज्ञापकः । नाडीयोगव्यवच्छेदको वा । **इत्यादीति** । आदिना 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तीति' 'न विदु'रिति निश्चयादिति । न विदुरितिशब्दाभ्यां तथा । **पूर्वपक्षे**तिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **अत** इत्यादि । 'व्यवहारस्त्वि'त्यादिभाष्योक्तानाम् । **प्रबोधेपीति** । नाडीप्रबोधसमुच्चायकोपिः । **स एवेति** । नान्यः ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुस्मृतयो न सन्ति, तत्रान्यो भविष्यति, क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वस्मृतिनाशेन मुग्धभावदर्शनात्, तत्र यथा लौकिकवैदिकव्यवहाराः, तथान्यत्रापि भविष्यन्ति, अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तयः, गङ्गाप्रवाहजलस्य गङ्गावत्, य एव चिदंशस्तत्रायाति, स एव तथा भवतु, किं स एवेति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ सूत्रमवतारयन्ति **किञ्चिदित्यादि** । एतदेव विभजन्ते **नन्वित्यादि** । यत्रैते हेतवः सन्ति, तत्र स एव भवतु । यत्र पुनरैक्यसाधका एते हेतवो न सन्ति, यथा मूर्च्छाविशेषनिवृत्त्यनन्तरमतिमुग्धे अमरुनामके राजनि । तद्देहे शङ्कराचार्यजीवप्रवेशस्य लोके प्रसिद्धेः । अतस्तादृशे मुग्धे यथा लौकिकवैदिकव्यवहाराः, तथा सौषुप्तिकेऽप्यन्यजीवे भविष्यन्ति । किञ्च । अनुस्मृत्यादयो बुद्धेर्वृत्तयः, ता जाग्रत्यपि नाना भवन्ति । अतो गङ्गाप्रवाहे पतितस्य जलान्तरस्यापि यथा गङ्गावत् व्यवहारः, तथा य एव चिदंशस्तस्मिन् बुद्धिवृत्तिप्रवाह आयाति, स एव पूर्वकर्मसमापनकर्ता भवतु । एवं शब्दा विषयश्च बुद्ध्यैक्यमादायैव नेतव्या इति लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धौ किं स एव समायातीति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति मुग्ध इत्यादि । मूर्च्छाद्यनन्तरं जीवतो मुग्धभावे अर्धसम्पत्तिः तत्तदितरानिश्चायिका साधारण्येव बुद्धिर्विचारकस्य भवति, न सर्वा, नान्यतरनिश्चायिकेत्यर्थः ।

रश्मिः ।

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ एते हेतव इति । 'अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तय' इति भाष्यात् । **अन्यजीव** इति । 'ननु प्रियेयेवे'ति भाष्योक्ते । **न सन्तीति** । 'तत्रान्यो भविष्यती'तिभाष्यमत्र ज्ञेयम् । दृष्टान्तमुखेन **क्वचिन्मूर्च्छादी**तिभाष्यार्थमाहुः **यथा मूर्च्छेति** । मूर्च्छाविशेषो मरणमूर्च्छाभिन्नः । **अतिमुग्धे** इति । एकदेशविकृतिन्यायेन भाष्ये मुग्धशब्द इत्याशयः । भाष्ये मूर्च्छादीत्यत्रादिशब्देनाघातः । **राजनीति** । सर्वस्मृतिनाशेन मुग्धभावदर्शनादिति भाष्यं योजनीयम् । सर्वस्मृतिनाशो 'मेनेऽसन्तमिवात्मान'मिति वाक्योक्त इव । अत्र हेतुः **तद्देह** इत्यादिः । **तत्र यथे**तिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **अतस्तादृश** इति । **तथान्यत्रापी**ति भाष्यविवरणं **तथा सौषुप्तिकेत्यादि** । **अन्वित्यादि**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्चेति** । 'अनुस्मरणादय' इत्युक्ते शाङ्करोक्तोपाधिबुद्धिसरणमाकस्मिकं स्यात्तदर्थं लाघवाय सौत्रानुस्मृतिशब्दपुरःसरं व्याकुर्वन्तिस्म **अनुस्मृत्यादय** इति । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्ट' इति श्रुतेर्जीवोपाधिबुद्धेर्वृत्तयः । आदिना पूर्वदृष्टस्मरणानुव्यवसायस्मृतस्मरणे । **य एवेति** । अन्ययोगव्यवच्छेदकः । **बुद्ध्यैक्यमिति** । बुद्ध्यैक्यमेवादाय । जीवैक्ययोगव्यवच्छेदकैवकारः । **स एवेति** । अन्ययोगव्यवच्छेदक एवेति । नान्यः समायातीति । **गङ्गे**त्यादिभाष्यस्य गङ्गाप्रवहणजले प्रवहणक्रियैक्यप्राप्ते जले । कर्मादीनां सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी । गङ्गाम्बुवपुस्तद्वदित्यप्यर्थः । **मूर्च्छादीति** । आदिनाघात इत्युक्तम् । **तत्तदिति** । तत्तत् च यत् इतरत् तत्तदितरत् । कर्मधारयः । तस्यानिश्चायिका । **साधारण्येव**, नतु तत्तद्विषयिकाऽसाधारणीत्येवकारार्थः । सापि विचारकस्य, अविचारकस्य तु राजामरुवत्सर्वापि । **नान्यतरेति** । तयोस्तयोः संशयविषययोरन्यतरस्य निश्चायिका । ततश्च तयोः संशयिकेति सर्वेत्यु-

मुग्धे मुग्धभावे अर्धसम्पत्तिरेव, न सर्वा । नहि मुग्धस्य यज्ञादावधिकारोऽस्ति । पूर्वप्रवृत्तानि तु जीवनाधिकारात् क्रियन्ते । लौकिकव्यवहारोपि नापूर्वः सिध्यति । पूर्वोक्तहेतुसद्भावे तु न कोपि दोषः । अतो मुग्धे अर्धसम्पत्तिः पूर्वैव, नोत्तरा । कुत एतत् । परिशेषात् । स एव वा, न वेति निश्चयप्रमाणानामभा-

भाष्यप्रकाशः ।

कथमर्धेत्याकाङ्क्षायामेतदेव व्युत्पादयन्ति न हीत्यादि । मुग्धस्येति । मूर्च्छोपरतावपि निवृत्तपूर्वसंस्कारस्य ।

अयमर्थः । शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणे कर्तृत्वं जीवगतमेव, न तूपाधिगतमिति स्थितम् । अतः शब्दा विधयश्च जीवमेव विषयीकुर्वन्ति । तत्र 'अर्थी समर्थो विद्वा'नित्यादिनोक्तो यो यज्ञादावधिकारः, स मुग्धस्य तस्यापि नास्ति, अर्थित्वाद्यभावात्, अतोऽपूर्वाणि न क्रियन्ते । पूर्वप्रवृत्तानि त्वग्निहोत्रादीनि जीवनाधिकारात् क्रियन्ते । एवं लौकिकव्यवहारोपि पूर्व एव निर्वहति, नापूर्वः कोपि सिध्यति । असिद्धे च तस्मिंस्तत्र स वा, अन्यो वेति निर्णेतुं न शक्यते । लोके अमरुशरीरे अन्यस्यैव, ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्ड उपबर्हणगन्धर्वशरीरे तस्यैव प्रवेशस्मरणात् । वसिष्ठोपदिष्टविस्मृतमन्त्रपूजादेस्तत्पत्न्या बोधनेनातिमुग्धताया अपि स्मारणाच्च । अतो यत्र मुग्धभावानन्तरं कर्मानुस्मृत्यादिहेतूनां सद्भावः, तदा तु स एव तत्र जीव इति न कोपि शब्दादिविरोधदोषः । यत्र पुनरनुस्मृत्याद्यभावः, तत्र, अत उक्तदोषात् हेतूनां पूर्वैव संपत्तिः, नोत्तरेत्यर्धैव विचारकस्य बुद्धिरित्यर्थः । अत्र पृच्छति कुत इत्यादि । एतत् अर्धमपि कुत इत्यर्थः । तत्रार्धसत्तायां हेतुं विवृण्वन्ति स एव वा न वेत्यादि । प्रसक्तप्रतिषेधे यः प्रसक्तस्तदप्रतियोगी स परिशेषः ।

रश्मिः ।

च्यते । **शास्त्रार्थे**ति । गताध्यायेऽस्ति । एवेति । उपाधिव्यवच्छेदकः । तदेवाहुः **नत्वि**ति । **जीवमेवे**ति । न तूपाधिम् । **उक्त** इति । क्वचिच्छास्त्रे उक्तः । **तस्यापी**ति । विचारकस्यापि । **पूर्वे**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **पूर्वप्रवृत्तानी**ति । **जीवने**ति । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'ति श्रुत्या । **लौकिके**तिभाष्यं विवृण्वन्ति **एवं लौकिके**ति । **पूर्व एवे**ति । अपूर्वयोगव्यवच्छेदकः । **सिध्यती**ति । पूर्वकर्मवदपूर्वकर्मणि विध्यभावान्न सिध्यति । **तस्यैवे**ति । गन्धर्वस्य । एवकारेण नान्यस्य । **वसिष्ठे**ति । गन्धर्वस्य । **पूर्वोक्ते**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतो यत्रे**ति । **स एवे**ति । हेतुसत्त्वे साध्यसत्त्वनियमादेवकारः । **न कोपी**ति । साधारण्यादिहेत्वाभासरूपोपि । शब्दादिसहानवस्थानलक्षणविरोधरूपो दोषः । **अत** इतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यत्र पुनरि**ति । गन्धर्वे । **उक्ते**ति । शब्दादिविरोधदोषात् । **पूर्वैवे**ति । कर्मरूपा । एवकारः उत्तरानुस्मृत्यादियोगव्यवच्छेदकः । तेनार्धा कर्मसम्पत्तिः । **नोत्तरे**ति । अनुस्मृतिशब्दविधिरूपा । नेत्येवमेवकारव्यवच्छेद्योत्तरा सम्पत्तिरुक्ता । तेनार्धसम्पत्तिरंशसंपत्तिः । अर्धसम्पत्तित्वेनार्धसम्पत्तिस्वीकारः । **अर्धमपी**ति । अपिनांशरूपं गौणार्धम् । **अर्धसत्ताया**मिति । गौणमुख्यार्धसत्तायाम् । **हेतुं** विशेषम् । स वान्यो वेत्युक्ते संशय एवकारघटितत्वे प्रत्यभिज्ञेत्याशयेन विवृण्वन्ति स्म **प्रस्तुते**[1] ति । प्रस्तुतं पूर्वसूत्र एक्यं हेतुचतुष्टयकं तस्य प्रतिषेधः नवेति द्वितीयकोट्युक्तः । तस्मिन् सति यः प्रसक्तोऽभावः तत्प्रतियोगिहेतुचतुष्टयकमैक्यम् । तदप्रतियोगी

१. प्रसक्तेत्यत्र प्रस्तुतेति रश्मिपाठः ।

वादर्थात् सन्देहोऽवशिष्यते । तस्मात् सन्देहान्मुग्धे अर्धप्रतिपत्तिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृते च स एवायं न वेति सन्देहे एकतरनिश्चयजनकप्रमाणानामभावात् सन्देह एवार्थान्निषेधाप्रतियोगित्वेनावशिष्यते । अतः स एव परिशेष इत्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । उक्तविधात् परिशेषरूपात्सन्देहान्मुग्धेऽर्धप्रतिपत्तिरर्धं ज्ञानं विचारकस्य, तस्मादेव पूर्वा संपत्तिः, न तु निश्चयात् । अतो मुग्धदृष्टान्तेन न सौषुप्तिकसिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । किञ्च, अत्र प्रतिपत्त्यादिपदमनुक्त्वा यत् संपत्तिपदमुक्तम्, तेन मुग्धे मूर्च्छितेऽर्धसंपत्तिः । यथा नाडीषु सतो नैकट्यात् दुःखाभावमात्ररूपार्धसंपत्तिः, तथेति बोध्यते । तेन कालीयदमनस्थले मूर्च्छितस्यार्धसंपत्त्या इन्द्रियाणां प्राणानां च पुनरागमनं यदुक्तम्, तदपि न विरुध्यत इति बोधितम् । अनुस्मृत्या च स एव जीव इत्यपि । अविचारस्तु जीवावस्थाभावत्वादेवेति च । एवमत्र प्रासङ्गिकपरिहारेण सुषुप्तेः प्रबुद्धः स एव, न त्वन्य इति निर्णीतम् ।

अन्ये तु । अस्मिन् सूत्रे मुसलाद्यभिघातजन्यां मूर्च्छां विचारयन्तो, 'जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्त'मिति तिस्रोऽवस्था बृहदारण्यके जीवस्योक्ताः, ताः पूर्वं विचारिताः, उत्क्रान्तिश्चतुर्थी, साग्रे विचारयिष्यते, इयं तु न जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्भवति, ज्ञानाभावात्, नापि सुषुप्तौ, निमित्तभेदादाकारभेदाच्च, नापि मरणे, प्राणोष्मणोरुपलम्भात्, अतः परिशेषादियं पञ्चमीत्याहुः ।

रश्मिः ।

स एव वा नवेति सन्देहः स परिशेष इत्यर्थः । **सन्देह** इति । प्रत्यभिज्ञाविषयविषयके सन्देहे द्वितीयकोटिसहिते । कोट्योरेकतरनिश्चये प्रमाणानां शब्दयोगिप्रत्यक्षानुमानानामभावात् । **सन्देह एवे**ति । एकतरयोगव्यवच्छेदकैवकारः । **स एवे**ति । सन्देहः । एवकारः पूर्ववत् । **अर्धं ज्ञान**मिति । सन्देहार्धं स एवेति ज्ञानम् । **तस्मादेव** अर्धज्ञानात् । **एवे**ति । कर्मयोगव्यवच्छेदकः । गौणत्वात् । किञ्च, नतु स एवेत्येकविषयकान्निश्चयात् । पूर्वोत्तरीयभावाभावात् । **अत** इति । आभ्यां सन्देहात् परिशेषरूपात् निश्चयाभावाच्चेत्यर्थः । **मुग्धे**ति । सुषुप्तिः स एवेत्यैक्यवती कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः सैवेयं दीपमालिकेतिवत् । अस्य सौषुप्तिकसिद्धान्तस्य । मुग्धदृष्टान्तेन सुषुप्तिः न स एवेत्यैक्यवती । परिशेषात् । मुग्धवदिति सत्प्रतिपक्षाद्भङ्गो नेत्यर्थः । **किञ्च, अत्रे**ति । सूत्रे । **तेने**ति । सत्स्मारकेण सम्पत्तिशब्देन । 'सता सौम्य तदा संपन्नो भवती'त्यत्र सत्सम्पत्तिरित्यत्र च सम्बन्धावधारणादेकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति सत्स्मारकत्वम् । हेतुचतुष्टये कर्मरूपार्धसम्पत्तिः स एवेत्यर्धसम्पत्तिः सन्देहे । मोक्षेऽर्धसम्पत्तिं दृष्टान्तेनाहुः **यथे**ति । **दुःखे**ति । 'दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मत'मिति मोक्षेऽर्धसम्पत्तिर्दुःखाभावरूपा । असौत्री नात्र दार्ष्टान्तिके सन्देग्धव्या । **मूर्च्छितस्ये**ति । नन्दादिषु यस्यकस्यचिन्मुग्धस्य त्रिविधार्धसम्पत्तिः । **यदुक्त**मिति । श्रीभागवते यदुक्तम् । नतु नन्दादीनां गर्गोपदिष्टानां कुतो न 'नारायणसमो गुणै'रित्यस्य विचारो मोहजनक इत्याशङ्क्याहुः **अविचार** इति । विचारस्य न जीवावस्थात्वम् । प्रकरणं तु जीवावस्थानामिति भावः । एवकारो मोहयोगव्यवच्छेदकः । **अत्रे**ति । सूत्रद्वये । प्रासङ्गिक आशङ्काविषयस्तस्य परिहारेण । **स एवे**ति । उक्तद्वितीयकोटिकः । **नत्वन्य** इति । प्रथमकोटिको नेत्यर्थः । **निमित्ते**ति । मूर्च्छाया मुशलाद्यभिघातो निमित्तम् । सुषुप्तौ तु तमः । 'न किञ्चिदवेदिष'मिति तमःकार्याज्ञानकथनात् । **इति** भेदात् । **उपे**ति । मूर्च्छायां

न तत्र प्राणायनविघातकृता मूर्च्छा विचार्यते । तस्याः प्राणधर्मत्वात् । यथा बाल्यं शरीरधर्मः । व्यर्थश्च विचारः । जीवावस्था एव हि विचार्यन्ते । केवलसाक्षिवादस्तु न ब्रह्मवादः । तस्मादेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसम्बन्धरहितस्तादृशजन्म-

भाष्यप्रकाशः ।

तत् दूषयन्ति **न तत्रे**त्यादि । तत्रावस्थासु इन्द्रियादिस्थानभूतगोलकाभिघातकृता मूर्च्छा तु न विचार्यते, तस्याः प्राणानां स्वस्थानपरित्यागेन जायमानतया प्राणधर्मत्वात्, अतो यथा बाल्यं शरीरधर्मो न विचार्यः, तथेयमपि । किञ्च, अयं व्यर्थो विचारः । यथा भवन्मते नाड्यः पुरीतद्वा सुषुप्तिस्थानमिति विज्ञानेन न किञ्चित्प्रयोजनम्, तथैतज्ज्ञानेनापि न किञ्चित् प्रयोजनम् ।

यत् पुनर्भामत्याम्, एतस्या अवस्थान्तरत्वे तत्प्रविलयाय यत्नान्तरमास्थेयमित्येतद्विचारप्रयोजनमुक्तम् । तदपि तदा युज्येत, यदि सूत्राणि संसारव्यवहाराय प्रवृत्तानि स्युः । आराज्ज्ञानोपयोगस्तु शरीरारोग्यस्याप्यस्तीति वयसः स्थापनमपि सूत्रे विचारयेत् । अतो न किञ्चिदेतत् ।

नच जीवस्य केवलं साक्षित्वात् सर्वा अप्यवस्थास्तदुपाधीनामेवेति प्राणावस्थारूपाया अस्या अपि विचारे को दोष इति वाच्यम् । यतः केवलसाक्षिवादो न ब्रह्मवादः । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्र सम्यङ्‌निवारितत्वात् । अतोऽस्या जीवावस्थात्वाभावाद्वृथैवैतद्विचार इत्यस्य सूत्रस्य सुषुप्त्यधिकरणशेषत्वमेव युक्तमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यैस्तु केवलसाक्षिवादेऽन्यद्दूषणमुक्तम् । येषामीश्वर एव साक्षात् संसारीति दर्शनम्, तेषां न पूर्वपक्षोऽवकल्पते, न सिद्धान्त इति । तथाच 'स एव त्वि'ति सूत्रवैयर्थ्यापात इति तेषामाशयः ।

सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । यस्मादस्मिन्नधिकरणे यः सुषुप्तो भवति, स एव प्रबुध्यत इति सिद्धम्, पूर्वाधिकरणे च स्वप्नादेर्मिथ्यात्वम्, पूर्वपादे च योग्यशरीरावाप्तिप्रकारः सिद्धः, तस्मादेक एवेत्यादिना यदुक्तम्, तत् सिद्धमित्यर्थः ।

भिक्षुस्तु । एतां मूर्च्छा सुषुप्तिविशेषत्वेनाङ्गीकृत्य, मुग्धे अस्पष्टज्ञाने पुरुषे अर्धसंपत्तिरूपा

रश्मिः ।

तथा । **न तत्रेत्यादी**ति । **नत्वत्रे**त्यपि क्वचिद्भाष्यपुस्तके पाठः । **तस्या** इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तस्या** इत्यादि । मूर्च्छायाः प्राणपरित्यागेनेत्याद्यग्रे स्पष्टम् । **यथे**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतो यथे**ति **व्यर्थ** इतिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **किञ्चेति** । **इत्येत**दिति । इत्येतज्ज्ञानं विचारप्रयोजनम् । **आरा**दिति । संसारव्यवहाराय प्रवृत्तानीत्यङ्गीकार **आराज्ज्ञानोपयोगः** दूरज्ञानोपयोगः । **शरीरे**ति । वयसः स्थापनस्य । अतो न किञ्चिदेतत् । किन्तु जीवावस्था एव विचार्यन्त इति । एवकारेण प्राणधर्मयोगव्यवच्छेदः क्रियते । **केवले**ति भाष्यं विवरीतुमाहुः **नचे**ति । **एवे**ति । साक्षियोगव्यवच्छेदकः । विवृण्वन्तिस्म **यतः केवले**ति । **सुषुप्त्यधी**ति । तव मते तथा । **एवे**ति । अवस्थात्रयप्रसिद्ध्या तुरीयाकाङ्क्षायां चतुर्थीति, नतु पञ्चमीत्येवकारः । **ईश्वर एवे**ति । अवधारणविषय ईश्वरः । **साक्षा**दिति भिन्नजीवः, न संसारी । **न पूर्वपक्ष** इति । स एवान्यो वा प्रतिबुध्यत इत्यनियमरूपः पूर्वपक्षो न, तथा स एवेति नियमरूपसिद्धान्तो न । पूर्वपक्षस्यान्यो वेति भेदघटितत्वात् । सिद्धान्ते स एवेत्यत्र भेदघटितान्ययोगव्यवच्छेदकैवकारघटितत्वादवकल्पत इत्यर्थः । **तथाचे**ति । स एवेतिसूत्रविषये भास्करभाष्ये च । **तेषा**मिति । भास्कराचार्याणाम् । **एक एवे**ति । भाष्येण । **भिक्षु**रिति । भगवान् भिक्षुः । **अर्धसंपत्तिरूपे**ति । सुखमहमस्वा'समित्यर्धसम्पत्तिरूपा इयमेव अस्पष्टज्ञानम् ।

युक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति सिद्धम् ॥ १० ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे तृतीयमतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः।

सुषुप्तिर्भवति, यथा संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन योगो द्विविधो भवति, तथा सुषुप्तिरपीति। इमां च ब्रह्मण्यर्धसंपत्तिरूपां सुषुप्तिमधिकृत्य, 'आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः' 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत् प्रकाशत' इत्यादिश्रुतयः प्रवृत्ता इत्याह।

तन्न। श्रुतीनां या प्रवृत्तिः, सा नाडीषु सुषुप्तिमादायाप्युपपद्यमाना न मोहावस्थामपेक्षत इति न श्रुतिभ्यस्तत्रान्तर्भावः शक्यवचनः। सुखदुःखमोहानुस्मृतीनां रोमहर्षवेपथुवैकृत्यादीनां च दर्शनेन सुषुप्तेः सकाशाद्भेदस्य स्वयमेवाङ्गीकारात् तस्याः सुषुप्तावन्तर्भावेपि हेत्वभावः। नचायोगिनां जीवद्दशायां बृहदारण्यकेऽवस्थात्रयस्यैवोक्तत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्वैलक्षण्ये परिशेषात् सुषुप्तावन्तर्भाव इति युक्तम्। परिशेषस्य मरणार्धसंपत्तावपि तौल्यात्। नच पुनरुत्थानान्न मरणेऽन्तर्भाव इति वाच्यम्। नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानामपि पुनरुत्थानात्। षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुसुतस्य पुराणान्तरेषु सावित्री-पत्युः सत्यवतश्च पुनरुत्थानकथनाच्च।

अतो मरणं सर्वप्राणदेहसंबन्धोपरतिः, मूर्च्छा तु सूक्ष्मप्राणदेहसंबन्धावस्थितिरिति रामानुजाचार्योक्तमेवात्र युक्तम्। परमेतद्विचारस्यात्र प्रयोजनं तैरपि नोक्तम्।

माध्वास्तु भिक्षुवदेवाङ्गीकुर्वन्ति ॥ १० ॥ इति तृतीयमतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

रश्मिः।

सम्प्रज्ञातेति। सबीजनिर्बीजसमाधिः। 'परो हि योगो मनसः समाधि'रिति वाक्यात्। तत्र शब्दार्थ-ज्ञानविकल्पे संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः। **तत्रे**ति। समापत्त्योर्मध्ये। स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवा-र्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्केति तयोर्लक्षणे। **इमामि**ति। सम्प्रज्ञातसमाधिवदस्पष्टज्ञानरूपाम्। **आन-न्दभुगि**ति। सुखमहमस्वाप्समित्यर्थे सुखत्वेनानन्दभुक् मनोबुद्धिचेतस्सु सुषुप्तिश्चेतोमुखः चेतउपाया चेतःकरणा। प्राज्ञस्तु सुषुप्तिसाक्षी। **यदि**ति। यदव्ययं प्रकाशते। अत्र यदव्ययं प्राज्ञः। **इत्यादी**ति। आदिना 'यत्र न कंचन कामं कामयते न स्वप्नं पश्यती'ति। वितण्डां वारयन्ति स्म **न मोहे**ति। मूर्च्छावस्थां नापेक्षते। **तत्रान्त**रिति। अवस्थात्रये मूर्च्छान्तर्भावः। **रोमे**ति। आदिना स्नेहः। **स्वयमि**ति। भगवता भिक्षुणैव। नान्येन युक्तिं सहपक्षकेण। **तस्या** मूर्च्छायाः। **एवे**ति। अन्याव-स्थाव्यवच्छेदकः। **मूर्च्छा** सुषुप्त्यन्तर्भूता। अवस्थात्रयबोधकबृहदारण्यकात्। जाग्रत्स्वप्नवैलक्षण्यप-रिशेषवत् इत्यनुमानमाहुः **नचायोगिना**मिति। अयं हेतुः हेतुतावच्छेदकलाघवे उक्तो हेतुः। **परिशेषा**दिति। शङ्कराचार्यजाग्रत्स्वप्नवदिति स्फुटम्। अतः सन्देहात् सुषुप्तौ स्वप्नवजाग्रतोप्यन्त-र्भावः। अयं दृष्टान्तः। **सुषुप्ता**वित्यादिसाध्यम्। स्मरणादिति सौत्रात्स्मरणात्प्रमाणात् संशयार्ध-सम्पत्तावपि। **तौल्या**दिति। एककोटिकस्य। एवं कृते मूर्च्छाया मरणेन्तर्भावः वैद्यके प्रसिद्धः। 'मूर्च्छायां चतस्रो गुटिकाः संजीविन्या देया' इति। जीवनसंभावनाकर्त्री संजीवनीति। तत्र शङ्कते **न चे**ति। **यमे**ति। नृगाजामिलप्रभृतीनाम्। **पुनरुत्थाने**ति। मृतस्य। **एवात्रे**ति। मूर्च्छाविषये-ऽन्ययोगव्यवच्छेदः क्रियते। रामानुजाचार्यवचनात्। तद्युक्तम्। **एवे**ति। अन्यप्रकारयोगव्यव-च्छेदकः॥ १० ॥ **इति तृतीयमतः प्रबोध इत्यधिकरणम्** ॥ ३ ॥

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ (३. २. ४.)

इदानीं विषयनिर्धारार्थं ब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रथममन्योन्यविरुद्ध-वाक्यानां निर्णयः क्रियते । तदर्थमेतावत् सिद्धम् । समन्वयाविरोधाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति । तत्र यथा कार्यविरोधः परिहृतः, एवं ब्रह्मधर्मविरोधोपि परिहरणीयः । अन्यथा अबोधकता स्यात् । तत्र स्वगतधर्माणामविरुद्धानामग्रिम-पादे विचारः । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः क्रियते ।

भाष्यप्रकाशः ।

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥११॥ प्रस्तूयमानस्य ग्रन्थस्य सङ्गतिं वदन्तः प्रयोजनमाहुः **इदानीमित्यादि** । ज्ञानाधिकारिविचारोत्तरं ज्ञानविषयनिर्धारो युक्त इति तदर्थ-मवसरसङ्गत्या ब्रह्मणो विवक्षितज्ञानविषयस्य स्वरूपं पादशेषेणाग्रिमपादेन च विचार्यत इत्यर्थः । एतेन विचारेणोपनिषदां ब्रह्मबोधकताप्रकारो ज्ञातो भविष्यतीति तदर्थोऽयं विचार इति बोधितम् । नन्वस्मिन्नधिकरणे वाक्यविचारो दृश्यते, न तु स्वरूपस्येत्याशङ्क्य एतदधिकरणप्रयोजनमाहुः **तत्र प्रथममित्यादि** । **प्रथममिति** । स्वरूपविचारात् पूर्वम् । ननु ब्रह्मस्वरूपनिर्णयः प्रथमाध्याये कृतः, विरुद्धवाक्यनिर्णयश्च द्वितीयाध्याय इति किं पुनस्तन्निर्धारणादिनेत्यत आहुः **तदर्थ-मित्यादि** । **तदर्थमिति** । स्वरूपनिर्धारार्थम् । तथाच कार्यमन्यस्य न भवति, किन्तु सर्वं ब्रह्मण एव कार्यमिति तत्र निर्धारात् सर्वत्र वेदान्तेष्वेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्येतावत् सिद्धम् । द्वितीयोक्तो विरोधपरिहारोपि तद्विषयनिर्धारार्थत्वेनैव फलितः, न तु ब्रह्मस्वरूपनिर्धारार्थत्वेन, ब्रह्मधर्मविरोधस्यापरिहृतत्वात् । अतस्तत्र यथा कार्ये अन्यजन्यत्वकृतो विरोधः कारणैक्य-निर्धारार्थं परिहृतः, एवं कारणभूतब्रह्मस्वरूपनिर्धारार्थं ब्रह्मधर्मविरोधोपि परिहरणीयः । अन्यथा सधर्मकं निर्धर्मकं वा, जीववत् सदोषं वा, यावद्दोषरहितं वेत्यादिसन्देहानपायादबोधकता वाक्यानां स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदं निर्धारणमित्यर्थः ।

एवं विचारावश्यकत्वं प्रतिपाद्य तत्रावान्तरविषयं विभजन्ते **तत्र स्वगतेत्यादि** । **अविरुद्धानामिति** । परस्परविरुद्धत्वेपि भगवदीयत्वेन प्रतीततया स्वरूपाविरुद्धानाम् ।

रश्मिः ।

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ अवसरेति । समन्वयेऽविरोधेन स्थिरीकृते विषयनिर्धारः प्रसङ्गसङ्गत्या युक्तः, परन्तु अनधिकारिहृदये न स्फुरतीति प्रतिबन्धकीभूताधि-कारिचिन्तानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसर उक्तः । आवृत्तौ गौरवमित्यवसरसङ्गत्या । **विव-क्षितेति** । परम्परासम्बद्धधर्मिसाक्षात्सम्बद्धधर्मिविषयकज्ञानविषयस्य । **ब्रह्मण एवेति** । एवकारेण सांख्यादिस्मृत्युपष्टब्धप्रधानादिव्यवच्छेदः । **तत्रेति** । प्रथमद्वितीयाध्याययोः । **तत्र यथेति** भाष्यं विवरीतुमाहुः **द्वितीयोक्त इति** । **तद्विषयेति** । वाक्यविषयनिर्धारार्थत्वेन । **एवेति** । ब्रह्मस्वरूपनि-र्धारार्थत्वव्यवच्छेदकः । **ब्रह्मधर्मेति** । द्वितीयाध्याये तथा । विवृण्वन्ति स्म **अतस्तत्रेति** । तत्र द्विती-याध्याये ब्रह्मणि ब्रह्मत्वेन सहावस्थानलक्षणो हि कार्यस्य विरोधः ब्रह्मरूपकारणैक्यनिर्धारार्थं प्रधानादि-कारणवादनिरासेन परिहृतः । एवमितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **एवं कारणेति** । **ब्रह्मधर्मेति** । रूपमरूपं चेति ब्रह्मधर्मयोर्विरोधः सहानवस्थानलक्षणः । **अन्यथेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अन्यथेति** । **इत्या-दीति** । आदिना रूपमरूपं चेति सन्देहः तेषामनपायात् । तत्तद्धर्मप्रकारकबोधकता तत्प्रतियोगिता-

तत्र क्वचिज्जडजीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते, क्वचिन्निषिध्यन्ते। यथा 'सर्वकर्मा सर्वकामः'।

नचैते जीवधर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम्। उच्चावचकर्मणां कामानां च जीवगतत्वप्रतीतेः। 'नेतरोऽनुपपत्ते'रिति सर्वत्र वैलक्षण्यस्योक्तत्वात्। कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात्। नच कारणधर्मा एव सर्वे कार्ये अंशे वा प्रतीयन्त इति वाच्यम्। 'अस्थूलमनण्वि'त्यादिवाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात्।

अत्र केचिदविरोधमेवमाहुः। सर्वत्र कारणत्वात् भगवानस्ति। ततश्च अस्थूले अस्थूलः, अनणावनणुः, उच्चावचकर्तर्युच्चावचकर्ता, उच्चावचकामे उच्चावचकामः, पृथिव्यां सर्वगन्धः, जलादावगन्धः। एवं रसादिषु। एवं स्थानतः परस्योभयलिङ्गमुपपद्यते।

भाष्यप्रकाशः।

एवं विषयं विभज्य प्रस्तुताधिकरणविषयादिकमाहुः तत्र क्वचिदित्यादि, निषिध्यन्त इति। अस्थूलादिवाक्येषु निषिध्यन्ते। तथाच विरुद्धवाक्यद्वयदर्शनात् संशयः। किमुभयलिङ्गं ब्रह्म, अन्यतरलिङ्गं वेति।

पूर्वपक्षमाहुः नचेत्यादि। प्रकरणावरुद्धत्वान्नेति न वाच्यमित्यर्थः। तत्र हेतुः उच्चावचेत्यादि। प्रतीतेरिति। प्रत्यक्षादेव प्रतीयमानत्वात्। नच श्रुत्यपेक्षया लौकिकप्रमाणस्य निर्बलत्वात् तस्य भ्रान्तत्वमिति वाच्यम्। 'नेतरोऽनुपपत्ते'रित्यादिसूत्रेषु सर्वत्र जीववैलक्षण्यस्योक्तत्वात् सर्वकामत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वे जीवब्रह्मसालक्षण्यापत्त्या शास्त्रस्यापि विरोधात्। कार्यकारणव्यवहारभङ्गापत्त्या कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात्। शेषं स्फुटम्। तथाच धर्मविधेरुपासनार्थतयोपचारादपि नेतुं शक्यत्वान्निषेधस्य तु प्रयोजनान्तरशून्यतया स्वरूपबोधनमात्रफलकत्वेनान्यथा नेतुमशक्यत्वान्निर्विशेषलिङ्गमेव प्रतिपत्तव्यमिति प्राप्तम्।

तत्र सूत्रं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि।

रश्मिः।

काभावो वाक्यानां स्यादित्यर्थः। प्रकरणेति। ब्रह्मप्रकरणावरुद्धत्वात्। एवेति। अनुमानयोगव्यवच्छेदकः। न चेतिभाष्यं विवरीतुमाहुः नच श्रुतीति। तस्येति। अंशांशिनोरभेदे सति वैलक्षण्यस्य अप्रत्येतुः। विवृण्वन्ति स्म नेतरेति। आनन्दमयाधिकरणे व्याकृतानि। सर्वत्रेति। जीवे जडे च। शास्त्रस्येति। 'नेतरोऽनुपपत्ते'रित्यादेः। कार्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म कार्येति। कार्यविशेषेति। सर्वकर्मसर्वकामादीनाम्। पूर्णत्वेन तत्राभावात्, ननु कार्यत्वादीनाम्। 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति प्राकट्यरूपामुत्पत्तिमादायांशतस्तेषां सत्त्वात्। स्फुटमिति। एवेति। नैयायिकप्रवादादेवकारः। अंश इति। 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे जीवाः सर्व आत्मान' इति पृथगुपदेशात्। प्रापञ्चिकेति। नञः पर्युदासार्थत्वात्तथा। एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः। पर्युदासः सदृग्ग्राही। अस्य पूर्वपक्षत्वं स्फुटयन्ति स्म तथाच धर्मेति। धर्मविधेरिति। 'सर्वकर्मा सर्वकाम' इति भाष्योक्तोभयकोडीकारेण यो धर्मविधिः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति धर्मैकदेशधर्मविधेः। 'धर्मं चरे'ति विधेर्वा। सर्वकर्मत्वेन सर्वकामत्वेन ब्रह्मोपासनार्थतया सामान्यविशेषभावसम्बन्धरूपोपचाराच्छक्यसम्बन्धात्। शक्यसम्बन्धो लक्षणा। एवेति। आरोपापवादसङ्गतिसत्त्वादेवकारः। तत्रेति।

अथवा। कारण एव रूपमरूपं चावच्छेदभेदेन अचिन्त्यसामर्थ्याद्वा। अन्यथा असतः सज्जननप्रसङ्ग इति अपिना संगृहीत इति।

एतदुभयमपि न। कुतः। सर्वत्र हि। सर्वत्रैतादृशं रूपं भगवत उपदिश्यते। हि युक्तोऽयमर्थः। भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हि एतानि वाक्यानि,

---

भाष्यप्रकाशः।

केचित् ब्रह्मवादैकदेशिन ऋषयो वक्ष्यमाणरीत्योभयलिङ्गाविरोधं व्युत्पादयन्ति। 'यतो वा इमानि' 'सदेव सौम्ये'त्यादिभिर्भगवत उपादानत्वस्य सिद्धत्वात् सर्वत्रोपादेये कार्ये भगवानस्तीत्यविवादम्। ततश्च यथा पार्थिवकारणभूता पृथिवी घटपटस्तम्भादिषु कार्येषु निमित्तवशात् तत्तद्रूपतां धत्ते, तथा भगवानप्यस्थूलादिषु द्रव्येषु, रसादिषु च गुणेषु, तत्तद्रूपतां धत्ते इत्येवं स्थानधर्मरूपं तत्तल्लिङ्गं परस्मिन् भासत इति परस्योभयलिङ्गमुपपद्यत इत्येकं मतम्।

अथवेत्यादिनोक्तं द्वितीयं मतम्। **अवच्छेदभेदेने**ति। अवच्छिद्यत इत्यवच्छेदः प्रदेशस्तेन। तत्र युक्तिस्त्वचिन्त्यसामर्थ्यम्। भाष्ये वाशब्दो वाक्यालङ्कारे। पूर्वोक्तरीत्यान्यथाङ्गीकारे तु स्थानस्य कार्यत्वात् स स धर्मस्तत्र तत्र स्थाने कुत आगत इति विमर्शे कारणस्य तद्धर्मवत्ताभावेन कार्ये तस्यासतः सत्ता स्यात्। तस्मात् तद्विहायैवं तत्तदवच्छेदभेदेनाचिन्त्यसामर्थ्यादुभयलिङ्गत्वमुपपादनीयमिति। तदिदमपिना संगृहीतम्।

एवं स्थानतोपीतिपदद्वयेन तदुभयमनुवदन्निषेधति **ने**त्यनेन। तत्र हेतुः **सर्वत्रे**ति। तं व्याकुर्वन्ति **सर्वत्रे**त्यादि। ननु तत्तद्वाक्येषु तत्तल्लिङ्गताया एव श्रवणात् सर्वत्रैतादृशरूपोपदेशस्य चाश्रवणात् कथं युक्तत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्व्याकुर्वन्ति **भगवदि**त्यादि। **एतानी**ति। सर्वकर्मत्वास्थूलत्वादिबोधकानि।

तथाहि। सर्वकर्मत्वादिवाक्यं तावत्, 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुष' इति क्रतूपदेशं प्रकृत्य शाण्डिल्यविद्यायाम्, 'एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्य संभवितास्मी'त्युपसंहारे

रश्मिः।

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति **अस्ती**ति। कार्यरूपतया तदाधेयतया च। तेन 'तद्रूपं तत्र च स्थितं साकारव्यापकत्वाच्चे'त्युक्तेषु द्वयं द्रव्ये, साकारव्यापकं तु गुणे द्रव्येपीत्याशयेनाहुः **अस्थूलादि**ष्विति। अस्थूलादिषु स्थानेषु रसादिषु च स्थानेषु। **अथवे**त्या**दि**नेति। पूर्वत्र कारणरूपस्य ब्रह्मणः कार्यस्थानत उभयलिङ्गमुक्तम्। अधुना कारणस्थानत उभयलिङ्गमाहुः **अथवे**ति। एवकारेण कार्यरूपव्यवच्छेदः। रूपं मूर्तं अरूपममूर्तम्। मूर्तामूर्तब्राह्मणेन। अन्यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अन्यथे**ति। अस्मात्प्रकारादन्यप्रकारस्य। **अन्यथे**त्यस्मात्पष्ठ्या लुक्। **तद्विहाये**ति। पूर्वपक्षं विहाय। **अवे**ति। पृथिवीदेशेन रूपं वायुदेशेनारूपमिति देशभेदरूपावच्छेदभेदेन। **पदद्वयेने**ति। नन्वेकमपि न पदं 'अव्ययादाप्सुप' इति 'सुब्लुकि लुकालुप्तत्वे नलुमताङ्गस्ये'त्यस्य प्राप्त्या कथं 'सुप्तिङन्त'मित्यनेन पदत्वमिति चेत्। न। शब्दलक्षकत्वाद्भ्रान्तेर्जीवधर्मत्वात्। **तदुभय**मिति। पक्षद्वयम्। एतेनैतदुभयमिति भाष्यं विवृतम्। **तत्तल्लिङ्गताया** इति। 'सर्वकर्मा सर्वकाम' इत्यादिषु सर्वकर्मत्वादिना तत्तज्जीवादिषु तत्तच्छब्दस्य सामर्थ्यं शक्त्यादि तस्य समूहस्यैव श्रावणात्। एवकारः शक्त्याद्यर्थव्यवच्छेदकः। अर्थपदशक्त्यादिज्ञानानन्तरं गुरूपदेशादिसहकारणसाध्यत्वात्। तत्तल्लिङ्गसमूहस्तत्तल्लिङ्गता तस्या इत्यर्थः। शब्दरूपमङ्गीकृत्य यत्किञ्चिच्छाब्दं वाङ्गीकृत्याह **सर्वत्रे**ति। **युक्तत्व**मिति। भगवदुपदेशरू-

न त्वनुवादकानि । वैयर्थ्यापत्तेः ।

अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' 'भक्त्या माम-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्क्रतुविषयं ब्रह्मैव बोधयति । क्रतुश्चात्र नोपासना । शब्दान्तरात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्तु मननम् । एवमन्यान्यपि वाक्यानि 'अणोरणीया'नित्यादीनि जीवव्यतिरिक्तमात्मानं विषयीकुर्वन्तीत्यस्थूलादिवाक्यवत् प्रमाणान्तरानवगतभगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि, न त्वनुवादकानि । यदि हि तेषां स्थानगतधर्मानुवादकत्वं स्यात्, तदा तैर्ब्रह्मज्ञानाभावात् तेषां वैयर्थ्यमेव स्यात् । न ह्यौपाधिकानां धर्माणां तद्वत्तया ब्रह्मणो वा ज्ञानं मुक्त्यर्थमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति दर्शनान्तरीयज्ञानादपि सा स्यात् । ततश्च शास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । नापि यथाकथञ्चिच्छाखाचन्द्रन्यायेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम् । तथा सति परस्परविरुद्धान् धर्मान्न बोधयेयुः । प्रतिपत्तिजननप्रतिबन्धकत्वात् । किञ्च । अस्मिन् वाक्येऽनुवादकत्वं संभवत्यपि न । 'ज्यायानाकाशा'दित्युक्तेः । न हि लोके आकाशाज्ज्यायः किञ्चिदस्ति स्थानम्, येन तद्वशाद्ब्रह्मणि तदनूद्येत । दिक्कालात्मनां तत्समत्वात् । एवं सांख्यादिदृष्ट्या प्रकृत्यादिग्रहणेपि ततो नान्यस्य ज्यायस्त्वम् । ज्यायस्त्वं चात्र परिमाणादेव विवक्षितं ज्ञायते । अग्रे 'अणीयान् व्रीहे'रिति श्रावणात् । अतस्तत्प्रतिपादकत्वमेवात्र मन्तव्यम् । तथा सर्वकर्मत्वादिप्रतिपादकत्वमपि, निरङ्कुशानां तेषामन्यत्राभावादिति । तस्मान्नात्र स्थानप्रयुक्तानुवादकत्वम् ।

एवं द्वितीयेपि मते, सामर्थ्यस्याचिन्त्यतया तस्याज्ञानात् तद्वतो ब्रह्मणोप्यज्ञानापत्तिः ।

रश्मिः ।

पार्थस्य युक्तत्वम् । **तद्ब्रे**ति । **ब्रह्मैवे**ति । अन्तर्हृदय इति लिङ्गादेवकारः । **तद्वैयर्थ्ये**ति । शब्दान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । **विषयी**ति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन विषयीकुर्वन्ति । अनधिगतार्थगन्तृत्वप्रमाणादन्यत् प्रमाणं प्रमाणान्तरं तदनवगतं यद्ब्रह्मस्वरूपं विरुद्धधर्माश्रयं तस्य प्रतिपादकानि । हेतुभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **यदि ही**त्यादि । **ब्रह्मे**ति । किन्तु स्थानगतधर्मज्ञानात् । तेषां ब्रह्मज्ञानांशे वैयर्थ्यम् । **एवे**ति । अवैयर्थ्ययोगव्यवच्छेदकः । **नही**ति । उपाधिः अस्थूलादिः स्थानं अस्थूलादेः । पृथिवीस्थानं सर्वगन्धस्य । जलादिस्थानमगन्धस्य । तादृशधर्माणामौपाधिकानाम् । तादृशधर्मवत्तया तादृशास्थूलाद्यौपाधिकस्थूलादिमत्तया पृथिव्याद्यौपाधिकसर्वगन्धादिमत्तया वा ब्रह्मणो वा ज्ञानम् । **दर्शने**ति । मायावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः इति ज्ञानात् । सांख्यदर्शनेऽसङ्गोपाधिकासङ्गपुरुषज्ञानात् । **शास्त्रे**ति । अविरोधाध्यायसहकृतोक्तोपपादकवेदान्तशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । **यथाकथ**मिति । औपाधिकेनापि प्रकारेण । अस्यां स्थूलायां शाखायां चन्द्र इति न्यायेन । शाखाद्यग्रारं चन्द्राद्यग्रारं प्रत्युक्तिः सूक्ष्मप्रतिपत्त्यर्था । **प्रतिपत्ती**ति । नच विरुद्धधर्माश्रयत्वेन प्रतिपत्तिः । अन्यैरनङ्गीकारात् । **तद्वशा**दिति । स्थानवशात् । **तदनूद्ये**तेति । तदित्यव्ययम् । स्थानगतधर्मः । ननु नास्ति चेत्कथमाकाशाज्ज्यायस्त्वेन स्थानं प्रतिपत्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः **दिक्काले**ति । प्रसिद्धं नैयायिकमते । दिशं प्रस्तुत्य सा चैका विभ्वी नित्या चेति, तथा कालं प्रस्तुत्य स चैको विभुर्नित्यश्चेति । तथात्मानं प्रस्तुत्य स चैको विभुर्नित्यश्चेति । शब्दगुणकमाकाशमित्याकाशात् ज्यायस्त्वम् । नैयायिकमते । सिद्धान्ते तु अचिन्त्यशक्तिमत्त्वादाकाशाज्ज्यायःशब्दप्रवृत्तिः । **तत** इति । प्रकृत्यादेः । **एवे**ति । ब्रह्मत्वादियोगव्यवच्छेदकः । **अणीयान्**निति । अत्राणुपरिमाणम् । अतिशये ईयसुन् । **तत्प्रती**ति । ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । एवकारेणानुवादकत्वयोगव्यवच्छेदः । **अपी**ति । ब्रह्मणि मन्तव्यमित्यन्वयः । **तेषा**मिति । सर्वकर्मत्वसर्वकामत्वादीनाम् । **नात्रे**ति । अत्र श्रुतिषु स्थानमस्थूलादि प्रयोजकं तत्प्रयुक्तं तद्गतधर्मानुवादकत्वं न

भिजानाति यावान् यश्चास्मि यादृशः, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति ज्ञानानन्तरमेव सायुज्यप्राप्तेः । नच 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः, अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता'मिति वाच्यम् । शास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । अयं च विरोधः परिहरणीयः । सर्वे हि विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते । नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरोधः । अनुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । न च भगवति भेदोऽस्ति । प्रत्यारम्भ'मेकमेवा-

भाष्यप्रकाशः ।

ततश्च 'तमेवे'त्यादिश्रुत्युक्तसाधनाभावान्मोक्षस्याप्यप्राप्त्यापत्तिः । भक्त्याभिज्ञानादेरपि बाधापत्तिः स्यात् । नच 'यस्यामत'मित्यादावमतस्य मतत्वश्रावणादचिन्त्यत्वेनामतत्वेपि सुखेन ज्ञानोदयसंभव इति वाच्यम् । तथा सति विचारशून्यानामपि ज्ञानसंभवेन विचारशास्त्रस्य वेदान्तरूपशास्त्रस्य वानारम्भप्रसङ्गात् । किञ्च । एतद्वाक्योक्तममततायां मतत्वं तदा बुद्धिगोचरीभवेत्, यदास्य बोधनप्रकारोवगम्येत, स एव तु नावगम्यते । वदतो व्याघातात् । अतोयमपि विरोधः परिहरणीयः । यतः सर्वे विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते । अतो यावदस्य बोधनप्रकारो न व्युत्पादितः, तावत्पर्यन्तमबोधकत्वान्नानेन ज्ञानं वक्तुं शक्यम् । किञ्च । नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरोधो युज्यते । तादृशत्वस्य पृथिव्यादौ दर्शनात् वाक्यस्य लोकसिद्धानुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । नच पृथिव्यादीनां सांशत्वादंशभेदेन तथात्वम्, भगवतस्तु निरंशत्वात् प्रदेशभेदेनोपगम्यत इत्यनुवादकत्वाभावान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यदि भगवति स्वगतभेदो भवेत्, तरौ पत्रपुष्पादीनामिव, तदैवमुपगन्तुं शक्येत । स तु नास्ति । प्रत्यारम्भं यत्र यत्र ब्रह्म निरूपणमारभ्यते, तत्र तत्र 'एकमेवाद्वितीय'मिति वचनात् । यदि सर्वत्रैकरूपता न स्यात्, तदा प्रत्यारम्भं तथा कथन-

रश्मिः ।

किन्तु ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । अचिन्त्यत्व इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवं द्वितीय इति । तमेवेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततश्चेति । बाधेति । ज्ञानाभावेऽभिज्ञानबाधः । अभित इत्यस्य ज्ञानधर्मत्वात् ।

भाष्ये ज्ञानानन्तरमिति 'विदित्वे'ति क्त्वान्तार्थः । क्रमादेवकारः । अन्यथा 'अतिमृत्युमेति विदित्वे'त्यपि वदेत् । नचेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म नचेति । शास्त्रेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा सतीति । विचारेति । मतपदोक्तं मननं विचारस्तच्छून्यानाम् । अयं चेति भाष्यं विवरीतुमाहुः किञ्च एतदिति । वाक्योक्तेति । ममेदं मतमिति ममतायां श्रुतिनिष्ठायाम् । अवगम्येतेति । अधोक्षजत्वातिरिक्तप्रकारः सर्वेषामाचार्याणां नूतनमार्गप्रवर्तकत्वात्तन्मध्ये कस्यचिन्मार्गत्वेन ज्ञायेत सर्वैः । वदत इति । मतममतमितिवदतो व्याघातः 'मम माता व-्ध्ये'ति वाक्यवत् । विवृण्वन्ति स्म अतोयमपीति । यतो हीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यत इति । अत्रेति पूर्वपादे । उत्तरत्र च पादे । अस्येति विरोधस्य । बोधनप्रकारो विरुद्धसर्वधर्माधारत्वलक्षणः । विरोध्यस्य ज्ञानावरोधकत्वात् । नापीतिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म किञ्चेति । तत्तदुपादानेति । यथोद्भूतगन्धोपादानपृथिवीभूतप्रदेशरूपविशेषेण पाषाणभूतप्रदेशेन चाविरोधो गन्धतदभावयोः । वैयर्थ्येति । लोकेऽनधिगतार्थगन्तृत्वाभावेनाप्रामाण्यात्तथा । न चेतिभाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति । विवृण्वन्ति स्म भगवत इति । इत्यन्विति । इति उक्तप्रकारेण लोकेंऽशभेदात्तदननुवादमादाय प्रमाणलक्षणोपपत्तेरनुवादकत्वाभावादित्यर्थः । स्वगतेति । गीताष्टादशाध्यायोक्तसात्त्विकज्ञाननष्टस्वगतभदो भवेत् । प्रत्यारम्भमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रत्या-

१. अमततायामित्यत्र ममतायामिति पाठो रश्मौ । २. सर्वे हीत्यत्र यतो हीति रश्मौ पाठः स्यात् ।

द्वितीय'मिति वचनात् । अल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । श्रुत्यविरोधार्थमेव हि प्रवृत्तेः । तस्मान्न मतान्तरानुसारेण जडजीवधर्माणां सत्त्वासत्त्वे परिहर्तुं शक्ये ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य परिहरति । न भवदुक्तो विरोधः सम्भवति । भेदात् । कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गीकारात् । प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नम् । प्रपञ्चधर्मवत् ब्रह्म भिन्नम् । तथा अज्ञातं ज्ञातं च । एकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इति चेत् । न । प्रत्येकमतद्वचनात् । अभेदवचनात् । 'इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वि'ति ब्राह्मणे 'अयमेव स योऽय'मिति सर्वत्राभेदवचनात्, कार्यकारणरूप-

भाष्यप्रकाशः ।

मनर्थकमेव स्यात् । अतोऽल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । नच सोऽल्पत्वान्न दुष्ट इति युक्तम् । श्रुत्यविरोधार्थमेव भगवतो व्यासस्य प्रवृत्तेः । तस्मान्न मतान्तरोक्तरीत्या जडजीवधर्माणां सत्त्वासत्त्वरूपस्योभयलिङ्गविरोधस्य परिहारसिद्धिरित्यर्थः ।

विद्वन्मण्डने तु प्रकरणसिद्धार्थविचारेणैतस्य सिद्धान्तसूत्रत्वमेव सेत्स्यतीत्याशयेन वक्ष्यमाणरीत्यैतदधिकं व्याख्यातम् । सोपाधिकं ब्रह्म सविशेषश्रुतिविषयः, निरुपाधिकं तन्निर्विशेषश्रुतेरित्यपि मतमर्थान्निरस्तम् । विशेषाणामौपाधिकत्वे ब्रह्मणस्तत्स्वभावत्वाभावेन तन्निरूपकश्रुतीनामब्रह्मनिरूपकत्वापत्तेरिति ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति प्रकारान्तरेणेत्यादि । अत्र सूत्रे उभयलिङ्गमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, तदाहुः न भवदुक्त इत्यादि । उभयलिङ्गपदेन भवता उक्तो विरोधो न सम्भवतीत्यर्थः । भेदादिति विवृण्वन्ति कारणेत्यादि । सर्वत्रेति । लोके वेदे च । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति इयमित्यादि । सर्वत्राभेदवचनादिति । सर्ववाक्येष्वभेदवचनात् । अभेदवचनस्यैव व्याख्यानं कार्यकारणेत्यादि । मधुब्राह्मणस्थाः कार्यादयस्त्वेवं बोध्याः । तथाहि । 'इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव

रश्मिः ।

रम्भमिति । एवेति । अप्यर्थक एवकारः । अल्पेति भाष्यं विवृण्वन्ति स अत्र इति । अंशभेदात् । अल्पोंशभेदस्तस्य ब्रह्मणि कल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्ध इति नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरोधो युज्यते । श्रुत्यविरोधार्थमिति भाष्यं विवरीतुमाहुः न च स इति । 'एकदेशविकृतमनन्यव'दिति न्यायेनादुष्टः । अन्यथा 'जराया जरसन्यतरस्या'मिति सूत्रेण निर्जरशब्दस्य जरसादेशाभावे निर्जरसाविति न स्यात् । विवृण्वन्तिस्स श्रुत्यविरोधेति । एवेति । अत्र 'केचिदविरोधमेवमाहु'रित्यादिभाष्यादेवकारः । प्रवृत्तेरिति । शब्दार्थे कृते प्रवृत्तिज्ञानम् । मतान्तरेति । 'स्थानतः परस्योभयलिङ्ग'मितिरीत्या ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ इत्यर्थ इति । सौत्रप्रथमनकारेणार्थः कर्तव्यः ।

प्रकाराणां भेदनिषेधात्। तस्मान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्याः॥ १२॥

भाष्यप्रकाशः।

स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्व'मित्येकं वाक्यम्। एवमग्रेपि, अबग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रदिग्विद्युत्स्तनयित्नुधर्मसत्यमानुषात्मवाक्यानि। एवं चतुर्दश।

तत्रायमर्थः। इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानां मधु मध्विव। उपकारकं कार्यम्, भूतादृष्टजन्यत्वात्। तथा, अस्यै पृथिव्यै अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि पूर्वोक्तानि मधु मध्विव उपकारकाणि, कारणत्वात्। किञ्च। यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयः अमरणधर्मा पुरुषः, सोपि 'तदभिध्यानादेव त्वि'ति न्यायेन पृथिवीरूपतया तदुपकारकत्वात् तस्यै मध्विति चकारेण समुच्चीयते। यश्चायमध्यात्मम्, 'अधिशरीरं शारीरः शरीराभिमानी' त्यन्ये। वस्तुतस्तु 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिनोक्तोऽन्तर्यामी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोपि तेनाभिमानेन प्रकारेण भूतोपकारकत्वाद्भूतानां मध्वित्यपि चकारान्तरेण समुच्चीयते। अयमेव सः। अयं तेजोमयादिरूपः पुरुष एव सः। मैत्रेयीब्राह्मणान्ते पूर्वग्रन्थ उक्तो योऽयमात्मा उक्तविधपुरुषरूप इदममृतमानन्दः। इदं ब्रह्माक्षरम्। इदं सर्वं पूर्वोक्तकार्यकारणरूपप्रकारात्मकमिति। एवमग्रिमेष्वपि वाक्येषु बोध्यम्।

सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। एतेषां कार्यादीनां भगवदात्मकत्वनिगमनेन प्रतिवा-

रश्मिः।

एवेति। अन्यवादानां द्वितीयाध्यायपादयोर्निराकरणादेवकारः। कार्यकारणरूपभेदात्। छान्दसी षष्ठीस्थाने चतुर्थीत्याहुः **अस्याः पृथिव्या** इति। **पूर्वोक्तानी**ति। ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि। **कारणत्वा**दिति। ब्रह्मणः कारणत्वं तृतीयस्कन्धे। तृणस्तम्बान्तानां सत्तारूपाणां कारणत्वमवयवत्वात्। **तदभिध्याना**दिति। अयं न्यायः द्वितीयाध्यायतृतीयपादे गतः। **पृथिवी**ति। तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं ततस्तदात्मकत्वं तत्तत्कार्यकारणात्मकत्वं तेन तत्कारणवाचकत्वमिति 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स' इति सूत्रांशार्थात् पृथिवीरूपतया तदुपकारकत्वात् तस्य 'तस्माद्वा एतस्मा'दिति श्रुतिप्रसिद्धस्योषध्यादेः उपकारकत्वात् कारणत्वात्। तस्यै तस्याः पृथिव्या मधु कार्यम्। चकारेण 'यश्चाय'मिति चकारेण। अधुना 'इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳशरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳसर्व'मिति पूर्वकण्डिकां पुरुषान्तां व्याकृत्य भाष्य'मयमेव स' इत्यंशविवरणेन विवरिष्यन्त आहुः **यश्चाय**मिति। अधिशरीरमित्यव्ययीभावः। आत्मनीत्यध्यात्ममिति। **भूतोपे**ति। शरीररूपभूतस्योपकारकत्वात्कारणत्वात्। भूतानां मधु कारणम्। भाष्यं विवृण्वन्तिस्म **अयमेवे**ति। **उक्त** इति। विज्ञाता। 'विज्ञातामरे केन विजानीया' दिति श्रुतेः। 'इदममृत'मित्यादित्रयं व्याकुर्वन्तिस्म **इदममृत**मिति। **पूर्वोक्ते**ति। एतेन **कार्यकारणे**ति भाष्यं व्याकृतम्। कार्यादिरूपमग्रे वक्तव्यम्। **एव**मिति। कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेध इति बोध्यम्। **एतेषा**मिति। कार्यकारणरूपप्रकाराणाम्। **भगवदात्मे**ति। इदं निगमन मधुब्राह्मणसमाप्तौ 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासन'मिति श्रुतौ तच्छब्दान्निगमनेन। यद्यपि यदेतादृशं ब्रह्म तदेवैतत्समस्तं जगदिति व्याख्यानम्, तथाप्यारम्भेऽथवैतैर्हेतुभिः साधित'मिदं सर्वं यदयमात्मे'त्यस्यैव पूर्वप्रतिज्ञातस्य निगमनार्थमिदमिति ग्रन्थान्निगमनं बोध्यम्। **प्रतिवाक्य**मिति। चतुर्दशवाक्येषु।

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

भेदाङ्गीकारे बाधकमाह। अपिच एवमेवाभेदमेव भेदनिषेधेनैके शाखिनो वदन्ति। 'मनसैवेदमाप्तव्यम्, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'ति भेददर्शननिन्दावचनात्। तस्मान्न भेदाङ्गीकारः कर्तुं शक्यः। इवशब्दो 'बहु स्या'मिति व्यावृत्त्यर्थः। तस्मादुपनिषत्सु सर्वप्रकारोऽविरोधः सिद्धः॥ १३॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे चतुर्थमुभयलिङ्गमधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः।

क्यमभेदस्य बोधनात्। तथाच तत्तद्वाक्येषु तत्तद्धर्मश्रावणेपि ब्रह्मण ऐक्यात् सर्वत्र सर्वं कार्यं सर्वं कारणं सर्वाणि रूपाणि सर्वे प्रकाराः सन्तीति विरोधतादवस्थ्यान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्या इत्यर्थः॥ १२॥

अपिचैवमेके॥ १३॥ ननु पूर्वसूत्रेणैव भेदे श्रुतिबलेन वारिते, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः भेदेत्यादि। तथाच भेदाङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनेन कदाचित् स्मार्ततया नित्यानुमेयवेदमूलत्वं शङ्क्येतेति तन्निवारणार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। तत् व्याकुर्वन्ति अपिचेत्यादिना। श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणेस्ति। अत्र पूर्वं 'प्राणस्य प्राण'मित्यादिना प्राणाद्याधिदैविकं ये विदुः, ते ब्रह्म विदुरित्युक्त्वा, तस्य वेद्यस्यैव प्राप्यत्वं वदँस्तस्य स्वरूपमाह 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति। अर्थस्तु, इह मनसावाप्तव्ये ब्रह्मणि न नानास्ति। यत्किञ्चन नियम्यत्वेना-

रश्मिः।

अभेदबोधनं तेजोमयादिरूपस्य 'तदभिध्यानादेवे'तिन्यायेन पृथिव्यादिस्थस्य शारीरेण तेजोमयादिरूपेण 'अयमेव स योय'मिति वाक्येन तस्मात्। तत्तद्धर्मेति। पृथिव्यादिधर्माणां शारीरधर्माणां च तेजोमयादीनां तत्तत्पृथिव्यादिशरीरधर्माणां श्रावणेपि 'अयमेव स योय'मिति वाक्येनोभयनिष्ठब्रह्मण ऐक्यात्। सर्वत्रेति। चतुर्दशवाक्येषु सर्वं कार्यं 'इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वि'त्यत्र मधुशब्दार्थः सर्वेषां भूतानां कार्यमपि तत्सर्वमिति कार्यविशेषणं सर्वमिति। सर्वं कारणमिति। 'अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्वि'त्यत्र मधुशब्दार्थः। अत्र सर्वमिति विशेषणं स्पष्टम्। सर्वाणि रूपाणीति। 'यश्चाय'मिति प्रथमचकारसमुच्चितानि 'तदभिध्यानादेव त्वि'ति न्यायेन पृथिव्यादिनिष्ठतेजोमयादिपुरुषाणां पृथिव्यादिरूपतया, तेजोमयादिपृथिवीरूपाणि सर्वाणि चतुर्दशवाक्योक्तानि। सर्वे प्रकारा इति। 'यश्चायमध्यात्म'मिति द्वितीयचकारसमुच्चिताः शारीराभिमानाः प्रकाराः। सर्वे इति पूर्ववत्। विरोधेति। 'यस्यामत'मितिश्रुत्युक्तज्ञाताज्ञातविरोधस्य ज्ञाताज्ञातयोर्ब्रह्मण ऐक्यादेकत्र सत्त्वेन तादवस्थ्यात् न भाष्योक्तरीत्यभेदाङ्गीकारेण। श्रुतयः 'यस्यामतं तस्य मत'मिति 'सर्वकर्मा सर्वकामः' 'अणोरणीयान्महतो महीयानि'त्यादयः॥ १२॥

अपिचैवमेके॥ १३॥ स्मार्ततयेति। स्मार्तं कर्म सर्वमपि स्नानसन्ध्यादिभेदाधीनम्। किञ्च, जीवब्रह्मभेदस्मृतयश्च 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते। विद्यमाने विभेदेपि मिथो नित्यं स्वरूपत' इति, 'ब्राह्मणो मुखमित्येवं मुखाज्जातत्वहेतुतः। यथाऽवदच्छ्रुतिस्तद्वज्जीवो ब्रह्मेति वा भवे'दिति। 'भिन्ना जीवाः परो भिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः। प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वशः' इति। नित्येति। अपौरुषेयोऽनुमेयवेदस्तन्मूलत्वम्। स्मृतिः वेदमूला, स्मृतित्वात्, याज्ञवल्क्यस्मृतिवत्। पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वम्। वेद्यस्यैवेति। विदुरितिक्रियाकर्मणः एवकारेणाधिभौतिकप्राणादि-

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ (३-२-५.)

एकदेशिमतेन समाधानमाह । कथमत्र सन्देहः, विरोधो वा जडजीवध-

भाष्यप्रकाशः ।

वयवत्वेन वा अतिरिक्ततया वेदनविषयं भवति, तत् ब्रह्मैव, न तु तदतिरिक्तम् । विलक्षणप्रतीतिविषयस्य कथमपृथक्त्वमित्याशङ्कावारणाय अर्थान्तरकल्पनेनास्य भेदपरत्ववारणाय च भेदाङ्गीकारे बाधकमाह मृत्योः स इत्यादि । इवशब्दं विनापि भेददर्शननिन्दासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तत्प्रयोजनमाहुः इवेत्यादि । तथाच घटपटवत् घटान्तरवत् तत्कुगुनवत्र तत्त्वतो नानेव नाना पश्यति तस्य दोषः, न त्वैच्छिकं विलक्षणप्रतीत्युत्पादकं यः पश्यति, तस्य दोषः । तादृशस्य श्रौतत्वेन वास्तवत्वादिति बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । यस्मादुपनिषत्सु सर्वत्रोभयलिङ्गमुच्यते, भेदश्च सर्वप्रकारेण निषिध्यते, तस्मात् तथेति श्रुतीनामबोधकत्वमेव प्रसक्तमित्यर्थः । एवमत्राधिकरणे आक्षेपसङ्गत्या विरोधः साधितः ॥ १३ ॥ इति चतुर्थमुभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ सङ्गतिं वदन्तोधिकरणमवतारयन्ति एकदेशीत्यादि । अयं ह्येकदेशी ब्रह्मण एकदेशेन जगत्समवायित्वं तदतिरिक्तस्य जगद्वैलक्षण्यं स्वरूपतः सधर्मकत्वं स्वेच्छया व्यवहार्यत्वं ज्ञानात्मकं ब्रह्मण आकारं च मन्वानो ज्ञानाकारस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चे प्रतिबिम्बेन लौकिकधर्मवत्त्वभानं मनुते । तन्मतेन विरोधसमाधानमाहेत्यर्थः । अस्याग्रे किञ्चिदंशेनादरणीयत्वादादावेतन्मतेन कथनम् । तत्रैकदेशी स्वमतं व्युत्पादयितुं पूर्वाधिकरणसन्देहं सिद्धान्तं चाक्षिपन्ननुयुङ्क्ते कथमित्यादि । अत्रोभयलिङ्गवाक्यश्रवणे किमापाततः

रश्मिः ।

व्यवच्छेदः । मनसा मानसीसेवानिविष्टेन । ब्रह्मैवेति । 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतेर्ब्रह्म, नतु तदतिरिक्तमित्येवकारार्थः । सात्त्विकज्ञानविषयत्वेन तत्स्मृत्युपष्टम्भात् । **विलक्षणेति** । प्रतीतिशब्देन शब्दात्प्राबल्यम् । **अर्थान्तरेति** । अर्थः भेदपक्षे नानेव यत्किञ्चिदभेदद्रष्टुः निन्दाश्रावणात्, किं पुनरभेदद्रष्टुरित्येकः । द्वितीयस्तु 'य इह नानेव पश्यति' भेदमिव पश्यति किं पुनर्भेदमिति । तदुभयादन्योर्थोऽर्थान्तरम् । यथा 'य इह स्वप्ने' नानेव भातं ब्रह्म पश्यति 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थित'मिति ब्रह्मप्रकरणीयगीतावाक्याद्ब्रह्म तादृक् 'स मृत्योर्मृत्युमाप्नोति' । तथाच स्वप्नाध्याये आत्मदर्शनस्य मृत्युजनकत्वमुक्तम् । एवमर्थान्तरकल्पनेनेत्यर्थः । **भेदाङ्गीकार** इति । 'बहु स्या'मितीच्छातः पूर्वं नानेव भाते भेदाङ्गीकारे । **तत्प्रयोजन**मिति । ब्रह्मस्वरूपे इवार्थसाधनं गीतानुरोधेन फलम् । **तत्त्वत** इत्यादि । इच्छातोपि पूर्वम् । नानेव वर्तमानं नाना तत्र भेदं पश्यति । **विलक्षणेति** । नाना, भेदमिति यावत् । **तादृशस्येति** । ऐच्छिकभेदस्य । अतएव भेदाभेदवादः । **तादृशस्य** नानेव भानस्येति वार्थः । श्रौतत्वं तु मुखपद्मादिनिःसृतत्वेन वेदत्वाद्गीतायाः । **तथेति** । जीवपरत्वेन प्रतीतानां विरोधादपि तथा । **एवेति** । उभयलिङ्गवस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनानिष्पत्तेस्तथा । **आक्षेपेति** । अबोधकत्वमाक्षेप्यमिति विरोधाग्रे तन्निराकरणयोराक्षेपसङ्गतेत्यर्थः ॥ १३ ॥ **इति चतुर्थमुभयलिङ्गाधिकरणम्** ॥ ४ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ **सङ्गतिमिति** । आक्षेपसङ्गतिं समाधानपदेन वदन्तः । आक्षेप्यविरोधसमाधानात् । मुख्यसिद्धान्तं त्यक्त्वैकदेशिमतकथने बीजमाहुः **अस्याग्र** इति । एकदेशिमतस्य । **अनुयुङ्क्त** इति । अत्रैकदेशी जैमिन्यादीनां सौत्राणामन्यतमो नोदयति

१. विरोधे । २. अविरोध आक्षेप्य. ।

र्माणां विधिनिषेधयोः। जडजीवयोर्हि जडजीवधर्मा भवन्ति। अन्यत्र तूपदिश्यमाना उपासनार्था भवन्ति। ननूक्तो भेदाभावः। सत्यम्। तथापि कार्यकारणांशभावकृतस्य भगवद्विहारार्थं जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्। तस्मात् ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां निषेधो युक्तः। उपचारात्तु सर्वकर्मादयः।

विपरीतं किं न स्यात्, अत आह। अरूपवदेव। रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वम्, तद्युक्तं रूपवत् विश्वम्। ब्रह्म तु

भाष्यप्रकाशः।

सन्देहः, उत ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां विधिनिषेधयोर्विरोधनिर्धारात्। विरोधश्च किमुभयलिङ्गश्रवणात्, उतोभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादिति। तत्र सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्यति **जडजीवयो**रित्यादि। तथाच द्वितीयस्य हेतोरभावात् ततः सन्देहो न युक्त इत्यर्थः। सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्य स्वमतं साधयितुं विरोधद्वितीयहेतुमुज्जीवयति **नन्वित्यादि**। **तथापीति**। उक्तत्वेपि। तथाच तादृशस्यापि निषेधे 'बहु स्या'मित्यादेः 'स वै नैव रेम' इत्यादेश्च पीडया सृष्टिदशायां भेदाभावस्यैवाशक्यवचनत्वात् द्वितीय एव हेतुरवश्यमभ्युपेय इति तादृग्वाक्यश्रवणादापातत एव सन्देहः, उभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादेव च विरोध इत्यर्थः। तेन सिद्धं स्वसिद्धान्तमाह **तस्मादित्यादि**।

एवमेकदेशिसिद्धान्तेन समाधानं सङ्क्षेपतो निरूप्य, तदेव विशेषतो वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति **विपरीतमित्यादि**। ब्रह्मण उपादानकारणत्वं पूर्वं सिद्धम्। अतः कारणधर्मा एव सर्वकर्मादयः कार्ये प्रतीयन्ते, सुवर्णरूपादय इव कटकादिषु, अतस्ते युक्त्या श्रुत्या च तत्र सिद्धा इत्यनेकप्रमाणसिद्धत्वात् विधिपक्षोपि युक्त इति स एव कुतो न स्यात्, विरोधपक्ष एव वा कुतो न स्यादित्याश-

रश्मिः।

स्येत्यर्थः। **अत्रे**त्यस्य व्याख्यान**मुभये**ति। जीवब्रह्मलिङ्गवाक्यश्रवणे। **आपाततो** निर्धारं विना। जीवधर्मा ब्रह्मधर्मा वेति सन्देहः। एवं पूर्वाधिकरणसन्देहमुक्त्वा विरोधमाहुः सिद्धान्तरूपम्। **विरोधश्चे**ति। **उभयलिङ्गवतो**र्ब्रह्मजीवयोः। 'न भेदा'दिति सूत्रे भेदस्य निश्चयादाशङ्कांशे। तथाच भाष्यार्थ एवम्। विरोधो वा जडजीवधर्मसम्बन्धिनोः सर्वकर्मादिवाक्यास्थूलादिवाक्यगतविधिनिषेधयोः श्रवणादिति। **निरस्यती**ति। एकदेशी। **तत** इति। हेत्वभावात्सन्देहो न युक्तः। एतेन पूर्वाधिकरणसन्देह आक्षिप्त इत्याक्षेपसङ्गतिरुक्ता। **उज्जीवयती**ति। शङ्कामुखेन प्रतिपादयति। **उक्तत्वेपी**ति। 'प्रत्येकमतद्वचना'दिति हेतुनोक्तत्वेपि। **तादृशस्ये**ति। क्रीडोपयोगिभेदस्येत्यर्थः। तेनैकदेशी जैमिनिः शिष्य इत्युक्तम्। पूर्वतन्त्रे भेदस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात्। **तादृशस्ये**ति। **एवे**ति। भेदव्यवच्छेदकः। **द्वितीय एवे**ति। उभयलिङ्गवतोर्भेदरूपः। एवकारः प्रथमहेतुव्यवच्छेदकः। **आपातत एवे**ति। एवकारो ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां विरोधनिर्धाररूपद्वितीयहेतुव्यवच्छेदकः। **एवे**ति। उभयलिङ्गश्रवणरूपहेतुव्यवच्छेदकः। **विरोध** इति। सिद्धान्तः। **तस्मादित्यादी**ति। **भाष्ये**। **निषेध** इति। अस्थूलादिश्रुतिषु निषेधः। **उपचारा**दंशांशिभावसम्बन्धरूपात्तु सर्वकर्मसर्वकामादयो ब्रह्मणि जीवधर्मा इत्यर्थः। **प्रकृते**। **तदेवे**ति। अन्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः। **पूर्वमि**ति। द्वितीयाध्याये समन्वयाधिकरणोक्तं उपादानकारणत्वं मतान्तरनिरासेन सिद्धम्। **एवे**ति। कार्यधर्मयोगव्यवच्छेदक एवकारः। **तत्रे**ति। ब्रह्मणि सिद्धाः। अतो नोपचार इति भावः। **विरोधे**ति। पूर्वाधिकरणसि-

तद्विलक्षणम् । कार्यकारणांशांशिनोर्वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् । नन्ववैलक्षण्यमपि युक्तम्, कारणत्वात्, अत आह । तत्प्रधानत्वात् । तस्य ब्रह्मणः प्रधानत्वान्मुख्यत्वात् । यत्र हि यत् प्रतिपाद्यते, तत्र तस्य मुख्यत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव मुख्यत्वम्, नान्यधर्माणाम् । यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वम्, तथा 'सर्वकर्मे'ति लौकिककर्मानुवादेन भगवत्सम्बन्धे स्पष्टमेवामुख्यत्वम् । विशि-

भाष्यप्रकाशः ।

ङ्कायामेकदेशिमतेन समाधिं वक्तुं ब्रह्मणः प्रपञ्चवैलक्षण्यं तत्समवायित्वादिकं चाहेत्यर्थः । तेन सर्वकर्मत्वादयो धर्माः पाणिपादादयश्च ब्रह्मणि सन्ति न वेति सन्देहः । उभयविधवाक्यश्रवणं सन्देहबीजम् । सन्तीति पूर्वः पक्षः । न सन्तीति तन्मते समाधानमिति बोधितम् । समाधानव्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति **रूप्यत** इत्यादि । हेतुं व्युत्पादयन्ति **यथे**त्यादि । **तथे**ति । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । **भगवत्सम्बन्ध** इति । विधीयमान इति शेषः । तथाच तत्र 'ह्येतद्वै तदक्षर'मिति ब्रह्मैवोपक्रम्य प्रशासनस्योक्तत्वात् तस्य मुख्यत्वम्, अत्र तु 'मनोमयः प्राणशरीर' इति शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वात् तथेत्यर्थः । नन्वत्र न केवलोनुवादः, किन्तु लौकिकधर्मतुल्य-

रश्मिः ।

द्धान्तपक्षः । एवकार एकदेशिमतयोगव्यवच्छेदकः । **उभये**ति । सर्वकर्मास्थूलादिरूपविधिनिषेध(द्वि)-विधवाक्यश्रवणम् । **समाधी**ति । पूर्वपक्षस्तु सर्वकर्मत्वादयो धर्मा ब्रह्मणि सन्तीति सिद्धान्तेन सेत्स्यति । **भाष्ये** । **युक्त**मिति । घटकपालद्वययोर्मृत्त्वेनावैलक्षण्यमपि युक्तम् । **तस्ये**ति । घट इत्युक्ते घटस्य मुख्यत्वं यथा । ब्रह्मणोऽधोक्षजत्वाद्ब्रह्मेत्यनुक्त्वा धर्मपर्यन्तानुधावनम् । ब्रह्मधर्मा अस्थूलादयस्तेषाम् । अन्यधर्मा जीवधर्मत्वेन प्रतीताः सर्वकर्मादयस्तेषाम् । एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः **नान्ये**ति । एवकारेण न ब्रह्म व्यवच्छेद्यमधोक्षजत्वात् । **प्रकृते** । **व्युत्पादयन्ती**ति । दृष्टान्तेन स्पष्टयन्ति । **यथेत्यादी**ति । **प्रशासनस्ये**त्यादि । मधुब्राह्मणान्त उक्तस्य । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासन'मिति श्रुतिः । यद्वा । प्रशासनं 'अथ ह वाचक्नव्युवाचे'त्यारम्भकेऽक्षरब्राह्मणोक्तं प्रशासनं तस्येत्यर्थः । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति श्रुतिः । **भाष्ये** । **लौकिके**ति । जीवधर्मत्वेन प्रतीतकर्मणामनुवादेन सिद्धकथनेन । **स्पष्टमेवे**ति । एवकार आरोपापवादसङ्गतेरपि । **अमुख्यत्व**मौपचारिकत्वम् । जीवधर्मत्वेन प्रतीतधर्मविरोधपरिहारोत्र निरूप्यत इति सर्वत्वविशिष्टकर्मणामजीवधर्मत्वेन निरूपणविरोधमाशङ्क्य समादधुः **विशिष्टे**ति । सर्वत्वविशिष्टकर्मबोधनेपि । प्रसिद्धसिद्धकथकत्वात् । प्रसिद्धातिरिक्तकर्मकल्पनायाम् । **प्रमाणे**ति । 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या' इति दृष्टान्तसहितशब्दप्रमाणवद्विलक्षणप्रमाणाभावात् । ननु सर्वकर्मणां सर्वकामानां प्रारब्धसञ्चितादिरूपत्वात्पशुपुत्रादिविषयत्वाच्च कथमविरोध ईश्वरपरत्वेनेत्यत आरोपेणेत्याह **यथाकथञ्चि**दिति । उपासनायां बोध्यम् । एतेन पादार्थो जीवस्य मुक्तियोग्यता सापि स्मारिता । एवकारो 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादौ तथा दर्शनात् । **एवे**ति । ननु सर्वकर्मत्वादीन् छान्दसाननूद्य । निषेधार्थं सर्वकर्मत्वादिवैशिष्ट्यबोधनमुचितम् । प्रक्षालनपङ्कन्यायेन प्रतिपादनवैयर्थ्यापातात् । **तथे**ति । **वैधर्म्य** इति । दृष्टान्ते मुख्यत्वपदम्, दार्ष्टान्तिकेऽमुख्यत्वपदमिति साधर्म्ये दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्योक्तम् । उक्तार्थसिद्धमाहुः **तथाचे**ति । 'अथ ह वाचक्नव्युवाचे'त्यारम्भकेऽ-

१. समाधि । २ नानुवाद इति मूले पाठः ।

ष्टबोधनेपि सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादतिरिक्तकल्पनायां गौरवात् प्रमाणाभावाच्च यथाकथञ्चित्तद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपयोगाल्लोकधर्मानेवानूद्य विशिष्टबोधनमुचितम्। अरूपमिति वक्तव्ये अरूपवदिति वचनम्, भिन्नधर्माणामेवैवं निर्णयः, न तु प्रशासनवद्भगवद्धर्माणाम्। तस्मात् कार्यवत् तद्धर्माणामपि कार्यत्वात् भगवत्त्वम्, न भगवद्धर्मत्वमिति सिद्धम्॥ १४॥

भाष्यप्रकाशः।

धर्मवत्ता ब्रह्मणो बोध्यत इत्यवयुत्यानुवादान्नैतेषामप्यमुख्यत्वम्, अत आहुः विशिष्टेत्यादि। मास्तु सर्वकर्मादिशब्दानामनुवादकत्वम्, तथापि के सर्वे इत्याकाङ्क्षायां ये लोकप्रसिद्धास्तानेव सर्वपदेनानूद्य, 'कुन्त्या हि सदृशौ पादौ दृष्ट्वा कर्णस्य धीमत' इतिवत् सर्वेषामिव कर्माणि यस्येति तत्तुल्यानामतिरिक्तानां विधानं समासेऽङ्गीकार्यम्, तथा सति गौरवात्, सर्वकर्मादिश्रुतेर्वादकवलितत्वात् तदतिरिक्तस्यैतद्धर्मविधायकप्रमाणस्याभावाच्चातिरिक्तकल्पनामकृत्वा यथाकथञ्चित् तद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपासनायामुपयोगाल्लोकधर्मानेवानूद्योपचारेण शरीरधर्मविशिष्टबोधनं युक्तमित्यर्थः। ननु यदि सर्वकर्माद्यभावेन सर्वव्यवहारातीततया जगद्वैलक्षण्यं सूत्रकृतोभिप्रेतं स्यात्, तदा अरूपमित्येव वदेत्, नत्वरूपवदिति, वदति त्वेवम्, अतोतिरिक्तधर्मकल्पनैव युक्तेत्यत आहुः अरूपमित्यादि। एवं निर्णय इति। औपचारिकत्वनिर्णयः। तथाच लोकवैलक्षण्येन लौकिकव्यवहारातीतत्वमेवाभिप्रेतम्, न तु यावद्व्यवहारातीतत्वम्, अस्थूलादिवाक्य एव प्रशासनश्रावणेन तथा निश्चयादिति बोधनाय तथा कथनम्, अतो नानेनातिरिक्तधर्मकल्पनसिद्धिरि-

रश्मिः।

क्षरब्राह्मणे श्रुतिरियम्। मुख्यत्वमिति। ब्रह्मरूपत्वान्निन्दितस्यापि मुख्यत्वं प्रकाशाश्रयन्यायेन। अत्र त्विति। छान्दोग्यीयपञ्चमप्रपाठके तु। पठितत्वादिति। 'सर्वकर्मा सर्वकाम' इत्यादेः पठितत्वात्। तथेति। अमुख्यत्वमौपचारिकत्वम्। अनुवाद इति। जीवधर्माणां सिद्धानां कथनम्। अवयुत्येति। लौकिकधर्मान् तुल्यत्वेन रूपेणालौकिकधर्मेषु मिश्रीकृत्य। एतेषामिति। सर्वकर्मत्वादीनाम्। अमुख्यत्वमिति। औपचारिकत्वम्। ननु शक्यस्य तौल्यसम्बन्धरूपा लक्षणा कुतो नेति चेत्। न। तथा सति लौकिकधर्मपदप्रयोगः स्यात्, अलौकिकधर्मेषु, तीरे गङ्गापदप्रयोगवत्। अतो नौपचारिकत्वमिति। अनुवादकत्वमिति। जीवे सिद्धानां कथकत्वमीश्वरे। मास्त्विति। पूर्वोक्तावयुत्यानुवादकत्वमस्तु। यथाकथञ्चिदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यथाकथञ्चिदिति। उपचारेणेति। तेषामुपचारेणालौकिकान् हित्वा लौकिकानेवारोप्यापवादार्थं तैर्धर्मैः शरीरविशिष्टबोधनमित्यर्थः। अतिरिक्तेति। आरोप्यातिरिक्तनित्यधर्मकल्पना। एवकार आरोप्यधर्मयोगं व्यवच्छिनत्ति। अरूपमित्यादीति। रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वम्, अरूपं सर्वलौकिकव्यवहारातीतत्वम्। इति वक्तव्ये रूपवद्विश्ववैलक्षण्यायारूपवदितिवचनम्, भिन्नधर्माणां विश्वगतानामेव, नतु भगवद्गतानामिति वक्ष्यन्ति। एवं आरोप्यत्वेन निर्णयः। एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः नत्विति। तद्धर्माणामिति। कार्यधर्माणाम्। नेति। नञा भेदोक्तेर्नेति। भेद एव विलक्षणशब्देनोच्यते, ब्रह्म तु तद्विलक्षणमिति भाष्ये। तदेतदाहुः तथाचेति। पूर्वोक्तविश्ववैलक्षण्येन। एवेति। अरूपवदित्यत्र नञा भेदप्रत्यायनाद्विलक्षणं न भेदातिरिक्तमिति भेदातिरिक्तविलक्षणयोगव्यवच्छेदकैवकारः। अन्यमप्येवकारव्यावर्त्यमाहुः नत्विति। एको वाच्यः, एकस्तात्पर्यविषयः। अत्र हेतुमाहुः अस्थूलादीति। तथेति। लौकिकव्यवहारातीतत्वम्, नतु सर्वव्यवहारातीतत्वमिति निश्चयात्। तथेति। मतुबन्तारूपवत्पदकथनम्। अनेनेति। अरू-

१. धर्मवत्त्वेन। २. वैशिष्ट्यबोधनम्।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

ननु सर्वव्यवहारातीते शास्त्रवैफल्यम्, 'मनसैवैतदाप्तव्य'मिति विरोधश्च न परिहृतः, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति चेत्यत आह । प्रकाशवत् । यथा सौरः प्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च, न हि स्वतः सम्पादयितुं शक्यते, स्थापयितुं वा, आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते, तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यवहर्तुम्, ईश्वरसन्निधाने तु शक्यत इति द्वयमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते । तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । चकाराद्धर्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः । 'आसीनो दूरं व्रजति' 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणो-

---

भाष्यप्रकाशः ।

त्यर्थः । तेन सिद्धमाह तस्मादित्यादि । कार्यवदिति । प्रपञ्चवत् । न भगवद्धर्मत्वमिति । न नित्यभगवद्धर्मत्वम् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥१५॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । सर्वकर्मत्वादीनामौपचारिकत्वात् प्रशासितृत्वादीनां चालौकिकत्वेन सम्यग्बुद्धावनारोहात् सर्वव्यवहारातीते ब्रह्मण्यङ्गीकारे कृते ज्ञेयत्वेनापि व्यवहारस्यासम्भवाज्ज्ञानार्थस्य विचारशास्त्रस्य वैफल्यम् । 'मनसैवैतदाप्तव्य'मिति विरोध इति । सर्वव्यवहारातीतस्य मनोविषयत्वाभावेन, तथा एतस्याः श्रुतेः 'अप्राप्य मनसा सह'त्यनेन च सह विरोधो न परिहृत इत्यर्थः । अस्मिन् सूत्रे प्रकाशवदिति न मतुप्, किन्तु तृतीयान्ताद्वतिः । पूर्वसूत्रादेकदेशभूतमपि तत्पदमनुवर्तते । तत् ब्रह्म प्रकाशेन तुल्यम् । तत्र कथं तुल्यमित्याकाङ्क्षायां सूत्रं व्याकुर्वन्ति यथेत्यादि । व्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वे व्युत्पादयति नहीत्यादि । स्थापयितुमिति । आयातो यथा नापयाति तथा निरोद्धुम् । सन्निधाने तु शक्यत इति । उपासनादिसाधनेनेश्वरसन्निधाने प्रतिबन्धकाभावाच्छक्यते । द्वयमिति । मनसा वाचा चावाप्यमनाप्यं चेति द्वयम् । शास्त्रमिति । मनसैवैतत्, तापनीयरूपम्, ज्ञानफलबोधकं 'तमेवे'त्यादिरूपं चेत्यादिकं उभयबोधकं शास्त्रम् । प्रकाशतुल्यत्वसङ्ग्राहकचकारसूचितं धर्माणां लौकिकत्वादिविरोधपरिहारं व्याकुर्वन्ति आसीन इत्यादि । अलौकिका इति । लोकविरुद्धाः ।

रश्मिः ।

पवत्पदेन । अतिरिक्ताः धर्मा वैदिकाः तेषां कल्पनस्य सिद्धिरारोपार्थम् । नित्येति । साक्षात् । साक्षाद्धर्मा नित्यभगवद्धर्माः ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥ बुद्धाविति । यथा बालस्य शृङ्गमितोयादिभ्यो वारितस्य बुद्धौ वारणादेरनाहस्तद्वत् । मनसेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म मनसैवेति । इति चेति भाष्यीयचकारार्थमाहुः एतस्या इति । सन्निधाने तु शक्यत इति । ईश्वरसन्निधानं हृदि 'प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेणे'तिवाक्यात् । फलप्रकरणे प्रसिद्धम् । व्रजभक्तेषु ईश्वरसन्निधानं भगवद्वाक्यपूर्वपक्षीकरणसमये । प्रतिबन्धकेति । अलौकिके तु लौकिकत्वरूपप्रतिबन्धकाभावात् । तापनीयेति । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्' । एवंरूपं शास्त्रम् । अत्र मनश्चक्षुषोः करणत्वविरोधः । तमेवेति । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'ति । किञ्चादिना 'यतो वाच' इत्यपि । अत आहुः उभयेति । मनश्चक्षूरूपकरणबोधकम् । मनसा वाचा चावाप्यमनाप्यं चेति बोधकम् । धर्माणा-

त्यकर्णं' इत्यादावलौकिका भगवद्धर्मा उच्यन्ते । अकारणककार्यवचनात् तद्धर्माणां चाकार्यत्वं बोधयति । तस्माद्व्यवहार्येपि न शास्त्रवैफल्यम् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वलौकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्प्यन्ते, अन्यथा अकारणककार्यत्वम्, तस्य च नित्यत्वमलौकिकत्वम्, ततश्च 'पश्यत्यचक्षु'रिति विरोध इत्याशङ्क्य परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञानघनमात्रम् । 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'ति स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । नच क्रियाभावोपि । वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । वेदनिःश्वासायनभूतसमुत्थानादेरुक्तत्वाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिक-

भाष्यप्रकाशः ।

अकार्यत्वमिति । नित्यत्वम् । तस्मादिति । अलौकिकधर्मसत्त्वाच्छास्त्रस्य च सन्निधानार्थत्वात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥१६॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । एतस्यैव विभागो नन्वित्यादि । विरोध इति । लोकविरोधः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति आहेत्यादि । तथाच कृत्स्नस्य प्रज्ञानघनत्वोक्त्या शास्त्रतः प्रतीयमानस्य सर्वस्य केवलज्ञानात्मकताया एव सिद्धेः स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावादतिरिक्तेन्द्रियकल्पना न युक्ता । नचेन्द्रियाभाववत् क्रियाया अभावोपि शङ्क्यः । दूरव्रजनादिबोधकवेदवाक्यविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । नच तत्प्रकरणान्तरत्वाच्छरीरविशिष्टबोधनपरमिति शङ्क्यम् । अत्रापि वेदनिःश्वासायनभूतसमुत्थानादेः श्रावणेन श्वासोच्छ्वासजगत्स्थापनभूतसमुत्थानतदनुविनाशनक्रियाणामुक्तत्वादित्यर्थः । उक्तत्वाच्चेति । चकारः 'प्राण-

रश्मिः ।

मिति । सर्वकर्मत्वादीनाम् । आदिनाऽलौकिकत्वम् । भाष्ये । अकारणेति । दूरं व्रजनस्य आसनमुपवेशनं न कारणम् । 'गतिरिति पादयो'रिति श्रुतेः । अपाणेर्ग्रहीतृत्वमकारणककार्यम् । पाण्यभावस्याकारणत्वात् । तथाऽपादो जवन इत्यादि । तद्धर्माणां चेति । अकारणककार्यधर्माणां अकार्यत्वमलौकिकत्वात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एतस्यैवेति । अव्याख्यानार्थव्यवच्छेदक एवकारः । विभाग इति । व्याख्यानम् । पूर्वं व्याख्यानात् । एवेति । अश्रुतत्वादन्यव्यवच्छेदकः । क्रियाया इति । 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इति भाष्योक्तायाः । नचेत्यारभ्य हेत्वन्तं भाष्यं विवृतम् । वेदेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः नचेत्यादिना । प्रकरणं जीवपरत्वेन प्रतीतधर्माणाम् । तदन्यत्प्रकरणं शुद्धब्रह्मप्रकरणं प्रकरणान्तरं तत्त्वात् । शरीरेति । आकाशरूपशरीरविशिष्टेत्यर्थः । परब्रह्मणोऽधोक्षजत्वात् । विवृण्वन्ति स्म अत्रापीति । अत्रापि गार्गिब्राह्मणद्वयेपीत्यर्थः । जीवपरत्वधर्माणां द्वाभ्यामेव प्रतीतेः । एकत्र 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्य' इति पठनम्, एकत्र 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्य' इति पठनमिति । वेदनिःश्वासायनं च भूतसमुत्थानं च तदादेः । श्रावणेनेति । 'स यथार्द्रैन्धाग्ने'रित्यारभ्य 'निरासितानी'त्यन्तश्रुतौ श्रावणेन । 'प्रज्ञानघन एवे'त्युक्त्वाग्रे पठ्यते 'एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु

१. धर्माणा च कार्यत्वमिति पाठः । २. अलौकिकधर्मबोधनार्थत्वादिति पाठः मूले ।

ल्पना, किन्तु सर्वाकारस्वरूपं वस्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यम् । कृत्स्नवचनात् । चकारात् 'सर्वेन्द्रियविवर्जित'मिति स्मृतिरपि । तस्मान्नेन्द्रियकल्पनया अविरोधः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशङ्क्य परिहरति । ननु ब्रह्म जगत्कारणमिति सिद्धम्, तच्च समवायि निमित्तं चेति च, कारणधर्मा एव हि कार्ये भवन्ति, असम्भावनायां त्वन्यथा कल्पनम्, कामाद्यो धर्माश्च श्रुतौ विहिताः, ते ब्रह्मण एव भवितुं युक्ताः, निषेधिकापि श्रुतिः, न हि वेदवादिनामणुमात्रमप्यन्यथा कल्पनमुचितमित्याशङ्क्य परिहरति ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्नेव प्राणो भवती'त्यादेः समुच्चायकः । विषयवाक्यसिद्धमर्थं निगमयन्ति अत इत्यादि । अकृत्स्नत्वबुद्ध्युत्पादकप्रकारसत्त्व एव तन्निवारकस्य कृत्स्नपदस्य सार्थक्यसिद्धेस्तद्वचनात् तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । क्रियाणां केवलज्ञानात्मकेन स्वरूपेणैव सिद्धत्वान्न तदनुरोधेनापि तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोपि स्मर्यते ॥ १७॥ पुनरित्यादिना सूत्रमवतार्य तद्विभजन्ति नन्वित्यादि । असम्भावनायां त्वन्यथा कल्पनमिति । कार्यासाधारणधर्माणां कार्यत्ववत् कारणे असम्भावनायां तु विवर्तवादस्य वा असतः सत्ताया वा आश्रयणेन श्रुतिविरुद्धं कल्पनम् । इत्याशङ्क्येति । एवं प्रकारेण विरोधमाशङ्क्य ।

रश्मिः ।

विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्य' इत्यनया श्रावणेन । पूर्वश्रुतौ श्वासोच्छ्वासः वेदशब्दजन्यजगतः स्थापनम् । 'कार्यवत्तद्धर्माणा'मित्युक्तभाष्ये कार्यप्रसङ्गे तद्धर्माणामुक्तेर्जगत्स्थापनमुक्तम् । द्वितीयायां भूतसमुत्थानादिकं स्पष्टम् । छान्दोग्यीयाष्टमोपदेशानुसारेण सर्वभूतसमुत्थानम्, नतु ताम्बूलपूगीफलादिजन्यमदशक्तिवदित्याहुः उक्तत्वादिति । तथाच निलीनप्राणादेराविर्भावः, नतु तत्रासत्याया मदशक्तेरित्यर्थः । 'नासतो विद्यते भाव'इति वाक्यात् । विषयेति । विषयवाक्यं 'स यथा सैन्धवे'त्युक्तम् । तत्सिद्धमर्थम् । अत इति शब्देन पञ्चम्यन्तेन घटितं भाष्यमिति निगमयन्तीत्युक्तम् । तस्मात्पर्वतो वह्निमानितिवत् । सर्वाकारत्वसमर्थनायाहुः अकृत्स्नत्वेति । तादृशप्रकारः प्रज्ञानस्य गुणत्वप्रकारः । तद्वचनादिति । कृत्स्नपदवचनात् । तथा प्रज्ञानघनत्वेन गुणगुणिसर्वाकारस्वरूपं वस्त्वेव, न तु मिश्रम् । तादृशमित्यर्थः । क्रियाणामिति । 'प्राणन्नेवे'त्यादौ प्राणेन्द्रियानुकूलक्रियाणाम् । स्वरूपेण स्वसत्तारूपेण । एवकारोऽसतः सताव्यवच्छेदकः । तदन्विति । अलौकिकेन्द्रियकल्पनानुरोधेनापि तथा अविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोपि स्मर्यते ॥१७॥ नन्वित्यादीति । विरोधमिति । कामाकामबोधकश्रुतिविरोधम् । कार्येति । कार्यासाधारणधर्माः अनित्ये जननदास्यसाधनकर्तृत्वानपहतपाप्मत्वानि तेषाम् । कार्यत्वेति । षष्ठ्यन्ताद्वतिः । श्रुतीति । 'यतो वा इमानी'ति श्रुतिविरुद्धम् । भाष्ये । कामाद्य इति । शारीरकब्राह्मणे 'काममय एवायं पुरुषः यथाक्रतुर्भवति, तत्कर्म कुरुत' इति श्रुतौ तत्कर्मा । 'तदभिसम्पद्यत' इति श्रुतौ तत्कर्मसम्पन्नः । एवं विहिताः । अत्र भवतीति लेडन्तं पदमिति । एवेति । न तु जीवस्येत्यर्थः । युक्ता इति । नैयायिका अपि कारणधर्माः कार्यधर्मानारभन्त इत्याहुः निषेधिकेति । 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवती'ति । ज्योतिर्ब्राह्मणेपि 'अथ सुप्तो यत्र न कंचन कामं कामयते न

दर्शयति श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां भगवत्यभाव इति । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्युपक्रम्य, द्वेधा पञ्चभूतान्युक्त्वा, 'अथात आदेशो नेति नेती'त्याह । इतिशब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्चमहाभूतानि भवति, न त्वेवंप्रकारकम् । तत् साधयति । न । न भवत्येव ब्रह्म तादृशम् । हि युक्तोऽयमर्थः । 'एतस्माज्जात'मिति । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति । अतो 'नेती'ति प्रकारनिषेधोपसंहारः, न तु समवायित्वमात्रत्वम्, किन्तु 'अन्यत् परमस्ति' इति

भाष्यप्रकाशः ।

परिहारं वदन्तो दर्शयतिपदसूचितं विषयवाक्यमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति द्वे इत्यादि ।

इदं बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे । तत्र 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्युपक्रम्य अधिदैवताध्यात्मभेदेन द्वेधा पञ्चभूतान्युक्त्वा, 'अथात आदेशो नेति नेती'तिनिषेधमाह । तत्र किं द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति द्वयोः स्थापनमात्रं क्रियते, किं वा वीप्सया पूर्वोक्तं सर्वं निषेधति, उत रूपद्वयमेव निषेधति, अथवा पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधति, द्वितीयो वासनाराशिमित्यादिशङ्कायां श्रुतिः स्वयमेव विवृणोति । 'न ह्यस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती'ति । अत्र व्याख्येये वाक्ये अथशब्दः प्रक्रमभेदकः । अत इति हेतौ पञ्चमी, ल्यब्लोपे वा । उक्तं रूपद्वयं हेतूकृत्य आदेशः ताभ्यां कार्याभ्यां रूपाभ्यां ज्ञाप्यस्य ब्रह्मण उपदेशो 'नेति नेती'ति । पूर्व इतिशब्दः प्रकारवाची । तथाच समवायित्वात् ब्रह्म पञ्चभूतानि भवति, न तु इति एवं प्रकारकं पञ्चभूतप्रकारकम् । एषः प्रथमनेत्यर्थः । तदेतद्व्याख्यानेन साधयति । 'न ह्यस्मा'दित्यनेन । न, न भवत्येव ब्रह्म तादृशम् । हि युक्तोयमर्थः । युक्तत्वे हेतुः 'एतस्मा'दिति । यत एतस्माज्जातं तत् । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति । अतो व्याख्यानात् प्रथमेन नेतीत्यनेन प्रकारनिषेधोपसंहारः । द्वितीयं नेतीति व्याख्याति 'अन्यत्परमस्ती'ति । भिन्नप्रकारकत्वेपि न तु समवायित्वमात्रत्वम्,

रश्मिः ।

कंचन स्वप्नं पश्यति तद्वा अस्यैतत् आत्मकाममाप्तकाममकामꣳरूप'मिति । **श्रुतिरेवेति** । स्मृतिव्यवच्छेदकः । 'जडजीवधर्माणां भगवत्यभाव' इति श्रुतिर्मूर्तामूर्तब्राह्मणस्थैव दर्शयतीत्यन्वयः । **प्रकृते । दर्शयतीति**। प्रज्ञानघनविचारात् सदसद्विलक्षणत्वं तस्य मूर्तामूर्तब्राह्मणे दर्शयति इत्येवं सूचितम् । विषयवाक्यशब्दस्तु सूचितशब्दसमभिव्याहारान्नाधिकरणावयवत्वं वक्ति । अधिकरणावयवे विषयवाक्ये सूत्रपदघटितत्वस्य प्रायो दर्शनात् । **इत्यादीति** । आदिना प्रकारैतावत्तयोर्निषेधो वा । **प्रक्रमेति ।** मूर्तामूर्तप्रक्रमभेदकः । **इतिशब्द** इति भाष्यं विवृण्वन्ति **पूर्व** इति । **ब्रह्मेति**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथाचेति**। **एवमिति** । एवं पूर्वपरामर्शी पूर्वपरामृष्टपञ्चमहाभूतत्वं तत्प्रकारकं पञ्चमहाभूतत्वप्रकारकं नत्वित्यर्थः । भावप्रधानः पञ्चभूतशब्दः । एष प्रथमनेतीत्यस्यार्थः । **तत्साधयतीति** भाष्यविवरणं **तदेत**दित्यादिश्रुतिः । तामाहुः **नह्यस्मादित्यनेनेति** । व्याख्यानेनेत्यनेनान्वेति । **एतस्मादितीति** । अस्मादिति श्रौतपदार्थः । श्रुतेः प्रत्यक्षमिति इदमः प्रयोगः । आचार्यास्तु तत्काले समीपतरं पश्यन्तीत्येतच्छब्दं प्रयुयुजुः । अत एव क्वचित्पुस्तके **नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्व**मिति पठ्यते । न हीतिभाष्यविवरणं **नहीति** । अत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अत** इति । **नेतीत्यनेनेति** । व्याख्यानश्रुतिगतेन नेतीत्यनेन । **नेतीति** । व्याख्येय**नेतीति**शब्दौ व्याख्यातश्रुतिर्व्याख्याति । तदेतद्भाष्यवि-

रूपं निरूप्य, नाम निरूपयति । 'सत्यस्य सत्य'मिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो

भाष्यप्रकाशः ।

किन्त्वन्यत् परमस्तीति । तथाच द्वितीयेन नेतीत्यनेन एतावत्तानिषेधोपसंहारः । तथाचात्र न सर्वनिषेधः, नापि रूपद्वयनिषेधः, नापि भूतवासनाराश्योर्निषेधः, न वा तत्स्थापनमात्रम्, निषेधपक्षेषु व्युत्पादनपूर्वकप्रतिपादनवैयर्थ्यापातात्, स्थापनमात्रपक्षे निषेधस्य प्रक्रमान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अतः प्रकारैतावत्तयोरेव निषेध इत्यर्थः ।

एतदेव निगमयितुमाहुः इतीत्यादि । इत्येवं अरूपत्ववारणाय रूपं निरूप्यानामत्ववारणाय नाम निरूपयति 'सत्यस्य सत्य'मिति । तत्र व्याख्येयवाक्य इव व्याख्यानवाक्येपि एवं शङ्का स्यात् । हि निश्चयेन । न एतस्मात् किन्त्वाविद्यकमिति हेतोर्नेति इति, इदं ब्रह्म न भवतीत्युच्यते, किन्त्वन्यत् परं ब्रह्मास्तीति । यद्वा । हि यस्माद्धेतोर्नेति नेतीति वीप्सया मूर्तामूर्ते तद्वासनात्मिकामविद्यां तत्कार्यादि च सर्वं निषिध्य सर्वनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च ब्रह्मैव निर्दिष्टं इति, कृत्वा, नेति नेतीत्येतस्मात् परं उत्कृष्टं ब्रह्मणो निर्देशनं अन्यन्नास्तीति । अथवा । न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयति, अन्यत् परमनिषिद्धं ब्रह्मास्तीति त्रिधापि अक्षरयोजना सम्भाव्यते । अतः को वा व्याख्यानवाक्यार्थ इति, तत्सन्देहं निराकर्तुं नाम निर्वक्ति । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति । प्राणन्तीति प्राणाः पूर्वोक्ता अपरब्रह्मरूपाः तत्कार्यत्वात् । सत्यम् । नाविद्यकाः ब्रह्मविवर्तभूताः । तत्र

रश्मिः ।

वरणेनैव विवृण्वन्तोऽन्वयमाहुः **भिन्नेति** । **एतावत्तेति** । पञ्चमहाभूतमात्रतानिषेधोपसंहारः । तथाच इति नाम पञ्चमहाभूतप्रकारेण ब्रह्म नेति द्वितीयनेतीत्यस्यार्थः, किन्त्वन्यत्तत्समवायि परमस्ति तत इति भावः । **नवेति** । नञ्द्वयेन मूर्तामूर्तस्थापनमात्रम् । **व्युत्पादनेति** । निषेधस्य व्युत्पादनेत्यादिः । व्युत्पादनं व्युत्पत्तिः । सा च नश्यतीति नञ् । नच भावे वा डञ् डौ । प्रतिपादनं 'किं द्वौ नञा'वित्यादिनोक्तपक्षाणाम् । मूर्तामूर्ते नेति न, किन्तु इति उक्तप्रकारेण । **नैयायिकानां प्रसिद्धमिति** । निषेधवीप्सया निषेधादरात्सर्वं निषिद्धम् । नो चेदुपसंहारे न भवेत् । किंवा रूपद्वयनिषेधद्वयमिति यथासंख्यमन्वयः । व्याकरणात् । पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं आध्यात्मिकं निषेधति । द्वितीयो वासनाराशिं अधिदैवतम् । **स्वयमेवेति** । एवकारः स्मृत्यादियोगव्यवच्छेदकः । **एवेति** । प्रतिपादनादन्ययोगव्यवच्छेदकैवकारः । **इत्येवमिति** । इतिर्हेतावित्यनुक्त्वेत्येवमिति यदुक्तम्, तेन निगमनमेवं प्रकारेणेत्येवं तृतीयान्तोक्तहेतुघटितमिति बोध्यम् । **तत्रेति** । रूपनिरूपणे । एतस्मादित्यस्मादित्यत्र भाष्यानुरोधात् । **आविद्यकमिति** । मूर्तामूर्तरूपं इति हेतोः नेति । इमौ शब्दौ व्याकुर्वन्ति स्म **इतीति** । इत्येवंप्रकारं इदं मूर्तामूर्तरूपं ब्रह्म न भवत्याविद्यकत्वात् इत्युच्यते । प्रथमं द्वयोः स्थापनमात्रं क्रियत इत्युक्त्वा द्वितीय आहुः **यद्वेति** । तत्कार्यादीत्यादिनाकार्यकार्यग्रहणम् । **सर्वनिषेधेति** । यथा नेदं रजतमिति निषेधे निषेधावधित्वेन शुक्तिस्तद्वत् । **ब्रह्मैवेति** । एवकारेण मूर्तामूर्तयोगव्यवच्छेदः क्रियते । नेतीत्येतस्मादत्यन्तेन ह्यस्मादिति नेतीत्यन्तं व्याख्यानं व्याकृतम् । **परमित्यारभ्यान्यत्परमस्तीति** व्याकृतम् । नहीति नञोत्रास्तिनान्वयः कृतः । उत रूपद्वयमिति तृतीयपक्ष आहुः **अथवेति** । **अत** इति । व्याख्यानवाक्यस्यार्थः । **पूर्वोक्ता** इति । 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'ति श्रुत्युपन्यासेन पूर्वसूत्रचकारोक्ताः । यद्वा 'अथामूर्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतदमृतमेतद्यदेतत्स्य'मिति मूर्तामूर्तब्राह्मणस्थाः प्राणाः । **तत्कार्यत्वादिति** । ब्रह्मकार्यत्वात् । **सत्यमिति** । प्राणाः

विद्यमानत्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्नौपचारिकमेव युक्तम् । श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्त्यनुसन्धानार्थः । अथो इति प्रक्रमभेदोपि । 'अथात आदेश' इति भिन्नप्रक्रमेणाह । श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह । अपि स्मर्यते । 'अनादि मत्परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यत' इति । सदसतोः क्षेत्रत्वात् । ज्ञेयनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्यन्ते वेदादौ, न तु तद्धर्मा भवन्तीति ज्ञापयति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामेव तथा निर्णयः ॥ १७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

हेतुः । तेषां प्राणानां एष परमात्मैव सत्यं स्वरूपभूत इति । यद्वा । सद्रूपत्वात् त्यरूपत्वाच्च सत्यं प्राणास्तेषामेष स्वरूपभूत इति । तथाच व्याख्यानवाक्यमपि न निषेधस्य प्रपञ्चे पर्यवसानं गमयति, न वा ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यत्वे, किन्तु ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रकारकत्वे प्रपञ्चसमवायिमात्रत्वे चेत्येतदर्थं रूपनामवत्त्वार्थं च नामनिर्वचनम् । तदेतदुक्तं इतीत्यादिना । तेन यत् सिद्धं तदाहुः **तेनेत्यादि** । नामव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मणोतिरिक्तत्वस्थापनेन ब्रह्मणस्तथात्वात् तथेत्यर्थः । **प्रक्रमभेदोपीति** । प्रकारभेदब्रह्मातिरेकयोरुपोद्बलक इत्यर्थः । स्मृतौ ब्रह्मणः सदसत्त्वं निषिध्यते इति **कथं तेन विवक्षितव्यतिरिक्तार्थवारणमित्यतो व्याकुर्वन्ति सदसतोरित्यादि** ॥ १७ ॥

रश्मिः ।

सत्यमित्यन्वयः । सत्यं नाम नाविद्यकाः, किन्तु ब्रह्मविवर्तभूताः ब्रह्मणो विशेषेण वर्तनभूताः । ब्रह्मवैवर्तपुराणमपि भवति । **परमात्मैवेति** । तदन्याभावादेवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । अन्यत्परमस्तीत्यत्रान्यत्त्यमिति पुस्तकान्तरपाठात्स्मृतमर्थमाहुः **यद्वेति** । **प्रपञ्च** इति । मूर्तामूर्तरूपे । किंवा वीप्सयेत्युक्तद्वितीयपक्षे आहुः **न वा ब्रह्मण** इति । **प्रपञ्चेति** । पञ्चमहाभूतप्रकारकत्वे । **प्रपञ्चेति** । ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वादिति भावः । **इतीतीति** । इति रूपमित्यादिना । **अतिरिक्तत्वेति** । पञ्चमहाभूतातिरिक्तत्वस्थापनेन । **तथेति** । प्रपञ्चधर्मस्य पञ्चमहाभूतत्वस्य वचनं तस्मिन् ब्रह्मणि औपचारिकत्वं लाक्षणिकत्वं स्वसमवायिकारणत्वं सम्बन्धः । एवकार आरोपापवादसङ्गतिसत्त्वात् । **श्रुत्यैवेति** अस्थूलादिश्रुत्यैव । **तथेति** । औपचारिकत्वम् । स्वभावतो निषेधायोगात् । **प्रकारेति** । प्रक्रमो मूर्तामूर्तयोः । तस्य भेदं सौत्रोथोशब्द आहेति । निषेधो हि विधिरूपप्रकारस्य भेदेन निषेधरूपप्रकारेण भवति । अतः पूर्वस्मात्प्रकारभेदः । अभावरूपनिषेधे ब्रह्मणोऽतिरेकोऽभावः । नहि खपुष्पे ब्रह्मास्ति । प्रतीत्यभावेन तस्यैवाभावात् । खपुष्पं तु ब्रह्मास्ति । 'यदस्ति यन्नास्ति स एव विष्णु'रिति विष्णुपुराणात् । **तयोः** सतोः । **उपोदिति** । नहि घटो नास्तीत्यादिस्थले प्रक्रमभेदेनाभावनिरूपणमस्ति सत्यपि प्रक्रमभेदे । अथो इति शब्दप्रमाणेन तु सतोरुपोद्बलनात्पृथङ्निरूपणमस्ति । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति ब्रह्मधर्मयोः ब्रह्मकर्मणोरैक्यात् । 'कर्मैके तत्र दर्शना'दिति जैमिनिसूत्रे धर्मस्थले कर्मोक्तेः । **भाष्ये । अथो** इति विषयवाक्यघटकाथशब्दपर्याय इत्याहुः **अथात** इति । यतोतः **सूत्रेपि भिन्नप्रक्रम** इति भावः । **मत्परमिति** । अहं परो यस्येति मत्परम् । **कथं तेनेत्यादि** । सदसन्निषेधेन कथं विवक्षितोर्थः अस्थूलादिरूपः तद्व्यतिरिक्तो जडजीवधर्मा औपचारिका ब्रह्मणीति तद्व्यतिरिक्तोर्थः वैदिकधर्मवद्ब्रह्म तस्य वारणमित्यर्थः । **सदसतोरित्यादीति** । **निरूपण** इति । गीतायाम् । निषेधः ज्ञापयतीत्यन्वयः । किं ज्ञापयतीत्यत आहुः **प्रपञ्चेति** । **उच्यन्त** इति । उपचारेणोच्यन्ते, न तु

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

प्रपञ्चधर्मा भगवत्युपचारादुच्यन्त इत्यत्र निदर्शनान्तरमाह। **अतएव** इममेव निर्णयमाश्रित्य, 'समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणे'ति निरुपमस्य भगवतो यदुपमानं तत् तद्धर्मसम्बन्धात्। न चात्र स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तम् । नन्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह। **सूर्यकादिवत्** । सूर्येण सहितं जलं सूर्यकम्। 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्', 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव'दिति । यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वम्, एवं 'समः प्लुषिणे'त्यपि।

भाष्यप्रकाशः ।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥१८॥ सूत्रमवतारयन्ति **प्रपञ्चे**त्यादि। व्याकुर्वन्ति **अत एवे**त्यादि । **निरुपमस्येति** । 'न तत्सम' इति श्रुत्या तथा प्रतिपादितस्य । **तद्धर्मसम्बन्धा**दित्यादि । यदि प्रपञ्चधर्मवत्त्वं ब्रह्मणः स्यात्, तदा 'प्लुषिर्नाग' इत्यादि प्रथमान्तमेव निर्दिशेत्, समपदं च न निर्दिशेत्, अतस्तथा निर्देशाभावात् प्रपञ्चधर्मसम्बन्धादेव तद्धर्मवत्त्वम्, न स्वतस्तथात्वमित्यर्थः । दृष्टान्तोक्तिप्रयोजनमाहुः **नन्वि**त्यादि। इदं निदर्शनमपि समत्वासमत्वयोरुभयोरपि श्रावितत्वेन विरुद्धम्, अथवा तद्धर्मसम्बन्धेन तद्धर्मवत्त्वे ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियमाणे दुष्टसम्बन्धे दुष्टत्वमपि स्यात्, अतोपि विरुद्धम्, अतो निर्णायकत्वाभावमाशङ्क्य श्रौतं दृष्टान्तमाहेत्यर्थः। सिद्धमाहुः **यथे**त्यादि । यथा किरणद्वारा जलादिसंश्लिष्टस्य सूर्यादेर्ब्रह्मोपमानत्वम्, 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन्, उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मे'-त्यादिवाक्येषूच्यते, एवं 'समः प्लुषिणे'तिवाक्येपि प्लुष्यादिसंश्लिष्टस्य तदुपमेयत्वमप्युच्यत

रश्मिः ।

प्रपञ्चधर्मा भगवति भवन्तीति । **एव तथे**ति । प्रसिद्धप्रमाणान्तरव्यवच्छेदकैवकारः । अस्थूलत्वादिप्रकारेणेति तथेत्यस्यार्थः ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ **प्रपञ्चे**त्यादि। **निदर्शने**ति। 'दर्शयति चे'ति निदर्शनमुक्तम्, अन्यन्निदर्शनं 'समः प्लुषिणे'त्यादि, तदाह। निदर्शनं दृष्टान्तः यथा ब्रह्मास्थूलत्वादिश्रुतौ तथात्रारूपवत् यथा सम इत्यादिश्रुतौ तथात्रारूपवत्। प्लुष्यादिविश्वविलक्षणम् । **अतएवेत्या**दीति । अतः ल्यब्लोपे पञ्चमी । इमं निर्णयमाश्रित्यैवेत्यन्वयः । **उपमान**मिति । एतेन भाष्येण सूत्रे उपमाशब्द उपमीयतेऽनेनेत्युपमा । करणे घञन्त इत्युक्तम्। उपमेयधर्मलुप्तम्। उपमानं प्लुष्यादि । समपदं वाचकं श्रुतावस्ति। उपमेयं लुप्तम्, धर्मो लुप्तः। 'हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहत' इत्यत्र चतुष्टयमस्ति। **तद्धर्मे**ति। प्रपञ्चधर्माणां उपचारेण सम्बन्धात्। **स्वतन्त्रे**ति। यथा पञ्चमहाभूतत्वं पञ्चमहाभूते स्वातन्त्र्येण घट इत्युक्ते घटवत्त्ववदुच्यते। **युक्त**मिति। ब्रह्मत्वेन ब्रह्मस्वतन्त्रधर्मेण तिरस्कारात्। ब्रह्म पञ्चमहाभूतानीत्येवं सदा पञ्चमहाभूतपदसन्निध्यभावात्। अतो न युक्तमित्यर्थः। **दृष्टान्ते**ति। सौत्रदृष्टान्तेत्यादिः। **इद**मिति । समत्वनिदर्शनम्। असमत्वं 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुत्युक्तम्। **निर्णायके**ति। निदर्शनान्तरस्य तथा। **सिद्धमाहु**रिति। श्रौतदृष्टान्तसिद्धं निदर्शनान्तरेऽविरोधमाहुरित्यर्थः। **विवस्वा**निति। सूर्यः। **भाष्ये**। दृष्टान्तप्रसङ्गात् दार्ष्टान्तिकेन समं दृष्टान्तवाक्यमप्याहुः **उपाधिने**ति। जलाद्युपाधिना। भेदेन रूप्यते व्यवह्रियत इति भेदरूपः। क्षेत्रेषु योन्यादिषु। **इत्यादी**ति। आदिना सौत्रादिशब्दार्थैकधाबहुधेति भाष्यीयवाक्यम्।

चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्यः, अधिकरणं च संपूर्णमेकदेशिन इति सूचयति। तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारः, निषेधस्तु मुख्य इति ॥ १८ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे पञ्चममरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः।

इति विरोधाभावादुपमारूपं निदर्शनमपि निर्णायकमित्यर्थः। सिद्धमाहुः तस्मादिति। ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वेन कार्यासाधारणधर्माणां कारणे ब्रह्मण्यभावेन ब्रह्मणस्तत्स्वरूपधर्माणां च लौकिकमनोवागगोचरत्वेन 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन' इति श्रुत्या आकारस्य ज्ञानात्मकत्वेन तत्तत्क्रियादीनां धर्माणां च नैसर्गिकत्वेन तेषां च भगवत्प्राकट्ये एव दर्शनादिव्यवहारविषयत्वेन लौकिकवाङ्मनोभिः प्रतीयमानानां स्थानधर्मत्वात् तथेत्येकदेशिमतेन सिद्धमित्यर्थः। तेन ब्रह्मणः स्थानतो जडजीवधर्मवत्त्वम्, स्वतस्तु तद्रहितत्वमित्येकदेशिमतेन सिद्धम्। एतेनास्याधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वं वक्ष्यमाणोपोद्घातत्वं वेति सूचितम्।

विद्वन्मण्डने तु मायावादिमतेन अरूपवत्सूत्रप्रकृतैतावत्सूत्रद्वयाभ्यां निर्विशेषस्यैव मुख्यतया निरूपणं दृश्यते इत्याशङ्कायां 'न स्थानतोपी'त्यादिसूत्रत्रयम्, 'अरूपव'दित्यादिसूत्रचतुष्टयं चोपादेयांशमादायैवं व्याख्यातम्। तथाहि। तत्र जडजीवधर्मा ब्रह्मणि सन्ति न वेति विचारयँस्तन्निरूपकनिषेधकश्रुतीनामन्योन्यविरोधपरिहारं च विचारयन्नुभयोरपि श्रुतिवाक्यत्वेनान्यतरबाधमप्यशक्यं जानन्नौपाधिकं ब्रह्म सविशेषश्रुतिविषयः, निरुपाधिस्वरूपं तन्निर्विशेषश्रुतेरिति मतम्, 'न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही'ति सूत्रेणौपाधिकत्वे तत्स्वभावत्वं ब्रह्मणो न सम्भवतीति तच्छ्रुतीनामब्रह्मनिरूपकत्वापत्तिरिति निरस्य, पुनरुपहितानुपहितयोर्भेदाङ्गीकारेणोभयरूपत्वं ब्रह्मणि भविष्यतीति तन्मतोपपत्तिमाशङ्क्य, 'न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचना'दिति सूत्रेण 'अपि चैवमेक' इत्यग्रिमेण चाभेदबोधकश्रुतिविरोधनिरूपणेन निरस्य, पुनराकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्वात् प्रपञ्चस्य जन्यत्वात् तेषामपि तथात्वात् तेषु ब्रह्माभेदबोधनमौपचारिकम्, अतः साकारवादिन्यो न ब्रह्मनिरूपिका इति प्राप्त आह 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा'दिति। स्यादेतदेवम्, यद्याकाराणां प्रापञ्चिकत्वं भवेत्, न त्वेवम्। न हि प्रपञ्चस्थितत्वेनैव प्रापञ्चिकत्वं वक्तुं शक्यम्। त्वदभिमतस्यापि तथात्वापत्तेः। अतो निराकारवादिनीष्विव साकारवादिनीष्वपि श्रुतिष्वरूपवदेव तत् प्रतिपाद्यते। रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियते इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वम्, तद्युक्तं रूपवद्विश्वम्, ब्रह्म तु तद्विलक्षणमित्यर्थः। यथा चैतत् तथा मृत्स्नाभक्षणादिप्रसङ्गनिरूपणेन निरूपितम्।

रश्मिः।

तदुपेति। सूर्याद्युपमेयत्वम्। **विरोधाभावा**दिति। असमस्यैव प्लुष्यादिसमत्वमिति तथा। प्लुषिणेत्युपमोपमानं सूर्यादि तद्रूपं निदर्शनम्। **शेष**मिति। अवक्तव्यः उक्तप्रायत्वात्। **सूचय**तीति। समुच्चयार्थकत्वात्सूचयति। **जडे**ति। सर्वकर्मसर्वकामत्वादीनां लौकिकानाम्। निषेधोऽस्थूलादिश्रुत्या। इति विरोधपरिहारः। एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः। **स्थानत** इति। तत्सूत्रे स्पष्टम्। **प्रासङ्गिकत्व**मिति। अविरोधप्रतिपादकेनाधिकरणेन स्मृतस्यैकदेशिमतस्याविरोधप्रतिपादकस्योपेक्षानर्हत्वादिति भावः। **वक्ष्यमाणे**ति। मुख्यसिद्धान्तबोधकवक्ष्यमाणाधिकरणस्य किमपेक्षया मुख्यत्वमिति निरूपकसापेक्षस्य प्रकृतस्य सिद्ध्यर्थैकदेशिमतस्य मुख्यत्वनिरूपकस्य चिन्तात्र कृतेत्युपोद्घातत्वम्।

१. मूलपुस्तके ब्रह्मण इत्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्तं सिद्धार्थकथनं नास्ति, किन्तु शेषं स्फुटमित्येव वर्तते, रश्मिकारैश्च तदेव विवृतमिति।

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ (३-२-६.)

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति । तुशब्दस्तथा सिद्धान्तं व्यावर्तयति । तथात्वं समवाय्यतिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्मयोगात् सर्वकाम-

भाष्यप्रकाशः ।

अथवा । रूप्यते व्यवह्रियते अनेनेति करचरणाद्युच्यते । तथाच यथा लोके करादिकं भिन्नम्, तद्वानभिमानी भिन्नः, तथा ब्रह्म न श्रुतौ करादिभिन्नं तदभिमानित्वेन निरूप्यते, किन्तु करादेरपि ब्रह्मत्वाद्भेदाभावाद्रूपरूपमेव निरूप्यते, न तु रूपवदित्यर्थः । ननु कुत एव तदवगम्यते करादीनामपि ब्रह्मत्वमेव, न तद्भिन्नत्वमित्यत आह तद्विनिगमकम्, 'तत्प्रधानत्वा'दिति । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यं यतः । अयमर्थः । करादीनामब्रह्मत्वे तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरतया ब्रह्मपरत्वनियमव्याहतिः, अतः करादिनिरूपकाः साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादका एवेति । 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्', 'आमनन्ति चैनमस्मि'न्नित्याद्यधिकरणरूपोपपत्तिर्हिशब्देनोच्यते । 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'ति, 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति, 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि'रिति, 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैकवाक्यतया सच्चिदानन्दरूपत्वं करादीनामवधारणीयम् । अत एवाग्रे सूत्रकारोऽप्याह 'आह च तन्मात्र'मिति । एता एव श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । त्वदभिमतव्याख्याने तु 'अरूप'मित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । रूपवत्त्वस्योभयवाद्यसम्मतत्वेनाविवादास्पदत्वात् तन्निषेधानुपपत्तिः । रूपरूपवत्त्वस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात् । एवं सति तथा कथनादसदुक्त एवार्थःसूत्रकाराभिमत इति ज्ञायते इति ॥१८॥ इति पञ्चममरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ॥५॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ सूत्रमवतारयन्ति मुख्येत्यादि । एतेनास्मिन्नप्यधिकरणे सर्वकर्मादयो ब्रह्मणि सन्ति, नवेत्येवं सन्देहः । उभयवाक्यश्रवणमेव सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षस्त्वौपचारिका इति पूर्वस्माद्विशेष इति बोधितम् । ननूक्तस्य मुख्यत्वाभावे किं गमकमित्यतो गमकं वदन्त एव सूत्रं व्याकुर्वन्ति तुशब्द इत्यादि । व्यावर्तनीयं सिद्धान्तमाहुः तथात्वमित्यादि । तथात्वं नाम एकदेशिनाङ्गीक्रियमाणं त्रिवृत्कृतजलसमवायिव्यतिरिक्तस्य ज्योतिषः सूर्यादेस्तद्धर्मयोगाज्जलधर्मयोगात् कम्पादिकमिव जडादिसमवायिव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो जडजीवधर्मयोगात् सर्वकामादय इत्येतं सिद्धान्तं नशब्दो[1] व्यावर्तयति । तथाच तुशब्द एव तस्य

रश्मिः ।

'चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा' इत्युपोद्घातलक्षणम् ॥ १८ ॥ **इति पञ्चममरूपवदेव हीत्यधिकरणम्** ॥ ५ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ एवेति । पूर्वाधिकरणेऽवधारितम् । द्वितीयैवकारार्थोऽप्येवम् । **उक्तस्येति** । निषेधस्तु मुख्य इत्युक्तस्य निषेधस्य । **वदन्त एवेति** । सूत्राणां सर्वतोमुखत्वादन्यार्थवदनयोगव्यवच्छेदकैवकारः । **त्रिवृदित्यादि** । 'अग्नेराप' इति श्रुतेर्जलसमवायित्रिवृत्कृततेजो घृतादि । तद्व्यतिरिक्तस्य । **जडादीति** । आदिना जङ्गमः । तत्समवायिकपालतन्तुयोनिगोमयफलपुष्परूपं तद्व्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽस्थूलादिरूपस्य उपचारेण जडजीवधर्मा अभिनादस्तब्धत्वसर्वकर्मसर्वकामादयस्तेषां योगात् । **व्यावर्तयतीति** । तथाच तथात्वं नत्विति सूत्रे योजना । **तुशब्द इति** । नशब्दकर्तृकव्यावर्तयतिव्याख्यानकस्तुशब्द इत्यर्थः । एवकारो हेतुयोगव्यवच्छेदकः । **तस्येति** ।

१. नकारः ।

त्वादयो न भवन्ति । कुतः । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि प्रतिबिम्बेऽधिकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बवत इति वक्तव्यम् । तथापि स्वमतविरोधादम्बुवद्ग्रहणमिति । स्वच्छमम्बु प्रतिबिम्बं गृह्णाति । न हि

भाष्यप्रकाशः ।

मुख्यत्वाभावगमक इत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति सर्वेत्यादि । सर्वस्मात् परस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बे सति अधिकरणधर्मवत्त्वमेकदेशिना सिद्धान्तितम् । तत्र, तन्मते निराकर्तव्ये, रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बवत इति दूषणं वक्तव्यम् । ब्रह्मणो जगद्वैलक्षण्यं वदता एकदेशिना ब्रह्मणि नीरूपत्वस्य व्यापकत्वस्य च तत्राङ्गीकारात् । तथाप्येवमुक्तौ सिद्धान्तिनमपि पर्यनुयुञ्जीत । सिद्धान्तेपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेण तयोरिवाकाशनैर्मल्यवत् स्वरूपात्मकरूपस्य दूरत्वस्य चाङ्गीकारादाकाशस्येव प्रतिबिम्बः सम्भवति, अतः स्वमतविरोधात् प्रतिबिम्बाधिकरणस्वभावमादाय तन्मतदूषकं हेतुमाह अम्बुवदग्रहणमिति । तत् व्युत्पादयन्ति स्वच्छमित्यादि । अम्बु स्वच्छं तस्मादंशेन संश्लिष्टस्य सूर्यादेः प्रतिबिम्बं गृह्णाति । न हि तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति । हि यतो हेतोर्धर्मा मनोमयादिशब्दैकदेशोक्तानि पृथिव्या घटादय इव ब्रह्मण उपादेयानि मनःप्रभृतीनि कार्याणि अस्वच्छानि । मनो हि शुद्धाशुद्धभेदेन द्विविधम् । तत्र शुद्धं कामविवर्जितमिति । तत्र प्रतिबिम्बिते ब्रह्मणि सर्वकामा एव न भासेरन् । अशुद्धस्य तु कामवत्त्वेपि अस्वच्छत्वादेव प्रतिबिम्बाग्राहकत्वम् । प्राणस्त्वापोमयोपि वायुरूपत्वात् प्रतिबिम्बग्रहणायोग्यः । तथा भारूपं तेजः आकाशश्च । तस्माज्जलादिवत् अंशेन संश्लिष्टस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बं ग्रहीतुं न शक्नुवन्ति । किञ्च । धर्मत्वात् । समवेतं हि कार्यं कारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात् तद्धर्मभूतं तस्मात् । न हि समवेते कार्ये समवायिनः प्रतिबिम्बः क्वापि दृष्टचरः, नाप्यस्वच्छे कस्यापि । अतः समवायिव्यतिरिक्तस्य समवायिनश्च ब्रह्मणो ग्रहीतुमशक्यत्वबोधनायाम्बुवदग्रहणादित्युक्तमित्यर्थः । ननु

रश्मिः ।

अस्थूलादिवाक्योक्तनिषेधस्य । जडजीवधर्मयोगादित्युक्तम् । सच 'पृथिव्यां तिष्ठन्' 'आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिसानुकूल इति तमाहुः **सर्वस्मा**दिति । **सती**ति । पृथिव्यामात्मनि च सति । **अधी**ति । आत्मपृथिवीधर्मवत्त्वम् । **तत्र रूपे**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत्र, तन्मत** इति । **तत्रे**ति । अधिकरणे । एवमग्रेपि । तथापीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथापी**ति । **पर्यनुयुञ्जीते**ति । भगवान् व्यासोनेन सूत्रेणैकदेशिमतवत्स्वमतसिद्धान्तिनमपि पर्यनुयुञ्जीत दूषयेत् । **तयो**रिति । ब्रह्मनिरूपणव्यापकत्वयोः । **अत** इति । उक्तरूपात्स्वमतविरोधात् । **प्रतिबिम्बे**ति । दर्पणादेः स्वभावम्, स्वच्छत्वादि । **हेतुमा**हेति । भगवान् व्यासः । अम्बुवदग्रहणं हेतुमाहेतीत्यप्यन्वयः । **न ही**त्यादिभाष्यम् । **हि यत** इति विवरणम् । **मनोमये**त्यादि । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके । 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यत्र मनोमयादिशब्दैकदेशा मनःप्राणभासत्यादिरूपाः तदुक्तानि मनःप्रभृतीनीत्यन्वयः । तानि पृथिव्या घटादय इव ब्रह्मण उपादेयानि कार्यत्वेनोपादातुं योग्यानि । 'तन्मनोऽकुरुते'ति । बृहदारण्यके 'एतस्माज्जायते प्राण' इति । एवमन्या ज्ञेयाः । **तथे**त्यस्यार्थो जलादिवत् । **धर्मे**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **किञ्चे**ति । धर्मत्वादिति व्याख्येयम् । **समवायिन** इति । कपालादेः । **समवायी**ति । कपालादेः व्यतिरिक्तस्याकाशादिसमवायिनश्च । **अशक्ये**ति । ब्रह्माधारपृथिव्यादिभिरशक्यत्वबोधनाय । **अम्बुव**दिति । व्यतिरेके दृष्टान्तः । अम्बु यथा स्वच्छत्वात्प्रतिबिम्बं

तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति । धर्मत्वाच्च । सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्य-

भाष्यप्रकाशः ।

मास्तु धर्माणामुपाधिभूतानां प्रतिविम्बग्राहकत्वम्, तथापि द्युभ्वाद्यधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मणः सर्वाधारतायाः सिद्धत्वात् ब्रह्मण्येव मनःप्रभृतीनां तद्धर्माणां च प्रतिबिम्बोस्तु, तथा सति तेषां धर्माणामौपचारिकत्वमेव सेत्स्यतीत्यत आहुः सर्वेत्यादि । यद्यपि रूपरहितस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बग्राहकत्वम्, आकाशादितुल्यत्वात्, तथापि भारूपत्वमादाय ग्रहिलतया तथोच्यमाने तेषां धर्माणामुपाधिधर्मत्वेनैव प्रत्ययः । लोके हि स्थिर आधारे प्रतिबिम्बचञ्चलतायां तद्धर्मे चलने बिम्बीयत्वेनैव भानस्य दृष्टत्वात् । अतस्तद्धर्मत्वेन उपासनाया असिद्धेस्तदनुवादवैयर्थ्यमिति पूर्वं अरूपवत्सूत्रव्याख्याने सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वकथनेनावोचामेति नात्र प्रत्यवस्थाना-वकाश इत्यर्थः । न च यद्ययोग्यतैवोभयोः, तदा श्रुतौ कुतो जलचन्द्रादिदृष्टान्त उच्यत इति शङ्क्यम् । एकस्यैवोपाधिभेदेन नानात्वबोधनाय तत्कथनात् । 'उपाधिना क्रियते भेदरूप' इति,

रश्मिः ।

गृह्णाति, तथा पृथिव्यादयोरस्वच्छत्वान्न प्रतिबिम्बं गृह्णन्तीति । **उपाधीति**। 'पृथिवी शरीर'मित्यादि-श्रुतिभिः पृथिव्यादीनाम् । **ब्रह्मण्येवेति** । एवकार उपाधियोगव्यच्छेदकः । **मनःप्रभृतीनामिति** । मनःप्राणभासत्यादिप्रभृतीनाम् । **तद्धर्माणामिति** । मनोधर्माः 'कामः सङ्कल्प' इत्यादिश्रुत्युक्ताः । प्राणधर्मो बाणावष्टम्भः । एवमन्येपि । बाणो देहः । **तेषामिति** । प्रतिबिम्बितानाम् । **औपचा-रिकत्वमिति** । अन्यधर्माणामन्यत्र भाने उपचारो गौणत्वम् । तत्सम्बन्धित्वम् । शुक्तौ रजतत्ववत् । वेदान्ताद्यविचारसहकृतशब्दजन्यज्ञानविषयत्वं च पित्तकामलादिदोषसहकृतचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्ववत् । इत्येवकारः । **ब्रह्मण इति** । ब्रह्म प्रतिबिम्बं गृह्णातीति ब्रह्मणः प्रतिबिम्बग्राहकत्वं न । आका-शस्य यथा नीरूपत्वात्तत्र विद्यमानत्वान्न प्रतिबिम्ब इति आकाशादितुल्यत्वं तस्मात् । आदिना वायुः । **ग्रहिलतया** आग्रहवादेन । **भारूपेति** । 'भारूप' इति श्रुतेः । **तथेति** । प्रतिबिम्बग्राहकत्वेन । तथा शब्दात्तृतीयाया लुक् । ब्रह्मण्युच्यमाने । मनआदिधर्माणां उपाधिपृथिव्यादिधर्मत्वेन । अधोक्षजत्वा-देवकारः । **स्थिर** इति । दर्पणादौ । **प्रतिबिम्बेति** । चलजलादिप्रतिबिम्बचलतायाम् । **तद्धर्म** इति । प्रतिबिम्बधर्मे । **एवेति** । दृष्टत्वात् । **तद्धर्मत्वेनेति** । उपाधिपृथिव्यादिधर्मत्वेन हेतुना ब्रह्मो-पासनायाः । **तदन्विति** । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'त्युक्त्वा 'स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप' इत्याद्युक्तम् । स पुरुषः । क्रतुमविचलप्रत्ययं कुर्वीत । क्रतुविषयं दर्श-यन्ति स्म । मनोमय इत्यादीत्यर्थान्मनोमयात्वाद्यनुवादवैयर्थ्यम् । अन्यधर्मत्वेनानुवादः । **अयोग्यतै-वेति** । प्रसिद्धेरेवकारः । **उभयोरिति** । ब्रह्मतदुपाध्योः । ब्रह्मणो नीरूपत्वाद्बिम्बायोग्यता । पृथिव्या-द्युपाधीनामस्वच्छत्वात्प्रतिबिम्बग्राहकत्वायोग्यता । **जलचन्द्रादीति** । स्वच्छसरूपदृष्टान्तः । आदिना सूर्यकम् । भवेदेतदेवमन्यमते मायाविद्ययोर्ब्रह्मप्रतिबिम्बाङ्गीकारात् । ब्रह्ममाययोश्च नीरूपास्वच्छ-त्वाभ्याम् । अस्मन्मते तु विश्वमप्रतिबिम्बितमिति 'एकोहं बहु स्या'मिति श्रुत्युक्ते विश्वस्मिन्दृष्टान्त इत्या-शयेन हेतुमाहुः **एकस्यैवेति** । 'एकोहं बहु स्या'मिति श्रुतेरेवकारः । **तत्कथनात्** जलचन्द्रदृष्टान्त-कथनात् । ननु यथा विश्वमप्रतिबिम्बितम्, तथाऽनित्यत्वात्प्रतिबिम्बितमपि इत्येकस्यैवेत्यादिनिश्चयः कुत इत्यत आहुः **उपाधिनेति**। 'एकधा बहुधे'ति इतिशब्दात्षष्ठ्यालुक् । इति दार्ष्टान्तिकस्य यो जल-

मिति पूर्वमवोचाम । नच भ्रमात् कल्पनं वेदेनोच्यते । अप्रतारकत्वात् । सर्व-

भाष्यप्रकाशः।

'एकधा बहुधा चैव दृश्यत' इति दृष्टान्तप्रयोजनोक्त्यैव तथा निश्चयादिति । नन्वत्र पूर्व ब्रह्मणः सर्वत्वेनोपासनायाः 'शान्त उपासीते'त्यन्तेन विधानात् 'स क्रतुं कुर्वीते'त्यस्यापि व्यवहितेनो-पासीतेत्यनेनैव सम्बन्धान्मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टत्वेन ब्रह्मण एवोपासनं विधीयत इति, तत्र यथा सर्वत्वमारोपितम्, एवमत्र मनोमयत्वादिकमप्यारोपितमेवेत्यम्बुवद्ग्रहणाभावेपि सर्वकाम-त्वादिधर्माणां कल्पितत्वादौपचारिकत्वमेवेत्यत आहुः नचेत्यादि । नात्र मनोमयत्वादिकमा-रोपितम् । उपासनाया एवात्राभावात् । अथेत्यनेन प्रक्रमभेदे बोधिते प्रकृतच्छेदेन व्यवहितसम्ब-न्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किन्तु पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मण उपदेशो-यम् । स शान्तोऽन्यत्र रागरहितः, क्रतुं वक्ष्यमाणप्रकारकं निश्चयमध्यवसायात्मकमविचल-प्रत्ययं तथा मननं वा स्वस्य वक्ष्यमाणभगवत्स्वरूपलाभार्थं कुर्वीतेति । एतेन शब्दान्तरेणापि तथा निश्चयात् । उपसंहारे च पूर्वोक्तधर्मविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं 'एतत् ब्रह्मे'त्यनेन निगमयित्वा 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी'ति, 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ती'त्यत्रेतिशब्देन पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्य, 'यस्य स्यादद्धे'त्यनेन सर्वस्य सत्यत्वनिगमनादपि तथा निश्चयात् । आरोपितत्वे

रश्मिः।

चन्द्रवदिति दृष्टान्तस्तस्य प्रयोजनं फलं देवभेदः तस्योक्त्यैव । एवकारो दृष्टान्तप्रयोजनोक्त्यन्यवाक्य-योगव्यवच्छेदकः । 'उपाधिना क्रियते भेदरूपो देव' इति दृष्टान्तेन । इतिशब्दात्तृतीयाया लुक् । **तथेति** । एकस्यैवोपाधिभेदेन नानात्वबोधनाय दृष्टान्तकथननिश्चयादित्यर्थः । तेनान्वयोयम् । **ब्रह्मण एवेति** । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । **तत्रेति** । विराजि । **अत्रेति** । पृथिव्यादिस्थिते । **औपचारिकत्व-मिति** । गौणत्वम् । एवकारो मुख्यत्वयोगव्यच्छेदकः । भाष्यं विवरीतुमाहुः **नात्रेति** । **एवेति** । षष्ठ्या लुक् । अवधारणस्य । **अथेति** । 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुष' इत्यत्र । **प्रकृतमुपासनम्** । तस्य **छेदेन** । उपासनाया व्यवहितसम्बन्धस्य । **पूर्वोपेति** । 'सर्वं खल्वि'त्युक्तया । शुद्धान्तःकरणस्योपास-कस्य । उपासनायान्तःकरणशुद्धिः प्रसिद्धा । **अयमिति** । वक्ष्यमाणः । तमाहुः **स शान्त इति** । **स** क्रत्वधिकारी पुरुषः । **अन्यत्र** भगवद्व्यतिरिक्ते । क्रतोर्मननार्थकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **वक्ष्य-माणेति** । 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी'ति श्रुत्या वक्ष्यमाणभेदम् । मनसः चलनिश्चयं वारय-न्तिस्म **अध्यवेति** । मानस्याः सेवायाः अविचलप्रत्ययम् । **वक्ष्यमाणेति** । 'एतमित' इति श्रुत्युक्त-भगवत्स्वरूपलाभार्थम् । **शब्दान्तरेणेति** । ब्रह्मशब्दादन्येन क्रतुरूपशब्दान्तरेण । नन्वविचलप्रत्य-यात्मकं साधनम्, ब्रह्मरूपं फलं कुत इतिचेत् । न । अस्य क्रतोर्निरोधलक्षणग्रन्थोक्तार्थविषयत्वेन ब्रह्म-त्वात् । भूमाधिकरणे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे च 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'त्यकेविषयत्वात् । **तथेति** । सर्वकर्मत्वादिधर्माणामनौपचारिकत्वनिश्चयात् । 'एतद्ब्रह्मे'त्यत्र 'एष म आत्मान्तर्हृदय'मत एतद्ब्रह्मेत्यतःशब्दमध्याहृत्यार्थ इत्याहुः **निगमयित्वेति** । निगमनस्य हेतुघटित-त्वात् । **एतमिति** । एतच्छब्दार्थम् । **अद्धेति** । साक्षात् । विचिकित्सा संशयः । **सर्वस्येति** । विश्व-रूपेण प्रत्यक्षकथनात्सर्वस्य सत्यत्वनिगमनात् । ननु निगमनं हेत्वभावात्कथमितिचेत् । न । साक्षादि-त्यत्र पञ्चम्या लुगङ्गीकारात् । **तथेति** । सर्वकर्मत्वादिधर्माणामनौपचारिकत्वनिश्चयात् । नहि सत्या धर्मा औपचारिका भवन्ति । भाष्यं विवृण्वन्तिस्म **आरोपितत्व** इति । भ्रमादतद्वति तत्प्रकारकज्ञानरूपात्

ज्ञत्वाच्च। विप्लववादिन एवैवं वचनम्, न वैदिकस्य। 'पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिविरोधश्च। तस्मात् ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयः, न तूपाधिसम्बन्धादौपचारिका इति ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह। विरोधो हि परिहरणीयो लोकवेदाभ्यां तद्-

---

भाष्यप्रकाशः।

च भ्रमात् कल्पनम्। तत्तु नात्र वेदेनोच्यते। अप्रतारकत्वात् सर्वज्ञत्वाच्च। यदि ह्येवं सत्यत्वं निगमयन् स्वयं सम्यक् ज्ञात्वा परस्मा आरोप्यान्यथा ब्रूयात्, प्रतारक एव स्यात्। अज्ञात्वारोपितं चेत् ब्रूयात्, सर्वज्ञत्वादेव हीयेत। अतो नात्र तथा वक्तुं शक्यमित्यर्थः। एतेन मध्वादिविद्यास्विवात्र कल्पनोपदेश इत्यपि निरस्तम्। तत्रैवमवचनात्। सांख्यवादिनं प्रति तद्रीतिबोधने तत्र तथा कथनाच्च। तत् तत्रैवोपपादितम्। अतो वेदान्तार्थविप्लववादिन एवैवं वचनम्, न वैदिकस्येति युक्तम्। किञ्च। यदि ग्रहिलतया भ्रमात् कल्पनमत्राङ्गीक्रियेत, तदान्तर्यामिब्राह्मणमपि विरुध्येतेति दोषान्तरमाहुः पृथिव्यामित्यादि। पृथिव्यादिप्रपञ्चस्याविद्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतकल्पे तस्मिन्निरविद्यस्येश्वरस्य स्थित्ययोगात् तद्बोधकश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः। सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। तस्मादिति। अम्बुनीव मनःप्रभृतिषु ब्रह्मप्रतिबिम्बस्यासम्भवात्। तथाच धर्माणामौपचारिकत्वनिर्णयमाश्रित्य यत् ह्रुष्यादिसाम्यं ब्रह्मण उक्तम्, तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ १९॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥ सूत्रमवतारयन्ति **सिद्धान्तेनेत्यादि**। विरोधपरिहारकस्यैकदेशिमतस्यानुपपन्नत्वे दर्शिते विरोधस्यैव स्थैर्यात् कथं तत्परिहार इत्याकाङ्क्षायां तथेत्यर्थः। परिहारं व्युत्पादयन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति **विरोधो हीत्यादि**। तथाच तन्मते प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यतया लोकाननुसरणम्, भ्रमात् कल्पनस्याशक्यवचनतया वेदाननुसरणम्, अतस्तद्विहाय हेत्वन्तरेण परिहरतीत्यर्थः। अनुसारं व्युत्पादयन्ति **महानित्यादि**,

रश्मिः।

सर्वकामत्वादिधर्माणां कल्पनम्। **वेदेनेति**। छान्दोग्येन। **स्वयमिति**। 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ती'ति वेदः। **एवेति**। अन्ययोगव्यवच्छेदकः। एवेति। असर्वज्ञत्वव्यवच्छेदक **एवेति**। **नात्रेति**। वेदे धर्माणां तथाकल्पितत्वं न वक्तुं शक्यम्। **मध्वादीति**। 'असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेवे'त्यादिना सूर्यस्य देवमधुत्वं प्रतिपादितम्, रश्मीनां वेदत्वं च। आदिशब्देन सर्वा एव देवोपासनविद्या गृहीताः। **निरस्तमिति**। अप्रतारकत्वात्सर्वज्ञत्वाच्च। ननु तद्वदित्युक्ते न प्रतारकत्वम्, नाप्यज्ञत्वमितिचेत्, तत्र हेतुमाहुः **तत्रैवमिति**। 'स क्रतुं कुर्वीते'त्यध्यवसायावचनात्। **तत्र तथेति**। मध्वादिविद्यासु तथाकल्पितत्वकथनात्। **तत्रैवेति**। प्रथमाध्यायचतुर्थपादे 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध' इति सूत्रभाष्य एव। एवकारो 'मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनि'रितिसूत्रभाष्ययोगव्यवच्छेदकः। **विप्लवेतिभाष्यं** विवृण्वन्तिस्म **अतो वेदान्तेति**। **एवेति**। अन्ययोगव्यवच्छेदकः। **एवं वचनमिति**। धर्माणां कल्पनवचनम्। **तस्मादित्यादीति**। एवकारो जडजीवधर्मयोगव्यवच्छेदकः। **नतूपाधीति**। जडजीवसम्बन्धात्कल्पिताः ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥ **दर्शित इति**। पूर्वसूत्रेण दर्शिते। **एवेति**। अविरोधयोगव्यवच्छेदकः। **तत्परिहारो** विरोधपरिहारः। **तथेति**।

नुसारेण। महानवकाशोऽल्पोऽवकाशः, 'यथावकाशं दश चमसा'निति लौकिकवैदिकव्यवहारो वस्तुधर्मविरुद्धो दृश्यते। व्यापकत्वं वृद्धिह्रासौ च आकाशस्यैव। तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते, तथा सत्युभयसामञ्जस्यं भवति, अन्यथा एकतरबाधो भवति, एवं तत्तदनुप्रवेशात् ब्रह्माप्येवम्। नचौपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् । अन्यानुविधायित्वेपि

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्माप्येवमित्यन्तम् । 'यथावकाशं दश चमसा'नित्यासादनविषये श्रुतिः। एवं चयनेपि 'एतैरग्निं चिन्वीते'ति 'चित्तिः स्रु'गित्यादिमन्त्रैश्चयनं विधाय, प्रकारप्रदर्शनावसरे चतुर्षु दिक्षु तत्तद्धोतृमन्त्रैश्चयनं दर्शयित्वा, 'यथावकाशं ग्रहान् यथावकाशं प्रतिग्रहा'निति 'वाचस्पते विधे नाम'न्नित्यादिमन्त्रोपधेयानां ग्रहसंज्ञकानां 'देवस्य त्वे'त्यादिमन्त्रोपधेयानां प्रतिग्रहसंज्ञकानामिष्टकानां तद्विमध्ये योऽवकाशस्तदविरोधेनोपधानमाह। अवकाशश्चाकाश एव । तत्र यथापदेन स्वल्पत्वमहत्त्वादिकं सूच्यते। लोकव्यवहारस्तु स्फुट एव। वस्तुधर्मविरुद्ध इति। आकाशीयनैसर्गिकधर्मभूतविभुत्वव्यधिकरणः। उभयसामञ्जस्यमिति। विभुत्वाल्पत्वयोरेकाधिकरण्येन प्रामाणिकादरणीयत्वम्। तथाच यथा आकाशस्योपाध्यन्तर्भावाद्वृद्ध्यादिभाक्त्वम्, एवं ब्रह्मणोऽप्युपाध्यन्तर्भावात् तदभिव्यङ्ग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वमिति सूत्रार्थः। अत्र बीजं तु विषयश्रुतावाकाशात्मेत्युक्तिः। अत आकाशदृष्टान्तस्य प्रकृतश्रुत्यनुसारित्वे तत्तदुपाधिप्रविष्टं ब्रह्मापि तत्तद्धर्मवत् वक्तव्यम्, न त्वेकदेश्युक्तरीत्येत्यर्थः। नन्वेवमपि तेषां धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवायातीति को विशेषः सिद्धान्त इत्यत आहुः नचौपाधिकत्वमित्यादि। यदि हि ते श्रुतौ

रश्मिः ।

विरोधपरिहारमाह। हेत्वन्तरेणेति। अग्रहणादितिहेतोरन्यो हेतुरन्तर्भावादिति तेनेत्यर्थः। आसादनेति पात्रासादनविषये। चयनयागे। एवेति। 'अवकाशं कुर्वि'तिप्रयोगादेवकारः। सूच्यत इति। सादृश्यं वाच्यम्। लोकेति। महानवकाशोऽल्पोवकाश इति भाष्योक्तः। आकाशीयेति। तादृशविभुत्वं सकलमूर्तिबहिःसंयोगित्वं तदधिकरणमाकाशो महान् लोकदृष्टिगम्यः। तादृशविभुत्वव्यधिकरणस्त्वन्तराकाशः शास्त्रदृष्टिगम्यः। न च 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत' इति वाच्यम्। प्रायश्चित्तानापत्तेः। दृष्टविरोधाच्च। तथाचेति। सूत्रतद्भाष्यपर्यालोचने चेत्यर्थः। यथाकाशस्येति शब्दद्वयं 'यथा करके प्रविष्ट आकाश' इतिभाष्यात्। भाष्येपि कुत इति चेत्, वृद्धिह्रासभाक्त्वपदान्वयानुरोधेनाक्षेपादिति गृहाण। वृद्धिह्रासभाक्त्वं चाकाशस्यैवेति सावधारणं भाष्यम्। ननु ब्रह्मण इति ब्रह्मयोगव्यवच्छेदकः। अन्तर्भावादित्यपि सापेक्षमुपाधिमाक्षिपति। तदाहुः उपाध्यन्तर्भावादिति। एवमितिसौत्रं शब्दं वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यस्याग्रे प्रयोज्य, ब्रह्मेतिप्रथमसूत्रादनुवर्त्य षष्ठ्यन्तं कृत्वा संस्कृतभेदेपि शब्दं धृत्वोपाध्यन्तर्भावादितिपदमावर्त्याहुः एवं ब्रह्मणोप्युपाध्यन्तर्भावादिति। 'उभयसामञ्जस्या'दित्यत्र विभुत्वसामञ्जस्यं स्पष्टमित्यल्पत्वसामञ्जस्यमाहुः तदभिव्यङ्ग्येति। उपाधिरूपपुरुषाभिव्यङ्ग्याः सर्वकामादिधर्मास्तद्वत्त्वरूपं सामञ्जस्यमिति हेतोः व्यापकत्वं वृद्धिह्रासौ चेतीतिशेषः। अनेन सूत्रार्थ इति पदं योजनीयम्। विषयेति। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिछान्दोग्यीयायां श्रुतौ। 'आकाशस्यात्मे'ति षष्ठीतत्पुरुषा'दाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इतिस्मृतिस्मरणादाहुः अत आकाशेत्यादि। प्रकृतेति। विषयश्रुत्यनुसारित्वे। एकदेशीति। 'जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारः, निषेधस्तु मुख्य इती'ति भाष्येणोक्तैकदेशिरीत्या। एवमपीति। उपाधिनिवेशेन विरोधपरिहारेपि। नचौ-

स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् । नचागन्तुकत्वात् तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । अन्यधर्मत्वे प्रमाणाभावात् । तद्गतत्वप्रतीतेश्च । दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोधप्रकारोऽयम् । यथोभयसामञ्जस्यं भवति, प्रकारोपि तस्यैव तथा

भाष्यप्रकाशः ।

जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वेन प्रत्यायिताः स्युः, तदा तेषामौपाधिकत्वं स्यात् । प्रत्यायितास्त्वात्मविशेषणेष्वात्मधर्मत्वेन, अतो न तथात्वमित्यर्थः । ननु यद्यप्येते आत्मविशेषणत्वेनोक्ताः, तथापि मनोमयत्वादिकं पूर्वमुक्त्वा पश्चादुक्ताः, तेन ब्रह्मणो मनआद्यनुविधायित्वमेव स्फुटीकृतम्, तथा सति तेषां तद्धर्मत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वम्, अन्यानुविधायित्वस्यैव स्फुटीभावादित्यत आहुः **अन्येत्यादि** । तदभिध्यानसूत्रे आकाशादिलिङ्गतया तत्तदनुविधायित्वस्य सिद्धत्वादत्र मनआद्यन्यानुविधायित्वेपि सर्वकामादयो ब्रह्मधर्मा एव । यथा तत्रत्यं कारणत्वम् । आदिपदेन 'विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाती'ति स्मृत्युक्तं शक्तिविश्लेषादिकमपि संगृहीतं ज्ञेयम् । तेन स्वल्पकार्यकरणेपि नौपाधिकत्वमित्यर्थः । नन्वेवमन्यानुविधायित्वे तेषामागन्तुकत्वं तु सिद्धम्, तथा सति नैसर्गिकत्वाभावादन्यधर्मा एव भवन्ति, न तु भगवद्धर्मा इत्यत आहुः **नचागन्तुकेत्यादि** । 'कामः सङ्कल्प' इति श्रुतौ 'अशुद्धं कामसङ्कल्प'मिति श्रुतौ च कामसङ्कल्पयोः केवलयोरेव मनोधर्मत्वं श्रूयते, न तु सर्वत्वसत्यत्वविशिष्टयोस्तयोः, अतोऽन्यधर्मत्वे श्रुत्यभावः । लिङ्गवाक्यप्रकरणाभावस्तु स्फुटः । स्थानं त्वन्यानुविधानेनैव व्याख्यातम्, अतः **प्रमाणाभावात्** तथेत्यर्थः । समाख्या तु बहुव्रीहिणा ब्रह्मधर्मत्वमेव स्फुटीकरोतीत्याहुः **तद्गतेत्यादि** । ननु यद्यप्येवम्, तथापि युक्तिभिरनुचिन्तनस्य मननत्वात् तच्छेषत्वेनैतत्पाठेप्युपासनाशेषत्वमेव, न तु स्वतन्त्रब्रह्मधर्मत्वमेषाम्, यथा अस्थूलत्वादीनाम्, अतस्तदपेक्षया निर्बलत्वात् कथमविरोध इत्यत आहुः **दृष्टत्वाच्चाविरोध इति** । 'सोऽकामयत बहु स्या'मित्यत्र सर्वविषयककामस्य ब्रह्मधर्मत्वेन दृष्टत्वादेतेषां स्वाभाविकब्रह्मधर्मत्वेन नैर्बल्याभावादविरोध इत्यर्थः । नन्वेवं सति धर्मविधिनिषेधयोरेकविषयत्वाद्विरोध एवायातीति कथमविरोध इत्यत आहुः **अविरोधेत्यादि** । अयमस्मदुक्तरीतिकः ।

रश्मिः ।

पाधिकत्वमित्यादीति । जपेति । विलक्षणलौहित्यबोधनाय जपाकुसुमोपादानम् । वैलक्षण्यं त्वन्यधर्मत्वम् । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतेः सर्वकामत्वादीनामन्यस्योपाधेर्धर्मत्वाभावात् । **अन्येति** । उपाध्यनुविधायित्वेपि धर्माणां ते धर्माः स्वस्य ब्रह्मण एव, नतूपाधेः, श्रुतावुपाधिसमत्वोक्त्या तथावसायात् । **समत्वं धर्मैरिति** । ननु समत्वेपि विभुत्वविरुद्धा अन्य धर्मा इति चेत्, तत्राहुः **एवेति** । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति श्रुत्या निर्धारणादित्यर्थः । एवेत्यस्मात्पञ्चम्या लुक् । ननु स दोषस्तदवस्थ इति चेत्, तत्र दृष्टान्तमाहुः **कारणत्वेत्यादि** । नहि कारणत्वमुपाधिगतमुपाधेयेस्ति । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणविरोधात् । आदिना सत्यत्वादयः । **तद्वदिति** न स दोषस्तदवस्थ इति भावः । ननु कारणत्वादयो नागन्तुका इति दृष्टान्तवैषम्यमिति प्रतिवादिनं पर्यनुयुञ्जतेस्म **नचागन्तुकेति** । जानाति इच्छति यतत इति प्रवादात् सर्वकामादीनां ज्ञानाधीनत्वेनागन्तुकत्वात्ते तद्धर्माः ब्रह्मधर्मा एव न । एवकारो 'नहि जन्या भगवद्धर्मा भवन्ती'ति तद्योगव्यवच्छेदकः । **श्रुत्यादीति** । आदिना

१. **न चौपाधिकत्व**मित्यादि प्रमाणाभावादिति, श्रुत्यादिरूपतात्पर्यलिङ्गाभावात् । तद्गतत्वेत्यादिना तेषां वास्तवत्वानङ्गीकारे प्रत्यक्षविरोधोपीति बोधितम् । **तस्यैवेति**, विचार्य वस्तुन एव । सिद्धमाहु तस्मादित्यादि । **एवं ब्रह्मापीति** । तत्तदुपाध्यन्तर्भूतं तथा तथा भवति, तथा च पूर्वमर्भकौक.सूत्रे व्योमवच्चेत्यनेन यदुक्तम्, तदेवात्र स्मारितम् । अत्र ब्रह्मधर्मविचारप्रसङ्गेन जीवधर्मोपि विचारित इत्याशयेनाहु वृद्धिह्रासपदेनेति मूलपाठ. रश्मौ व्याख्यातः ।

वक्तव्यः । तस्मात् यथा आकाशस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वं करकादिष्वन्तर्भावात् तथैवोभयसामञ्जस्यात्, एवं ब्रह्मापि । वृद्धिह्रासपदेन शरीरे आकाशजीवयोरेकमुदाहरणं बोधयति ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । 'न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।' व्याघातात् । तादृशमेव तद्वस्त्विति त्वध्यवसायः प्रामाणिकः । चकारादुल्लूखल-

भाष्यप्रकाशः ।

यथोभयसामञ्जस्ये श्रुतिद्वयस्य मुख्यार्थप्रतिपादकता भवति । एकदेशिना दृष्टान्तेनैवाविरोधसाधनात् । प्रकारोऽपि दृष्टान्तस्यैव श्रुत्यनुसारेण वक्तव्यः, अन्यथैकदेशी न मन्येत, अतस्तथेत्यर्थः । उक्तं निगमयन्ति तस्मादित्यादि । तथाच यदा भगवान् सत्त्वादिष्ववतरति, किञ्चित्कार्यार्थं जीवे आविशति वा, तथात्र ये कर्मादयः आश्चर्यजनकाः प्रतीयन्ते, यथा परशुरामादिषु निःक्षत्रीकरणादयः, यथा चन्द्रे प्रतर्दनाख्यायिकोक्ता दैत्यवधादयः, यथा च गुर्वादौ भगवद्गतिव्यञ्जनादयः, ते सर्वे आधाराभिव्यङ्ग्या भगवद्धर्मा एव, न त्वाधारधर्माः । एतदेव ज्ञापयितुमाहुः वृद्धिह्रासपदेनेत्यादि । तथाच जीवन्मुक्तदशायामानन्दाविर्भावेन व्यापकत्वेप्यणुत्वस्य यदबाधः, तत्राप्येषा युक्तिः । शरीरान्तःस्थितौ तेनाभिव्यज्यमानमपि जीवधर्मभूतमेवाणुत्वम्, आनन्दाविर्भावेन चाभिव्यज्यमानं व्यापकत्वम्, ब्रह्म तु ततोप्यधिकम्, अन्यथा व्युच्चरणादिश्रुतिविरोधापत्तेः । एतावान् परं विशेषः । आकाशे विभुत्ववज्जीवेणुत्वं सहजम्, अन्यथा 'क्षुद्रा' इति विशेषणबाधापत्तेरिति । तथाच पूर्वमर्भकौकःसूत्रे 'व्योमवच्चे'त्यनेन यदुक्तम्, तदेवात्र स्मारितम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च॥२१॥ सूत्रमवतारयन्ति हेत्वन्तरमाहेति । एवमुपाधिसम्बन्धेनाभिव्यज्यमानत्वे तेषां नैमित्तिकत्वेनागन्तुकत्वमेव घृतद्रवत्वादिवत्, नतु स्वाभाविकत्वम् । तथा सति सृष्टेः पूर्वं निर्धर्मकमेव स्यात्, ततश्च 'सोऽकामयते'त्यादिरपि पीड्येतेति तदभावाय हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । अत्र सूत्रे 'उभयसामञ्जस्यादेव'मिति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । चो बुद्धिस्थसमुच्चायकः । तथाच

रश्मिः ।

स्मृतिः । श्रुतिस्तु 'नेति नेति' 'अस्थूलमनण्वि' त्यादिश्च । स्मृतिश्च 'मायामयं वेद स वेद वेद'मिति । एतद्रूपाणां प्रमाणानां तात्पर्ये सर्वकामादिधर्मनिषेधविषये लिङ्गं हेतुस्तदभावात् । तर्हि किंविषये तात्पर्ये लिङ्गमितिचेत्, उच्यते । श्रुतेस्तात्पर्यविषयस्य 'नेति नेती'त्यस्य व्याख्याने पूर्वमुक्तम् । स्मृतेस्तात्पर्यविषयं वैराग्यमिति । पूर्वमिति । प्रथमाध्यायद्वितीयपादे । विचारित इति । आकाशदृष्टान्तेन विचारितः । क्षुद्रा इतीति । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती'ति श्रुतौ तथा ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ एवेति । स्वाभाविकत्वयोगव्यवच्छेदकैवकारः । घृतेति । आदिना जतुसुवर्णद्रवत्वम् । तथा सतीति । धर्माणां नैमित्तिकत्वे सति । एवेति । सधर्मकाभिन्नत्वयोगव्यवच्छेदकैवकारः । पीड्येतेति । सृष्टेः पूर्वमिच्छारूपधर्मबोधकं वाक्यं इच्छाया अपि ज्ञाननिमित्तत्वेनागन्तुकत्वसम्भवात्पीड्येत, नित्येच्छाबोधकत्वाभावात्पीडा । इच्छादीनां 'अविनाशी वारे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मे'ति श्रुतेर्नित्यत्वात् । सिद्धवचनभाष्यादाहुः अत्र सूत्र इति । अनुवर्तत इति । किञ्च, ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोध इति भाष्यात्तत्रत्यात् । प्रथमसूत्राद्ब्रह्मेत्यनुवर्तते । एवमिति । सौत्रपदार्थोयम् । न विरोधशब्दाभ्यां पादार्थोप्युक्तः । तत्रत्यभाष्यादेवाहुः च इति । बुद्धिस्थानां श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षाणां समुच्चायक

बन्धनादिषु प्रत्यक्षमेवोभयसाधकं दृष्टमिति। 'अथो अमुष्यैव ममार्भकस्ये'ति च। तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोधः ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

केवलब्रह्मबोधकश्रुतिषु तत्तद्धर्मदर्शनात् प्रत्यक्षेणापि भानात् स्मृतावपि सिद्धत्वात् ब्रह्म एवम्, यथा प्रतीयते तादृशम् । तत्र हेतुरुभयसामञ्जस्यमेव । तदेतत् हृदिकृत्य सूत्रोक्तं दर्शनं विवृण्वन्ति भगवतीत्यादि । तथाच वैश्वानरविद्यायां प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वं द्युमूर्धत्वादिकं पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् । तैत्तिरीये 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दित्येकस्याव्यक्तस्यानन्तरूपत्वम् । एवं श्रुत्यन्तरेऽपि 'आसीनो दूरं व्रजती'त्यादीनि दृश्यन्ते । एवं मिथिलागमने श्रुतदेवजनकयोर्गृह एककालावच्छेदेन प्रवेशादिकं स्मृतिसिद्धं दृश्यते । अवतारदशायां गोवर्धनोद्धरणादिकमवस्थासाधनविरुद्धं कार्यं च दृश्यते । तत्र प्रत्यक्ष-श्रुतिसिद्धे सर्वजनीनदर्शनसिद्धे तादृक्स्मृतिसिद्धे च ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वेऽनुपपत्तेर्वक्तुम-शक्यत्वाद्वस्तुस्वभावमेवादाय दर्शनस्येच्छानुग्रहादिहेतुकत्वं चादाय तादृशनिश्चयस्य प्रामाणिकत्व-मवगन्तव्यमित्यर्थः । **उभयसाधकमिति** । स्वल्पत्वमहत्त्वयोः साधकम् । तत्र बहूनां दाम्नां सन्धानेपि न स्वरूपवेष्टकत्वम्, स्वरूपस्य च न प्रथमपरिमाणादाधिक्यम्, अन्यथा विसया-नापत्तेः । मृत्स्नाभक्षणव्यादानस्थले च स्पष्टमेव तथात्वम् । 'एवं विदिततत्त्वाया' इति तत्र कथनात् । मायामोहस्य तदुत्तरं कथनाच्चेति । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । वैश्वानरेऽर्थ-

रश्मिः ।

इत्यर्थः । च दर्शनादिति सूत्रयोजनामाहुः **तथा चेति** । **तत्तद्धर्मेति** । सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्म-दर्शनात् । **स्मृताविति** । 'अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग' इतिस्मृतौ । तेन चकारात्सप्तम्या लुक् । एवं चकारार्थेषु मध्ये श्रुतिषु दर्शनादिति सूत्रं व्याख्यातं पञ्चम्यन्तेन । **प्रत्यक्षे-णेति**। उलूखलबन्धनादिषु प्रत्यक्षेण । बुद्धिस्थद्वितीयचकारार्थेन समं सूत्रार्थः । बुद्धिस्थतृतीयचकारार्थेन समं सूत्रार्थमाहुः **स्मृतावपीति** । भानेन सिद्धत्वात् भानात् । एवं सूत्रार्थमुक्त्वानुवृत्तपदानामर्थमाहुः **ब्रह्म एवमिति** । एवंशब्दार्थः **यथेत्यादिः** । न विरोधः । **उभयेति** । पञ्चम्यन्तमितिविशेषणं बोध्यम् । **एवेति** । अयं दर्शनादितिहेतुयोगव्यवच्छेदकः । तस्याननुवृत्तपदेन्वयो न सकलसूत्रेऽहेतुत्वात् । नापि पूर्वहेतुसमुच्चयेन हेतुत्वम् । अन्यचकारार्थोक्तिः । **वैश्वानरेति** । इयं प्रथमाध्याये 'वैश्वानरः साधारण-शब्दविशेषा'दित्यत्र समर्थिता । **प्रवेशादिकमिति** । आदिशब्देन स्थित्यादिकम् । दशमस्कन्धे स्पष्टम् । **अवस्थेति** । सप्तवार्षिकी । **साधनं** गोवर्धनोद्धरणम् । तदुभयविरुद्धं कार्यं गोष्ठरक्षणम् । एतावता दृश्यन्त इति भाष्यार्थ उक्तः । **नहीत्यादिभाष्यार्थमाहुः तत्र प्रत्यक्षेति**। प्रत्यक्षा श्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिः। तत्सिद्धे विषये सति सार्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धे विषये सति । **तादृगित्यादावप्येवम्** । अनुपपत्तेर्विरुद्धधर्म-रूपानुपपन्नपदार्थनिष्ठाया वक्तुमशक्यत्वाद्दृष्टे दर्शनविषये सति **हि** निश्चयेन नानुपपन्नं विरुद्धधर्मादि नाम । व्याघातात् । चक्षुरादौ प्रामाण्यहिंसनात् । स स्वभाव इव दृश्यते इति तादृशं ब्रह्मरूपनिश्चय-रूपवस्तुस्वभावम् । एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदकः । **तादृशेति** । 'इति त्वध्यवसायः प्रामाणिक' इति भाष्यार्थः । **भाष्ये । चकारादिति** । बुद्धिस्थसमुच्चायकात् । भाष्यप्रकाशोक्तार्थकात् । आदिशब्देन मृत्स्नाभक्षणविश्वरूपदर्शने । **प्रत्यक्षमेवेति** । सूत्रोक्तत्वात्प्रत्यक्षम् । एवकारेण श्रुतिस्मृतिरूपान्य-योगव्यवच्छेदकेनोभयसाधकम् । **प्रकृते । स्पष्टमेवेति** । अस्पष्टत्वयोगव्यवच्छेदक एवेति । विरुद्ध-धर्माश्रयत्वं **तथात्वमित्यस्यार्थः** । विरुद्धधर्माश्रयत्वं तत्त्वमिति वाक्येनाहुः **एवं विदितेति** । तत्र प्रमाणमाहुरित्यप्याभासः । **कथनादिति** । 'वैष्णवीं व्यतनोन्माया'मित्येवम् । प्रत्यक्षमेवेति भाष्येण

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति । ननु सर्वविशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतव्य इति चेत् । तत्राह । **प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ।** **प्रकृते** यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः पदार्था लौकिकाः,

भाष्यप्रकाशः ।

क्रमस्य बलीयस्त्वमुपगम्य विरोधस्य परिहर्तुं शक्यत्वेपि काठके तथा वक्तुमशक्यत्वात् । उलूखलबन्धने स्वल्पस्य यत्तावत्सु दामस्वमानं तस्य स्वरूपधर्मत्वे, मतान्तरेण शरीरधर्मत्वे वा तदाधारस्य विरुद्धधर्माश्रयतायाः प्रत्यक्षसिद्धतया स्मृतिसिद्धतया चापह्नोतुमशक्यत्वेन अभिन्ननिमित्तोपादानत्वोपगमेन च विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य प्रामाणिकत्वाच्छ्रुत्यादिभिस्तथात्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोध इति प्रकृतानां सर्वकामत्वादीनामप्यौपचारिकत्वकल्पनं नैमित्तिकत्वेनानित्यत्वोद्भावनं चाप्रयोजकमित्यर्थः । एवमेताभ्यां सूत्राभ्यां 'अत एव चोपमे'तिसूत्रोक्तं सर्वं प्रत्युक्तं ज्ञेयम् ॥२१॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति **परमार्थत** इत्यादि । **परमार्थत** इति । वस्तुविचारात् । एवं सर्वैः प्रकारैः परिहृतेपि विरोधे पुनर्युक्त्या परिहारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वस्तुनस्तादृक्स्वभावत्वममन्वानं प्रति युक्तिरवश्यं वक्तव्येत्यतः सूत्रांशमवतारयन्ति **नन्वि**त्यादि । [1]तथाच पूर्वसूत्रोक्तदर्शनस्य अवतीर्णे स्वेच्छया

रश्मिः ।

सौत्रदर्शनस्य मुख्यत्वं श्रुतिस्मृत्योर्व्यवच्छेदेनोक्तं तयोरन्वयमत्र भाष्य उक्तं तत्स्पष्टयन्तिस्म **वैश्वानर** इति । प्रादेशमात्रेभिविमाने औपाधिकेऽभिविमानत्वासंभवादार्थक्रमेणाभिविमाने इति वक्तव्ये अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वमुपगम्येत्यर्थः । **काठक** इति । 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा, आश्चर्योस्य ज्ञाता कुशलोऽनुशिष्ट' इत्यत्राश्चर्यं वक्तव्ये औपाधिकोप्यभिविमान इत्यर्थक्रमेण तथा नामविरोधपरिहारस्य वक्तुमशक्यत्वात् । **तस्ये**ति । अमानस्य । **मतान्तरेणे**ति । पुराणमतेन मायारूपशरीरधर्मत्वे वा । स्मृतेर्मुख्ये दर्शने उपष्टम्भकतयान्वयमाहुः **स्मृतिसिद्धे**ति । प्रत्यक्षमुपष्टब्धमिति सप्रमाणम्, न तु शुक्तिरजतप्रत्यक्षवदप्रमाणमित्युक्तम् । **अभिन्ने**ति । समन्वयाधिकरणेयमुपगमः । अत्र श्रुतेरन्वयमाहुः **श्रुत्यादिभिरि**ति । श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः । **तथात्वेन** विरुद्धधर्माधारत्वेन । **ब्रह्मप्रतीतेरि**ति । ब्रह्मदर्शनात् । अत्र **श्रुत्यादिभिरि**त्यन्तेन श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैरितिचकारार्थभाष्यार्थ उक्तः । **तथात्वेने**त्यनेनानुवृत्तोभयसामञ्जस्यं पञ्चम्यन्तं तस्यार्थः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेनेति शक्यतावच्छेदक उक्तः । **ब्रह्मप्रतीते**रित्यनेनावृत्तब्रह्मपदार्थः सौत्रदर्शनादितिपदार्थ उक्तः । **न विरोध** इत्यनेनावृत्तैवंशब्दार्थ उक्तः । **नैमित्तिकत्वेने**ति । जानातीच्छति यतत इति प्रवादात् निमित्तं ज्ञानं तत्सम्बन्धिविशेषत्वे च । **अत एव चोपमे**ति । 'तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारः, निषेधस्तु मुख्य' इति भाष्येण संगृहीतम् । **प्रत्युक्तमि**ति । सर्वकामत्वादीनामौपचारिकत्वकल्पनस्यानित्यत्वोद्भावनस्य चाप्रयोजकत्वोक्त्या प्रत्युक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ निश्चिते इति । स्वाभाविकानां निषेधायोगात् । **कथमि**ति । कथमविरोधः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । **भाष्ये** । **प्रतीतस्यै-**

१. तथा च सर्वविशेषनिषेधेन तादृक्स्वभावाभावे निश्चिते कथं तथेत्यर्थः इति मूले पाठः ।

तेषामेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् । अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते, न तु वेदोक्ता ब्रह्मधर्मा निषेद्धुं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते । तत्राह । ततो ब्रवीति च भूयः । यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति, तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'निति । तथा अस्थूलवाक्येपि 'एतस्यैव प्रशासने' 'एतद्विदित्वा' 'आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति । चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदौ संगृ-

भाष्यप्रकाशः ।

व्यवहार्ये प्रपञ्चसलक्षण एव प्रतीयमानैकविशेषविरुद्धविशेषान्तरविषयत्वान्न तेन प्रपञ्चविलक्षणे सर्वविशेषशून्ये ज्ञानाकारे तद्विरुद्धविशेषवस्त्वसिद्धिरिति तत्र धर्मविधिनिषेधयोरविरोधः कथं प्रत्येतव्य इत्याकाङ्क्षायामविरोधप्रत्ययप्रकारमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति प्रकृते यदित्यादि शक्यन्त इत्यन्तम् । प्रकृते इति । गार्ग्युपक्रान्ते प्रपञ्चे, गार्गीप्रश्ने वा । तथाच जगद्वैलक्षण्यबोधनेन तत्प्रकारका धर्मा निषिध्यन्ते, न तु तत्सदृशाः स्वरूपधर्मा अपि । अतो न ते औपचारिका इत्ययं तत्तदभावयोरविरोधप्रत्ययप्रकारः । तेन निषेधमात्रदर्शनात् सर्वकामत्वादीनामौपचारिकत्वकल्पनं यत् दर्शयतिसूत्रे कृतम्, तदनया युक्त्या परिहृतमित्यर्थः । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां सूत्रशेषमवतारयन्ति कुत इत्यादि । उदाहरणमाहुः यत्र इत्यादि । अत्र ज्ञानकारणाप्राप्तिकथनमुखेन पूर्वार्धे ज्ञानं निषिध्य, उत्तरार्धे तद्विधत्ते । अस्थूलवाक्येपि 'अवागमनः असुख'मिति प्रशासनकारणनिषेधमुखेन प्रशासनं निषिध्य, 'एतस्यै'त्यादिना तद्विधत्ते । एवं सर्वधर्मनिषेधमुखेन वेद्यत्वं निषिध्य, 'एतद्विदित्वे'त्यादिना तद्विधत्ते । तथा 'न तदश्नोति कश्चने'ति व्याप्तिं निषिध्य, 'आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्यनेन तां विधत्ते । 'न तदश्नोती'त्यस्य भोजनार्थकत्वपक्षे त्वत्र भगवत्कर्तृकं च भोगं निषेधति, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामा'नित्यादौ तद्विधत्ते इति बोधयितुमाहुः चकारादित्यादि । तथाच यथा श्वेताश्वतरे 'अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ते'ति कर्तृत्वं निषेधति, तथा मुण्डके 'कर्तारमीश'मिति विधत्ते । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । तथाच कर्मणि साध्ये

रश्मिः ।

वेति । अप्रतीतयोगव्यवच्छेदक एवकारः । जगद्वैलक्षण्यमेवेति । नन्वस्थूलादिवाक्ये वैलक्षण्यं न नञर्थः, षट्स्वनुक्तेरितिचेत् । न । पर्युदासार्थकनञर्थेन सुखेन वैलक्षण्योपलब्धेः । तद्भिन्नस्तत्सदृशो विलक्षणो भवतीति । चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रभिन्नं चन्द्रसदृशं मुखं भवति । तद्विलक्षणमित्येवकारः । यत्रैवेति । आरोपापवादस्यासङ्गतत्वबोधनायैवकारत्रयम् । अन्यथैवकारत्रय व्यर्थं स्यात् । तथाच यद्यारोपापवादो भाष्ये विवक्षितः स्यात्, एवकारत्रयघटितं भाष्यं न स्यादिति । तेनैतादृशस्थले नारोपापवादः । यत्र क्वचिद्धर्मा विहिताः, अन्यत्र निषिद्धाः, तत्रैवारोपापवादसन्देहः कर्तव्य इति भाष्येण द्योत्यते । उदाहरणमिति । उक्तार्थस्य उत् अधिकमाहरणं यस्मिन् तद्वाक्यमाहुः । एकत्वमविवक्षितम् । ज्ञानेति । ज्ञानं शाब्दं तत्कारणं वाचस्ताभिरप्राप्तिकथनमुखेनेत्यर्थः । अवागिति । अवाक् अमन इति छेदः । प्रशासनेति । प्रशासनकारणानि वाङ्मनोमुखानि । तन्निषेधमुखेन । एतस्येति । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति श्रुत्या । सर्वधर्मेति । अस्थूलश्रुत्यैव सर्वधर्मनिषेधमुखेन । एतद्विदित्वेत्यादीति । 'अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मण' इत्यादिना । अन्यत्रापीति । मूर्तामूर्तब्राह्मणे 'अथात आदेशो ने'ति मूर्तामूर्ते निषिध्य तद्विधत्ते 'नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति श्रुत्या । चकारादित्यादिभाष्यस्य चकारादनुक्तसमुच्चयार्थकात् एकं ब्रह्मवाक्येन षोडशिग्रहणाग्रहणरूपेण यदुपाख्यानं तयोः परस्परं भेदो तौ संगृहीताविलर्थं मन्वाना आहुः तथा चेति । कर्मणीति । अतिरात्राख्ये व्यक्तिभे-

हीतौ। सर्वत्र लौकिकं प्रतिषेधति, अलौकिकं विधत्ते इति युक्त्या निर्णयः। तस्मात् युक्त्याप्यविरोधः ॥ २२ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे षष्ठमम्बुवद्ग्रहणादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

व्यक्तिभेदेन षोडशिग्रहणाग्रहणवन्नित्य एकस्मिन् ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासितृत्वादीनां विकल्पस्याशक्यवचनतया वाक्यस्याबोधकतायां तन्निवृत्त्यर्थं लौकिकं निषेधति, अलौकिकं तं धर्मं विधत्ते इति व्यवस्था मन्तव्या। स्थूलत्वादीनां लौकिकानामेव निषेधदर्शनात्। ईदृशप्रशासितृत्वादीनामलौकिकानामेव विधानदर्शनात्। अतो ये वस्तुस्वभावतो विरुद्धधर्माश्रयत्वं न मन्वते, तान् प्रत्येवं लौकिकालौकिकविभागरूपया युक्त्या निर्णयः। तेन श्रुत्या बोध्यमाना ये सर्वकामत्वादयः, तेष्यलौकिका एव। मन्दधियामविचारकाणां परं नामतौल्येन भ्रमः। नचानाप्तकामत्वापत्तिः। अभिध्यारूपत्वेन, स्वयमेव तत्पूर्तिकरणेन चादोषात्। एतेन जीवतुल्यतापत्तिरपि परिहृता बोध्या। तस्माच्छ्रुत्यक्षराण्यननुसन्दधानानां बोधार्थं युक्त्याप्यविरोध आचार्येणोक्त इत्यर्थः। एतेनैव यावद्धर्मशून्यत्वं ब्रह्मणो वदन्तोपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः।

अन्ये त्वस्मिन् सूत्रे 'द्वे वा व ब्रह्मण' इति वाक्यं विषयत्वेनाहुः। तदर्थं विद्वन्मण्डने एतद्वाक्यार्थोपि विचारितः। तथाहि। 'नेति नेती'त्यत्र इतिशब्दः प्रकारवाची। तथाच पूर्वं मूर्तामूर्तब्रह्मणो विभूतिरूपं 'य एवं वेदे'त्यन्तेन निरूप्य यस्यैतद्रूपद्वयं पूर्वमेव षष्ठ्यन्तेन पदेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्निरूप्यमाणेष्वपि सर्वतःपाणिपादान्तत्वादिष्वेवं लौकिकत्वेन वेदनं मा भूदिति भिन्नप्रक्रमेणैतत्प्रकारकं वेदनं ब्रह्मणो निषेधति 'अथात' इत्यादिना। अयमर्थः। ब्रह्मण्यपि मूर्तामूर्तरूपे सर्वतःपाणिपादान्तेत्यादिश्रुत्युक्ते वेदितव्ये। परन्त्वित्यनेन प्रकारेण न वेदितव्ये ब्रह्मण एते रूपे इति, किन्तु ब्रह्मैवेति वेदितव्ये इत्यर्थः। अत्र विनिगमकमाह सूत्रकारः 'ततो ब्रवीति च भूय' इति। शेषं स्फुटम्।

यत्तु प्रकृतशब्देन 'द्वे वा व ब्रह्मण' इत्यादिनोक्तं मूर्तामूर्तलक्षणं रूपद्वयं परामृश्यत इति मतम्, तत्र प्रकृतत्वं प्रतिषेधतीत्येतावतैव चारितार्थ्ये सत्येतावत्पदं व्यर्थम्। नच प्रकृतस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मणि एतावत्त्वं प्रतिषेधतीति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यम्। तथा सति 'ततो ब्रवीति च भूय' इत्यस्य वैयर्थ्यापातात्। प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ तदभावशङ्कानुदयेन तत्सत्तायां मानाकाङ्क्षार्थं तत्कथनप्रयोजनाभावात्। तस्मादस्मदुक्त एवार्थ इति ॥ २२ ॥ इति षष्ठमम्बुवद्ग्रहणादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

देनैकैकेन। अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पस्येव। षष्ठ्यान्ताद्वतिः। **अशक्ये**ति। व्यक्तिभेदाभावादितिभावः। **अबोधके**ति। दृष्टान्ताभावात्तथा। **एवे**ति। प्रक्षालनपङ्कन्यायेनैवकारः। विद्वन्मण्डनेयं विषयः स्पष्टः। **सर्वत्रे**तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **लौकिकं निषेधती**। **एवे**ति। नित्यानां निषेधायोगात्। **एवे**ति। 'लौकिकं नैव मनुत' इत्याचार्यवचसः। नित्यानित्यसंयोगापत्तेश्च। **अलौकिका एवे**ति। एवकारार्थ उक्तः। **नामे**ति। स्थूलसर्वकामादिनाम्नां तौल्येनालौकिकनामवति लौकिकनामवत्त्वेन ज्ञानमितिभ्रमः। तस्मादितिभाष्यं विवृण्वन्तिस्म **तस्मा**दिति। **अनन्वि**ति। युक्तीर्विनाननुसन्दधानानाम्। **युक्त्यापी**ति। अपिशब्देन परमार्थतः। **आचार्येण** व्यासेन ॥ २२ ॥ **इति षष्ठमम्बुवद्ग्रहणादित्यधिकरणम्** ॥ ६ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ (३-२-७.)

शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेणाविरोधप्रतिपादनायाधिकरणमारभते। सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते। 'न चक्षुषा गृह्यते' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्,' 'नापि वाचा' 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' 'अप्राप्य मनसा सह' 'मनसैवैतदाप्तव्यम्,' 'अस्पर्शमगन्धमरसम्' 'सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः', 'अपाणिपाद' इत्यादि 'विश्वतश्चक्षु'रित्यादि, 'निर्गुणश्च' 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रित्यादिविरुद्धवाक्यानि। न हि वस्तु द्विरूपं सम्भवति। वाक्यद्वयमपि प्रमाणम्। तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थे प्रामाण्यम्, अन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तम्। तत्र प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते।

तत्र पूर्वपक्षमाह। तदव्यक्तम्। तत् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति।

भाष्यप्रकाशः।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः शब्दबलेत्यादि। तथाच यद्यपि स्वविचारे तस्यानावश्यकत्वम्, तथाप्यन्यैः ऋषिभिरर्थबलेन विचारस्याङ्गीकृतत्वात् तेनाविचारे तेषां निर्विशेषपक्षपातात् सविशेषश्रुतिः पीड्येत, विचारिते त्वर्थसामर्थ्ये वस्तुस्वभावादेवोभयसम्भवान्न श्रुतिपीडेत्यतस्तन्निवारणार्थं तदारभत इत्यर्थः। ननु विरुद्धवाक्येषु चिन्तितेषु किमवशिष्टं येनार्थबलाद्विरोधोत्थानमित्यत आहुः सर्वाणीत्यादि। सर्वाणीति। प्रमाणाग्राह्यत्वतद्ग्राह्यत्वयोर्धर्मराहित्यतद्वत्त्वयोराकारराहित्यतद्वत्त्वयोर्गुणराहित्यतद्वत्त्वयोर्बोधकानि। 'सर्वरूप' इत्यनेन 'यथामाहारजनं वास' इत्यादिश्रुतिस्तद्विरुद्धा 'अरूपमव्यय'मिति श्रुतिश्च स्मार्यत इति बोध्यम्। सन्देहमाहुः न हीत्यादि। तथाच लौकिकालौकिकभेदेन व्यवस्थायां कृतायां मास्तु शब्दे संशयः, तथाप्यर्थे संशयो दुर्वार इत्यर्थः। सन्देहबीजमाहुः वाक्येत्यादि। तत्र[1] पूर्वपक्षमुत्थापयितुमापाततो निर्णयप्रकारं वदन्ति तथा सतीत्यादि, विचार्यत इत्यन्तम्।

पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि। यद्यपि पूर्वं सर्वप्रमाणापेक्षया शब्दस्यैव प्राबल्यं निर्णीतम्, तथापि शब्दस्यार्थसापेक्षत्वादर्थबलेनैव विचारो मुख्य इति श्रुत्यर्थनिश्चायनायार्थबले विचार्ये

रश्मिः।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ तस्येति। अर्थबलविचारस्यास्मिन्भगवद्व्यासमते शब्दबलसिद्धेनावश्यकत्वम्। अन्यैरिति। अत्रैव बादरिप्रभृतिभिः। यथेति। आमाहारेण जनं जननम्। वर्णलोपः। वासः शरीरे इत्यनव्ययम्। संशय इति। चक्षुरग्राह्यो ग्राह्यो वेत्यादिः। सन्देहबीजमिति। प्रमाणं विकल्पोत्थापकं बीजमित्यर्थः। 'श्रुत्योर्विरोधे विकल्प' इति मनुस्मरणात्। आपातत इति। अविचार आपातस्तस्मात्। एकदेशिनिर्णयप्रकारम्। पूर्वमिति। प्रथमाध्यायद्वितीयचरणे वैश्वानराधिकरणे। शब्दस्यैवेति। एवकारस्तु 'केवलं शब्दबलविचारका आचार्या' इति 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनि' रितिसूत्रभाष्यात्। शब्दस्यार्थेति। घटं दृष्ट्वा घटशब्द इति तथा। यद्यप्यर्थस्य शब्दसापेक्षत्वं 'शब्द इति चे'-दितिसूत्रात्, तथापि पूर्वपक्षग्रन्थत्वाद्युक्तम्। एवेति। 'अर्थबलविचारको बादरि'रिति तथा। 'केवलार्थवि-

---

१. तत्रापाततो निर्णयप्रकारं वदन्त. पूर्वपक्षमुत्थापयन्तीति पाठ. मूले।

कुतः । आह हि । श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम् । 'नेति नेत्यात्मा अग्राह्यो न हि गृह्यत' इति । 'न हि गृह्यत' इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केनचिदपि चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत । तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येव । अनुभवविरोधादित्येवं प्राप्तम् ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपीति पूर्वपक्षगर्हायाम् । सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी । यतः संराधने सम्यक् सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते । 'श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगादवैहि' 'यमे-

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वपक्षमाहेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति **आह हीति** । हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां हेतुभ्यां श्रुतिराह । अतस्तदव्यक्तमिति योजना । श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामिति यदुक्तम्, तत्र का श्रुतिः, किं प्रत्यक्ष-मित्याकाङ्क्षायां तदेव विभजन्ते **नेतीत्यादि** । अस्यां श्रुतौ कथं प्रत्यक्षप्राप्तिरित्यत आहुः **नहीत्यादि** । तदेव विवृण्वन्ति **न हि केनचिदित्यादि** ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२४॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति **अपीत्यादि** । अत्र दर्शनसूत्रोक्तो दृशिर्व्यवहितोऽप्यर्थबलात् परामृश्यते । तथाच केवलस्य प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य लौकिकत्वेन नैर्बल्येपि साधनबलसिद्धस्य तस्यालौकिकत्वेन प्रबलत्वात् केवलानुभवविरोधोऽप्रयोजक इति साधनसिद्धेन प्रत्यक्षेण निर्णय इत्यर्थः । हेतुं व्याकर्तुं श्रुतिस्मृती उपन्यस्यन्ति **श्रद्धेत्यादि** । इयं

रश्मिः ।

चारको बादरि'रिति उक्तसूत्रभाष्यात् । **नहि केनचिदित्यादीति** । **सर्वैरेवेति** । योग्यत्वादेवकारः । **उपचरितेति** । उपचारो व्याख्यातः । एवकारः सर्वेषां दर्शनाभावात् ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥ केवलस्येति । श्रुतिरहितस्य । पूर्वं 'श्रुतिप्रत्यक्षाभ्या'मित्युक्तत्वात् । **प्रत्यक्षादेरि**त्यत्रादिशब्देनानुमानादि । भाष्ये प्रत्यक्षस्योपलक्षकत्वात् । तथा च 'सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येते'तिभाष्याद्वह्निरूपत्वे धूमरूपेणानुमातुं शक्येत । गवयरूपत्वे उपमातुं शक्येत । घटादिरूपत्वे शब्दितुं शक्येतेति बोध्यम् । **केवलानुभवेति** । केवलस्य धर्मशून्यस्य नीरूपत्वादनुभवो विरुध्यते, तद्विषयको न भवतीत्यर्थः । नीरूपत्वसमानाधिकरणो न भवति । तथाच 'मूर्खो देहाद्यहं-बुद्धि'रिति वाक्यात् अग्राह्यत्वेन प्रकारेण प्रत्यक्षशून्यो देहाद्यहंवादी । अग्राह्यत्वस्योपचरितत्वात् । 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष'दित्युक्तप्रकारेण प्रत्यक्षशून्यो देहाद्यहंबुद्धिः । ताम्बूलमदशक्तिवदप्यद-र्शनम् । व्यापकत्वेनाप्यदर्शनम् । किञ्च । आत्मोपनिषदुक्तरीत्यात्मत्वेन देहप्रत्यक्षशून्यः आत्मत्वेनान्त-रात्मप्रत्यक्षशून्यः । इति भाष्ये **सर्वथा**शब्दः । एवं देहाद्यध्यासे 'अहं स्थूल' इत्यादौ ह्यस्मच्छब्दः प्रत्यगात्मवाचको व्याख्यातः । अहङ्कारेऽस्मच्छब्दप्रयोगं कृत्वा भाष्यं **यत** इत्यादि । देहगेहादि-ष्वहंममेत्यभिमानवता भगवान्न दृश्यते । अभिमानस्य तामसत्वेनाज्ञानकार्यत्वादज्ञानस्य च दर्शनावर-कत्वात् । यतो यथाकथञ्चिदप्यमूर्खत्वमवलम्ब्य सम्यक्संराधने । करणल्युडन्तं पदम् । सम्यक्संसि-द्धिर्येन पुष्टिसेवनेन मोक्षावान्तरकालनिर्गमाय तत्संराधनं तस्मिन्संराधने तदाहुः, **सम्यक्सेवाया-मिति** । ननु सिद्धिजनकोऽन्योपि पदार्थोऽस्तीत्यत आहुः **भगवत्तोष** इति । 'यद्वृत्त्या तुष्यते हरि'-रिति वाक्यान्नान्यपदार्थो भगवत्तोषजनक इति सिद्ध्युपस्थापिका सेवैवात्र व्यासाशयीयेति भावः । नन्वधोक्षजत्वात्सेवयाप्यदर्शनमस्त्विति चेत्, तत्राहुः **दृश्यत** इति । स्वेच्छया दृश्यो भवति । अथवा

वैष वृणुते तेन लभ्यः' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । द्विविधमपि रूपं दृश्यते । 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूप'मिति संराधकस्य स्वानुभवः, ध्रुवादीनामनुमापकत्वं च । तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां

भाष्यप्रकाशः ।

कैवल्योपनिषत्स्था । परमेष्ठिना आश्वलायनं प्रत्येतेन साधनेन जानीहीत्यत्रोपदिष्टम् । ज्ञानविषयं च ब्रह्म सर्वदेवतादिमयं शिवाकारं निराकारं चोपदिष्टम् । द्वितीया काठके मुण्डके च । तत्राद्ये, 'आसीनो दूरं व्रजती'त्याद्युक्त्योक्ता । तत्राप्यासीनत्वादिना साकारतया 'अशरीर'मित्यनेनानाकारतायाश्च लाभः । द्वितीयेपि द्वितीयमुण्डके विरुद्धधर्माश्रयं परमात्मानं प्रस्तुत्योक्ता । अत्र 'तनुं स्वा'मिति कथनात् साकारलाभ इति तत्राप्येवम् । गीतावाक्यं तु विश्वरूपं दर्शयित्वा ततः स्वरूपं चतुर्भुजाकारं प्रदर्श्योक्तं भगवता । द्विविधमिति । साकारं निराकारं च । तथाच श्रुतिस्मृत्युक्तसंराधकप्रत्यक्षानुरोधेनार्थबले विचारितेपि निराकारं साकारं चेति सिध्यति, न तु केवलमव्यक्तमग्राह्यमेवेति त्वदुक्तमसङ्गतमित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षानुमानशब्दयोः श्रुतिस्मृतिपरत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम् । एवं व्याख्याने शब्दबलमेवायातीत्यपरितोषेणातः परं साक्षात्कारानुमितिपरत्वं प्रत्यक्षानुमानपरत्वं चादाय व्याकुर्वन्ति ततस्त्वित्यादि । लौकिकप्रत्यक्षं शुद्धमनःसंयोगजम्, अलौकिकं दिव्यदृष्टिजम्, विपरीतं वा । तथाचैतयोः श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षमात्रबोधकत्वादत्र साधनसिद्धप्रत्यक्षादर्थस्वभावेऽवधारिते, 'तं यथा यथोपासते' इति श्रुत्या अव्यक्तनिष्कलोपासकस्य तथैव प्रत्यक्षं वाङ्मनसेनाप्राप्यं च, वृतस्य तु तत्तद्धर्मवत्त्वेन प्रत्यक्षं वाङ्मनसगम्यं चेति, तादृशतादृशसम्यक्प्रत्यक्षविषयादर्थस्वभावादेवाविरोधनिर्णय इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्य प्रामाणिकत्व-

रश्मिः ।

अनिदमित्थतया दृश्यते । ननु ज्ञानकर्मणी विहाय शूद्रधर्मे कुत आशयः, किञ्च, कीर्तनभक्तेः सुबोधिन्यां मुख्यत्वेनोक्तायाः संराधनत्वं कुतो नेति चेत् । न । तोषकामस्यान्यत्रानधिकारात् । एतेन सेवायां प्रकारभेदोपि प्रत्युक्तः । तोषकामस्य स्वधर्माणां परधर्मत्वाभावात् । 'शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् । मद्भक्तिश्च दया सत्य ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमा' इत्येकादशस्कन्धात् । किञ्च । भक्तिमार्गप्रवेशानन्तरं ब्राह्मणधर्मा अपि परधर्माः, भक्तिः स्वधर्म इति । कीर्तनभक्तेर्मुख्यत्वेऽप्यशास्त्रार्थत्वात् । 'सेवायां वा कथायां वे'ति विकल्पोक्तेश्च व्यवस्था । शास्त्रार्थत्वं तु क्रिया पूर्वकाण्डार्थ इति । 'ज्ञानं क्रिये'ति पञ्चरात्रशास्त्रात् ज्ञानकाण्डं ज्ञानक्रियार्थकम् । सांख्ययोगसूत्रं 'तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग' इति । 'ज्ञानेन भक्त्ये'त्यथर्वशिरआदिना पशुपतिमते भक्तिरिति षड्शास्त्राणि भक्तिप्रतिपादकानि । 'ब्रह्म तर्हि अग्नि'रित्युत्तरार्धसुबोधिनी । 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति संहिता । 'जुष प्रीतिसेवनयोः' । प्रणिधानं प्रयत्नः । आद्य इति । काठके । द्वितीय इति । मुण्डके । संराधकस्येति । अर्जुनस्य । श्रुतिस्मृतीति । प्रत्यक्षशब्देन श्रुतिबोधस्तु ब्रह्मण आर्षात् । ऋषिर्मन्त्रद्रष्टेति । 'अपश्यत्पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्त'मिति श्रुत्या प्रत्यक्षमूलत्वाल्लाक्षणिकः । अनुमीयन्त उत्सन्नप्रच्छन्नशाखा येनेत्यनुमानं स्मृतिः । अतः परमिति । लाक्षणिकत्वापत्तेः परम् । प्रत्यक्षेति । चक्षुर्व्याप्तिज्ञानपरत्वम् । एवेति । उपचरितत्वयोगव्यवच्छेदकैवकारः । अविरोधेति । सर्वधर्मप्रतिपादकानां'अग्राह्यो न हि गृह्यते'इत्यादीनां चाविरोधनिर्णय इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्येति । दर्शनसूत्रीयानूदितप्रत्यक्षस्य । पुष्टभक्तानां दर्शनसूत्रे प्रत्यक्षं तदप्रामाणिकमपि भवेत्प्रमेयबलस्याधिक्यात् । मर्यादायां तु संराधनसाधनजन्यायां प्रत्यक्षरूपं दर्शनं

श्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकारमनन्तगुणपरिपूर्णं चेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः। अतो लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म ॥ २४ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे सप्तमं तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ (३. २. ८.)

पुनः प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमारभते।

तत्र सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षद्वयमाह।

ननु प्रत्यक्षानुरोधेनोभयविधवाक्यसमाधानं नोपपद्यते, वस्तुशक्त्यैव निर्णय उचितः, न तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम्, यथा प्रकाशजलसुवर्णादीनामनेकविधत्वं नाङ्गीक्रियते, सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिषूष्णशीतानुभवरूपस्पर्शाः प्रतीयन्ते, न हि तेजसि तावन्तः स्पर्शा अङ्गीक्रियन्ते, जले च हिमतप्तकुण्डादिषु, तथा सुवर्णे वर्णभेदाः, न हि सर्वे स्वाभाविकाः, तेजस्त्वादिस्वभावहानिप्रसङ्गात्, तथा ब्रह्मणोऽप्यवैशेष्यमङ्गीकर्तव्यम्, निर्विशेषं हि ब्रह्मेति सर्वप्रसिद्धिः। चकारादेवं साधकाः 'अग्राह्यो न हि गृह्यत' इत्येवमादयः।

भाष्यप्रकाशः।

साधनं दर्शनसूत्रादत्राधिकम्। तेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तमेव दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ **इति सप्तमं तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम्** ॥ ७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः **पुनरित्यादि**। ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वाच्छ्रुत्यवगतस्वरूपस्यैव बलेनोभयरूपत्वं दृढीकर्तुमधिकरणान्तरमुपोद्धातसङ्गत्यारभते। अत्र ब्रह्मस्वभावः संराधकप्रत्यक्षेणावधारयितुं शक्यः, न वेति संशयः। साधनस्य ज्ञानार्थत्वम्, अगृह्यश्रुत्या ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वं च सन्देहबीजम्। पूर्वपक्षौ तु तत्र द्वाविति तावाहुः **तत्रेत्यादि**। **पूर्वपक्षद्वयमिति**। भक्तप्रत्यक्षेण न निर्णय इत्येकः। श्रुत्यापि नेत्यपरः। स च द्वितीयसूत्रे फलितकथनेन स्फुटो भवतीति तथेत्यर्थः। कुतो **वस्तुशक्त्यैवे**त्यतो दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति **यथेत्यादि**। एतस्यैव विवरणं **सूर्यचन्द्रेत्यादि**। **एवं साधका इति**।

रश्मिः।

प्रामाणिकमेव प्रमेयबलाभावादिति तथा। **भाष्ये। ध्रुवादीनामिति**। 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथे'ति गोपालतापिनीयादुभयाविरोधपश्यकानाम्। द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तब्रह्मादिशब्देन। गोपालतापिनीयोक्तब्रह्मणश्च तादृशोभयधर्मवत्त्वानुमापकत्वम्। ब्रह्म तादृशोभयधर्मवत्। ध्रुवादीनां चक्षुर्विषयत्वात्। घटादिवत्। चक्षुर्विषयत्वाद्रूपघटत्वोभयधर्मवत्त्वम्। **अव्यक्तमेवेति**। व्यक्तयोगव्यवच्छेदक एवकारः। **उभयेति**। सर्वधर्मप्रतिपादकवाक्यानां धर्मनिषेधकवाक्यानां चार्थरूपम् ॥ २४ ॥ **इति सप्तमं तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम्** ॥ ७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ **पूर्वोक्तमित्यादि**-भाष्यविवरणं **उभयरूपत्वं दृढीकर्तुमिति**। अत्र भाष्य एवकारोऽग्रिमसूत्रीयोभयव्यपदेशयोगव्यवच्छेदकः। **उपोद्धातेति**। प्रकृतं 'न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्ग'मिति सूत्रादारभ्य यदुभयरूपत्वं तत्सिद्ध्यर्था चिन्ता पूर्वपक्षद्वयचिन्ता। सङ्गत्या। **ताविति**। पूर्वपक्षौ। **वस्तुशक्त्यैवेति**। वस्तुशक्त्या निर्दोषत्वरूपया। एवकारस्तु भक्तप्रत्यक्षं चक्षुस्तस्य सदोषत्वाद्योगस्य व्यवच्छेदकः। **भाष्ये। अङ्गीति**। अस्माभिरङ्गीक्रियन्ते। **जले चेति**। विचार्यमाणे। हिमकुण्डः प्रसिद्धः। तप्तकुण्डः

१ केवल तद्बलेनेति मूले पाठ.।

ननूक्तं तस्य तथा साक्षात्कारात् तादृशश्रुतेश्च नैकविधत्वमङ्गीकर्तुं शक्यत इति । नैष दोषः । प्रकाशश्च कर्मणि । तपःप्रणिधानादिकर्मणि भगवतः प्रकाशः । तत्र यथा तेषां कामः, तथा प्रकटीभवति । चकारादप्रकाशान्यथाप्रकाशौ । तत्र हेतुः । अभ्यासादावृत्तेः । यद्येकवारं प्रकटः स्यात्, तदा तद्रूपत्वमङ्गीक्रियेतापि । प्रतिभक्तं प्रतिकर्म चाविर्भावः । अतः प्रकाशोपि कृत्रिम एव । दीपप्रकाशवत् । अन्यथा सर्वदा स्यात् । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णयः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

फलितमाह । अतः अभ्यासात् । अनन्तेन अनन्तरूपेण आविर्भावः । न ह्येकं वस्तु प्रतिक्षणमन्यादृशं भवति निमित्तभेदव्यतिरेकेण । क्वचित् भक्तकामश्च निमित्तत्वेन प्रतीयते । न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवति । किन्तु तथा सति लिङ्गं विग्रह एव भवति । युक्तश्चायमर्थः । 'यद्यद्धिया त उरुगाय

भाष्यप्रकाशः ।

निर्विशेषत्वसाधकाः । पूर्वस्मादयं भिन्न एकदेशीति ज्ञापयन्तः सूत्रशेषमवतारयन्ति ननूक्तमित्यादि । अनेन सूत्रेण प्रकाशवत्सूत्रोक्तमप्याक्षिप्तं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥ न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवतीति । अत्रावस्तुत्वे हेतुर्जायमानत्वमेव । तत्रापि हेतुः 'यद्यद्धिये'त्यत्र 'प्रयणस' इतिपदोक्तं **करणम्** । तथाच तेषां धर्माणां शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वाच्छरीरधर्मत्वं वा, तदभिव्यङ्ग्या-

रश्मिः ।

बदरीनाथे । आदिनानुभयस्पर्शवत्कुण्डः तेजस्तोतिबध्यस्पर्शवत्तेजः भास्वरशुक्लरूपवच्च । आदिना ज्ञानस्पर्शवज्जलं अभास्वरशुक्लरूपवच्च । **तस्य तथेति** । तस्याग्राह्यस्य तथाऽस्वाभाविकधर्मैः । **तादृशेति** । 'तद्धैनान्भूत्वावती'ति श्रुतेः । **तप इति** । आदिना भक्तिः । **प्रणिधानं** प्रयत्नः । **कर्मणीति** । कृत इति शेषः । **तेषामिति** । तपआदिकर्तृणाम् । **अप्रकाशेति** । अकर्मणि अप्रकाशः । नृसिंहत्वादिनान्यथाप्रकाशः । **कृत्रिम इति** । जन्यत्वात् । स्वोक्तयुक्त्या **एवेति** । **भक्तप्रेति** । अस्वाभाविकधर्मविषयेण ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥ भाष्ये । फलितमिति । 'अग्राह्य' इति श्रुत्या तपः-प्रणिधानानि, कर्म तत्रत्य'कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति श्रुत्या च फलितम् । प्रापणकरणम् । वक्ष्यन्ति च 'उभयव्यपदेशा'दिति सूत्रभाष्यप्रकाशे । **एवेति** । ननु निमित्तभेदः । एवकारो निमित्तभेदयोगव्यवच्छेदक इति । **करणमिति** । प्रणयस इत्यस्य कुरुग इत्यर्थात् । **तेषामिति** । सकर्मत्वादीनाम् । 'प्राणशरीर' इति शरीरविशिष्टमुपक्रम्य । **तदभीति** । शरीराभिव्यङ्ग्येत्यर्थः । **अपागादिति** । 'अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्य'मिति श्रुतावपागादग्नेरग्नित्वमितिवत्कार्यत्वमेव । एवकारेण वस्तुत्वयोगो व्यवच्छिद्यते । **भाष्ये** । अग्राह्यश्रुतिप्रतिपादितस्यानन्तरूपेणाविर्भावः, तत्र सर्वकर्मत्वादयः 'अपागा'दिति श्रुतेरवस्तुभूता इत्युक्तम् । एवं पदद्वयं व्याख्याय, पदत्रयं व्याकुर्वन्ति स्म **किन्त्वित्यादिना** । सौत्रतथेत्यस्य तथा सतीत्यर्थः । **लिङ्गमित्यस्यार्थो** विग्रह इति । देह इत्यर्थः । 'अतएव चोपमे'तिसूत्रादेवकारो मण्डूकप्लुत्यानुवर्तत इत्येवेति । **हीत्यस्यार्थमाहुः युक्तश्चेति** । तेन पञ्चपदमिदं सूत्रमित्युक्तम् ।

विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति । अतः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा न तथा निर्णयः कर्तुं शक्यः । तस्मात् सर्वागोचरमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैवं केवलयुक्त्या लोकदृष्टान्तेन निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथेदं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गन्तुकधर्मत्वं वा । तथा सति 'अपागादग्नेरग्नित्व'मितिवत् कार्यत्वमेव, न त्वनागन्तुकानारोपितत्वरूपं वस्तुत्वम् । अत्र 'यद्यद्धिये'ति स्मृत्युपन्यासेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तोऽवैयर्थ्यादिति हेतुरपि सदनुग्रहार्थत्वेनान्यथासिद्ध इति ज्ञाप्यते । तस्मादिति । उक्तविधप्रत्यक्षबोधकश्रुतिभिर्भक्तप्रत्यक्षेण चानिर्णयात् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति **तुशब्द** इत्यादि, **अन्यथेति** । युक्त्या लोकदृष्टान्तेन च निर्णये इदं विचारशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि दर्शनान्तरादयमेव विशेषो यद्वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानं प्रमितिरूपम्, न लौकिकैः प्रमाणैस्तन्न्यायैर्वा । उपचारनिवृत्त्या श्रौततात्पर्यज्ञापनार्थमेवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । तच्च जन्माद्यधिकरण एव 'शास्त्रयोनित्वा'दित्यनेन निर्णीतम् । अतो वेदमन्तरेण स्वरूपस्य तच्छक्तेश्चानवगमात् केन प्रकारेण स्वरूपशक्त्या

रश्मिः ।

न तथेति । न 'अपि संराधन' सूत्रोक्त'मुभयवाक्यार्थरूप'मिति निर्णय इत्यर्थः । **प्रकृते । उक्तविधेति** । 'अपि संराधन'सूत्रोक्तविधप्रत्यक्षबोधिकाभिः श्रद्धाभक्तिज्ञानेत्यादिभिः । **भाष्ये । सर्वागोचरमेवेति** । सर्वैः प्रकारैः सत्यत्वादिभिरपि अगोचरमित्यर्थः । पूर्वपक्षयुक्तत्यैवकारोऽवधारणे । अगोचरपदं नपुंसकमपि । न चाधोक्षजत्वापत्त्या नेदं पूर्वपक्षे युक्तमिति वाच्यम् । भाष्यमते इदमित्थतयाऽगोचरत्वम् । इदमेव श्रीभागवतमतेपि । अन्यथाधोक्षजत्वेन रूपेणाप्यधोक्षजं स्यादिति ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥ **युक्त्यालोकेति । आलोकेति** । प्रकाशदृष्टान्तेन । **विचारेति** । मीमांसाशास्त्रम् । **व्यर्थमेवेति** । नहि लौकिकानां दृष्टान्तैरलौकिकं ब्रह्म प्रत्येष्यति । अधोक्षजत्वादित्येवकारः । **अत्र हीति**भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अत्र हीति** । **अयमेवेति** । सिद्धान्तावधारितः । **वेदादेवेति** । वेदवेदान्ताभ्याम् । वेदशब्दस्य वेदान्तेपि शक्तिः **'स्मृतेश्च'**तिसूत्रभाष्येस्ति । एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदकः । अन्यशास्त्राणां प्रत्यक्षादेर्दुर्बलत्वम्, किंपुनर्वेदे ब्रह्मण आर्षम् । वेदान्तेपि 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह'मिति स्मृतेर्वेदमूलकत्वम् । **तन्न्यायैरिति** । लौकिकयुक्तिभिः । तन्मूलैरन्यैः सांख्यादिचतुःशास्त्रैश्च । **उपचारेति** । तादृशफलेन प्रवर्तकेनास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेरित्यन्वयः । किमर्थमिति चेत्, तत्राहुः **श्रौतेति** । श्रोते शक्तिलक्षणे । तात्पर्यं तु स्वानुपपत्तिद्वारा लक्षणाबीजम् । यद्येवं स्यात्तदा वेदे शक्तिलक्षणाभ्यामर्थावबोधे 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इत्यादिषु लक्षणया निर्वाहे तात्पर्योच्छेदापत्तेः श्रौतानां पदानां स्वारसिकार्थत्यागापत्तेः । अतस्तत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वे तात्पर्यवृत्तेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । श्रौतपदस्वारसिकार्थो व्यर्थः सन् किञ्चिज्ज्ञापयति तात्पर्यवृत्तिरस्तीति । श्रुतित्वादेवकारः । श्रुतिज्ञापितं सर्वथादरणीयमिति । **तच्चेति** । विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । **निर्णीतमिति** । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः शास्त्रोक्ताभिन्ननिमित्तोपादानत्वादित्येवमर्थान्निर्णीतम् । नन्वज्ञानमन्यथाज्ञानं च निवार्यत इत्यज्ञानादिनिवृत्त्यर्थमस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः, ननु तात्पर्यवृत्तिज्ञापनार्थमिति

१. रश्मिकारा आलोकेति पदच्छेदं स्वीकुर्वन्ति ।

तत् कथं स्वरूपशक्त्या निर्णयः। ब्रह्म तूभयरूपम्। **उभयव्यपदेशात्**। उभयरूपेण निर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन सर्वविरुद्धधर्मेण रूपेण व्यपदेशात्। तर्हि कथमेकं वस्त्वनेकधा भासते। तत्राह। **अहिकुण्डलवत्**। यथा सर्प ऋजुरनेकाकारः

भाष्यप्रकाशः।

निर्णय इत्यर्थः। एवं तुशब्दं व्याख्याय शेषं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मेत्यादि। न केवलं स्वरूपशक्त्या निर्णीयते, किन्तु श्रुत्युपष्टब्धयेत्यतो हेतुं विवृण्वन्ति उभयेत्यादि। उभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेश उभयव्यपदेशस्तस्मात्। यत्रैवास्थूलादिवाक्ये निर्गुणत्वेन व्यपदिश्यते, तत्रैव 'आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति कथनात् कार्यगुणजनकानन्तगुणवत्तापि बोध्यते। तथा, यत्र शारीरब्राह्मणे 'स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यो न हि गृह्यत' इत्युच्यते, तत्रापि 'स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इत्यादिकं पूर्वमुच्यते। 'स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदान' इति चानन्तरम्। एवं श्वेताश्वतरेपि 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्युक्त्वा, 'एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोती'त्यादि। तथा तत्रैव 'ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामय'मित्येतदग्रे, 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशय' इति। एवं तैत्तिरीयेपि 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति, तथा 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख' इत्यादि चोक्तम्। 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'त्यस्यार्थस्तु प्रागेवोक्तः। तथा 'अथात आदेश' इत्यस्यापि। एतेष्वेवंविधेष्वन्येष्वपि उभयरूपेण व्यपदेशात्। तथाचास्थूलादिवाक्यस्य धर्मनिषेधमुखेनेव 'विश्वतश्चक्षु'रित्यादेर्धर्मविधिमुखेनापि ब्रह्मस्वरूपस्यैव निरूप्यतया धर्मविधिद्वारा तन्निषेधद्वारा च निरूपकाणां मध्ये एकस्योपजीव्यत्वमन्तरङ्गत्वम्, अन्यस्योपजीवकत्वं बहिरङ्गत्वमिति निर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवाक्ययोस्तुल्यबलत्वादुभयरूपमेव ब्रह्मेत्यर्थः। दृष्टान्तमवतारयन्ति तर्हीत्यादि। यद्युभयलिङ्गं ब्रह्म, तदा संराधनसिद्धानां सर्वेषां तथैव प्रकाशेत, न तु कश्चित् प्रति कथञ्चित्, अन्यं प्रत्यन्यथा, अत एकं वस्तु कथमनेकधा भासते, तत्र हेतुर्वक्तव्यः,

रश्मिः।

चेत्। न। तात्पर्यवृत्तिविषयस्य विरुद्धधर्माधारत्वस्य तेन प्रकारेणाज्ञानेऽज्ञानरूपत्वादन्यथाज्ञानरूपत्वाच्चाज्ञानान्यथाज्ञानयोरन्तर्भावात्। **तत्कथ**मिति भाष्यं विवृण्वन्ति स **अत** इति। **तच्छक्ते**रिति। वेदपदशक्तेः। **इत्यर्थ** इति। निर्णयशब्दान्तभाष्यार्थः। **स्वरूपे**ति। प्रमेयबलेन। उभयव्यपदेशश्रुत्युपष्टब्धेन। **हेतुमि**ति। स्वरूपं न यथाश्रुतिप्रतिपाद्यं सङ्गतेः मूर्तामूर्तब्राह्मणवत्। स्वरूपं यथाश्रुतिप्रतिपाद्यं उभयव्यपदेशात् अहिकुण्डलवदित्यत्र सत्प्रतिपक्षत्वसाधके हेतुम्। **यत्रैवे**त्येवकारो विरुद्धधर्माधारत्वेन प्रतिपादनसूचक इत्युक्तम्। यत्रान्यत्र धर्मनिरूपणमन्यत्र निषेधस्तत्रारोपापवादसङ्गतिसन्देहोपीत्युक्तम्। **कार्ये**ति। 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'तिश्रुतेः 'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिते'ति तथा। **बोध्यत** इति। व्यञ्जनया बोध्यते। **पूर्व**मिति। स्पष्टम्। **अनन्तर**मिति। 'स एष नेति नेत्यात्मे' त्यस्या अनन्तरम्। **प्रागे**वेति। 'आह च तन्मात्र'मितिसूत्रभाष्यप्रकाशे 'दर्शयति'चेतिसूत्रभाष्यप्रकाशे च। एवकारश्च पश्चाद्योगव्यवच्छेदकः। **एवंविधे**ष्विति। 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीते'त्यादिषु। **धर्मविधिमुखेने**ति। धर्मविधानं तत्कथनं तेनोपादेयेन। **एवे**ति। 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति श्रुतेरेवकारः। **एवे**ति। अवधारणं यथा भवति तथा। एकरूपत्वयोगव्यवच्छेदको वा। **तथैवे**ति। सर्वरूपवत्त्वेन, नत्वेकेन तत्तत्संराधकं

१. आरोपापवादरूपाया'।

कुण्डलश्च भवति, तथा ब्रह्मस्वरूपं सर्वप्रकारं भक्तेच्छया तथा स्फुरति। कल्पनाशास्त्रे हीदं बाधकम्। अनेककल्पनागौरवं चेति। न तु केवलं श्रुत्येकसमधिगम्ये। न च शास्त्रवैफल्यम्। एवं साधनार्थत्वात्। अत्रैव हि सूरिव्यामोहादन्यशास्त्रोत्पत्तिः। अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान्। न हि प्रमाणश्रुतदृष्टे अनुपपत्तिरस्ति, यदर्थं युक्त्यपेक्षा। लोकेपि शरीरान्तःकरणादीनि परस्परविरुद्ध-

भाष्यप्रकाशः।

नो चेद्दर्शनस्याप्रामाण्यं वक्तव्यम्, ततश्च सर्वमेव शिथिलमिति शङ्कायां दृष्टान्तेन समाधिमाहेत्यर्थः। दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति यथेत्यादि। भवतीति। तथा सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् स्वरूपतस्तथास्ति। इदमिति। एकस्यानेकधा भानम्। यद्यपि सर्पः कालभेदेन स्वेच्छया तथा तथा भवति, ब्रह्म त्वेकस्मिन्नेव काले संराधकभक्तेच्छयेति वैषम्यम्, तथापि संराधकस्य तादृशेच्छोत्पत्तौ तादृशतादृशफलदित्सैव प्रयोजिकेति न वैषम्यलेश इति बोध्यम्। नन्वेवं चेत् सिद्धमेवास्ति, तदा शास्त्रेणैवं साधनस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पूर्वोक्तमेव स्मारयन्ति अत्रैवेत्यादि। तथाच विरुद्धशास्त्रसम्भेदजन्यदोषवारणमेव प्रयोजनमित्यर्थः। प्रमाणश्रुतदृष्ट इति। पूर्वोक्तप्रमाणैः श्रुते, साधनसिद्धप्रमाणैर्दृष्टे। विरुद्धशास्त्रसम्भेदेन व्यामुग्धस्य समाधानाय व्यासपादैरत्र युक्तेरुक्तत्वादत्रापि युक्त्यन्तरमाहुः लोकेपीत्यादि। सूत्रोक्ते दृष्टान्ते ऋजुकुण्डलभावो नैककालावच्छेदेनेत्यत एतत्कथनम्। तथाच यथा शरीरादीनां विषयभेदेन तथात्वम्, एवं ब्रह्मणोपि भक्तभेदेन

रश्मिः।

प्रति प्रकटेन रूपवत्त्वेन। दर्शनस्येति। वेदशास्त्रस्य। ततः सर्वमेवेति। उक्तदर्शनात्सर्वं सर्वरूपवत्त्वसाधकमुभयव्यपदेशैकदेशरूपमङ्गम्। तादृशतादृशेति। एवकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदकः। जानातीच्छति यतत इति। इदं विद्वन्मण्डन उक्तम्। नचेति भाष्यं विवृण्वन्ति नन्वेवं चेदिति। फलदित्सैव प्रयोजिका चेत्। सिद्धमेवेत्येवं साधनार्थत्वादिति भाष्यार्थः। अत्रैवेति। तदा। शास्त्रेणैवमिति। शास्त्रेण फलदित्साविषयेण। एवं ब्रह्म एकस्यानेकविधभानं विद्वन्मण्डनोक्तरीत्येच्छयैव सिद्धम्। एवेति। विद्वन्मण्डनोक्तात्रत्ययुक्त्यैवकारः। तथाच वेदशास्त्रवैफल्यमिति भावः। फलदित्सया मोचनान्नामरूपयोर्नामवैफल्यमुक्तम्। साधनस्यापीति। ब्रह्मस्वरूपे सर्वप्रकारे भक्तेच्छासाधनस्यापि। अपिना वेदशास्त्रम्। पूर्वोक्तमिति। जिज्ञासाधिकरण उक्तम्। एवं साधनार्थत्वादित्यन्तं पूर्वोक्तम्। एवकारोऽन्यस्यास्य योगव्यवच्छेदकः। एवं फलदित्साविषयत्वेन वेदशास्त्रस्य मोक्षसाधनार्थत्वादित्यादीति। अत्र फलदित्साविषये वेदशास्त्र एव अन्यशास्त्रयोगव्यवच्छेदकः। 'मुह्यन्ति यत्सूरय' इति वाक्यात्सूरिव्यामोहस्तस्मात्। अन्येति। उत्तरमीमांसाशास्त्रोत्पत्तिः। अत इति। 'उभयव्यपदेशा'दित्यादिमीमांसाशास्त्रात्। अन्यत्र पञ्चरात्रशास्त्रोत्पत्तिः। सांख्ययोगपशुपतिशास्त्रोत्पत्तिः। अस्य भाष्यस्य प्रघट्टकार्थमाहुः तथाचेति। विरुद्धेत्यादि। जिज्ञासाधिकरणे व्याख्यातानीमानि पदानि। विरुद्ध शास्त्रं सांख्यादि। अनुपबृंहकत्वात्। तत्र 'असङ्गोयं पुरुष इती'ति सूत्रान्निर्धर्मकोक्तेर्विरुद्धत्वम्। एतन्मिश्रणजन्यो दोष आरोपापवादेन व्याख्यानं तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वे मीमांसया वारणं एवेति। अस्थूलादिश्रुतेस्तत्रैव आकाशौतप्रोतश्रुतेर्विरुद्धधर्माधारत्वबोधिकायाः। पूर्वोक्तेति। अत्रैव पूर्वोक्तप्रमाणैः। अस्थूलादिवाक्याकाशौतप्रोतवाक्यैः। साधनेति। साधनं भक्तिस्तया सिद्धं प्रमाणं भक्तप्रत्यक्षं तेन बहुवचनात्प्रत्यक्षप्रेरकभगवता भक्तशब्दैश्च। अत्रेति। उत्तरमीमांसायाम्। अत्रापीति। विरुद्धधर्माश्रयत्वेपि। दृष्टान्तान्तरे प्रयोजनमाहुः सूत्रोक्ते इति। एतदिति। दृष्टान्तान्तरकथनम्। विषयभेदेनेति। यथा गोऽशरीरं पुत्रे दयां करोति, सिंहं मारयतीति पुत्रसिंहरूपविषयभेदः। तेन। मनोत्रैवं

यामारकत्वादीनि विषयभेदेनैकस्मिन्नपि क्षणे प्रतीयन्ते। तस्मात् सकलविरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्त इति न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादेऽष्टमं प्रकाशादिवच्चेत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ (३. २. ९.)

धर्मस्वरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयं स्थापयितुमधिकरणारम्भः ।

ननु धर्मा नाम के, ब्रह्मणो भिन्नास्तत्कार्यरूपाः, आहोस्वित् ब्रह्मैवेति संशयः।

तत्र लोके कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् समवेतत्वात् तन्नित्यतायां प्रमा-

भाष्यप्रकाशः ।

तथात्वम् । एतेन 'तत्तद्वपुः प्रणयस' इत्यत्र प्रणयनं तच्चक्षुर्मनोविषये प्रापणमेव, न तु करणमिति बोधितम् । एतच्च 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' 'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्' 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मित्यादिषु यदुक्तम्, तस्यैवेह निगमनमिति न कोपि शङ्कालेशः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । एवञ्च शब्दबलविचारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयो ब्रह्मेति निर्णयः । श्रुत्युक्तयुक्त्या विचारे तु लौकिकधर्मशून्यमलौकिकसर्वधर्मयुक्तमिति निर्णयः । अर्थबलविचारे तु विरुद्धसर्वरूपमिति निर्णय इति बोधनार्थमत्र त्रेधा विचारितम् ॥ २७ ॥ इत्यष्टमं प्रकाशादिवच्चेत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः **धर्मे**त्यादि । **पूर्वोक्तपक्षद्वय**मिति । पूर्वाधिकरणे निर्गुणमनन्तगुणपूर्णं च ब्रह्म सिद्धम् । तत्र ये गुणा धर्मास्तेषां स्वरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयम् । शब्दबलविचारसिद्धः 'प्रपञ्चविलक्षणविरुद्धसर्वधर्माधारं ब्रह्मे'त्येकः । अर्थबलविचारसिद्धः 'सर्वरूपं ब्रह्म तत्तत्फलदित्सया तत्तत्कार्यार्थं वा तं तं प्रति तथाविर्भवती'त्यपर इत्येतत्पक्षद्वयं स्थापयितुं तथेत्यर्थः । विषयसंशयावाहुः **नन्वि**त्यादि । धर्मवत्त्वश्रवणमद्वितीयश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः **तत्रे**त्यादि । ब्रह्मधर्माणां स्वरूपे विचारणीये लौकिकमेव प्रमाणमनुसर्तव्यम् । श्रुतौ तन्नित्यत्वस्यानुक्तत्वात् । तत्राप्यनुमानमेवाप्रत्यक्षत्वादादर्तव्यम् ।

रश्मिः ।

स्पष्टम् । 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोती'ति श्रुतेः । **तथात्व**मिति । एकस्मिन्क्षणे प्रतीतिविषयत्वम् । प्रतीतिकर्तृत्वं वा । **प्रणयन**मिति । यत्तच्चक्षुर्मनोविषये स्थूलदेहे सृष्टे सूक्ष्मप्रापणं गोविन्दावेश इत्यर्थः । **एवे**ति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतेरेवकारः । पुनरुक्तिं वारयन्ति स्म **एतच्चे**ति । **यदुक्त**मिति । द्वितीयाध्याये यदुक्तम् । **तस्यैवे**हेति । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । इहास्मिन्सूत्रे निगमनं उभयव्यपदेशादिति हेतुघटितत्वात् । तस्मात्तथेति निगमनवत् । **तस्मादित्यादी**ति । **उपचरितार्थे**ति । गौणार्था ॥ २७ ॥ **इत्यष्टमं प्रकाशादिवच्चेत्यधिकरणम्** ॥ ८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ **सर्वकल्पने**ति । पूर्वपक्षिमतम् । एवकारो विरुद्धधर्मरूपान्ययोगव्यवच्छेदकः । **विरुद्धे**ति । सिद्धान्तिमतम् । एवकारः सर्वकल्पनाराहित्यरूपान्ययोगव्यवच्छेदकः । **नन्वित्यादी**ति । **ब्रह्मैवे**त्येवकारो भिन्नरूपान्ययोगव्यवच्छेदकः । **लौकिकमेवे**ति । एवकारेण श्रुतिप्रमाणयोगव्यवच्छेदः । अविनाशीतिश्रुतेरन्योर्थ इति । **कार्यस्यैवे**ति ।

१ सर्वकल्पनारहितमेव ब्रह्म पश्चाद्धर्मयुक्तं भवतीत्येक । विरुद्धधर्माधारमेव ब्रह्मैकं तत्तत्फलदित्सया तत्तत्कार्यार्थं वा त तं प्रति तथा तथाविर्भवतीत्यपर इत्येतत्पक्षद्वयम्–इति मूले पाठ. ।

णाभावात् स्वाभाविकत्वमात्रेण नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेः 'एकमेवाद्वितीय'-मिति श्रुतिविरोधाच्च धर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः, तथा सति ब्रह्म सर्वकल्पनारहित-मेव सेत्स्यतीत्येवं प्राप्ते, इदमुच्यते। प्रकाशाश्रयवद्वा । वाशब्दः पक्षं व्यावर्त-यति । यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः । पृथक्स्थित्यभावात् । समवेतत्वाच्च । मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च । नापि सूर्य एव ।

भाष्यप्रकाशः ।

लोके च कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् तत्समवेतत्वाच्च धर्मत्वलिङ्गके दृष्टान्ताभावेन, नित्यव-स्तुसमवेतत्वलिङ्गके चानुमाने आकाशत्वस्य दृष्टान्तस्य सत्त्वेपि शब्दादिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणतया तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् । स्वाभाविकत्वं हेतूकृत्याकाशत्वं दृष्टान्तीकृत्य तन्मात्रेण साधने यद्यपि तत् सिध्यति, तथापि तत्कल्पनायां नित्यवस्त्वन्तरसिद्ध्या गौरवापत्तेरद्वितीयश्रु-तिविरोधाच्च गौरवस्याप्रामाणिकत्वात् तथेति । 'तदव्यक्तमाह ही'त्यनेनोक्त एव पक्ष आदरणीय इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वते इदमित्यादि । प्रकाशाश्रयवदिति । प्रकाशस्याश्रयाः प्रकाशा-श्रयास्तैस्तुल्यम् । प्रथमार्थे वतिः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति वाशब्द इत्यादि । पूर्वाधिकरणेऽहि-कुण्डलदृष्टान्तेनैकस्य ब्रह्मणः सधर्मकत्वनिर्धर्मकत्वसिद्ध्या धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वमेव सिद्धम्, अत्र तु धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदः साध्यते । अन्यथैतत्सूत्रवैयर्थ्यमेव स्यात् । भिन्नाभिन्नत्वं कार्यकारण-भावेन पटतद्रूपयोर्धर्मधर्मिभावेन जातिव्यक्त्योर्दृष्टम् । तत्र वाशब्दः प्रथमं पक्षं व्यावर्तयति । ब्रह्मतद्धर्मौ कार्यकारणभावेनैकरूपौ न भवतः, किन्तु यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन सह न भिन्नाः, न विनाभूताः, नित्यसहचारिण इति यावत् । तत्र हेतुः । पृथक्स्थित्यभावात् । एवं प्रकाशोपि न सूर्यादिविनाभूत इत्यर्थबलाज्ज्ञातव्यम् । तदेतत् 'समवेतत्वाच्चे'ति चकारेण समुच्चिन्वन्ति । तत्र हेतुः । समवेतत्वादिति । अयुतसिद्धत्वात् । तज्जन्यधर्मेष्वप्यस्तीति तथा-त्ववारणाय हेत्वन्तरमाहुः मूलाविच्छेदेति । सर्वेपि भगवद्धर्मा भगवदविनाभूता भगवदविभक्ता इत्यर्थः । अत्र यद्यपि पृथक्स्थित्यभावादित्यनेनैव तथात्वसिद्धावपि यद्धेतुद्वयमुक्तम्, तेन प्रपञ्च-स्याक्षरस्य च भिन्नाभिन्नत्वं निबन्धोक्तं स्मारितम् । एवमभेदे मानमुक्त्वा भेदे मानमाहुः नापी-त्यादि । प्रकाश इति शेषः । चकार आधाराधेयभावस्य 'परास्य शक्ति'रित्यादिषष्ठीनिर्देशस्य च

रश्मिः ।

एवकारः कारणान्ययोगव्यवच्छेदकः । तद्धर्मत्वादिति । तन्तुमृदादिधर्मत्वात् । तावत्तन्तुकपालादि-समवेतत्वात् । यद्वा । धर्मा नित्याः धर्मत्वादित्यनुमाने दृष्टान्ताभावेन । धर्मा नित्याः नित्यवस्तुसमवेतत्वात् आकाशत्ववदित्यत्र । शब्दादीति । एकदेशिमतेन शब्दादि द्रष्टव्यम् । पक्षभिन्ननिश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वम् । तेन शब्दादिषु पक्षभिन्नेषु निश्चितसाध्यवत्सु । नित्यवस्तुसमवेतत्वरूपहेत्वभावः साध्य-व्यापकत्वसाधकः । तेनादिशब्दार्थवशे साध्याभाववति नित्यवस्तुसमवेतत्वरूपहेत्वभावात्साधारण्यं साध्या-भाववद्वृत्तित्वरूपम् । ननु नाकाशदृष्टान्तः निश्चितसाध्यवत्त्वाभावादिति चेन्न । न शब्दादिदृष्टान्ते हेतोः साधारणता, किन्तु शब्दशब्दस्मारिताकाशहेतोः साधारणता प्रसङ्गः पुरुष इति तथेत्यर्थात् । स्वाभा-विकत्वेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म स्वाभाविकत्वमिति । धर्मा नित्याः स्वाभाविकत्वात् आकाश-त्ववत् । नित्यवस्त्विति । जातिसिद्ध्या । एतादृशत्वम् । भेदे इति सतिसप्तम्यन्तम् । भेदसामानाधिकरण्य एतादृशत्वं भिन्ननिष्ठम् । तथेत्यग्रेतनभाष्योक्तम् । अत्रैवकारः विरुद्धधर्माधारत्वकल्प-

भिन्नप्रतीतेर्विद्यमानत्वाच । तादृशमेव तद्वस्तूत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोः कल्पना, एवं ब्रह्मधर्मयोरपि । न ह्यन्यथा वेदप्रवृत्तिर्निषेधशेषता सत्यज्ञानानन्तानन्दपदानां सामानाधिकरण्यं वा सम्भवति । लक्षणायां तु सुतरामेव धर्मापेक्षा । अतो विशिष्टपदार्थ एव तादृशो वेद-

भाष्यप्रकाशः ।

समुच्चायकः । तेन सिद्धमाहुः तादृशमित्यादि । प्रकाशरूपं वस्तु मूलाच्छिन्नमप्यभिन्नमेवोत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । यथा अमित्रो न मित्रम्, न मित्राभावः, किन्तु मित्रविरुद्धसम्पत् । यथा चाविद्या न विद्या, न विद्याभावः, किन्तु विद्याविरुद्धं भावरूपमज्ञानम्, एवं प्रकाशतदाश्रययोरभेदोपि न भेदः, न भेदाभावः, किन्तु भेदविरुद्धसम्पदेव भावरूप इति विभावनीयम् । सा च सम्पत्, भावरूपत्वे सति स्वाश्रयाविनाभूतत्वं तद्विहायावर्तमानत्वमिति यावत् । न ह्येतादृशत्वमन्योन्याभावरूपे भेदेस्तीति । तथाच कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोस्तादात्म्यरूपस्य भेदविरुद्धसम्पदोऽभेदस्य कल्पना, एवं ब्रह्मतद्धर्मयोरपि परबोधनाय कार्येत्यर्थः । नन्वत्र का वा उपपत्तिर्येन धर्माणां सदा सत्तामङ्गीकृत्य तादृशोऽभेदः कल्प्यत इत्यत आहुः न हीत्यादि । यदि हि स्वाभाविकधर्मसत्तामनुपगम्य सर्वविशेषशून्यमेव ब्रह्माङ्गीक्रियते, तदा केवलचिन्मात्रत्वेन प्रतिपिपादयिषितस्य ब्रह्मणः सकाशात् 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद' इत्यादिना श्राविता चेतनधर्मरूपा वेदप्रवृत्तिर्न सम्भवेत् । 'अथात आदेश' इत्यत्र पराभिमता निषेधशेषतापि न सम्भवेत् । तस्या अपि विशेषत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणश्रुतौ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'तिश्रुतौ चोक्तं सत्यादिपदानामेकवस्तुवाचकत्वमपि

रश्मिः ।

नायोगव्यवच्छेदकः । **अभिन्नमेवेति** । एवेत्यत्र तृतीयालुक् । अवधारणेनेत्यर्थः । नन्वभिन्नमेव भिन्नमिति कुतो न कल्प्यत इत्यत आहुः **नहीति** । अभेदे सिद्धं ब्रह्म विरुद्धधर्माश्रयमितिग्रहणात्पृथिवीवदित्यनुमानेन एतादृशत्वे खण्डब्रह्मवादापत्त्याऽखण्डब्रह्मवादो हीयेत । एतां पृथिवीमिव तं पश्यन्ति भक्ता जनाः । एषेवान्यस्तु पश्यति इति विगृह्यकार्ये तादृशं तत्त्वम् । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चे'तिसूत्रम् । पूर्वविग्रहास्तु सूत्रस्य सर्वतोमुखत्वाद्यथाकथञ्चिन्नेयाः । अनालोचनेऽविचारे इत्यर्थमादाय । नच वृत्तिविरोधः । श्यालस्वस्रोरित्यत्र 'पुमान् स्त्रिये'त्यस्य वृत्त्यनङ्गीकारात् । तथा मनोरमायां तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसतार्थावयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अतएवाज्ञानार्था दृशेरिति सङ्गच्छत इति । न हि क्षमते केवलरूढिरस्ति । महाभाष्योक्तयोगेन रूढिशब्दत्वादिति मनोरमाविरोधः । नन्वस्तु विरोध इति चेत् । न । 'लोके शब्दार्थसम्बन्धो रूपं तेषां च यादृशम्, न विचारस्तत्र कार्य' इति निषेधात् । तर्हि रूढौ यः कोपि योगो न भवेदिति चेत् । न । 'लोकसिद्धं प्रस्तुत्य वैदिको बोध्यते यथा,' वैदिकबोधार्थं रूढौ यथाकथञ्चित् योगोप्यस्तु । आचार्योक्तत्वात् । मा भूच्च महाभाष्योक्तयोग इति रूढ्यभावात् । नच माध्वानां भेदे एतादृशत्वमस्तीति वाच्यम् । उभयव्यपदेशाधिकरणे चतुःसूत्रे आनन्दादिरूपोपि श्रुतिबलादानन्दगुणकोपीति सर्वत्र माहात्म्यमेवोच्यते भक्त्यर्थमित्यर्थात् । कल्पनायामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथाचेति** । वस्तुनस्तादृशत्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वे उत्पत्तिसिद्धे सति । **तादृश** इति । तादात्म्यरूपः । **एवेति** । विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपान्ययोगव्यवच्छेदकः । **निषेधेति** । मूर्तामूर्तस्य विवर्तत्वेन तथा । **तस्या** इति । निषेधशेषतायाः । विशेषत्वं विवर्तत्वं तस्मात् । सत्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **सत्यमित्यादिना** । **एकेति** । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थबोधकत्वं सामानाधिकरण्यम् । भाष्ये तस्यार्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

न सम्भवेत् । तेषां सत्यत्वादिविशिष्टवाचकत्वात्, सत्यत्वादीनां च धर्मत्वात् । नच सत्यादिपदानां लक्षकत्वमेव । असत्यजडसान्तदुःखव्यावृत्तमेकरूपमेव ब्रह्म लक्ष्यत इति न तेषां सामानाधिकरण्यभङ्ग इति वाच्यम् । लक्षणायां तु सुतरां धर्मापेक्षा । निर्धर्मकस्य क्वापि लक्ष्यत्वादर्शनात् । लक्षणायाः शक्यसम्बन्धरूपत्वेन ब्रह्मणि सत्यादिपदशक्यसम्बन्धलक्ष्यत्वयोर्धर्मयोरापाताच्च । किञ्च । लक्ष्यत्वे यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वमप्यर्थादेवायातम् । लक्ष्यत्वस्य वाच्यत्वव्याप्यत्वात् ।

यत्तु लक्ष्यत्वे सधर्मकत्वस्योपाधित्वान्न व्याप्तिरिति कश्चित् ।

तन्न । लक्ष्यत्वेनैव धर्मेण ब्रह्मणः सधर्मकत्वे सिद्धे सधर्मकत्वस्य साधनव्यापकतयोपाधितानिवृत्तौ व्याप्तेः सुस्थिरत्वात् । नच वाङ्निवृत्तिश्रुत्या अवाच्यत्वे ब्रह्मणः सिद्धे सधर्मकत्वस्य नोपाधितानिवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः सामस्त्येन वदनासामर्थ्यपरत्वात् । अप्राप्येति प्रशब्देन तथावसायात् । अनाप्येत्युक्त्यापि तन्निवृत्तिसिद्धेः लक्षणया वाचः प्राप्त्यापि निवृत्त्यसिद्धेश्च ।

रश्मिः ।

विशिष्टेति । द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम् । विशिष्टवाचकत्वम् । प्रस्थानरत्नाकरे तु व्यक्तिमात्रवाचकत्वमुक्तम् । भावार्थपादभाष्येण जातिमात्रवाचकत्वमुक्तप्रायम् । आकृतौ शक्तेः पूर्वमीमांसायामिति । शास्त्रद्वयभेदेन पक्षद्वयम् । व्यक्तिमात्रवाचकत्वपक्षस्तु सूक्ष्मग्रन्थाभिप्रायेण । 'नाहं वेदैर्न तपसा' 'भक्त्या त्वनन्यया' 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति 'महतामन्तःकरणं प्रमाण'मिति च । लक्षणायामिति भाष्यं विवरीतुमाहुः **नचेति** । **एवेति** । सविशेषत्वापत्त्या एवकारो वाच्यत्वयोगव्यवच्छेदकः । कुत इत्यत आहुः **असत्येति** । सत्यत्वमसत्यत्वाभावरूपमधिकरणात्मकं सदसत्त्वव्यावृत्तम् । एवं ज्ञानत्वमज्ञानत्वाभावरूपमधिकरणात्मकं सत् जडव्यावृत्तम् । एवमनन्तत्वं अनन्तत्वाभावाभावरूपमधिकरणात्मकं सत् सान्तव्यावृत्तम् । एवं आनन्दत्वमानन्दत्वाभावाभावरूपमधिकरणात्मकं सत् दुःखव्यावृत्तम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्, अनुकूलवेदनीयं सुखम् । आनन्दः सुखम् । **एवेति** । अस्थूलादिश्रुतेरेवकारः । **लक्ष्यत** इति । सत्यत्वादीनां सत्यत्वाद्यभावाभावे लक्षणा । स्वाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धः । तेन सम्बन्धेन सम्बद्धं क्रियते ज्ञानविषयीक्रियते । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **लक्षणायामिति** । **लक्ष्यत्वेति** । लक्ष्यार्थत्वादर्शनात् । **सत्यादीति** । सधर्मकत्वापत्त्या सत्यादिपदशक्यः सत्यत्वादिविशिष्टः सत्यादिः तस्य सम्बन्धः स्वरूपात्मकः । लक्ष्यत्वं च उक्तसम्बन्धरूपलक्षणायोग्यं लक्ष्यं तस्य भावो लक्ष्यत्वम् । लक्षयितुं योग्यं लक्ष्यत्वम् । तयोरित्यर्थः । **यत्किञ्चिदिति** । लक्ष्यादिशब्दवाच्यत्वम् । **एवेति** । अवधारणेनागतम् । **लक्ष्यत्वस्येति** । यथा तीरं वाच्यं लक्ष्यत्वात्, एवं ब्रह्म सत्यादिशब्दवाच्यं लक्ष्यत्वात्, गङ्गातीरवत् । **वाच्यत्वेति** । वाच्यत्वन्यूनदेशवृत्तित्वात् । **लक्ष्यत्व** इति । हेतौ । **उपाधित्वादिति** । यत्र वाच्यत्वम्, तत्र सधर्मकत्वमिति साध्यव्यापकता । ब्रह्मणोपि यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वं लक्ष्यत्वेन सधर्मकत्वम् । यत्र लक्ष्यत्वम्, तत्र सधर्मकत्वमिति नास्ति । ब्रह्मणि लक्ष्यत्वातिरिक्तधर्माभाववति सधर्मकत्वाभावात् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिस्तत्त्वात् । **न व्याप्तिरिति** । यत्र यत्र लक्ष्यत्वम्, तत्र तत्र वाच्यत्वमिति व्याप्तिः सा न । **एवेति** । लक्ष्यत्वेतरधर्मयोगव्यवच्छेदकः । **साधनेति** । यत्र लक्ष्यत्वं तत्र सधर्मकत्वाभावाभावात्तथा । **नोपाधित्वेति** । वाच्यत्वाभाववति ब्रह्मणि लक्ष्यत्वेन सधर्मकत्वस्य सत्त्वात्साध्यव्यापकत्वाभावात्तथेत्यर्थः । यद्वा । श्रुतिबलेन लक्ष्यत्वेपि लक्ष्यस्यावाच्यत्वे सधर्मकत्वस्य लक्ष्यत्वरूपहेतुमति विरहान्नोपाधितानिवृत्तिः । **तस्या** इति । 'यतो वाच' इति श्रुतेः । ईक्षत्यधिकरणभाष्येण तथा । **अप्राप्येति** । श्रौतेन । **तन्निवृत्तीति** । वाङ्निवृत्तिसिद्धेः । **वाच** इति । ब्रह्म लक्ष्यमिति

सिद्ध इति मन्तव्यम् । तत्र हेतुः । तेजस्त्वात् । तेजःशब्दवाच्यत्वात् । बहुदू-

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वथा अप्राप्तौ 'यतो वाच' इति यच्छब्दस्यापि ब्रह्माप्राप्त्या तदज्ञाने कुतो निवर्तन्ते वाच इति ज्ञानानुदयेन वाक्यस्याबोधकताप्रसक्तेरनिरुक्तश्रुतिविरोधप्रसक्तेश्च । किञ्च । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि शक्त्यभावे ब्रह्मातिरिक्तानां चासत्यजडादिरूपत्वात् तेष्वपि तच्छक्त्यभावे तेषां पदानामनर्थकत्वेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा नितरां सिध्येदिति स्वरूपलक्षणमप्यबोधकमेव स्यात् । ततश्च विचारशास्त्रस्य मोक्षस्य च तिलाञ्जलिरेव दीयेत । अथ व्यावहारिकं सत्यज्ञानादिकं तेषां शक्यमिति तत्सम्बन्धस्य ब्रह्मणि भवनान्न कोपि दोष इति विभाव्यते । तदा तु तस्यैव धर्मत्वान्न ब्रह्मणो यावद्धर्मरहितत्वसिद्धिरिति लक्षणायां सुतरां धर्मापेक्षा । अतो धर्माणामावश्यकत्वादस्य शास्त्रस्य वेदानुरोधित्वात् वेदवाक्यानां च ब्रह्मबोधकतया सर्वेषां तुल्यबलत्वेन धर्मविशिष्ट एव पदार्थो (निर्धर्मको) विरुद्धधर्माश्रयो वेदसिद्ध इति मन्तव्यमित्यर्थः ।

धर्मधर्मिणोरभेदबोधकं रूपं वक्तुं हेतुं व्याकुर्वन्ति **तेजःशब्दवाच्यत्वादि**ति । 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः', 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते,' 'भारूपः, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति,' 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादौ ब्रह्मतद्धर्मयोस्तेजोवाचकशब्दवाच्यत्वात् । तथाच प्रकाशकस्वभावत्वात् सूर्यतत्प्रकाशयोर्यथा भेदविरुद्धसम्पदभेदः, तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि प्रकाशकत्वात्तथेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रेण ब्रह्मण उभयरूपत्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वे तं तं प्रति तथा प्रदर्शने च सिद्धे धर्माणां

रश्मिः ।

वाचःप्राप्त्यापि वाङ्निवृत्त्यसिद्धेश्च । **वाक्यस्ये**ति । अवधिघटितयत इतिवाक्यस्य 'मम माता वन्ध्ये'ति वाक्यवदनर्थकपदघटितत्वादबोधकताप्रसक्तेः । **अनिरुक्ते**ति । 'एष ह्येवानन्दयाती'त्युक्त्वाग्रे पठ्यते 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवती'ति । न निरुक्ते अनिरुक्ते । अत्र निरुक्तत्वे प्राप्तेऽनिरुक्त इति प्रतिषेधसम्भवात्तथा । यद्यप्यभावज्ञानेन प्रतियोगिज्ञानं सर्वत्र कारणम् । 'अग्निचयनस्य न दिवी'ति श्रुत्या दिवि निषेधात्, तथापि विरुद्धधर्माश्रयप्रकरणादियमेवमुक्ता । **अथे**ति । भिन्नप्रक्रमेऽनिरुक्ते प्रतिष्ठारूपभक्तिं विन्दते लभते । अथ स उपासको भिन्नमोक्षविषयं गतो भवतीत्यर्थात् । कस्माद्भिन्नमोक्षविषय इति चेत्, साधनविषयाद्भिन्नविषयोऽधोक्षजः । पुष्टिमार्गीयम् । साधनविषयफलयोर्भेदादिति । तत्त्वायामीत्यत्राप्ययं बोध्यः संध्यायाम् । **अनर्थकत्वेने**ति । तथा शक्यार्थाभावेन शक्यसम्बन्धेत्यादिः । **अपी**ति । अपिना कार्यलक्षणम् । उभयलक्षणयोरबोधकत्वादेवकारो बोधकत्वरूपान्ययोगव्यवच्छेदकः । **विचारे**ति । उत्तरमीमांसाशास्त्रस्य । **तिलाञ्जलिरेवे**ति । विचारशास्त्रस्य मोक्षस्य च पदजन्यपदार्थोपस्थितिसाध्यत्वादेवकारः । **व्यावहारिकमिति** । ध्वंसप्रतियोगि । **शक्यमिति** । शक्यार्थवस्तु । **लक्षणाया**मित्यादिभाष्यार्थानुवादपूर्वकम**त** इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तदा त्वि**ति । एवमनूद्य अत इत्यादिभाष्य विवृण्वन्ति स्म **अत** इत्यादि । **एव पदार्थ** इति । धर्मविशिष्टः पदार्थ एवेत्यन्वयः । पदार्थैकदेशेनान्वयानुपपत्तेः । अयमुभयव्यपदेशसूत्रान्निर्धारणेनेत्यर्थक उक्तः । तादृशपदार्थमाहुः **निर्धर्मक** इति । तथाच श्रुतिः 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथे'ति गोपालतापिनीयश्रुतेः । अत्र स्वरूपत्वावच्छेदकं सगुणत्वं निर्गुणत्वं चोक्तम् । **तेजोवाचके**ति । 'ज्योतिषां ज्योति'रिति, 'दिवो ज्योति'रिति, 'तस्य भासे'ति च प्रत्येकं षष्ठ्यवधिघटिताभ्यां तेजोवाचकशब्दाभ्यां वाच्यत्वात् । तथाच सूत्रे तेजःपदं तेजस्त्वेन शब्दार्थसाधारणमुक्तं तत्तेजोवाचकमतस्तेजःशब्दवाच्यत्वादयमर्थो भवति । उभयसमावेशात् । **तं त-**

१ अन्तिमावृत्तौ लोपितम् ।

रव्याप्त्यर्थमेव हेतुरुक्तः। आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मित्वेन च प्रतीतेः। अपूर्ववदेव दृष्टत्वाच्छ्रुतत्वाच्च न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षा। तस्मात् सिद्धं यथाश्रुतमेव ब्रह्मेति ॥ २८ ॥

भाष्यप्रकाशः।

ब्रह्मणा सह भिन्नाभिन्नत्वमात्रं साधनीयम्, तत्तु प्रकृतदृष्टान्तमात्रेणैव सिध्यतीति हेतूक्तेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाहुः बहुदूरेत्यादि। अवतारदशायां सृष्टिदशायां च ब्रह्मणो व्यापकत्वतिरोभावे धर्माणां स्वभावतो बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव तद्व्यापकस्तेजस्स्वरूपो हेतुरुक्त इत्यर्थः। तेजसि तथात्वस्य दृष्टत्वादिति। तथाचोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमांशसमाप्तौ 'एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा। परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्। तत्राप्यासन्नदूरत्वबहुत्वस्वल्पतामयः। ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तिस्तद्वन्मैत्रेय वर्तते' इति। एवमभेदबोधकं रूपं व्याख्याय प्रकाशाश्रयपदाभ्यां बोधितं भेदबोधकं रूपं व्याकुर्वन्ति आतपादेरित्यादि। आतपश्च तदादिश्च तयोः समाहार आतपादिः, तस्यातपादेः। तथाचात्रादिपदेन सूर्यादिः। तथाच आतपस्य प्रकाशस्य धर्मत्वेन सूर्यादेर्धर्मित्वेन च प्रतीतेर्यथा भेदः, तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि। 'सत्यं ज्ञान'मिति स्वरूपलक्षणात् सच्चिदानन्दरूपेणाभेदः, धर्मेषु तत्तद्धर्मत्वेन रूपेण भेदः, ब्रह्मणि तदाश्रयत्वरूपेण भेद इति तयोस्तावविरुद्धावित्यर्थः। ननु प्रकाशतदाश्रययोस्तथात्वं प्रत्यक्षगम्यम्, ब्रह्मतद्धर्मयोस्तु न तथेति तत्र कथं तथात्वसम्प्रत्यय इत्यत आहुः अपूर्ववदित्यादि। एतेन 'दर्शनाच्चे'त्यत्र व्याख्यातं भक्तप्रत्यक्षम्, विष्णुपुराणस्था स्मृतिः, 'प्राणस्य प्राणं' 'नेह नानास्ती'त्यादयः श्रुतयश्च स्मारिताः। तथाचात्रापि प्रमाणद्वयप्रमितत्वान्न युक्त्यपेक्षेति युक्तिकथनमन्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। एवञ्च ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाः, प्रकाशकधर्मत्वात्, सूर्यादिप्रकाशवदित्यनुमानमपि प्रयोक्तुं शक्यम्। सिद्धं निगमयन्ति तस्मादित्यादि। एवञ्च ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपेण सर्वेषां ब्रह्माभेदः। ब्रह्मणस्तु कार्यलक्षणेन सर्वस्माद्भेदः। जगतः कार्यत्वाच्चिदानन्दतिरोभावात् तयोः स्वल्पत्वाच्च भेदः। जीवे चानन्दतिरोभावादल्पत्वादंशत्वादिभ्यश्च भेदः। अक्षरे च गणितानन्दत्वादिभ्यो भेदः। जीवस्य तथात्वं तु जीवप्रकरणे द्वितीयाध्याये सिद्धम्। अक्षरस्य चादृश्यत्वाधिकरणे इति बोध्यम् ॥ २८ ॥

रश्मिः।

मिति। भक्तं भक्तम्। **स्वल्पत्व** इति। जीवपरत्वेन प्रतीतधर्माणां ब्रह्मपरत्वमत्र प्रतिपाद्यत इति। **एवे**ति। 'अणोरणीयान्महतो महीया'निति श्रुतेरेवकारः। **तच्छक्ति**रिति। ब्रह्मशक्तिः। **ब्रह्मतद्धर्मयो**रिति। स्वज्ञानद्वारेति बोध्यम्। **तावि**ति। भेदाभेदौ। भाष्योक्तं धर्मित्वमधस्तनांशस्य। **एतेने**ति। न पूर्वं पूर्वर्ष्युक्तं सगुणत्वं निर्गुणत्वं वा तत् अपूर्वं विरुद्धधर्माधिकरणत्वं तदस्यास्तीति तद्वत् भवति। कुतः। दृष्टत्वाद्भक्तैः श्रुतत्वाद्वेदान्तिभिः। पूर्वाधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वमुक्तम्, तेन स्मृतौ धर्मधर्म्यभेदाभेदौ, तेन पूर्वाधिकरणेनास्य प्रसङ्गसङ्गतिः प्रदर्शिता। अतो भेदेऽप्यभेदेन। **स्मारिता** इति। धर्मविषयेऽपि स्मारिताः। **प्रमाणे**ति। श्रुतिप्रत्यक्षरूपं प्रमाणद्वयं तत्प्रमितत्वात्। **ने**ति। धर्मिवद्धर्मेष्वपि नेति न धर्मेष्वित्यादिभाष्यार्थः। **निगमयन्ती**ति। हेतुघटितत्वान्निगमनम्। तस्मात्तथेति निगमनवत्। **तस्मादित्यादी**ति। **यथाश्रुतमेवे**ति। पूर्वोपपादनादेवकारः निर्धारणेनेत्यर्थकः। यथाश्रुतं निर्धारणेन ब्रह्मेत्यर्थः॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह । अथवा । 'अरूपवदेव ही'त्यादिपञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितः, तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।

अयमाशयः । वेदस्थापनार्थं हि प्रवृत्तिः । तत्र यथा अक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति, तथा वक्तव्यम् । यदर्थमुभयरूपता अङ्गीकृता, तत्र धर्माणां

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्ववद्वा ॥२९॥ सूत्रमवतारयन्ति व्याकुर्वन्ति च **एके**त्यादि । **अथवे**त्यादि च । **वा**शब्दः पक्षान्तरे । पूर्ववत् । 'अरूपवदेव ही'ति पञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितः, प्रपञ्चविलक्षणं तत्समवायित्वेपि न तत्प्रकारकम्, नापि समवायिमात्रम्, किन्तु ततोप्यतिरिक्तं कृत्स्नं चिन्मात्रस्वरूपं यदा आविर्भवति, तदा व्यवहार्यं भवति । तत्र जडजीवधर्मा औपचारिका इत्येवंरूपः । तादृशं कारणरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतन्मताभ्युपगमे बीजं व्युत्पादयन्ति **अय**मित्यादि । तथाच यत् पूर्वोपगमे बीजम्, तदेवात्रापीत्यर्थः । बीजमुक्त्वा पञ्चसूत्रीसिद्धस्य प्रकृते यथा विवक्षितत्वम्, तथोपपादयन्ति **तत्र धर्माणा**मित्यादि । तस्मिन् पक्ष एकदेशिप्रतिपन्नमौपचारिकत्वं दूषयित्वा नित्यब्राह्मत्वेन स्थापितानां धर्माणां स्वरूपस्य वृत्तिमत्त्वस्य निर्वाहार्थं सविशेषनिर्विशेषभेदेन ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । ततो वैलक्षण्येन भेदे सत्यद्वितीयत्वश्रुतिर्बाध्येत । तथाच तदभावायोत्पत्त्या विचारः कर्तव्यः । यो यथा यथा परिणमते, स तत्तद्वानपि पूर्वमव्यक्तः घटपटदध्यादिरूपेण परिणममाणमृत्तन्तुदुग्धादिवदिति । एवमुत्पत्त्या विचारे कारणभूतं निर्धर्मकमेव ब्रह्म सेत्स्यतीति पूर्वं तादृशमेव प्रतिपत्तव्यम् । ततश्च ब्रह्माहिकुण्डलवदुभयरूपम्, तद्धर्माः प्रकाशाश्रयवद्भिन्नाभिन्ना इत्युपपत्त्या विचारोपि कारणस्वरूपानुरोधेनैव कर्तव्यः । **तत्र** कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां कारणविचारे श्रुतावेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वाद्धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वं वक्तव्यम् । तदेव तदुपपद्यते, न तु धर्माणां नित्यभिन्नत्व आविद्यकत्वे वा । आद्ये भिन्नत्वेन, द्वितीये मिथ्यात्वेन च तत्प्रतिबन्धात् । नचाविद्यकत्वेप्यसत्यव्यावृत्तत्वेन सत्यरूपब्रह्मज्ञाने

रश्मिः ।

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ **तदेवे**ति । अन्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः । **दूषयित्वे**ति । 'तत्र धर्माणा'मित्यादिना दूषयित्वा । **सविशेषे**ति । ब्रह्मस्वरूपस्य निर्विशेषे लक्ष्यत्वादिवृत्तिमत्त्वस्येति विवेकः । विपरीतं वा । **तथा सती**ति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत** इति । **बाध्येते**ति । भिन्नस्य द्वितीयत्वात्तथा । तथा चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तथा चे**ति । उत्पत्त्या विचारं घटयन्ति स्म **यो यथे**ति । **परी**ति । हैमधातुपाठे तु परस्मैपदी । **तत्तद्वान्** तत्तत्परिणामवान् । **त्वि**ति । अनृतं शुक्त्यादिवत् । आदिना गोमयादि । परिणामो वृश्चिकः । निर्धर्मकमेवेति निर्गुणब्रह्मवादिसम्मतत्वादेवकारः । **एवे**ति पूर्ववत् । उपपत्त्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ततश्चे**ति । **एवे**ति । वृत्तिमत्त्वानुरोधव्यवच्छेदक एवकारः । विपरीतं तु न । भाष्यानुक्तत्वात् । तत्रेति भाष्यं विवरीतुं न चेत्यादिशङ्कोत्पादनार्थं पीठिकां कुर्वन्ति स्म **तत्र** कथमित्यादिना । **श्रुता**विति । 'उत तमादेशमप्राक्ष्य'मित्यादिछान्दोग्यश्रुतौ । **तदेवे**ति । ब्रह्मरूपत्ववचनकाले । एवकारो धर्माणां नित्यभिन्नत्वाविद्यकत्वकालौ व्यवच्छिनत्ति । नान्यथेत्यंशं स्फोरयन्ति स्म **न तु धर्माणा**मिति । **आविद्यकत्व** इति । रजतवदसत्त्वात् । **तत्प्रती**ति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिबन्धात् । भाष्यं विवरीतुमाशङ्कामाहुः **न चे**ति ।

स्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यं ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति 'एकमेवाद्वितीय'-मिति बाधः प्रसज्येत । तथाचोत्पत्त्या विचारे निर्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् । उपपत्त्यापि विचारः पूर्वानुरोधेनैव कर्तव्यः । तत्र धर्माणामपि ब्रह्मत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते, नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति । तदनु क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपेण च । तावतैव सर्ववेदार्थसिद्धेः । नच लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यते, येन तादृशस्य कथं सर्वभाव इति पर्यनुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति

भाष्यप्रकाशः ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवत्येवेति शङ्क्यम् । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोपरोधेन जायमानस्य तस्याप्रयोजकत्वात् । अतो धर्माणां ब्रह्मत्व एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्तिः, नान्यथा । तस्मात् ततश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण धर्माणां ब्रह्मकार्यत्वात् ब्रह्मरूपत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तावतैव सर्ववेदार्थाविरोधसिद्धेः । नच पूर्वमव्यक्तस्य पश्चात् व्यक्तत्वं लोके हेत्वन्तरसमवधानादेव दृष्टमितीतरासद्भावे निर्धर्मकस्य कथं धर्मरूपेण भवनमिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यतया तत्र लौकिकयुक्त्यपेक्षाया अभावेन तादृशशङ्काया एव तत्र कर्तुमयुक्तत्वात् । तथाच पञ्चसूत्रीसिद्धस्यानेन प्रकारेण विवक्षितत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति लौकिकयुक्त्यनपेक्षत्वाच्छ्रौतत्वाच्चेदमेव मतमादर्तव्यम्, किं पूर्वेणेत्यत आहुः धर्मेत्यादि । धर्मकल्पनायामिति । विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपधर्मकल्पनायाम् । तथाच द्वयोस्तौल्यात् तस्याप्यादरणमित्यर्थः । ननु द्वयोस्तौल्येप्ययं पक्षश्चेत् व्यासचरणैः पश्चाद्विचार्योक्तः, तदा न पूर्वत्र व्यासाशय इति शङ्कायां द्वयोः कथनस्य तात्पर्यमाहुः उत्पत्त्येत्यादि । उत्पत्त्या एतत्सू-

रश्मिः ।

असत्येति । सत्यत्वाभावाभावरूपेणासत्यव्यावृत्तत्वेन । भवत्येवेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानायोगव्यवच्छेदक एवेति । नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रेव । मृत्पिण्डेति । आविद्यकमृत्पिण्डलोहनिकृन्तनदृष्टान्तोपरोधेन । तस्येति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य । अप्रयोजकत्वादिति । ब्रह्मज्ञानरूपविशेषदर्शने सर्वस्य प्रविलाप्यत्वात्सर्वविज्ञानानुत्पत्त्या तथा । विवृण्वन्ति स्म अत इति । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोपरोधेन जायमानस्य तस्याप्रयोजकत्वात् । ब्रह्मत्व एवेति । एवकारस्तु नित्यभिन्नाविद्यकत्वयोर्व्यवच्छेदकः । नान्यथेति व्याख्यातप्रायं पीठिकाग्रन्थे । ततश्चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मात्ततश्चेति । तावतेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तावतेति । लघुना । एवकारः सर्ववेदार्थाविरोधाय गुरुप्रकारव्यवच्छेदकः । एतावता येन तादृशस्येत्यादिभाष्यार्थ उक्तः । न च लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यत इति भाष्यार्थमाहुः ब्रह्मण इत्यादि । न चेत्यादि भवेदित्यन्तभाष्यस्य प्रघट्टकार्थमाहुः नचेत्यारभ्येत्यर्थ इत्यन्तेन । हेत्वन्तरेति । यथा वायोर्हेतुराकाशः हेत्वन्तरं व्यजनादि, तस्य समवधानात् । दृष्टत्वादेवकारः प्रणयति । तृतीयाया लुक् । अनेनेति । नच पूर्वमित्यादिनोक्तेन प्रकारेण । इदमेवेति । निर्गुणवादिसम्मतत्वादेवकारः । पूर्वेणेति । पूर्वाधिकरणोक्तेन विरुद्धधर्माश्रयत्वेन । द्वयोरिति पक्षयोः । अयमर्थः । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलोनुशिष्टः । न नरेणावरप्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरन्यत्र नास्त्यणीयान्ह्यतर्क्यमणु प्रमाणात् । नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि । त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा । जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं नह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया नाचिकेतश्चितोग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्य'मित्यत्र सिद्धान्तपक्षैकदेशिपक्षयोरर्थे

समानम् । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च विचारद्वयम् । उपपत्त्या पूर्वनयनं स्वसिद्धान्तः ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्र्व्याख्योक्तप्रकारिकया उत्पत्त्या, पूर्वसूत्रव्याख्योक्तप्रकारिकया उपपत्त्या च अस्मिन्नधिकरणे विचारद्वयम् । तयोर्मध्य उपपत्त्या पूर्वनयनम् । मैत्रेयीब्राह्मणे 'स यथा सैन्धवघन' इत्यादिना चिन्मात्रत्वेन प्रतिपादितस्यैवात्मनः 'अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मे'त्यनेन स्वरूपाविनाशधर्मानुच्छित्त्योः कथनेन स्वरूपधर्मयोर्नित्यत्वबोधनात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणस्थे सत्यपदेऽपि 'सत्यस्य सत्य'मिति नामधेयतन्निर्वचनयोरनुरोधेन मूलसद्रूपत्वमूलत्यरूपत्वयोरपि बोधनात् । नृसिंहोत्तरतापनीये तुरीयनिरूपणे तुरीयस्य प्रपञ्चोपशमत्वमुक्त्वा, 'ईश्वरग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वर' इति ईश्वरत्वश्रावणात् । तैत्तिरीये 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति प्रपञ्चात् परस्य कारणस्य एकत्वादिपञ्चधर्मवत्त्वश्रावणात्, द्वितीयस्कन्धे भगवता 'पश्चादह'मिति, तृतीयस्कन्धे मैत्रेयेण 'यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येतदीदृश'मिति, विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव'दिति

रश्मिः ।

तौल्यात् । यथा विरुद्धधर्मकल्पनायां 'नैषा तर्केणे'ति श्रुतिः, तथास्मन्मतेपीति तौल्यात् । एकदेशिमतेऽरूपवत उत्पत्तिर्नैयायिकयुक्तिविरुद्धेति 'नैषा तर्केणे'ति श्रुतेर्विरुद्धधर्माश्रयत्व इव प्रवृत्तेः तस्यैकदेशिमतस्याप्यादरणम् । श्रुत्यर्थस्तु । बहुभिरन्याचार्यग्रन्थैरपि । **आश्चर्य** इति । आश्चर्ये सति वक्तेति वचनप्रयोजक आश्चर्य एव वक्ता आश्चर्यरसो वा ब्रह्मरूपः तत्र प्रविष्टः । अर्शआद्यजन्तो वा । अनुशिष्टः दत्तात्रेयवद्गुर्वनुशिष्टः । अवरः जगद्रूपः न सुविज्ञेयः, किन्तु भगवान् सुविज्ञेयः । जगत्तु तज्जलान्त्वेन । **अनन्येति** । अपृथग्दर्शनेनाचार्येण प्रोक्ते आत्मगतिरन्यत्र परब्रह्मणि नास्ति । यतोऽणीयान् 'अणुः पन्था विततः पुराणः' इति द्वितीयाध्याये चिन्तितम् । नहि अतर्क्यम् । 'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते । तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः' इति श्रुतेर्नहि अतर्क्यम् । अणु ब्रह्म प्रमाणं प्रमाणप्रेरकत्वेन मुख्यत्वात् । **अन्येनेति** । आगमाभिज्ञेनाचार्येण गतिम् । **त्वादिति** । त्वत्सदृशः । **शं** कल्याणम् । सोः शेः । इतिहेतोः । **अध्रुवैः साधनैरिति** । **अयमिति** । विरुद्धधर्माश्रयपक्षः । **पश्चात्** एकदेशिमतात्पश्चात् । **पूर्वत्रेति** । एकदेशिमते । **उत्पत्त्येति** । विरुद्धधर्मोत्पत्त्या । **पूर्वसूत्रे** प्रकाशाश्रयवत्सूत्रे । **व्याख्योक्तेति** । कल्पनायामपीत्यादिव्याख्योक्तप्रकारिकया । उपपत्त्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तयोरिति** । **पूर्वनयनमिति** । पूर्वस्य पक्षस्य नयनम् । **एवेति** । अन्ययोगव्यवच्छेदकः । **कथनेनेति** । अनुच्छित्तिर्धर्मो यस्येति विग्रहे पुनरुक्तिरतो न उच्छित्तिर्नाशो येषां तेऽनुच्छित्तयः अनुच्छित्तयो धर्मा यस्येति विग्रहात्तथा । **स्वरूपेति** । स्वरूपं च धर्मश्च तयोः । एतदादयो हेतवः । **स्वसिद्धान्त** इति भाष्यविवरणस्य व्यासचरणानां सिद्धान्त इति ग्रन्थस्य । **सत्यपदेपीति** । अपिना मूर्तामूर्तब्राह्मणीय-'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य' मित्युक्तसत्यपदे । 'सत्यस्य सत्य' मिति ब्रह्मस्तुतौ । नामधेयं स्वरूपलक्षणार्थम्, निर्वचनं ब्रह्मस्तुतिरूपम् । यद्यपि नामधेयं त्रैकालिकाबाधविषयम्, तथापि विरुद्धधर्माधारत्वायाहुः **मूलेति** । मूलसद्रूपपदत्वं मूलत्यरूपपदत्वं तयोः । सन्मूर्तं त्यममूर्तं मूर्तामूर्तब्राह्मणे स्फुटं । **ईश्वरत्वेति** । श्रुत्यर्थस्तु प्रपञ्चस्योपशमो यत्रेति निर्धर्मकम् । पूर्वोक्तं प्राज्ञं ईश्वरं ग्रसतीतीश्वरग्रासः कर्मण्यण् । ओतत्वेनेश्वरग्रासत्वमनुज्ञातृत्वेन स्वराट्त्वमनुज्ञात्वेन स्वयमीश्वरत्वमिति सधर्मकम् । **अनन्तरूपमिति** । **व्यक्तम्** । श्रुतीरुक्त्वोपबृंहणमाहुः **द्वितीयस्कन्ध** इति । **भगवदिति** । आदिनैकरूपत्वाक्षयत्वाविर्भावतिरोभा-

१. आदर्शेषु एतत्त्वादिपञ्चधर्मेति पाठ, काशीपुस्तके प्रपञ्चधर्मेति पाठ, मूलपुस्तके इदं नास्ति, अतोपेक्षितपाठो रक्षित· । मूलेऽभावाद्रश्मौ न विवृत इति ।

एकदेशिनस्तद्विपरीतम् । उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमिति ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह । 'एकमेवे'त्युक्त्वा पुनः 'अद्वितीय'मिति

भाष्यप्रकाशः ।

पराशरेण च भगवद्रूपत्वादिनैव तदुपबृंहणाच्च विरुद्धधर्माधारत्वलौकिकयुक्त्यगम्यत्वविदिताविदितपरत्वानिरुक्तत्वरूपाणां श्रुत्युक्तयुक्तीनां अनन्तगुणपूर्णत्वपक्षेपि तुल्यत्वात् युक्त्या कारणरूपस्यैवमविरोधानुकूल्यप्रापणं व्यासचरणानां सिद्धान्तः । द्वितीयस्कन्धे 'नास्य कर्माणि जन्मादौ परस्यानुविधीयत' इति मुख्याधिकारिणामर्थे जन्मकर्मनिषेधकथनेन सदैकरूपत्वबोधनात् । एकदेशिनस्तु पूर्वोक्तरीत्या कालभेदेनाविरोधप्रापणमिति व्यासोक्तपक्षाद्विपरीतम् । तस्य पक्षस्य द्वितीयस्कन्ध एव 'इत्थं भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः । नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय' इति मध्यमाधिकारिपरतयोक्तत्वेन इतो न्यूनत्वात् । एतावान् परं विशेषः, यत्पुराणे मायाद्वारकं कर्तृत्वादि, श्रौते मते तु तन्नेत्येकदेशिमतं तत उत्तमम् । तथापि 'अनुच्छित्तिधर्मे'त्यादिश्रुतीनां 'पश्चादह'मित्याद्युपबृंहणानां चाञ्जस्याभावेन न तथोपपन्नम् । एवमपि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः कर्तृत्वादिश्रुतीनां च नासामञ्जस्यमित्यल्पदोपदुष्टत्वेन सूत्रकाराद्दतम् । अत उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ सूत्रमवतारयन्ति **एकदेशीत्यादि** । भगवन्माहात्म्यबोधकत्वेपि किञ्चिद्दोषादनादरो मा भूदित्यत एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति **एकमेवे-**

रश्मिः ।

वजन्मनाशविकल्पवत्त्वानि । अत्र उपपत्त्यापि विचारः पूर्वानुरोधेनैव कर्तव्य इति भाष्यानुरोधात्पूर्वानयनमाहुः **विरुद्धधर्मे**त्यादि । विरुद्धधर्माधारत्वं उभयव्यपदेशसूत्रस्थात् 'सकलविरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्त' इति भाष्यात् । लौकिकयुक्त्यगम्यत्वं 'तादृशमेव तद्वस्तूत्पत्तिसिद्ध'मिति भाष्यात् 'न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षे'ति भाष्याच्च । **विदिते**त्यादि । विदितं वर्तमानं अविदितं भूतं भविष्यच्च तयोः परत्वम् । 'अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधी'ति श्रुतेः । अनिरुक्तत्वं तैत्तिरीये । अभिधेयानामित्युक्ते एकदेशिमतवादकवलितता स्यादत आहुः **श्रुत्युक्तयुक्तीना**मिति । विरुद्धधर्माधारत्वं नित्यं न भवेन्नित्यानित्यसंयोगभिया श्रुत्यभिधेयं न भवेत् । लौकिकयुक्त्यगम्यत्वं नित्यं न भवेत्, श्रुत्यभिधेयं न भवेत् । 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः' । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीते'ति श्रुत्यभिधेयं नित्यानित्यसंयोगभिया न भवेत् । विदिताविदितपरत्वं नित्यं न भवेत् । नित्यानित्यसंयोगभिया श्रुतिरभिधेयं न वदेत् । अनिरुक्तत्वं नित्यं न भवेत् । नित्यानित्यसंयोगभिया श्रुत्यभिधेयं न भवेदित्येवं युक्तीनाम् । **नास्येति** । अस्य परस्य आदौ कर्माणि जन्म नानुविधीयते इति । **मुख्याधिकारिणा**मिति । एकदेशिन इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **एकदेशिन** इति । **पूर्वोक्ते**ति । अत्रैव पूर्वोक्तरीत्या सृष्टिकालस्य भेदेन । सिद्धान्ते तु सृष्टिकालात्पूर्वकालेपि धर्माः । **मायाद्वारक**मिति । 'बुभूषुरुपाददे' इति वाक्यात् । **तत** इति । पुराणमतात् । **आञ्जस्येति** । सिद्धान्तरीत्या नयनाभावेन । स्वार्थे ष्यञ् । **न तथेति** । सिद्धान्तत्वेन नोपपन्नम् । **अल्पदोषे**ति । अपसिद्धान्तत्वदोषदुष्टत्वेन । सूत्रकाराद्दतं अत इति पदच्छेदः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ किञ्चिदिति । अपसिद्धान्तत्वदोषात् । **प्रतीति** । धर्मप्रतिषेधयुक्ता

द्वितीयं प्रतिषेधति । स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन् धर्मनिषेधमपि सूचयति । 'ऐक्षते'ति वचनात् तदुत्पत्तिः । चकारादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः । तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे नवमं प्रकाशाश्रयवद्वेत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । स इति । द्वितीयनिषेधः । नन्वनुच्छित्तिधर्मेत्यादिना तन्नित्यत्वे कुतो निषेध इत्यत आहुः ऐक्षतेत्यादि । तथाचोक्तश्रुत्यनुरोधेन धर्मनित्यताबोधकश्रुतिरनुच्छित्तिधर्मो यस्येतिसमासेनाविनाशिपदव्याख्यानपरतया नेयेत्यर्थः । स्फुटमन्यत् ।

नचैकदेशिमतस्य युक्त्यन्तरेणोपष्टम्भात् पूर्वमततुल्यत्वमस्य सूत्रकाराभिप्रेतमिति शङ्क्यम् । प्रतिषेधश्रुतेर्द्वित्वसंख्यापूरकनिषेधपरतायाः प्रागुपपादितत्वेन, 'सूर्य एकाकी चरती'तिश्रुतौ सपरिकरे एव सूर्ये एकाकित्ववत् 'गेहे देवदत्त एवास्ति, न द्वितीय' इति लौकिकप्रयोगे करचरणादियुक्तदेवदत्ताद्वितीयत्ववच्चापि निषेधगतेः शक्यवचनत्वेन, अनुच्छित्तिधर्मपदस्याविनाशिपदव्याख्यानताया अपि मानान्तरविरहादगतिकगतित्वेन च तस्य शैथिल्यात् । अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोध एवैतत्संग्रहे बीजम् । एतस्योपष्टम्भकं च नैतस्मादन्यदिति बोधनायैवैतद्युक्तिकथनमिति बोध्यम् । तस्मान्न कोपि शङ्कालेशः ।

(ननु मतद्वयस्यापि सूत्रकारसम्मतत्वे स्वसिद्धान्त इति भाष्यस्थस्य स्वशब्दस्य सूत्रकारपरत्वेन व्याख्यानमनुचितम् । एकदेशिपदे च व्यासैकदेशित्वव्याख्यानमपि तथा । व्यासेस्तन्नामानुल्लेखादिति चेत् ।

मैवम् । एकदेशिपदेत्र व्यासस्यैवैकदेशी ग्राह्यः । अन्यथाम्बुवत्सूत्रेण 'अत एवे'तिसूत्रसिद्धं दृष्टान्तं न दूषयेत् । वृद्धिह्रासादिसूत्रद्वये युक्त्यन्तरं च न वदेत् । एकदेशिनामानुल्लेखस्तु जैमिन्यादिवदप्रसिद्धत्वात् । 'जीवमुख्यप्राणलिङ्गा'दित्यादिपूर्वपक्षिनामवत् । अस्मिन् सूत्रे जघन्यानामर्थेऽस्य सङ्ग्राह्यत्वाद्वा । अथवा । जीवप्रसङ्गे 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न' इति काशकृत्स्नेन जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वेनाङ्गीकारात् तस्य न्यायस्यापि तुल्यत्वात् स एवैकदेशी ग्राह्यः । अत एव द्वितीयस्कन्धपञ्चमाध्याये सृष्टिप्रकरणे 'सत्त्वं रजस्तम' इत्यस्य सुबोधिन्यां 'काशकृत्स्नमतमत्र सिद्धं भविष्यती'त्याचार्यैरपि तथाङ्गीकारः कृत उत्पत्त्या विमर्शविचारे इति नात्र शङ्कालेशः । एवमेकदेशिनि निश्चिते स्वशब्दो व्यासपर एव युक्त इत्यत्राप्यदोषः । नचास्य पश्चात् कथनेनास्यैव मुख्यत्वमिति शङ्क्यम् । द्वितीयस्कन्धे 'इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः । नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय' इत्यादिभिरेतदमुख्यतायाः शुकवाक्ये व्यासचरणैरेवोक्तत्वात् । एतस्य

रश्मिः ।

श्रुतिरद्वितीयमितिश्रुतिस्तस्याः । **द्वित्वेति** । द्वितीयमित्यत्र पूरणार्थकप्रत्यय इति भावः । **प्रागिति** । **सपरीति** । चरणादिः परिकरः । श्रौतत्वादेवकारः । **एवेति** । अन्ययोगव्यवच्छेदकः । **निषेधगतेरिति** । अद्वितीयश्रुत्युक्तायाः । **तस्येति** । एकदेशिमतस्य । **एवेति** । अन्ययोगव्यवच्छेदकः । **एतत्संग्रहे** एकदेशिमतसंग्रहे । **एतस्मादिति** । प्रतिषेधसूत्रा[1]दित्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । **(ए)तद्युक्तीति** । एकदेशिमतयुक्तिकथनमनेन सूत्रेणेत्यर्थः । **शङ्केति** । एकदेशिमतोपपत्त्यनावश्यकत्वशङ्का तस्या लेशः ।

१. अधिकरणादित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

सम्मतत्वं तु जघन्याधिकारिणामर्थे एतस्यैव सुबोधत्वेनोपयोगात् । अत एवेदं मतं पूर्वमुक्तम् । यथा द्वितीयस्कन्धे राजार्थम् । किञ्च, भाववृत्तसूक्ते 'नासदासी'दित्यादिभिः सृष्टिं पूर्वमुक्त्वा, समाप्तौ 'इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न यो ऽस्या अध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदे'ति सृष्ट्याधानानाधानात्मकं पक्षद्वयमुक्त्वा तस्य ज्ञानाज्ञाने आह । तेन विसृष्टिं कदाचिदाधत्ते, कदाचित् स्वतःसिद्धामेव प्रकटयति । अथवा सामान्यां करोति । लीलासृष्टिं तु स्वतःसिद्धामेवाविष्करोतीति ज्ञानाज्ञाने उभये अपि युक्ते । एतज्ज्ञापनाय सन्देहवचनम् । अन्यथा वेदस्य ब्रह्मणश्च सन्देहाभावादेवं न वदेत् । अतो लीलासृष्टिमनुसन्धाय व्यासः स्वमतं वक्ति । एकदेशिनस्तु तन्न जानन्तीति ब्रह्मणो निर्विशेषादुत्पत्तिं वदन्ति । तस्मादुपपत्तिपक्ष एव व्यासाशयगोचरः, इतर इतरस्येति दिक् ।)

शङ्कराचार्यास्तु । 'न स्थानतोपी'त्यारभ्यैकादशसूत्रमेकमधिकरणं कल्पयन्ति । 'प्रकृतैतावत्त्वे'त्यारभ्य नवसूत्रमपरम् ।

तत्र प्रथमे, सुषुप्त्यादिषूपाध्युपशमाज्जीवो यत् सम्पद्यते तत् ब्रह्म । 'सर्वकर्मे'त्यादिभिः सविशेषत्वश्रावणादस्थूलमित्यादिभिर्निर्विशेषत्वश्रावणाच्च किमुभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्, उतान्यतरलिङ्गम् । यद्यन्यतरलिङ्गम्, तदापि किं सविशेषम्, उत निर्विशेषमिति सन्देहे, उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गं ब्रह्मेति प्राप्ते, अभिधीयते । न स्थानत इत्यादि । परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्वं स्वत उपाधितश्च न । कुतः । सर्वत्र हि । ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिषु निर्विशेषस्यैवोपदेशादिति । 'न भेदा'दिति द्वितीये च प्रतिविग्रहं ब्रह्मण आकारभेदश्रावणान्निर्विशेषाङ्गीकारे च तस्य शास्त्रस्य निर्विषयत्वापत्तेरौपाधिक आकार आदर्तव्य इत्याशङ्क्य, मधुविद्यायां प्रत्युपाधिभेदं ब्रह्मणोऽभेदश्रावणान्न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति । 'अपिचैवमेक' इति तृतीये च, 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदमेके, तथान्ये भोक्तृभोग्यादिप्रपञ्चस्य 'त्रिविधं ब्रह्ममेत'दिति ब्रह्मैकस्वभावत्वमामनन्तीति व्याख्याय, ननूभयलिङ्गासु श्रुतिषु सतीषु कथमनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनः साकारमिति शङ्कायाम्, चतुर्थस्यारूपवत्सूत्रस्य प्रवृत्तिमुक्त्वा, अरूपवदेव ब्रह्मावधारयितव्यम्, न रूपादिमत् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् । 'अस्थूलमनणु,' 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्,' 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत् ब्रह्म,' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः,' 'तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू'रित्यादीनां निर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वात्, आकारलिङ्गानां चोपासनाप्रधान-

रश्मिः ।

सुषुप्त्यादिष्विति। आदिना सम्पत्तिसमाधी । **एवेति** । सविशेषव्यवच्छेदक एवकारः । **आकारेति** । 'चतुष्पाद्ब्रह्म' 'षोडशकलं ब्रह्म', वामनीत्वभामनीत्वलक्षणं ब्रह्म, त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्म, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति, चतुर्दशभुवनात्मकं ब्रह्मेत्येवमाकारभेदश्रावणात् । **मधुविद्यायामिति** । 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे'त्यादिरूपायाम् । **अभेदेति** । पृथिव्यादीनामुपाधित्वाच्चेति भावः । **भोक्तृभोग्यादीति** । आदिना प्रेरिता । 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वे'ति श्रुतेः । **अनाकारमेवेति** । साकारयोगव्यवच्छेदक एवकारः । **ते यदिति** । ते नामरूपे यस्यान्तरा मध्ये व्यवधायके वर्तेते तद्ब्रह्मेत्यर्थः ।

१. प्रकाशमूलपुस्तके सुषुप्तादिषु, रश्मौ च सुषुप्त्यादिषु । २. स्वाप्यय ।

भाष्यप्रकाशः।

त्वेन ततो निर्बलत्वादिति व्याख्यातवन्तः। ततो, ननु तर्हि आकारवद्विषयाणां का गतिरित्याशङ्कायां पञ्चमं 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्या'दिति सूत्रमवतार्य, यथा सौर्यश्चान्द्रो वा प्रकाशो वियद् व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंसर्गादृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु संसर्गिषु तदाकारतामिव प्रतिपद्यते, तथा ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते, तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते, एवमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामवैयर्थ्यात्। नच नोपाधियोगादप्युभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञाहानिः। उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः। उपाधीनामाविद्यकत्वाच्चेति व्याख्याय, 'आह च तन्मात्र'मिति सूत्रं च यथावद्व्याख्याय, 'दर्शयति' सूत्रे च 'अथात आदेशो नेति नेति', 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्,' 'यतो वाचो निवर्तन्ते, 'अवचनेनैवोवाचे'ति श्रुतीः,' 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते। अनादिमत्परं ब्रह्म' न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीतावाक्यम्, 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसी'ति स्मृती उपन्यस्य परप्रतिषेधेनैव निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युक्त्वा, 'अत एवे' 'त्यम्बुव'दिति सूत्रद्वयं च यथावद्व्याख्याय, 'वृद्धिह्रास'सूत्रे जलसूर्यकादिदृष्टान्तं साधितुं जलगतं सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते, तद्ह्रासे ह्रसति, तच्चलने चलति, तद्भेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति, न तु सूर्यस्य तथात्वमस्ति, एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्वृद्धिह्रासादीनुपाधिधर्मान् भजत इत्येवमुक्त्वा, 'दर्शनाच्चे'ति सूत्रे, 'पुरश्चक्रे द्विपदः,' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'ति श्रुतिभ्यामुपाधिप्रवेशं ब्रह्मणो दर्शयित्वा, युक्त एवातः सूर्यकादिदृष्टान्त इत्युक्त्वा, तस्मान्निर्विकल्पैकलिङ्गमेव ब्रह्म, नोभयलिङ्गम्, न विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धान्तमाहुः।

तत्र प्रथमसूत्रव्याख्यानमयुक्तम्। 'सर्वत्र ही'ति हेतुबोधके पदे निर्विशेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेन तृतीयाध्याये वा शास्त्रे वा ईदृशस्य शब्दस्यार्थस्य च काप्यनुक्ततया अनुवृत्तेरपि कर्तुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणत्वात्। 'अशब्दमस्पर्श'मिति विषयवाक्योत्तरार्धेऽपि, 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य त'मित्यनेन 'महतः पर'मित्यादिना पूर्वोक्तस्य ध्रुवस्य पुरुषस्य परामर्शेन प्राप्तायाः सविशेषताया अनादरणेन तद्विरुद्धत्वात्। निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तस्यात्रैव सिद्धाव-

रश्मिः।

निर्बलत्वादिति। उपासनायाः कल्पिताकारपरत्वादिति भावः। **संसर्गिषु** प्रकाशेषु। **इति प्रतिज्ञे**ति। 'न स्थानत उभयलिङ्ग'मितिसूत्रभाष्ये इति प्रतिज्ञा। **यथाव**दिति। निराकारपरत्वेपि सिद्धान्तानुसारित्वाद्यथावत्। तेषां सिद्धान्ते यथावदिति वा। **परप्रती**ति। चिन्मात्रात्परप्रतिषेधेन। नेतिनेतीत्यादिना। 'मत् परं ब्रह्मे'त्यत्र मत् मत्तः ब्रह्म परमित्यर्थयोगव्यवच्छेदक एवकारः। **यथाव**दिति। व्याख्यातम्। **वृद्धिह्रासादी**निति। आदिनोक्तचलनादयः। एवकारव्यावर्त्यमाहुः **नोभये**ति। **विपरीते**ति। साकारलिङ्गमेव, न तु निराकारमित्येवम्। **निर्विशेषस्यैवे**ति। परस्योभयलिङ्गमिति प्रतियोगिनिर्वचनेन सर्वत्र प्रतियोगिस्फूर्तेर्नेतिनेतीत्यादौ नञा निषेध इति तथा। **ईदृशस्ये**ति। निर्विशेषमात्रस्य। **अनुक्तत**येति। किन्तु 'अस्थूलमनण्वि'त्यादिवाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्य सर्वत्र कारणत्वाद्भगवानस्तीत्यर्थस्य चोक्ततया। **निचाय्य त**मिति। तं पुरुषं निचाय्य ज्ञानकाण्डत्वाज्ज्ञात्वा। अत्र परामर्शमाहुः **महतः पर**मिति। काठके 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रित्यनेन पूर्वोक्तस्य। ध्रुवपदसामानाधिकरण्यायाहुः **ध्रुवस्ये**ति। 'सा काष्ठा सा परा गति'रित्यस्यार्थः। **तद्वी**ति। उत्तरार्धविरुद्धत्वात्। **अत्रैवे**ति। अस्मिन्सूत्र एव

भाष्यप्रकाशः।

ग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेः। तत्र साध्यमानस्यात्र सिद्धवन्निर्देशाङ्गीकार इत्यस्याप्ययुक्तत्वाच्च। तथा, अरूपवत्सूत्रे 'तत्प्रधानत्वा'दित्यस्य निर्विशेषप्रधानत्वादिति व्याख्यानमप्ययुक्तम्। तदुपन्यस्तानां विषयवाक्यानामुपक्रमादिविचारे तथात्वस्यालाभात्। तथाहि। प्रथमं तत्रास्थूलवाक्यम्। तच्च 'कस्मिन् वा आकाश ओतश्चे'ति गार्गीप्रश्नात् प्रवृत्तम्, स्थूलत्वादीन् लौकिकान् धर्मान्निषेधत् प्रशासितृत्वाम्बरान्तधारकत्वद्रष्टृत्वादीनाकाशोपादानत्वान्तानलौकिकान् दर्शयति। अशब्दवाक्यं तु प्राग्व्याख्यातम्। आकाशवाक्यं च नामरूपनिर्वाहकत्वम्। 'दिव्यो ह्यमूर्त' इति वाक्यं चेयत्तावच्छिन्नं परिमाणं निषेधत् पुरुषं बाह्याभ्यन्तरसाहित्यं बाह्याभ्यन्तररूपत्वं वा दर्शयदक्षरात् परत्वमग्रे श्रावयति। 'तदेतद् ब्रह्मे'ति मधुविद्योपसंहारस्थमपि मधुविद्यायामुपक्रमे, 'अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्व'मित्येवं चतुर्दशपर्यायैरभ्यस्तं सर्वत्वं मध्य उक्तं सर्वभूताधिपतित्वादिकं 'रूपं रूप'मिति मन्त्रव्याख्यानोक्तं 'अयं हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चे'त्यनन्तरूपतां श्रावयतीति निर्विशेषब्रह्मप्रधानताया वक्तुमयुक्तत्वात्। नच 'तदेतद् ब्रह्मे'ति भिन्नं वाक्यं पूर्वेभ्य इति वाच्यम्। तच्छब्दात् पूर्वपरामर्शाद्विभागे साकाङ्क्षतया तदभावात्। नचेदं तच्छब्देन पूर्वोक्तरूपत्वं परामृशदप्यपूर्वमित्यनेन तन्निषेधतीति न दोष इति वाच्यम्। एवं तर्ह्यनपरमित्यनेनानन्तरत्वादीनग्रिमानपि निषेधच्छून्यवादमेव प्रसञ्जयेत्। अतोत्र पूर्वत्वादीनां धर्माणामेव निषेध इत्येवाङ्गीकार्यम्। तथा सति 'न शुष्केण न चार्द्रेण

रश्मिः।

निर्धारणेनेत्येवकारार्थः। **इत्यस्यापी**ति। इति हेतोः सूत्रस्यापि। **अशब्दवाक्य**मिति। काठकेऽस्ति। **प्राक्**। अत्रैव पूर्वम्। **नामरूपे**ति। दर्शयदित्यनेनान्वेति। **पुरुषत्व**मिति। दर्शयदित्यनेनान्वेति। 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इत्यत्र बाह्याभ्यन्तराभ्यां समानः सह वेति विग्रहे आहुः **बाह्याभ्यन्तरे**ति। सः बाह्याभ्यन्तरः इति पदद्वयेनेत्याहुः **बाह्याभ्यन्तरे**ति। **श्रावयती**ति। 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुत्या श्रावयति। **सर्वभूते**ति। आदिना राजत्वसमर्पितत्वे। 'स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानाᳬ राजा तद्यथा रथनाभौ रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः समर्पिता' इति श्रुतिः। **रूपं रूप**मिति। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरय'इत्यादि। **युक्ता** इति। रथयुक्तवाजिवत् अस्य इन्द्रस्य परमात्मनः रथस्थानीये आकाशे शरीरे युक्ताः गोविन्दं स्वविषयान्प्रति हरन्तीति हरयः इन्द्रियाणि, शता शतानि, नित्यलीलास्थभक्तेन्द्रियाभिप्रायेण दश प्राणाः, प्राणानामिन्द्रियपदवाच्यत्वात्। मन्त्रः समाप्तः। नित्यलीलास्थगोपीजनवल्लभ उक्तः। लीलायां भेदवारणाय मन्त्रव्याख्यानं प्रकाशे। **अयं वा** इति। अयं परमात्मा। अत्र श्रुतिश्छान्दोग्ये 'आत्मत आविर्भावतिरोभावा'विति सर्वात्मभावप्रकरणश्रुतेः। **पूर्वेभ्य** इति। चतुर्दशपर्यायेभ्यः। **तदभावा**दिति। 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति जैमिनिसूत्रेणैकवाक्यत्वे भिन्नवाक्यत्वाभावात्। **पूर्वोक्ते**ति। 'अयमेव स योयमात्मे'ति पूर्वोक्तरूपत्वम्। **अपूर्व**मिति। 'तदेतद्ब्रह्म' इत्यस्या अग्रे 'अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासन'मित्यस्यामपूर्वमित्यनेनेत्यर्थः। **न दोष** इति। सधर्मकत्वदोषो न। **शून्यवादमेवे**ति। अन्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः। द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायेपि कारणत्वाङ्गीकारात् साकारत्वाङ्गीकाराच्च। **एवे**ति। पूर्वोक्तरूपत्वानन्तरत्वादियोगव्यवच्छेदकः।

भाष्यप्रकाशः ।

जहार नमुचेः शिर' इत्यत्र यथोभयात्मकस्य फेनस्याशुष्कत्वमनार्द्रत्वम्, एवमत्राप्येकैकतन्निषेधेन सर्वात्मकमेव बोध्यत इत्येव युक्तम् । अत एव गजेन्द्रस्तुतौ 'स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान्न जन्तुः । नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेष' इत्यशेषत्वमुक्तम् । तथा शुकैरपि 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात् तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी'दिति निर्विशेषस्य निखिलात्मकत्वं बोधितम् । तथात्राप्यन्ते 'सर्वानुभू'रिति श्राव्यते । सर्वसत्त्वे एव सर्वानुभवितृत्वसम्भवादिति । नचेदं प्रलये न सम्भवतीति वाच्यम् । को नाम प्रलयः । ध्वंसो वा, प्रतिसञ्चरो वा । नाद्यः । असत्कार्यवादप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेत्, असदाद्यगोचरत्वेपि सर्वं ब्रह्मगोचरोऽस्त्येवेति नासम्भवः । वस्तुतस्त्वखण्डब्रह्मवादे असदाद्यगोचरत्वमेव प्रलयः, क्रमेण वा युगपद्वा तद्गोचरत्वमेव सृष्टिरितीच्छया समर्थनान्न कश्चिद्दोषः । एवमेवास्थूलादिवाक्योक्तनिषेधस्थलेपि बोध्यम् । अत उपासनाप्रधानानामाकारलिङ्गानामपि श्रुतीनां तत्तदाकारमात्रलिङ्गत्वेन प्रतीकत्वादेव निर्बलत्वं शङ्क्यताम्, न त्वाकारलिङ्गत्वादित्यपि बोध्यम् । यदपि प्रकाशवत्सूत्रे उपाधियोगादपि नोभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञोपपत्त्यर्थमुपाधिनिमित्तस्य न वस्तुधर्मत्वमुपाधीनां चाविद्यकत्वमित्युक्तम् । तदपि तथा । नैमित्तिके घृतद्रवत्वादौ व्यभिचारेण उपाध्याविद्यकतायाश्च 'न विलक्षणत्वा'धिकरणे दूषितत्वेन चाप्रयोजकत्वात् । एवं दर्शयतिसूत्रे निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वेन यानि

रश्मिः ।

उभयेति । शुष्कार्द्रोभयरूपस्यापां फेनस्य । **एवेति** । एकैकपूर्वत्वादियोगव्यवच्छेदक **एवेति** । **इत्येवेति** । न शुष्केणेत्यादिदृष्टान्तोक्तेरेवेति । **अत एवेति** । एकैकनिषेधेन सर्वात्मकत्वबोधकत्वादेव । **अशेष** इति । न विद्यते शेषः एकैकधर्मो यस्य, किन्तु सर्वे धर्माः । **एवेति** । 'न यत्र माये'ति वाक्यादेवकारः । **प्रतिसञ्चर** इति । प्रतिकूलः सर्वगोचरत्वप्रतिकूलः सर्वागोचरः । **अस्त्येवेति** । अयोगव्यवच्छेदकैवकारः । नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रेव । 'पूर्ववद्वे'ति सूत्रोक्तपश्चा'दहं' 'यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशम् । तदेतदक्षय'मिति वाक्यसञ्चारेण प्रलयलक्षणमाहुः **वस्तुत** इति । **एवेति** । उक्तवाक्येभ्यः । 'तस्माद्वा एतस्मादि'ति क्रमेण वा, 'तदात्मानꣳस्वयमकुरुते'ति युगपद्वा । तद्गोचरत्वमस्मदादिगोचरत्वम् । 'लोकद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीती'च्छाकारादेवकारः । **इतीच्छयेति** । अस्मागोचरत्वमेव प्रलयोस्तु, तद्गोचरत्वमेव सृष्टिरस्त्वितीच्छया । **कश्चिदिति** । सर्वानुभवितृत्वं दोषः, प्रलयो न संभवतीति दोषः । **एवमेवेति** । पूर्वोक्तप्रकारेण एकैकनिषेधेन सर्वात्मकत्वबोधत्वरूपेण । एवकारोऽन्तरङ्गबहिरङ्गन्यायेन । कल्पितः स्वल्पापेक्षः । अकल्पितोऽत्र भिन्नप्रकारो बह्वपेक्षो बहिरङ्गः । **अस्थूलेति** । स्थूलभिन्नस्थूलसदृशमित्यत्र भेदप्रतियोगिन्यपि बोध्यमित्यर्थः । **अत** इति । अस्या उपपत्तेः । **श्रुतीनामिति** । 'चतुष्पाद्ब्रह्म' 'षोडशकलं ब्रह्मे'त्याद्युक्तानाम् । **प्रतीकत्वादेवेति** । प्रतीकत्वात् एकैकरूपस्य सर्वात्मकावयवत्वात् । **एवेति** । अवधारणेन निर्बलत्वं शंक्यताम् । अधीष्टे लोट् । नतूपासनाप्रधानत्वादिति भावः । तेषां नित्यत्वान्नत्वाकारलिङ्गत्वादित्यपि बोध्यमित्यर्थः । **उपाधिनिमित्तस्येति** । मायाया निमित्तस्याकस्मिकस्य । उपाधिर्निमित्तं यस्य सविशेषस्येति वा तथेत्यप्रयोजकम् । **नैमित्तिक** इति । नतु सांसिद्धिके जलद्रवत्वादौ वस्तुधर्मत्वाभावस्य व्यभिचारेण । द्वितीयं हेत्वन्तरमाहुः **उपाधीत्यादिना** । **दूषितत्वेनेति** । द्वितीयाध्यायचतुर्थे 'न ह्यत्र किञ्चनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वय' इति । अग्रे च 'अत एतस्य सतः आद्यन्ताव-

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यान्युक्तानि, तेष्वपि 'अथात आदेश' इति वाक्यं तु न निर्विशेषप्रतिपादकमिति दर्शयतिसूत्रभाष्यव्याख्यान एव दर्शितम् । विदिताविदितवाक्यं तु तदुभयभिन्नत्वमेव वदति, न तु विशेषान्निषेधति । अथान्यत्वादिकथनमुखेन निषेधति, तदा लौकिकानेव निषेधति । तावतैव चारितार्थ्यम्, न तु स्वरूपात्मकानपि । 'तदेतद् ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । 'यतो वाच' इति वागाद्यप्राप्यत्वमेव वदतीत्यनिरुक्तश्रुतिसमानार्थम्, न तु विशेषनिषेधकमित्यपि प्रागेव व्युत्पादितम् । 'अवचनेनैवोवाचे'त्यपि 'यतो वाच' इत्येतस्य समानार्थकम् । लौकिकसर्वधर्मराहित्यादेवोपशान्तत्वसिद्धेरिति । 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीतावाक्यमपि व्याकृताव्याकृतयोरेव निषेधकमिति लौकिकनिषेधपरमेव । 'सर्वतःपाणिपादान्त'मित्यग्रिमवाक्येन तथा निश्चयात् । सर्वतःपाणिपादत्वादेः क्वापि लौकिके अदर्शनादिति । 'माया ह्येषे'ति वाक्यमपि सर्वभूतगुणयुक्तदर्शननिषेधाभिप्रायकमिति तत्रैव स्फुटतीति न सार्वात्म्यबाधकम्, अतस्तत्सूत्रव्याख्यानमपि तथा । एवं

रश्मिः ।

स्थाविचारे यत्किमपि कार्यमविद्या च तत्सत्त्वेनैवानुभूयते, नतु प्रतिनियतेन तेन तेन रूपेणातो विजातीयद्वैतस्याप्यभावाच्छुद्धाद्वयसिद्धिरित्यर्थ इति' सन्दर्भे दूपितत्वेन, प्रयोजकहेतुत्वाभावात् । व्याख्यान एवेति नान्यत्रेत्येवकारः । **तदुभयेति** । विदिताविदितोभयभिन्नत्वमन्यदेवेत्यत्र भिन्नार्थकान्यशब्दप्रयोगात् । भिन्नवाचकपदसत्त्वाविशेषनिषेधवाचकपदाभावादेवकारः । **विशेषानिति** । द्वितीयान्तम् । **अथेति** पदार्थभिन्नप्रक्रमे । **अन्यत्वादीति** । आदिना विदितत्वाविदितत्वे । मुखमुपायः । **निषेधतीति** । विदितादन्यत् अविदितादन्यदित्युक्ते विदिताविदितप्रतियोगिकभेदवत्प्रतीतेः विदितत्वाविदितत्वरूपसामान्यधर्मनिषेध इति निषेधतीत्यर्थः । एवेति । प्रक्षालनपङ्कन्यायात् । **श्रुतिविरोधेति** । तत्स्थसर्वानुभूपदविरोधप्रसङ्गादित्यर्थः । **वागादीति** । आदिना मनः । एवकारोऽन्यस्य सविशेषत्वस्य योगव्यवच्छेदकः । नतु निर्विशेषत्वं वदतीत्यर्थः । किञ्च । **अनिरुक्तेति** । निरुक्तत्वे प्राप्तेऽनिरुक्तत्वं विरुद्धधर्माधारत्वार्थम् । तद्वद्वाक्प्राप्यत्वे प्राप्ते वाङ्निवृत्तिर्विरुद्धधर्माधारत्वार्थमित्यनिरुक्तश्रुतिसमानार्थमित्यर्थः । **प्रागेवेति** । **अवचनेति** । वचनेनोवाचेति प्राप्ते अवचनेनोवाचेति विरुद्धधर्माश्रयत्वाय । अवचनेन वचनविरुद्धवचनेन । परस्परं विरुद्धवचनेनेति यावत् । **विरोधो नञर्थ** इति । अत एवकारः । विरुद्धधर्माणामन्याभिर्निश्चयात् । एवेति । नत्वलौकिकसर्वधर्मराहित्यमुपशान्तत्वसिद्धिरपेक्षत इत्यर्थः । उपशान्तत्वं त्वेवम् । बाष्कलिना च राद्धः पृष्टः सन् 'अवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचे'ति श्रूयते 'स होवाचाधीहि भगवो ब्रह्मेति । स तूष्णींबभूव, तं ह द्वितीये तृतीये वा वचन उवाच क्रमः खल त्वं न विजानासि उपशान्तोऽयमात्मे'ति । स ह बाष्कलिर्ह प्रसिद्धः । हे भगवन् पृष्टः सः पृष्टः । तं तूष्णींभूतं पृष्टं प्रति द्वितीय इति । प्रश्ने वचने, पृष्ट उवाच, क्रमः क्रमेण । सुपांसुः । हे खल, त्वं तु ब्रह्म न विजानासि, उपशान्तः लौकिकसर्वधर्मरहितः । यथा शान्तो वह्निर्भस्मात्मा । **व्याकृतेति** । लक्षणया सदसदर्थयोः । एवेति । समाकर्षाधिकरणादेवकारोयम् । तत्र शब्दाः स्वार्थात्प्रच्याव्यन्त इति । **लौकिकेति** । लौकिकसर्वधर्मनिषेधपरम् । श्रुत्येकवाक्यतासम्भवादेवकारः । **इत्यग्रिमेति** । अलौकिकसर्वधर्माणां सर्वतः पाणिपादान्तत्वादीनां बोधकेन । **तथेति** । लौकिकनिषेधपरत्वेन निश्चयात् । **सर्वत** इति । आदिना सर्वतोक्षिशिरोमुखत्वम् । **तत्रैवेति** । वाक्य एव, नत्वन्यत्र, 'नैवं मां द्रष्टुमर्हसी'त्यंशेन स्फुटतीत्यर्थः । **न सार्वात्म्येति** । परिच्छेदेन सर्वात्मत्वधर्मबाधकम् । एतादृशधर्मोपादानं जीवपरत्वेन प्रतीतानां ब्रह्मपरत्वप्रतिपादनाय । **अत** इति । सार्वा-

भाष्यप्रकाशः ।

वृद्धिह्राससूत्रे जलवृद्धिह्रासाभ्यां प्रतिबिम्बवृद्धिह्रासकथनमपि तथा । भूयसि स्वल्पेपि च जले सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य तुल्यताया एव ग्रहणात् । अतोत्राकाशदृष्टान्तेन धर्माणामौपाधिकत्वसमर्थनमेव युक्तम्, न तु जलसूर्यदृष्टान्तसमर्थनमित्यवधेयम् ।

यत्तु भामत्यामेतत्तात्पर्यमुक्तम् । उपाधिजनितस्य रूपस्य पारमार्थिकत्वे ब्रह्मणः परिणामिभावः । स च प्राक्प्रतिषिद्ध इत्यपारमार्थिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति । निर्विशेषप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि मधुविद्यायां 'यश्चायमस्यां पृथिव्या'मित्यादिभिर्ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । एकत्वनानात्वयोश्चैकस्मिन्नसम्भवात् । एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानात् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेः । भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनात् । आकारवद्ब्रह्मविषयाणां च कासाञ्चिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वम्, तच्चासति बाधकेऽन्यपराद्वचनात् प्रतीयमानमपि गृह्यते । यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्द्वैतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः । कासाञ्चिच्च

रश्मिः ।

त्म्यात् । परस्याक्षरात्परस्य प्रतिषेधेनैव निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इतिव्याख्यानमपि तथा नाम शिथिलम् । **एवे**ति । प्रत्यक्षादेवकारः । **अतो**त्रेति । भूयसि स्वल्पेपि च जले सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य तुल्यतायाः । **आकाशे**ति । घटाकाशः स्वल्पः, गृहाकाशो महान् इत्येवमाकाशदृष्टान्तेन घटीयाकाशगृहाकाशत्वादिधर्मवत्, ब्रह्मधर्माणां सर्वकर्मत्वसर्वकामत्वादीनां मायिकधर्मत्वमौपाधिकत्वं तत्समर्थनमित्यर्थः । स्वयं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमिति । **एवे**ति । एतद्व्यवच्छेद्यमाहुः **न त्वि**ति । अम्बुवत्सूत्रेण दृष्टान्तस्यायुक्तत्वमुक्त्वा वृद्धिह्राससूत्रेण च जलसूर्यदृष्टान्तसमर्थनम् । **एतत्तात्पर्य**मिति । जलसूर्यदृष्टान्ततात्पर्यम् । **प्रागि**ति । अरूपवत्सूत्रे । **अपारमार्थिक** इति । मायिकः । **सविशेषे**ति । सविशेषपरतायाम् । विरुद्धधर्माधारप्रतिपादनपरत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह **एकत्वे**ति । मूर्तामूर्तब्राह्मणे निषेधशेषत्वेन प्रतियोगिमूर्तामूर्तनिरूपणेप्यारोपापवादादाहुः **एकत्वाङ्गे**ति । **एवे**ति । प्रतियोगिनोऽभावशेषत्वम्, न त्वभावस्य प्रतियोगिशेषत्वमित्येवकारः । किञ्च । **नानात्वस्ये**ति । **प्रमाणान्तरे**ति । प्रत्यक्षेण सिद्धत्वेन । सिद्धस्य कथनमनुवाद इत्यनुवाद्यत्वात् । **अनधिगते**रिति । लोके बोध्यस्। तथाच लोकेऽनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रमाणस्यैकत्वात्मकांशे सत्त्वादनूद्यांशस्यार्थवादत्वान्निर्विशेषप्रतिपादने पर्यवसानमिति भावः । **भेदे**ति । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'ति भेददर्शननिन्दया । **श्रुतिभि**रिति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दित्यादिभिः । **आकारव**दिति । 'चतुष्पाद्ब्रह्मे'त्यादीनाम् । **तच्चे**ति । उपासनापरत्वं च असति बाधके उपदेशादिपरत्वरूपे अन्यपराद्वचनादुपदेशादिपरा'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्येकादशपदात्, यद्वा पञ्चपदात् वाक्यात् । जीवात्मैक्यपरमपीदम् । तथाच नेदमुपासनापरम् । उपदेशपरत्वस्य ऐक्यपरत्वस्य च बाधकस्य सत्त्वात् । यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ तु बाधकाभावः, अन्यपरवचनाभावात् । किञ्चोभयत्र प्रतीयमानः शक्यार्थोपि गृह्यते । सामान्ये नपुंसकम् । **प्रतीयमान**मिति । देवताविग्रहश्रुतिः पूर्वतन्त्रेऽस्ति । तत्र प्रतीयमानं विग्रहवत्त्वम् । **शतश** इति । यथा 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'ति 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दित्यादि । श्रुतयः शतं व्याख्यानद्वारा श्रुतीर्ददातीति शतशः सन्ति । **कासाञ्चि**दिति । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तज्जलानिति शान्त उपासीत'इत्यादीनां कर्मकर्तृरूपेण द्वैताभिधायिनीनाम् ।

भाष्यप्रकाशः।

द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रलयपरत्वम्। तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सत् ब्रह्म परमार्थतः। विशेषाश्च सर्वगन्धत्ववामनीत्वादय उपाधिवशादस्ता इति सिद्धमिति।

तदप्यसङ्गतमेव। ब्रह्मणः परिणामिभावस्य श्रुतिषु सूत्रेषु च प्रतिषेधादर्शनात्। 'बहु स्यां प्रजायेये'ति, 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिश्रुतिषु, 'आत्मकृतेः परिणामा'दित्यादिषु सूत्रेषु च तद्विपरीतस्य विधानस्यैव दर्शनाच्च। नच वाचारम्भणवाक्यं विकारस्य वाङ्मात्रताकथनमुखेन तदभावमेव बोधयत् प्रतिषेधतीति शक्यवचनम्। तत्र तत्कथनमुखेन कारणाभिन्नत्वबोधनस्यैव भगवता सूत्रकारेणादृततया स्वयमन्यथादर्तुमयुक्तत्वात्। तदनादृत्यादरे तु 'वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकेव सत्य'मित्येतावतैव चारितार्थ्येन, इतिशब्दनामधेयपदयोर्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यादिकं तदनन्यत्वसूत्रभाष्यविभाग एव विवृतमिति न पुनः प्रपञ्च्यते। अतो निर्विशेषप्रतिपादनार्थत्वं यच्छ्रुतीनामङ्गीकृतम्, तदप्यभिमानमात्रमेवेति प्रागेवोपपादितम्। एकत्वनानात्वयोरेकत्रासम्भवस्तु 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दित्यादिश्रुतिभिरेवोदस्त इति तस्य निर्विशेषतासाधनादरः श्रुतिप्रद्वेषादेव। एकत्वाङ्गत्वेन नानात्वप्रतिपादनं त्विष्टमेव, परन्तु तन्न नानात्वस्यापोद्यत्वाय, अपि त्वभेदस्य भेदविरुद्धसम्पत्त्वबोधनायेत्यप्युक्तपूर्वम्। नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वं तु लौकिकस्यैव, न तु ब्रह्मधर्मभूतस्यैकत्वाविरोधिनः। तादृशस्य

रश्मिः।

अन्येति। चक्षुरवेद्यत्वात्। तथाच नार्थवादत्वमिति भावः। **तस्येति**। नानात्वस्य। 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण' इति श्रुत्या तस्य भेदस्य प्रलयपरत्वम्। 'प्रज्ञां कुर्वीते'त्यस्य दृशिमात्रं ब्रह्म कुर्यात्प्रपञ्चप्रविलायनेनेत्यर्थात्। **उपाधीत्यादि**। अन्यत्राप्रसिद्धानामध्यस्तत्वं भ्रमात्। **इत्यादिष्विति**। सूत्राणि तु समन्वयादित्यादीनि द्रष्टव्यानि। **तद्विपरीतस्य** प्रतिषेधविपरीतस्य। **एवेति**। प्रतिषेधयोगव्यवच्छेदक एवेति। **तदभावमेवेति**। परिणामिभावस्य प्रतिषेधम्। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः। **प्रतीषेधतीति**। ब्रह्मणः परिणामिभावं प्रतिषेधति। **एवेति**। स्वसिद्धान्तभाष्यादेवकारः। **तदिति**। भाष्यम्। **तदनन्येति**। विभागो व्याख्यानम्। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः। **एवेति**। नतु युक्त्यन्तरदूषणेन प्राप्तम्। **प्रागेवेति**। तदनन्यत्वाधिकरणे। एवकारोऽधिकरणान्तरयोगव्यवच्छेदकः। **एवोदस्त इति**। निर्धारणेनोदस्तः। एकात्मत्वविधानेन तमःपरत्वेन चोदस्तः। **श्रुतिप्रेति**। श्रुतीनामक्षरमात्रान्यथाऽप्रतिपादकत्वेन विरुद्धधर्माश्रयत्वे लोकविरोधात्प्रद्वेषः, आलोचनयुक्त्यभावात्, दुरूहे जिज्ञासोदयात्। अनुभवादेवकारः। **इष्टमेवेति**। नानात्वं विना सात्त्विकज्ञानेनैकत्वज्ञानानुदयादिष्टम्। **एवेति**। एकत्वस्याष्टादशाध्यायगीतयोपबृंहणादेवकारः। विरुद्धधर्माधारप्रकरणादाहुः **परन्त्विति**। **तन्नेति**। एकत्वं न। अभेदस्य एकत्वस्य भेदो नानात्वं तद्विरुद्धत्वसम्पत्त्वबोधनाय। **पूर्वमिति**। प्रकाशाश्रयवत्सूत्रे। **प्रमाणान्तरेति**। प्रत्यक्षसिद्धत्वम्। एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः **नन्विति**। **तादृशस्येति**। नानात्वस्य। तादृशशब्दो रूढः। अवयवार्थो नास्ति। कुत्र रूढ इति चेत्। तत्पूर्वोक्तमेकत्वाविरोधित्वं दृश्यते यत्र तत्र। योग इति चेत्, वैदिकैस्तु, तल्लोके रूढ्यर्थं गृह्यते। योगस्तु तमिवेमं पश्यन्ति जना इति। बहुव्रीहिप्रसङ्ग इति चेत्,

१. मुद्रितभामत्यामध्यस्ता इति पाठ उपलभ्यते, श्रीहस्ताक्षरपुस्तके तथैव कैश्चित् शोधित, तथापि भाष्यप्रकाशकाराणा त्वयमेव पाठ संमत इति 'विशेषाणामस्तते' तिफक्किकया प्रतिभाति, अतो यथोपलब्ध एव पाठोत्रादृत इति। स्वारस्यस्य तस्मिन्नेव रक्षणादिति।

भाष्यप्रकाशः।

स्वरूपान्तःपातितया श्रुत्येकगम्यत्वेनान्यावेद्यत्वात्। अतस्तस्यानुवाद्यताङ्गीकारोपि स्वमनस्तोषणायैवालम्, न तु व्याख्येयसमर्थनाय। भेददर्शननिन्दा तु घटपटादिवत् तात्त्विकभेददर्शनपरा, न त्वैच्छिकतत्परा। अन्यथा 'इव'शब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यपि 'अपिचैवमेक' इति सूत्रव्याख्यान एव दर्शितमिति न तयापि विशेषप्रतिषेधसिद्धिः। साक्षाद्द्वैतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपरत्वमपि श्रुतीनामस्मद्रीत्या, न तु युष्मद्रीत्येत्युपासनापराभ्योपि देवताविग्रहवद्ब्रह्मण आकारादिग्रहणेपि न किञ्चिद्बाधकम्। अतो विशेषाणां नास्तता, अपि तु निर्विशेषमात्राभ्युपगन्तृणामेवास्ततेति बोध्यम्।

यत्पुनः, प्रकृतैतावत्सूत्रमारभ्य नवसूत्रमधिकरणम्। तत्र त्वारम्भ एव 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे' इति मूर्तामूर्तब्राह्मणं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य, तच्च व्याख्याय, 'नेति नेती'ति निषेधस्य किं रूपद्वयं ब्रह्म च विषयः, उत रूपद्वयमेव वा, ब्रह्मैव वेति सन्देहे, नञ्द्वयाद्रूपद्वयं ब्रह्म च, अथवा ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वाद्ब्रह्मैव वा विषय इति पूर्वपक्षे, रूपद्वयमेव निषिध्यते, न ब्रह्म, रूपब्रह्मणोर्निषेधे शून्यवादप्रसङ्गात्। 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'त्युपक्रमस्य 'असन्नेव स भवती'ति निन्दायाः 'अस्तीत्येवोपलब्धव्य' इत्यवधारणस्य च विरोधेन तन्निषेधस्यानुपपन्नत्वात् सर्ववेदान्तकोपप्रसङ्गाच्च। तस्माद्रूपद्वयं प्रतिषेधति, ब्रह्म तु परिशिनष्टीति। तदेतदाह। प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति। प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति। तद्धि प्रकृतम्। प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन् ग्रन्थे अधिदैवतमध्यात्मं च। तज्जनितं च वासनालक्षणम-

रश्मिः।

तत् दृश्यत इति पदद्वयं तादृश इति प्रयोगे यत्रेति तु स्पष्टार्थम्। **स्वरूपान्त**रिति। 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थित'मिति गीतायाः। **तोषणायैवे**ति। 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्चे'ति सूत्रेणालंयोगे चतुर्थी। **व्याख्येये**ति। नानात्वापनोदेनैकत्वसमर्थनाय। अतो विरुद्धधर्माधारत्वमर्थवादत्वाभावात्सुस्थिरमिति भावः। ननूक्ताया भेददर्शननिन्दायास्तादृशेष्ववतारात्स्वरूपान्तःपातित्वं कथमिति चेत्, तत्राहुः **भेददर्शने**ति। **घटपटे**ति। घटपटयोः कुड्यकुसूलयोरिव। षष्ठ्यन्ताद्वतिः। **इवशब्दे**ति। 'य इह नानेव पश्यती'त्यत्रेवशब्दः। **एवे**ति। नत्वन्यत्रेत्यर्थः। **दर्शित**मिति। इत्यनेन प्रकारेण। **तया** भेदनिन्दया[1]। **विशेषे**ति। स्वरूपान्तःपातिनानात्वरूपविशेषप्रतिषेधसिद्धिः। **अस्मद्रीत्ये**ति। विरुद्धधर्मप्रतिपादनरीत्या। **युष्मद्रीत्ये**ति। आरोपापवादसङ्गत्या। **आकारे**ति। आदिनोपासना। शक्यार्थत्वेनाकाराणामुपासनानां च ग्रहणम्। **विशेषाणा**मिति। सर्वकर्मसर्वकामत्वादीनाम्। **एवे**ति। एकदेशिमतादरणेनास्तता। तादृशमनोभावेन वागस्तात्। **एवे**ति। ब्रह्मयोगव्यवच्छेदकः। **ब्रह्मैवे**ति। रूपद्वयव्यवच्छेदकैवकारः। **सर्ववेदान्ते**ति। वेदान्तेषु प्रवृत्त्यभावात्कोपः। शून्यवादे फलाभावात्। **परी**ति। परिशेषं करोति। **शब्द** इति। नञ्शब्दः। **पूर्वस्मिन्नि**ति। मूर्तामूर्तप्रतिपादनोत्तरग्रन्थे। **चे**ति। प्रकृतमित्यन्वयः। **'इत्यधिदैवतम्'**। 'अथाध्यात्म'मिति श्रुतिभ्याम्। **तज्जनित**मिति। अमूर्तजनितम्। मूर्तस्य तु एष तपति स रसः। वासनात्यक्तपूर्वापरानुसन्धानं पदार्थादानम्। **अमूर्ते**ति। अमूर्तस्य वासनारूपरसभूतो यः पुरुषस्तस्य प्रतिपादको यः शब्दः तेनोदितमुक्तम्। उपादेये वासनाशब्दो लाक्षणिकः। तस्यैतस्यामूर्तस्य। 'एतस्यामृतस्यैतस्य स्थितस्यैतस्यैव सत्यस्यैव रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषरूपस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवत'मिति श्रुतिः। त्यस्य सत्यपदैकदेशस्य त्याक्षरार्थस्येत्यर्थः। य एतस्मिन्मण्डले पुरुषः कारणात्मको हिरण्यगर्भो

१. तत्त्वात्मक.।

भाष्यप्रकाशः।

परं रूपममूर्तरसभूतपुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं माहारजनाद्युपमाभिर्दर्शितम्। तदेतत् सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सन्निहितावलम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकनञ्[1] प्रत्युपनीयत इति गम्यते। ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे, न तु स्वप्रधानत्वेन। प्रपञ्चिते च रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तं 'अथात आदेशो नेति नेती'ति। तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते। नच स्वरूपद्वयं स्वयमेवोक्त्वा स्वयमेव निषेधे 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्ये'ति न्यायेनाकथनमेव युक्तं स्यादिति शङ्क्यम्। एतस्य रूपद्वयस्य लोकप्रसिद्धस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय च तत्परामर्शेन कथनस्य युक्तत्वात्। द्वौ चैतौ निषेधौ यथासंख्यं मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। यद्वा। पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधति, उत्तरस्तु वासनाराशिम्। अथवा, 'नेति नेती'ति वीप्सा। तत्र 'इती'ति यावत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते, तत्सर्वं 'ने'त्यनेन निषिध्यते। परिगणितनिषेधे हि क्रियमाणे यदि नैतद्ब्रह्म, किमन्यत् ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात्। वीप्सायां तु सत्यां समस्तविषयजातस्य प्रतिषेधात् अविषयः प्रत्यगात्मा

रश्मिः।

विराडात्मा एतच्चाधिदैविककारणात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम्। निश्चयपूर्वकं पुनराह **त्यस्य ह्येष** इति। त्यमित्युक्तस्य हि निश्चयेन एष रसः रसशब्दप्रतिपाद्यः सारः वासनेत्यावृत्तिः। एवमुक्तमाधिदैविकं विभागमुपसंहरति स **अधिदैवत**मिति। **लिङ्गात्मे**ति। 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम्। यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत२ सकृद्विद्युतेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदे'ति श्रुतिः। अत्र तस्याधिदैविकस्य ह एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य आत्मनीत्यध्यात्मं तत्सम्बन्धिन इत्यर्थात्। मनसो वासनामयं रूपम्। यथा लोके महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं वासः वस्त्रम्। 'तेन रक्तं रागादि'ति सूत्रेणाण्। एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे सति। तादृशं रञ्जनाकारमुत्पद्यते। तथा चावेरिदमाविकम्। ऊर्णादि यत्पाण्डुरम्। तथान्यद्वासनारूपं लिङ्गस्य जायते। तथा चेन्द्रगोपः वर्षाकालीनकीटविशेषः कौसुम्भवदत्यन्तरक्तो भवत्येवमेवास्य वासनारूपम्। यथाचाग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति, तथा क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपम्। यथाच पुण्डरीकं शुभ्राम्भोजं तद्वदपि क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपं भवति। यथाच सकृद्विद्युतं विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति। यथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्धिरण्यगर्भादेर्वासनारूपमुपजायते। सत्त्वादितारतम्यादित्यर्थः। चरमोक्तहिरण्यगर्भवासनारूपोपासनफलमाह **सकृ**दिति। एवं यथोक्तमत्यन्तं हिरण्यगर्भवासनारूपं यो वेद अस्योपासकस्य सकृद्विद्युतेव विद्योतनमिव श्रीः शोभा ख्यातिर्भवति। ह वै भवत्येवेत्यर्थः। तदेतदुक्तं **लिङ्गात्मे**त्यारभ्य **दर्शित**मित्यन्तेन। 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यस्या अर्थमाह **तदेत**दिति। सन्निहितं मूर्तामूर्तं आध्यात्मिकमाधिदैविकं च तेषामवलम्बनं ग्राह्यं प्रतिपाद्यं यस्येतिकरणस्य तेन। **प्रतिषेधके**ति। प्रतिषेधकं नञ् प्रतिषेधकनञ् तं प्रति प्रतियोगितासम्बन्धेनोपनीयते प्राप्यते। 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे' इत्यत्राह **ब्रह्म त्वि**ति। ब्रह्मसम्बन्धिनी रूपे इति रूपविशेषणत्वेन। **ग्रन्थे** श्रुतौ। **रूपवत** इति। ब्रह्मणः। **स्वयमेवे**ति, ननु 'तदेषाभ्युक्ते'तिवदन्यमुखेन। एवमग्रेपि। **प्रक्षालने**ति। 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर'मितिन्यायेन। **एवे**ति। कथनयोगव्यवच्छेदकः। **परी**ति। परिगणितानां वस्तूनां मूर्तामूर्ताधिदैवताध्यात्मिकानां निषेधे। **एत**दिति। वासनाभूतम्। **अविषयः** स्वयंप्रकाशः। 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधती'ति व्याकृत्य 'ततो ब्रवीति च

१ मूले रश्मौ च प्रतिषेधकनजिति पाठ, मुद्रितपुस्तके प्रतिषेधकनञमिति।

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात् ब्रह्मणि कल्पितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति, ब्रह्म तु परिशिनष्टीति निर्णयः । किञ्च । ततः प्रतिषेधात् 'भूयो ब्रवीति' 'अन्यत् परमस्ती'ति । अभावावसाने हि निषेधे किमन्यत् परमस्तीति ब्रूयात् । अतोपि ब्रह्मैव परिशिनष्टीति निर्णयः । तत्रैषा श्रुत्यक्षरयोजना । नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेति नेतीत्यस्य कोर्थः । न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयति 'अन्यत् परमस्ती'ति । यदा पुनः श्रुत्यक्षराण्येवं योज्यन्ते, न ह्येतस्मादिति नेति । न हि प्रपञ्चनिषेधरूपादादेशनादन्यत् परं ब्रह्मण आदेशनं नास्तीति, तदा 'ततो ब्रवीति च भूय' इत्येतन्नामधेयविषयं योजनीयम् । 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्य'मिति, 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने निषेध उपपद्यते । अभावावसाने तु किं 'सत्यस्य सत्य'मित्युच्येत । तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं निषेध इति सूत्रं व्याचक्रुः । तत् ब्रह्मास्ति चेत्, कुतो न गृह्यते इति शङ्कायां तदव्यक्तसूत्रम्, तस्य च, 'न चक्षुषा गृह्यते,' 'स एष नेति नेत्यात्मा,' 'अगृह्यः', 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये,' 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्,' 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽय'मिति विषयवाक्यानि धृत्वा, सर्वसाक्षित्वादनिन्द्रियग्राह्यमिति व्याख्याय, 'अपि संराधन'सूत्रे भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानरूपसंराधनेन 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्,' 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व' इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन अव्यक्तस्यापि ब्रह्मणो दर्शनमङ्गीकृत्य, ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात् परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति शङ्कायां तन्निषेधाय 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासा'दिति सूत्रमवतार्य, यथा प्रकाशाकाशसूर्यादयोऽङ्गुलिकरकोदकादिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते, न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः, स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । तथाहि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यत इति व्याख्याय, 'अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्ग'मिति सूत्रं च अभेदस्य स्वाभाविकत्वात् भेदस्य चाविद्याकृतत्वाद्विद्यया अविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनैक्यं गच्छति । तथाहि लिङ्गम् । 'स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यादीनि व्याख्याय, स्वमतशुद्धये तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरोपन्यासायाहिकुण्डलादिसूत्रद्वयमित्येवं तदवतार्य, 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः,' 'परात् परं पुरुषमुपैति

रश्मिः ।

भूय' इति व्याकरोति स्म किञ्चेति । 'अन्यत्परमस्ती'ति श्रुतिस्तत्रत्या । अभावावसाने वासनावसानेप्यभावो वासनायामवसानं यस्य निषेधस्य तस्मिन्सति । ब्रूयादिति । किमः प्रश्ने प्रयोगात्प्रश्नं ब्रूयात् । **अतोपीति** । वीप्सया प्रतिषेधात् । **तत्रैवेति** । एतन्निर्वचनस्याग्रे दर्शनादेवकारः । श्रुतिस्तु 'नेति नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति । 'नह्येतस्मादिति' 'नेत्यन्यत्परमस्ती'ति द्वितीयपाठः । **दर्शयतीति** । श्रुतिः । नामधेयविषयं यथा तथाहुः अथेत्यादि । **तत** इत्यस्यार्थः आनन्तर्येऽथशब्दः । तदनन्तरम् । हीति चकारार्थः । ब्रवीति भूयो ब्रवीति । **तच्चेति** । सत्यत्वम् । वीप्सापक्षे ब्रह्मावसानं तस्मिन् । ब्रह्मण्यवसानं यस्य निषेधस्य तस्मिन्सत्युपपद्यते । **सर्वेति** । सर्वेषां साक्षित्वात् । **इत्यादीति** । 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इति । **परेति** । परं च इतरात्मा चेति तयोः । **प्रकाशेति** । आदिना चन्द्रः । **अङ्गुलीति** । आदिना आदर्शः । यथासंख्यमधिकरणानि । **कर्मस्विति** । **कर्मणीति** सौत्रपदार्थः । अस्य विवरणमुपाधिष्विति रूढ्या । **सविशेषा** इति । विशेषा अङ्गुल्यादयः तैः सह समाना वा सविशेषाः । **एवेति** । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'ति श्रुतेरेवेति । **ऐकात्म्यमेवेति** । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दिति श्रुतेरेवकारः । **अभ्यासा-**

भाष्यप्रकाशः ।

दिव्यम्', 'यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयती'त्यादौ ध्यातृध्येयत्वद्रष्टृद्रष्टव्यत्वाभ्यां गन्तृगन्तव्यत्वेन नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च भेदो व्यपदिश्यते । 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि', 'एष त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्यभेदश्च । एवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एकान्त एव गृह्यते, तदा भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात् । अतो यथा अहिरित्यभेदः, कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीति भेदः, एवमिहापि उभयव्यपदेशदर्शनादङ्गीकर्तव्यः । अथवा । यथा सौर्यः प्रकाशस्तदाश्रयश्च सूर्यो नात्यन्तभिन्नौ, उभयोस्तेजस्त्वाविशेषात्, अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवतः, एवमिहापीतिव्याख्याय, ततः, पूर्ववद्वेत्यादिसूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिप्रेत्य, यथा वा, 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्य'मिति सूत्रे पूर्वमुपन्यस्तं तथैवैतद्भवितुमर्हति । तथा सत्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डलन्यायेन परमात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन वा एकदेशभूतोऽङ्गीक्रियते, तदा बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । श्रुतिश्च भेदाभेदौ न तुल्यवद्व्यपदिशति, किन्त्वभेदं प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति । भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया । किञ्च । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिना चेतनान्तरं निषेधति, 'अथात आदेशो ने'ति, 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर'मित्यादिना च प्रपञ्चम् । अतोऽन्यनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्च 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्य'मितिसूत्रोक्त एव सिद्धान्त इत्याहुः ।

तदसङ्गतम् । तद्रीतिके प्रथमसूत्रव्याख्याने मूर्तामूर्तप्रतिषेधस्य 'प्रकृतं प्रतिषेधती'त्येतावतैव सिद्धेरेतावत्त्वमित्यस्य, एतावत्त्वपदादरे च प्रकृतपदस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्निवारत्वात् । एतावत्त्वमिति त्वप्रत्ययस्य भावेऽनुशिष्टत्वेन एतावता परिच्छिन्नस्य मूर्तामूर्तलक्षणरूपद्वयस्य तेन पदेनालाभात् । त्वस्य षष्ठ्यन्तादनुशिष्टत्वेन तृतीयान्तादभवनेनापि तथात्वाच्च । अथ तन्न विग्रहवाक्यम्, किन्त्वर्थमात्रकथनमित्युच्यते, तदापि रूपद्वयात्मकस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य परिच्छिन्नान्तर्निवे-

रश्मिः ।

दिति सौत्रं पदं व्याकरोति स्म **तथाहीति** । अविद्यां विधूयेत्यावरणभङ्गः । **तदवतार्येति** । सूत्रद्वयमवतार्य । **एवेति** । आलम्बनयोगव्यवच्छेदकः । **अतो यथेति** । रज्जुरहिरित्यभेदः । अहेः कुण्डलमाभोगो रज्जुः । प्रगतः अंशुः प्रांशुः तत्त्वम् । **उभयेति** । भेदाभेदव्यपदेशदर्शनात् । प्रकाशाश्रयसूत्रव्याख्यानमाहुः **अथवेति** । **भेदव्यपेति** । सूर्यस्य प्रकाश इति प्रयोगादिति भावः । **अभिप्रेत्येति** । इत्याहुरित्यनेनान्वेति । कथं सिद्धान्तत्वेनाभिप्रेतत्वमित्यतः पूर्वसूत्रीयभाष्यं प्रक्षिपन्ति स्म **यथा वेति** । **इतीति** । इति पूर्वं तस्मिन्सूत्र उपन्यस्तमितियोजना । **एतदिति** ब्रह्म । **बन्धस्य** भेदस्य । मोक्षोऽभेद उपपद्यते । **संस्थानेति** । ध्यातृध्येयादिभावात्तथा । **एकदेशेति** । भेदव्यपदेशभाक्त्वपक्षे ब्रह्मण एकदेशभूतः । **भेदं त्विति** । ध्यातृध्येयभावाद्भेदं तु पूर्वं अविद्यावस्थायां प्रसिद्धम् । **एवेति** । सार्वत्रिकत्वादेवेति । **अन्विति** । सिद्धस्य कथनमनुवादः । **अर्थो**ऽभेदः **अन्योर्थः** भेदः अर्थान्तरं तस्य विवक्षया । प्रतिषेधसूत्रार्थमाहुः **किञ्चेति** । **एवेति** । अपिसंराधनसूत्रोक्तस्य सिद्धान्तत्वयोगव्यवच्छेदकैवकारः । ननु प्रकृतं मूर्तामूर्तं एतावत्त्वं यत्पदं इत्येवमेतावत्त्वपदादरे तस्य तद्वाच्यत्वे लक्षणायाः क्वचित् सिद्धत्वेनादोषाद्दूषणान्तरमाहुः **प्रकृतपदस्येति** । **मूर्तामूर्तेति** । भावप्रत्ययरहितस्य । **तेनेति** । भावप्रत्ययसहितेन । **तृतीयान्तादिति** । एतावता मूर्तामूर्तेन भावः प्रकृतजन्यबोधे प्रकारः एतावत्त्वम् । प्रकृतेन मूर्तामूर्तेन विशेषणेन जन्यो नेति नेतीत्युक्तब्रह्मविशेष्यकबोधः तत्र प्रकारः । **तथात्वादिति** । तेन पदेनालाभात् । **अथेति** । भिन्नप्रक्रमे । **तत्** एतावत्ताभावः । **तदित्यव्ययात्** । एतावतोर्भाव

भाष्यप्रकाशः ।

शादेतावतेत्यत्राभिप्रेतस्य परिच्छेदकस्यालाभेनासङ्गतिः । नच लौकिकप्रमाणमेव तथेति वाच्यम् । जन्मादिसूत्रव्याख्याने 'मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्ये'ति स्वोक्तस्य प्रपञ्चविशेषणस्य विरोधेन तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । किञ्च, अत्र मूर्तामूर्ते रूपद्वयं यत्प्रकृतत्वेन विवक्षितं तत्प्राधान्यमालम्ब्य । तत् तस्य किं स्वेन रूपेण ब्राह्मरूपत्वेन वा । नाद्यः । ब्रह्मणो रूपे इति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । द्वितीये तु ब्रह्मण एव प्राधान्यम् । ब्रह्मपरिचायनार्थमेव रूपद्वयस्य कथनात् । ब्रह्मण एवात्रोपदेश्यत्वाच्च । नच सम्बन्धषष्ठ्यन्तपदेन बोधनाद्ब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति युक्तम् । 'राहोः शिर' इतिवदभेदेपि षष्ठीभवनेन सम्बन्धषष्ठ्या प्राधान्याबाधात् । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'नित्यत्र स्वयमप्यभेदे षष्ठ्याः स्वीकृतत्वात् । कार्ये कारणानन्यत्वस्य भगवता सूत्रकारेणोक्ततया 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे' इत्यत्र ब्रह्माभिन्ने रूपे इत्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वाच्च । अतो ब्रह्मणः प्राधान्यस्याविघातात् 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति वाक्योपन्यासेन स्वयमेवोपक्रान्तत्वाङ्गीकारादग्रे उपदेश्यत्वाच्च ब्रह्मणः प्रकृतत्वसिद्धौ तस्मिन्नेतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वं प्रतिषेधतीत्येव व्याख्यातव्यम् । एतावच्छब्दस्य परिच्छिन्नवाचकतायाः प्रसिद्धत्वात् । तथाच मूर्तामूर्तमात्रत्वं ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थः सिध्यति, न तु प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नमिति सिध्यति । एवञ्च, 'नेति नेती'ति श्रुतिव्याख्याने नञ्द्वयेन यथासंख्यं मूर्तामूर्तनिषेधे वासनाशेषात् तद्विहाय भूतराशिवासनाराश्योर्निषेधाङ्गीकारे परिगणितनिषेधेन, यदि नेदं ब्रह्म, किमन्यद्ब्रह्मेति शङ्कापत्तेस्तदपि विहाय वीप्सया यावद्विषयजातनिषेधो यदङ्गीकृतः, सोपि तथा । भूतराशिनिषेधे कैमुतिकादेव वासनाराशिनिषेधसम्भवेन तदर्थं निषेधापेक्षाभावात् । त्यक्ते यथासंख्ये वासनानिषेधावतारकप्रमाणाभावात्, वासनाया अनुक्तत्वेन तन्निषेधस्याप्ययुक्तत्वाच्च । अत एव न यावन्निषेधोपि युक्तः ।

यदपि 'न ह्येतस्मा'दिति 'नेत्यन्यत् परमस्ती'त्यस्य योजनाद्वयम् । तत्र प्रथमयोजनायां निषेधवीप्सया ब्रह्मव्यतिरिक्ताभाव उच्यते, न पुनर्ब्रह्माभावः, तदेव दर्शयति'अन्यत्परमस्ती'ति व्याख्यातम् ।

रश्मिः ।

एतावत्त्वमिति षष्ठ्यन्तविगृहीतस्यार्थमात्रकथनम् । अभीति । अभेदसंसर्गेणाभिप्रेतस्य मूर्तामूर्तरूपस्य परिच्छेदकस्यालाभेन एकस्य परिच्छेदकपरिच्छिन्नभावायोगात् परिच्छिन्नपरिच्छेदकभावासंगतिरित्यर्थः । लौकिकेति । यादृशपरिच्छेदकेन मूर्तामूर्तेन यादृशं मूर्तामूर्तं परिच्छिन्नमिति लौकिकप्रमाणं चक्षुरादि तदेव नतु अलौकिकं प्रमाणं तथा संगतिप्रयोजकम् । भाष्ये प्रकृते ब्रह्मणि यदेतावत्त्वं लौकिकधर्मवत्त्वं तत्समर्थयितुमाहुः किञ्च, अत्रेति । प्राधान्येति । मूर्तामूर्तयोः प्राधान्यमालम्ब्य तत्तस्य प्राधान्यं तस्य मूर्तामूर्तस्य । स्वेन मूर्तामूर्तरूपेण । ब्राह्म(ण) इति । मूर्तामूर्तब्राह्मणमिति ब्रह्मसम्बन्धिविशेषणरूपत्वेन । विशेषणस्य ब्रह्मणो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ब्रह्मण एवेति । नतु मूर्तामूर्तयोरिति मूर्तामूर्तान्ययोगव्यवच्छेदक एवेति । एवेति । प्रसिद्धेरेवकारः । ब्रह्मण एवेति । 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे' इत्युपक्रमात् । 'तेषामेष सत्य'मित्युपसंहाराच्चैवकारः । स्वयमिति । श्रुत्या । तदनन्यत्वसूत्रकारेण । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यादि । तथाच तद्भाष्यं प्रकृतसूत्रस्थम् । 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'त्याद्युपक्रमविरोधात् । 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे'दित्यादिनिन्दाविरोधादिति । अग्र इति । उपसंहारे 'तेषामेष सत्य'मित्यनया । प्रतीति । प्रतिषेधत्येवेति व्याख्येयम् । अयोगव्यवच्छेदक एवकारः । एतावतेति । परिच्छिन्नत्वेन धर्मेण परिच्छिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः । त्यक्त इति । वासनानिषेधापेक्षाभावात्त्यक्ते द्वितीयपक्षोक्ते यथासंख्ये । यद्वा । पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधत्युत्तरस्तु वासनाराशिमिति । अत एवेति । भूतराशिनिषेधेन कैमुति-

भाष्यप्रकाशः।

तदपि तथा। ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधोत्तरं ब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य अन्यदस्तीत्येतावतैव सिद्ध्या परपदवैयर्थ्यापत्तेः। अतो व्यतिरिक्तनिषेधेनाव्यतिरिक्तत्वं सर्वस्य स्वीकृत्य तावन्मात्रत्ववारणाय परं ब्रह्मान्यदस्तीत्यङ्गीकार्यमित्येव युक्तम्। द्वितीययोजनायामपि परपदवैयर्थ्यं पूर्ववदेव। तदर्थं परपदमुत्कृष्टार्थकतया व्याख्येयम्। तत्र चाभावावसान एव निषेधः सिध्यतीति ब्रह्मसत्तासाधनाय, 'ततो ब्रवीति च भूय' इति सूत्रांशं नामधेयविषयत्वेन योजयित्वा, नामधेयेन तत्सत्तां साधयित्वा, निषेधस्य ब्रह्मावसानत्वमुपपादितम्। तदपि तथा। नामधेयाङ्गीकारे तद्वत्तासिद्ध्या यावद्विशेषशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात्। नामधेयकथनमात्रेणैव तत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्वचनश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तदादरे च 'चक्षुषश्चक्षु'रित्यादिवन्नियामकत्वतन्मूलरूपत्वयोः सिद्ध्या प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्च। एवं तदव्यक्तादिसूत्रद्वयेपि यदि ब्रह्मणो दृश्यत्वादृश्यत्वयोर्द्वयोरपि स्थापनम्, तदा तु विरुद्धधर्माश्रयत्वापत्तिः। यदि च साधनाभ्यासपाकवशात् दृश्यत्वम्, तदभावे अदृश्यत्वमिति व्यवस्था, तदापि दृश्यत्वस्य प्रामाणिकत्वे 'यतो वाच' इत्यादिश्रुतिविरोधतादवस्थ्यम्। अप्रामाणिकत्वे च 'कश्चिद्धीर' इत्यादिश्रुतेस्तदुक्तसाधनानां च वैयर्थ्यम्। अपिसंराधनसूत्रस्य च, न हि तेन कश्चिन्निर्णयः सिध्यति, अपि तु ब्रह्मणो दृश्यत्वबोधनेन, जीवब्रह्मणोः संराधकसंराध्याभावाद्भेदबोधनेन च संशयस्यैवोत्पत्तिरिति। यदपि प्रकाशादिवत्सूत्रे जीवब्रह्मणोरभेदं युक्त्या व्याख्याय तत्र प्रमाणापेक्षायां वेदान्तेषु जीवप्राज्ञयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासो हेतुत्वेन व्याख्यातः। सोपि शिथिलः। सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्य हेतोरवैशेष्ये कर्मणि प्रकाशे च साधारण्येनोक्ततया

रश्मिः।

कन्यायादेव। **यावन्निषेध** इति। तृतीयवीप्सापक्षोक्तः। **तथेति**। अयुक्तम्। **सर्वस्येति**। मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य। **तावदिति**। प्रपञ्चमात्रत्ववारणाय। **इत्येवेति**। 'मायावादमसच्छास्त्र'मिति पाद्मात्। **पूर्ववदेवेति**। अन्ययोगव्यवच्छेदकः। **तदर्थमिति**। परपदवैयर्थ्यपरिहारार्थम्। **तत्र चेति**। द्वितीययोजनायाम्। **अभावावसान** इति प्रथमान्तम्। नेति न इत्येवमभावे पर्यवसानम्। निषेधोऽभावपर्यवसानः। एवकारस्तु यदा पुनः श्रुत्यक्षराण्येवं योज्यन्ते। **नह्यस्मादिति नेति**। नहि प्रपञ्चनिषेधरूपादेशनादन्यत्परं ब्रह्मण आदेशनं नास्तीति तदीयग्रन्थात्। **तत्सत्तामिति**। ब्रह्मसत्ताम्। **तथेति**। अयुक्तम्। **नामधेयेति**। मात्रचा 'ततो ब्रवीति च भूय' इति नामधेयवाचकेतरस्याः 'सत्यस्य सत्य'मित्यस्य व्यवच्छेदः। **एवेति**। मात्रजर्थानुवादः। **तत्सत्ता** ब्रह्मसत्ता तस्याः सिद्धेः। **तन्निर्वचनेति**। 'सत्यस्य सत्य'मिति श्रुतिनैयर्थ्यप्रसङ्गात्। **तदादर** इति। निर्वचनादरे। **नियामकेति**। सत्यमूलत्वं तन्मूलत्वम्। **प्रतिज्ञेति**। अरूपवत्सूत्रोक्ता। **इत्यादीति**। 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इति श्रुतेः। **तदुक्तेति**। धीरवृत्तचक्षुष्ट्वादीनाम्। **संशयस्यैवेति**। परेतरात्मनोरन्यत्वसंशयस्य। एवकारो व्याख्यानात्। **अभेदेति**। ज्योतिर्ब्राह्मणे 'यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायꣳशारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति। 'अत्र पिताऽपिता भवती'त्यादि। 'यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतद्द्रष्टव्यं न पश्यती'ति अभेदप्रतिपादनाभ्यासः। वक्ष्यमाणवृत्तौ तु 'तत्त्वमसी'त्याद्यभेदश्रुत्यभ्यासादित्यर्थ उक्तः। **अवैशेष्य इत्यादि**। वैशेष्ये अभेदे कर्मणि आत्माभिध्यानज्ञानादौ कर्मण्युपाधौ। **उक्ततयेति**। तथाच वृत्तिः। यथा सौरः प्रकाश आकाशो वाङ्गुल्याद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव वक्र इव भाति, वस्तुतस्त्वेकरूपः, तद्वत्प्रकाशे आत्माभिध्यानज्ञानादौ। कर्मण्युपाधौ। भिन्न इव वक्र इव भाति, वस्तुतस्त्ववैशेष्य-

भाष्यप्रकाशः ।

जीवप्राज्ञाभेदाभ्यास एव नियमने प्रमाणानुपलम्भात् । वेदान्तेषु तयोरभेदस्येव भेदस्याप्यभ्यासदर्शनाच्च । यदप्युभयव्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशिमतीयत्वेन व्याख्याय, 'पूर्ववद्वे'ति सूत्रव्याख्याने तद्दूषणमुक्तम् । जीवात्मनः परमात्मसंस्थानभूतत्वे एकदेशभूतत्वे वाङ्गीक्रियमाणे बन्धस्य पारमार्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमिति । तदपि तथा । 'बहु स्यां प्रजायेये'तीच्छाभ्यां भेदस्यागन्तुकत्वावगमाद्बन्धस्य पारमार्थिकत्वेपि तथात्वात् पल्यूलनेन वस्त्रमालिन्यस्येव शास्त्रीयसाधनैर्बन्धनाशसम्भवेन शास्त्रवैयर्थ्याभावात् । एवं प्रतिषेधसूत्रे 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'ति चेतनान्तरनिषेधो य उक्तः, सोपि द्रष्टुर्ब्रह्माभिन्नत्वं वदति, न तु ब्रह्मणो द्रष्टृभिन्नत्वम्, अतो न तद्व्यवसायसाफल्याय । 'नेति नेती'ति वाक्यं 'तदेतद्ब्रह्मापूर्व'मिति वाक्यं च यथायथं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नत्वं ब्रह्मणः सर्वाकारत्वं च वदतीति प्रागेवोपपादितम् । अतोऽन्यनिषेधो यो वर्तते, स सर्वं ब्रह्मणोऽन्तर्निवेश्येतरं निषेधति, न तु सर्वं मिथ्याकृत्येति सुधीभिरवधेयम् ।

भास्कराचार्यास्तु । विंशतिसूत्रमेकमेवाधिकरणमङ्गीकृत्य, सगुणासु शाण्डिल्यविद्यादिषु सगुणोपासितस्य प्रतिप्रकरणं चोदनासामर्थ्येन निर्णीतत्वात् तत्र नायं विचारः, किन्तु निर्गुणब्रह्मचोदनायां साकारं निराकारं च ब्रह्मोपास्यम्, उतैकतरमिति जिज्ञासायाम्, यथास्थितवस्तूपासनस्य युक्तत्वात् कारणात्मना प्रपञ्चात्मना चावस्थितमुपास्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । नोभयलिङ्गमुपास्यम् । कुतः । अस्थूलादिवाक्यैः समस्तप्रपञ्चाकारस्य निवर्तितत्वात् । स्वतश्च कारणस्य कूटस्थनित्यस्यैकस्याद्वितीयत्वात् । पाश्चात्यस्य कार्यरूपस्य कादाचित्कत्वात् । ननु कारणस्य विकारात्मकत्वा-

रश्मिः ।

रूपत्वमेवात्मनः । कुतः । अभ्यासात् । 'तत्त्वमसी'त्याद्यभेदश्रुत्यभ्यासादित्यर्थ इति । अवैशेष्ये दार्ष्टान्तिके यः स दृष्टान्तयोरपीति । **एवेति** । ननु कर्मप्रकाशयोरित्येवकारार्थः । **तयोरिति** । जीवप्राज्ञयोः । **भेदस्यापीति** । अपिसंराधनसूत्रेऽस्मद्भाष्योक्तरीत्याभ्यासदर्शनात् । **परमात्मेति** । अहिकुण्डलन्यायेन परमात्मनः संस्थानभूत इत्युक्तप्रकारेण । प्रकाशाश्रयन्यायेन एकदेशभूतत्वे । **पारमार्थिकत्वेनेति** । संस्थानभूतस्यैकदेशभूतस्य परमार्थस्य धर्मः पारमार्थिको बन्ध इति । **तथेति** । शिथिलम् । **तथात्वादिति** । तिरस्कार्यत्वात् । **पल्यूलनेनेति** । वस्त्रमालिन्यनाशसाधनेन । **बन्धनाशेति** । बन्धतिरोभावसम्भवेन । अतो ब्रह्मणोऽन्यो भिन्नो न द्रष्टास्तीति योजनामाहुः **सोपीति** । 'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दिति सूत्रादाहुः **नन्विति** । **तद्व्यवेति** । ब्रह्माद्वितीयत्वरूपफलेन सर्वमिथ्यात्वव्यवसायस्य साफल्यं मिथ्या तस्मा इत्यर्थः । **प्रागेवेति** । 'दर्शयति चे'ति सूत्रे ब्रह्माभिन्नत्वं स्पष्टम् । 'तदेतद्ब्रह्मे'त्यपि तत्र स्पष्टम् । **अन्तरिति** । 'स्वसृष्टमिदमापीये'ति वाक्यात् । **इतरमिति** । प्रपञ्चम् । **सुधीभिरिति** । शोभना ब्रह्मगोपनाभावेन मोक्षार्था धीर्येषां तैः ।

विंशतीति । 'न स्थानतोपी'तिसूत्रमारभ्य 'प्रतिषेधाच्चे'त्यन्तम् । **एवेति** । न तु द्वयमिति द्वययोगव्यवच्छेदक एवेति । **शाण्डिल्येति** । छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठकेऽस्ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिशाण्डिल्यविद्या । 'इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य'इति श्रुतेः । आदिना कोशविज्ञानम् । 'अन्तरिक्षोदरः कोश'इत्यादिश्रुतेः । तदग्रे कोशविद्या । तदग्रे यज्ञसम्पादनं 'पुरुषो वाव यज्ञ' इत्यादिना । **चोदनेति** । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'त्यत्रोपासीतेत्युपासनाचोदना । कोशविज्ञाने चोदना । 'सामवेदं प्रपद्य' इति लेडाश्रयणात् । 'य एवं वेदे'ति यज्ञसम्पादने चोदनालेडाश्रयणात् । **नोभ-**

भाष्यप्रकाशः ।

द्विकारपरित्यागे कारणस्वरूपस्यापि त्यक्तत्वात् कारणत्वेनोपासनमपि हीयेतेति चेत्, नेत्युच्यते । न पृथिव्यादिस्थानतोपि परस्योभयलिङ्गता । ब्रह्मणः स्वतोऽभिन्नत्वात् । स्थानकृतस्य रूपस्य चागन्तुकत्वात् । ब्रह्मात्मको हि नामरूपप्रपञ्चः, न प्रपञ्चात्मकं ब्रह्म । यथा समुद्रात्मकः फेनतरङ्गादिः, न तदात्मकः समुद्र इति । कथं पुनर्गम्यते, सर्वत्र, वेदान्तेषु, 'अशब्दमस्पर्शम्,' 'स एष नेति नेत्यात्मा,' 'अस्थूल'मित्यादिषु भूतभौतिकनिराकरणात् । नचैतैः प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वप्राप्तिः । कारणे कार्यरूपं अनेकविधं नास्तीत्येतावदवधारणेनैव वाक्योपपत्तेः प्रपञ्चाभावस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्येवं प्रथमसूत्रं व्याख्याय, 'न भेदा'दितिसूत्रे प्रथमं नकारमपठन्तः, 'सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानः समर्पिता' इति श्रुतेर्नेमिस्थानीयेन बाह्यप्रपञ्चेन वेष्टितानामरस्थानीयानां विज्ञानात्मनामन्तरतमे रथचक्रनाभिस्थानीये परमात्मनि समर्पणाद्भेदोऽवगम्यते, अतो भोग्यभोक्त्राकारवदुपास्यमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, 'न प्रत्येकमतद्वचना'दित्यनेन मधुविद्यायां प्रत्युपाधि भेदवचनाभावाद्यत्र सर्वेषां चेतनाचेतनानामेकीभावः, स एव परमात्मा ध्येयत्वेनोपदिश्यत इति व्याख्याय, तन्मात्रसूत्रे चैतन्यमात्रं ब्रह्मेति व्याख्याय, 'ब्रह्मायाति प्रपञ्चोऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतम् । जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा । चेतनेऽचेतनं क्षिप्तमभेदाच्चेतनीभवेत् । उषायां वस्तु विन्यस्तं तत्सर्वं लवणीभवेत्' इत्येतावदधिकमुक्त्वान्यानि सूत्राणि शङ्कराचार्यवत् व्याचक्रुः । ततः प्रकृतैतावत्त्वसूत्रे च प्रकृतस्य पुरुषस्य यदेतावत्त्वं मूर्तामूर्तोपाधिपरिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधति, ततो निर्विकल्पकं परिशिष्टं ब्रह्म भूयः पुनर्ब्रवीति, अन्यत् परमस्तीति व्याख्याय, शङ्कराचार्योक्तामधिकरणान्तरकल्पनां सर्वोपनिषद्वद्स्यामप्युपनिषदि ब्रह्मण उपक्रमोपसंहारयोरव-

रश्मिः ।

ग्रेति । कार्यकारणोभयलिङ्गम् । सूत्रं व्याचक्षते स्म **न पृथिव्यादी**ति । अत्र भेदाभेदावेतन्मते तावनुसंधेयौ । **स्वत** इति । कारणात्मना । अभेदस्तु कटकं सुवर्णमितिवत् । **रूपस्ये**ति । कार्यरूपस्य । कटकं सुवर्णं सुवर्णं कटकं नेति प्रतीत्याहुः **ब्रह्मात्मक** इति । **तदात्मक** इति । फेनतरङ्गबुद्बुदात्मकः । **सर्वत्रे**ति सौत्रांशव्याख्या **सर्वत्रे**त्यादि । **भूतभौतिके**ति । भूतौ शब्दस्पर्शौ वाय्वाकाशतन्मात्रारूपौ । भौतिकं स्थूलं वाय्वाकाशरूपम् । तयोर्निराकरणात् । **एतै**रिति । भूतभौतिकनिराकरणैः । **अनेके**ति । न एकविधं अनेकविधं शब्दतत्स्थूलाकाशविधं स्पर्शतत्स्थूलवायुविधं नास्ति, किन्तु शब्दस्पर्शरूपं भूतसूक्ष्मरूपं कार्यरूपमिति । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । 'अशब्दमस्पर्श'मित्यादिवाक्योपपत्तेः । **सर्वाणी**ति । मधुब्राह्मणस्था । **एवात्मान** इत्यत्र एते आत्मान इत्यपि पाठः । नेमी रथचक्रवलयम् । अरा वलयेऽर्पिताः स्थूलशलाकाः । **रथचक्रे**ति । नाभी रथचक्रपिण्डिका । **भोग्ये**ति । भोग्यः प्रपञ्चो नेमिः । भोक्तारो जीवा अराः । उपास्यं परमात्मा नाभिः । **इत्यनेने**ति । सूत्रांशेन । **प्रत्युपाधी**ति । क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वमेकवचनान्तत्वं च । उपाधिपृथिव्यादि लक्षीकृत्येति प्रत्युपाधि । **स एवे**ति । अत्रेति बोध्यम् । अन्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः । **आयाती**त्यादि । आसमन्तादाप्नोति । **कठिने**ति । पृथिव्यवस्थाम् । 'यत्कठिनं सा पृथिवी'ति श्रुतेः । **उषाया**मिति । रात्रौ क्वचित् । **अधिकरणान्तरे**ति । मूर्तामूर्तब्राह्मणं विषयः । सन्देहः ब्रह्म वा मूर्तामूर्ते वा प्रतिपाद्ये इति । मूर्तामूर्ते सत्यमित्युपसंहाराद्ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वाच्च प्रतिपाद्ये इति पूर्वपक्षः । ब्रह्मप्रतिपाद्यमुपक्रमस्यासञ्जातविरोधित्वात् ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वेपि शून्यवादप्रसङ्गादिति सिद्धान्तः । तदिदं नाधिकरणान्तरम् । तत्र तृतीयान्तं

भाष्यप्रकाशः ।

स्थानात् सन्देहानुत्पत्त्या निरस्य, शेषं शङ्कराचार्यवदेव व्याख्यातवन्तः ।

तथाच तन्मते कारणस्यावस्थाविशेष एव कार्यम् । तन्तुनाभदृष्टान्तात् । अतो निमित्तवशादेव नानाकारः । स यद्यसन्नेवोत्पद्यते, तदा असतः सत्तानिषेधकश्रुतिविरोधः । अतः सन्नेव निमित्तवशाद्व्यज्यते । कारणं च ब्रह्म यथाकाशोऽविक्रियमाण एव वायुजनकः, एवमविक्रियमाणमेव प्रपञ्चजनकम् । तच्च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषवारणार्थं श्रुतिबलादेव भगवता सूत्रकारेणाङ्गीकृतम् । स्वयमपि तथैव व्याख्यातम् । निमित्तं चात्रेच्छैव । परिणतिश्च शक्तेरेव । शक्तिशक्तिमतोर्नात्यन्तं भेदो गुणगुणिनोरिवेतरेतराविनाभावादिति तदनन्यत्वाधिकरणे व्युत्पादितम् ।

तत्रेदमवधेयम् । यदि श्रुतिबलादेवमवधारितम्, तदा ब्रह्मणि युक्तीनां लौकिकीनामकिञ्चित्करत्वादचिन्त्यसामर्थ्यं त्वङ्गीकृतमेव । तथा सति तेनैव विरुद्धधर्माश्रयत्वाद्दोषपरिहारसिद्धौ कुतः कारणरूपस्य केवलनिर्विकल्पकत्वाग्रहः । नचाशब्दादिवाक्येभ्य इति युक्तम् । तेषां यथा भूतभौतिकनिराकरणेऽप्युभयलिङ्गताप्रतिपादकत्वं तथोपपादितत्वात् । नापि 'कश्चिद्धीर' इति वाक्यात् । 'तं यथा यथोपासत' इति श्रुत्या तादृगुपासकेन तथादर्शनेपि तेन लिङ्गान्तरबाधस्याशक्यवचनत्वात् । सूत्रस्थेन केवलेन सर्वत्रेतिपदेन भूतभौतिकनिराकरणात्मकस्य हेतोरलाभात् । मधुविद्यायामपि यत्रैकीभावस्तादृशरूपस्य ध्येयत्वोपदेशेपि 'तदेतद्ब्रह्मापूर्व'मित्युपसंहारवाक्येपि

रश्मिः ।

हेतुमाहुः सर्वेत्यादिना सन्देहानुत्पत्त्येत्यन्तेन । यद्यप्यत्र गार्गिब्राह्मणेऽस्थूलादिवाक्यं पञ्चमप्रपाठकीयशाण्डिल्यविद्यादिषु 'सर्वकर्मा सर्वकाम' इति वाक्यम्, तथाप्यन्यसंग्रहाय सर्वत्वेनोपनिषद्गृहीता । अस्यामिति । मूर्तामूर्तब्राह्मणीयायामुपनिषदि । ब्रह्मण इति । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्युपक्रमः । 'तेषामेष सत्य'मित्युपसंहारः । रूपे वा रूपवद्वेति सन्देहानुत्पत्त्या इति हेतुः । निरस्येति । विंशतिसूत्रात्मकाधिकरणमिति नवसूत्र्यामधिकरणत्वं निरस्य । एवेति । भास्करभाष्याभ्याससूचनेनान्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः । एवेति । दृष्टान्तसद्भावात् । निमित्तेति । क्रीडेच्छा निमित्तं तद्वशात् । तन्तुनाभवत् । एवेति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यत्र सदितरव्यवच्छेदात् 'स ईक्षांचक्र' इत्यत्र निमित्तप्रदर्शनादन्ययोगव्यवच्छेदकैवकारः । असन्न इति । श्रुतिस्तु 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे'दिति । एवेति । चिन्तामणिदृष्टान्तसत्त्वादेवकारः । तच्चेति । अविकृतत्वम् । आदिना 'निरवयवत्वशब्दकोपो वा' । सूत्रेति । 'कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपो वे'ति सूत्रकारेण । स्वयमिति । भास्कराचार्यैः । इच्छैवेति । श्रुतेरेवकारः । शक्तेरेवेति । निर्गुणत्वाच्छक्तिमतो योगस्य व्यवच्छेदकैवकारः । तदेति । श्रुतिविचारकाले । एवेति । अवधारणेनैवकारार्थेन हेतुना । अशब्दादीति । अत्रैव पूर्वमुक्तेभ्यः । तेषामिति । इदमपि व्याख्यातम् । उपेति । दर्शयति चेति सूत्रोपन्यास एव पूर्वम् । भास्करभाष्योक्तेतरामप्याहुराशङ्काम् । नापीति । तादृगुपासकेनेति । तादृगिति रूढशब्दः । महाभाष्ये तु सोयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता । सोयं तादृगुपासकः स इव आत्मदर्शीव अन्यैर्दृश्यमानस्तमिवात्मदर्शिनमिव स्वात्मानं पश्यतीत्यर्थः । तादृगुपासकेन । लिङ्गान्तरेति । निर्विकल्पकलिङ्गादन्यलिङ्गं सविकल्पकत्वलिङ्गं तस्य बाधस्य । अलाभादिति । सूत्रस्य सारवद्विश्वतोमुखत्वादिति भावः । विकल्प इति चेदोम् । भगवत्क्रीडार्थत्वात्सर्वमतानाम् । अपीति । अनेन यत्रैकीभावः, तत्रापि ध्येयत्वेन सर्वरूपत्वपदार्थसम्भावना । उपेति । शङ्कराचार्य-

१. उभयव्यपदेशाधिकरणे ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वरूपत्वबोधनस्योपपादितत्वाच्च । एवं तन्मात्रसूत्रविषयवाक्येपि कृत्स्नपदादेवाकारलाभो व्युत्पादित इति न तेनापि केवलनिराकारत्वसिद्धिरिति शाङ्करमतनिराकरणादेवैतदपि निराकृतं बोध्यम् ।

विज्ञानभिक्षुस्तु । 'न स्थानतोपी'त्यादिचतुःसूत्र्या नित्यज्ञानेच्छादिमती ब्रह्मणो यान्तरङ्गशक्तिस्तद्वारकं ब्रह्मणो लक्षणमुच्यते, 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्या'दित्याद्येकादशसूत्र्या जीवसाधारणं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते, शेषैः सूत्रैस्त्वापादसमाप्ति ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदाभेदौ परीक्ष्येते इति प्रतिज्ञाय, परस्य परमात्मन उभयलिङ्गं ज्ञानाज्ञानरूपधर्मद्वयं यथोक्तजाग्रदाद्यवस्थासम्बन्ध इति यावत्, स स्थानतः अभिव्यक्तिस्थानभूतादुपाधेरपि न, किन्त्वविलुप्तोपाधित्वात् सदा सर्वसाक्षित्वसदैश्वर्यसदानन्दत्वाद्येकरूपत्वमेव, कुतः, सर्वत्र हि, हि यस्मात् सर्वत्रैव वस्तुनि अधिष्ठातृतया परस्तिष्ठति । 'यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वमन्तरो यमयती'ति श्रुतेः । तच्च सर्वाधिष्ठानं साक्षित्वाद्यनित्यत्वे सति न सम्भवति, स्वाज्ञानकालीने कार्ये अधिष्ठानासम्भवादित्यर्थः । तथाचौपाधिकानेकरूपत्वाभावोपि परमात्मनो जीवव्यावृत्तं लक्षणम्, जीवे चाल्पं साक्षित्वादिकम्, तदप्यनित्यमिति व्याख्याय, द्वितीयसूत्रे च 'न भेदा'दिति पाठमङ्गीकृत्य, परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाभावो न घटते, माण्डूक्ये विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाभिधचतुष्पादकथने जाग्रदाद्यवस्थाभिर्ज्ञानाज्ञानरूपलिङ्गभेदश्रावणादिति चेत्, न, प्रत्येकमतद्वचनात्, 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञ'मित्यादिना वाक्यशेषेण प्रत्येकं तत्तदवस्थावदन्यत्ववचनात् । अत्र 'नान्तःप्रज्ञ'मित्यनेन स्वप्नावस्थायाः प्रतिषेधः । 'न बहिःप्रज्ञ'मित्यनेन जाग्रदवस्थायाः । 'नोभयतःप्रज्ञ'मिति मोहावस्थायाश्चोक्तः । 'न प्रज्ञानघन'मित्यनेनेच्छाकृत्यानन्दसम्भेदाज्जीवस्वरूपतो व्यावृत्तिरुक्ता । 'न प्रज्ञ'मित्यनेन चैतन्याश्रयत्वनिषेधः । 'नाप्रज्ञ'मित्यनेन सुषुप्तिमरणाद्यवस्थाः प्रतिषिद्धाः । अतो नावस्थाभिर्ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमित्यर्थं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रे चैतमेवार्थमुपष्टभ्य, नन्ववस्थावत्त्वतद्राहित्ययोस्तुल्येपि श्रावणे कथं तद्राहित्यवाक्यानामेव बलवत्त्वमवधारितमित्यत आह

रश्मिः ।

मतदूषकग्रन्थे उपपादितत्वात् । **कृत्स्नपदा**दिति । तथाच भाष्यं 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवे'ति । **एवे**ति । सदृशत्वादेवकारः । **अन्तरङ्गे**ति । सदा सर्वसाक्षित्वादिरूपा वक्ष्यमाणा । **तद्वारकं** अन्तरङ्गशक्तिजनकसत्यादित्वम् । अत्राविभागाद्वैतमनुसन्धेयम् । 'यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ती'ति छान्दोग्यीयद्वितीयोपदेशरूपम् । **जीवे**ति । **जाग्रदादी**ति । सुषुप्तावज्ञानम् । 'न किञ्चिदवेदिष'मिति प्रतीतेः । **उपाधे**रिति । अणुत्वोपाधेर्जीवस्येवेश्वरस्य महत्त्वोपाधेरपि न । **सदे**ति । आदिना चित्त्वम् । **एवे**ति । उभयलिङ्गयोगव्यवच्छेदकैवकारः । **ज्ञानाज्ञाने**ति । विश्वतैजसौ ज्ञाने प्राज्ञोऽज्ञाने । **वाक्ये**ति । एकरूपत्वमुभयलिङ्गत्वं वेति सन्देहोऽयं वाक्यशेषः । अविभागाद्वैतभङ्गाशङ्कायां अविभागाद्वैतस्थापकः । प्रत्येकं अन्तःप्रज्ञादि लक्षीकृत्य जाग्रदाद्यवस्थातद्वतोन्तःप्रज्ञादेरन्यत्वस्य भेदस्य वचनात् । मधुवदन्तःप्रज्ञाद्येकरूपमित्यर्थः । **इच्छे**ति । प्रज्ञानमिच्छा करणव्युत्पत्त्याऽनयैव व्युत्पत्त्या प्रज्ञानं कृतिः भावव्युत्पत्त्यानन्दः प्रज्ञानानां घनं सम्भेदो मिश्रणमिति यावत् । प्रज्ञानघनम् । **जीवे**ति । विज्ञानघनात् । **इत्यनेने**ति । जानातीति ज्ञः प्रकर्षेण ज्ञः प्रज्ञ इति व्युत्पादितेन । **चैतन्ये**ति । ज्ञानस्य कृत्यनधीनत्वादाश्रये लक्षणा । **सुषुप्ती**ति । सुषुप्तावज्ञानेऽप्रज्ञत्वम् । आदिना मूर्च्छा । **उभये**ति । किन्त्वेकरूपत्वम् । **एवे**ति । नत्ववस्थावत्त्ववाक्यानाम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

'अरूपवदेव ही'ति । हि यस्मात् अरूपवदेव ब्रह्म । मूर्तामूर्तब्राह्मणाज्जाग्रदाद्यवस्थाहेतुभूतस्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरहितमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्, कुतः, तत्प्रधानत्वात्, 'ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामय'मिति, 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी'त्यादिश्रुतीनां तत्परत्वात्, अवस्थाधारैर्मनआदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानविषयत्वावधारणादित्यर्थः । अपिच, 'अथात आदेशो नेति नेति, न ह्यस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ती'ति मूर्तामूर्तरूपाभावादेशस्यैव पारमार्थिकत्वं वदति, तदेवमुभयलिङ्गत्वनिषेधेनैकमात्ररूपत्वमुपाधिसाधारण्येन लक्षणमुक्तमित्याह ।

तदसङ्गतम् । सर्वत्रेति पदेन सर्वाधिष्ठानश्रुतय एवाभिप्रेयन्त इत्यत्र गमकस्यानुपलम्भात् । अथ जीवस्य पूर्वं निरूपितत्वात् तद्वद्ब्रह्मण्यप्युभयलिङ्गत्वशङ्कायां तन्निरासायास्य सूत्रस्य प्रवृत्तत्वादर्थादेव तस्य हेतोः प्राप्तिरिष्यते, तदाप्येतादृशैकलिङ्गत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमात्रं युक्तम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । न तु लक्षणस्योपाधिसाधारण्यमपि युक्तम् । परमेश्वरस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वे प्रमाणानुपलम्भात् । पूर्वं स्वयमपि 'न स्थानतोऽपी'त्यागामिसूत्रस्यैव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तत्वात् । सर्वकारणस्याद्वितीयस्य परस्य 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः,' 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः,' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'त्यादिषु श्रुतिषु, 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत' इत्यादिषु पुराणेषु च निरुपाधिकत्वेनैव सिद्धेश्च । कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यादीनि तु ब्रह्मविष्ण्वादिपराणि । तत्रत्येश्वरपदस्य परमेश्वरपरत्वे नियामकस्य तेष्वदर्शनात् । नच निरुपाधिकस्य निर्धर्मकत्वम् । तस्य शाङ्करमतनिरास एव निरस्तत्वात् । न चारूपवत्सूत्रविरोधः । रूपवद्वैलक्षण्यस्यैव तत्र बोधनेन रूपराहित्यस्य तत्राबोधनीयत्वात् । 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति,' 'सच्चिदानन्दरूपाये'त्यादिभिस्तत्र तद्रूपताया एव निर्धाराच्च । नच 'ततो यदुत्तरतरं तदरूप'मिति श्रुतिविरोधः । तदग्र एव 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात् सर्वगतः शिव' इत्यस्य मन्त्रस्य दर्शनात् । नापि 'यन्मनसा न मनुत' इत्यस्याः । तत्राप्युपास्यरूपस्यैव ब्रह्म-

रश्मिः ।

एवेति । 'नेति नेती'ति श्रुत्यैवकारः । **तत** इति । मूर्तामूर्तरूपद्वयात् । **शून्यस्यैवे**ति । अशून्ययोगव्यवच्छेदकः । **एवे**ति । मूर्तामूर्तरूपयोगव्यवच्छेदकैवकारः । **एवे**ति । सर्ववाक्ययोगव्यवच्छेदकैवकारः । **पूर्व**मिति । प्रथमपादे । पूर्वाध्याये वा । **अर्थादेवे**ति । सङ्कुचितहेत्वाक्षेपादेव । एवकारः सर्वत्र शब्दशक्तियोगव्यवच्छेदकः । **उपाधी**ति । एकरूपत्वोपाधिसाधारण्यमित्यर्थः । प्रमाणानुपलम्भं दर्शयन्ति स्म **पूर्वं स्वय**मिति । ईक्षत्यधिकरणे स्वयं विज्ञानेन्द्रभिक्षुणा । **एवे**ति । पूर्वं स्वयमपि प्रमाणोपन्यासयोगव्यवच्छेदकैवकारः । **एवे**ति । न तु सोपाधिकत्वेन । **तत्रत्ये**ति । कार्योपाधिरित्यादिवाक्यस्थेश्वरपदस्य । **तेष्वि**ति । वाक्येषु । **निरस्तत्वा**दिति । यथाकथञ्चिदपि निर्धर्मकत्वासिद्धेः । **एवे**ति । अन्ययोगव्यवच्छेदकः । **एवे**ति । वदित्युक्त्या एवकारः । **तत्रे**त्यादि । ब्रह्मणि । **तद्रूपतायाः** आनन्दाकारतायाः सच्चिदानन्दाकारतायाः । एवकारस्तु श्रुतित्वात् । नचानन्देन रूप्यते व्यवह्रियते इत्यरूपमिति शङ्क्यम् । व्यवहार्यत्वधर्मसिद्धेः । **उपास्ये**ति । अनुपास्ययोगव्यवच्छेदकैवकारः । **नेदं** परिदृश्यमानं इदं मनो न । यदिदं वैदिकोपासका उपासते तद्ब्रह्म विद्धीति । यदिदमुपासते नेदं

भाष्यप्रकाशः ।

त्वेन निरूपणादुपास्यतयैव रूपादिसिद्धेरिदङ्कारान्तरप्रयोगबलेनास्माभिः प्रागेवोपपादितत्वादिति ।

यत्पुनः, 'प्रकाशवच्चे'त्यादिसूत्रचतुष्टये प्रकाशतुल्यं ब्रह्म, चिन्मात्रमेव, न तु चिद्धर्मकमपि । सर्वज्ञ इति व्यवहारस्तु 'राहोः शिर' इतिवद्विकल्पमात्रः । यदि ह्यात्मनि ज्ञानाख्यं धर्मान्तरं कल्प्येत, तदा तद्व्यर्थं स्यादित्युक्तम् । तदपि मन्दम् । सर्वज्ञ इति व्यवहारस्येश्वरे ज्ञानधर्मकत्वस्य च 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप'इति श्रुतिसिद्धत्वेन तद्विरोधस्य दुर्वारत्वात् । नच सा सोपाधिपरेति युक्तम् । परस्मिन्नुपाधिवैशिष्ट्याभावस्य साधितत्वादिति । यदपि वृद्धिह्राससूत्रे व्याख्यातम् । यद्यप्यम्बुवद्ग्रहणं नात्रास्ति, तथापि वृद्धिह्रासभाक्त्वम्, अन्तर्भावात् । प्रतिबिम्बरूपेणान्तःप्रवेशादेव सम्भवति । अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्जलबुद्ध्योरुभयोः सामञ्जस्यात् वृद्धिह्रासनियामकत्वरूपात् सादृश्यात् एवं प्रतिबिम्बितत्वं प्रतिपत्तव्यमित्यर्थ इति । तदपि तथा । सूत्रे वृद्धिह्रासभाक्त्वं प्रत्यन्तर्भावस्य सिद्धवद्धेतुत्वेन कथनात् वृद्धिह्रासभाक्त्वेनान्तर्भावस्वरूपसाधनस्य सूत्रविरुद्धत्वात् । अम्बुवदग्रहणादित्यस्य प्रतिपक्षहेतोराभासीकरणं विना वृद्धिह्रासभाक्त्वस्य साध्यसमत्वेन तस्यान्तर्भावस्वरूपसाधने सामर्थ्याभावाच्च । यदपि रूपरहितस्य बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बाधारत्वसमर्थनायाकाशे पर्वतनीलिमादिप्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मठाकाशादौ शब्दप्रति-

रश्मिः ।

ब्रह्मेति योजनां निरस्यन्ति स्म **उपास्येति** । यद्युपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधः, तदा शून्यवादापत्तिः । 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इत्यत्राधोक्षजस्य मनोबोधकस्याहार्यज्ञानविषयस्य 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' 'अपिसंराधन' इति श्रुतिसूत्रयोरविषयत्वादुपास्यस्य तु कल्पितरूपस्य तपोविषयत्वादुपास्यतयैव रूपादिसिद्धेरित्यर्थः । एवकारः 'चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति रामतापिनीयात् । **रूपादीति** । आदिना रूपस्थानां देवतानां च पुंरूपाङ्गरूयङ्गादिकल्पना ग्राह्या । 'नेदं यदिदमुपासत' इत्यत्रेदङ्कारान्तरं बोध्यम् । **प्रागेवेति** । यदुक्तं प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादित्येकादशसूत्रेत्यादि तदत्रप्रपञ्चितमिति प्रपञ्चयन्ति स्म **यत्पुनरिति** । एवकारव्यावर्त्यमाह **नत्विति** । **सर्वज्ञ** इति । ज्ञ इति ज्ञानाश्रयः जानातीति ज्ञ इतिव्युत्पत्तेः । **विकल्पेति** । विकल्प एव । राहोः शिरः राज्ञः पुरुषः इति प्रयोगाभ्यां विकल्पमात्रः । **तदिति** । धर्मान्तरं व्यर्थं धर्मिणैव प्रकाशात् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' । **साधितत्वादिति** । पूर्वं अम्बुवदग्रहणसूत्रमग्रे वक्तव्यमत आहुः **यदपीति** । **नात्रेति** । बुद्धावुपाधौ नास्ति । ब्रह्मणो बिम्बस्य नीरूपत्वात्प्रतिबिम्बाश्रयाया बुद्धेरस्वच्छत्वात् । **वृद्धीति** । एकरूपस्य ब्रह्मणो वृद्धिह्रासभाक्त्वम् । **एवेति** । बुद्धेर्ज्ञानात्मिकायाः शुद्धत्वात्सतो प्रजाभिरेकरूपस्य नीरूपत्वाभावादेवकारः । **उभयेत्यादि**सूत्रांशार्थमाह **अतो दृष्टान्तेति** । **जलबुद्ध्योरिति** । अम्बुवत्सूत्रोक्तं जलं दृष्टान्तः । अन्तर्भावपदोपात्तप्रतिबिम्बाक्षिप्तबुद्धिर्दार्ष्टान्तिकरूपा । सामञ्जस्यादित्यस्य व्याख्या **वृद्धिह्रासेति** । उभयोः सादृश्यात् । **सूत्रेति** । सूत्रोक्तकार्यकारणांशे विरुद्धत्वात् । किञ्च । **अम्बुवदित्यादि** । ब्रह्म जडजीवधर्मयोगात्सर्वकामत्वादिधर्माभाववत्, अम्बुवदग्रहणात्, देवदत्तवत् इत्यस्य प्रतिपक्षत्वं यादृशानुमाने तदुच्यते । ब्रह्म जडजीवयोगात्सर्वकामत्वादिधर्मवत् । 'यथा मधु मधुकृत' इत्यादिश्रुतिविषयत्वात् । कृष्णावतारवदिति । तथाच प्रतिपक्षस्य हेतोरित्यर्थः । **तस्येत्यादि** । ब्रह्म प्रतिबिम्बरूपेणान्तःप्रवेशं वृद्धिह्रासभाक्त्वात् इत्यत्र तस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वस्य हेतोः । **अन्तर्भावेति** । अन्तर्भावस्य स्वरूपं प्रतिबिम्ब-

भाष्यप्रकाशः ।

विम्बस्य स्मृतिसिद्धत्वाच्चेत्युक्तम् । तदपि तथा । आकाशनीलिमप्रतीतेराकाशस्वभावादेवोपपत्तौ पश्चाद्बाधाभावेन धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वेन च तस्याः प्रमात्वसिद्धौ नीलिम्नि पर्वतप्रतिविम्बत्वबुद्धेरभिमानमात्रत्वात् । प्रतिध्वनौ शब्दप्रतिविम्बत्वस्य स्मृतावनुक्तत्वेन तस्यापि तथात्वात् । नच 'छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोप्यर्थकारिण' इत्येकादशस्कन्धवाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात् सादृश्यस्य चोपलभ्यमानत्वात् तस्य प्रतिबिम्बरूपत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नटकल्पितपारावतादिरुतवन्मायिकशब्दान्तरत्वस्याप्युक्तहेतुभ्यां शक्यवचनत्वेन तत्स्वरूपानिश्चयात् । इदं यथा तथा 'न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचने'ति सर्वनिर्णयकारिकाया आवरणभङ्गे सम्यक् व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । अतोऽम्बुवदग्रहणस्याभासीकरणं चतुर्वक्त्रस्याप्यशक्यमिति सूत्रव्याख्यानमसमञ्जसमेव । एवमग्रेप्यस्ति । तथापि तद्दूषणस्यानावश्यकत्वादुपरम्यते ।

रामानुजाचार्यास्तु । 'न स्थानतोपी'त्यारभ्य 'अतोऽनन्तेने'त्यन्तं षोडशसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकुर्वन्ति । 'उभयव्यपदेशा'दित्यारभ्य चतुःसूत्रमपरम् ।

तत्र प्रथमेऽधिकरणे पूर्वग्रन्थे जीवस्य वैराग्योत्पादनाय दोषान् दर्शयितुं जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः, इदानीं ब्रह्मप्राप्तीच्छाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वं कल्याणगुणत्वं च प्रतिपादयितुमारभत इति प्रतिज्ञाय, देहसम्बन्धाज्जीवानां दोषसम्बन्धोऽतो देहसम्बन्धोऽपुरुषार्थः, स चाकर्मवश्यस्यापि परमात्मनोऽन्तर्यामितया सर्वचिदचिद्वस्तुषु विद्यमानत्वादस्त्येवेति प्राप्ते, आह, 'न स्थानतोपि परस्ये'ति । पृथिव्यादिस्थानतोपि परस्य ब्रह्मणो नापुरुषार्थसम्बन्धः । कुतः । उभयलिङ्गं सर्वत्र हीति । यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्म उभयलिङ्गं निरस्तसमस्तदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमभिधीयते । 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इत्यादि, 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे,' 'समस्तहेय-

रश्मिः ।

रूपेणान्तःप्रवेशः तस्य साधन इत्यर्थः । **मठेति** । **एवेति** । प्रतिबिम्बयोगव्यवच्छेदकः । ननु शब्दगुणके आकाशे नीलिमप्रतीतिर्भ्रमो न स्वभावादित्यत आहुः **पश्चादिति** । यदि भ्रमात्मिका स्यात्पश्चाद्बाध्येत तदभावेन । **तस्या** इति । नीलिमप्रतीतेः । **तस्यापीति** । प्रतिबिम्बत्वस्यापि । **तथात्वाद्**-स्मार्तत्वात् । **सादृश्यस्येति** । प्रतिबिम्बत्वप्रयोजकस्य । **तस्येति** । प्रत्याह्वयस्य ध्वनिपर्यायस्य । **उक्तेति** । प्रत्यक्षसिद्धश्रुतिसिद्धत्वाभ्याम् । **तत्स्वरूपेति** । प्रतिबिम्बस्वरूपानिश्चयात् । **एवेति** । सामञ्जस्ययोगव्यवच्छेदकैवकारः । **पूर्वग्रन्थ** इति । 'सन्ध्य'सूत्रमारभ्य 'मुग्धेऽर्धसम्पत्ति'सूत्रान्ते । **दोषानिति** । स्वप्नादिदोषान् । इच्छाया ज्ञानजन्यत्वाच्छाब्दज्ञानविषयत्वमाहुः **प्राप्यस्येत्यादि** । **अस्त्येवेति** । अयोगव्यवच्छेदकैवकारः । नीलं सरोजं भवत्येवेतिवत् । **स्वशक्तीति** । स्वशक्तिर्माया जीवश्च तयोर्लेशेन उद्धृतः भूतानामन्तर्यामिब्राह्मणोक्तानां पृथिव्यादीनां सर्गः कारणजन्मात्मा येन । अत्र विशिष्टाद्वैतमनुसन्धेयम् । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' । 'मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्वेताश्वतरश्रुतिः । अस्मात् अस्माद्वा 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदु'रित्यनयोक्तात्पुरुषात् । **विश्वता** विश्वसमूहः । **अन्यो** जीवः । **सुवीर्येति** । आदिना । **सकला** इति क्लेशादय इत्यस्य विशेषणम् । **एतमिति** । उभयलिङ्गं निरस्तसमस्तदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणं पूर्वोक्तं समीपतरवर्तिनमर्थम् । ऊहापोहौ तर्कानुस्यूतत्वरूपौ

भाष्यप्रकाशः।

रहितं विष्णवाख्यं परमं पद'मित्यादि चेति सूत्रं व्याख्यायैतमेवार्थमग्रिमसूत्रेणोहापोहपूर्वकं स्थापयन्ति।

द्वितीये तु मूर्तामूर्तब्राह्मणे मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि रूपत्वमुपदिश्यते। 'अथात आदेश' इत्यादिना मूर्तामूर्तरूपतया ब्रह्मणो या इयत्ता, सा प्रतिषिध्यते। 'न ह्येतस्मा'दित्यनेन ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्युक्त्वा, तदुपपादनाय 'अथ नामधेय'मित्यादिना नामनिर्वचनान्तेन प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यम्, कदाचिदपि ज्ञानादिसङ्कोचाभावादित्युक्तम्। तथा 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश' इत्यादिश्रुतिष्वप्ययमर्थ उक्तः। तस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते, ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थम्। किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन, उत प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन, उत जीवस्येव विशेषणविशेष्यतयांशांशिभावेनेति। इह स्थाप्यमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य, 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्,' 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टाद्ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण उत्पत्तिरनन्यत्वेनोक्ता, किं युक्तम्, अहिकुण्डलवदिति, कुतः, उभयव्यपदेशात्। 'ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्व'मिति तादात्म्यस्य 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति भेदस्य व्यपदेशाच्चाहिकुण्डलभावर्जुभाववत् तस्यैव ब्रह्मणः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तूनि। अग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्यश्च बाधिता भवेयुः, अतो यथा प्रभातदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तेजस्त्वेन तादात्म्यम्, एवमचित्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्म-

रश्मिः।

तत्पूर्वकम्। अग्रे स्फुटिष्यति। **उपे**ति। ऊहापोहरूपाय। माध्यन्दिनपाठभेदादाहुः **अथ नामे**ति। प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्य इत्यनेनान्वयः। **चेतनेभ्यो** जीवेभ्यः 'मायया सन्निरुद्ध' इति श्रुतेः। विशिष्टाद्वैतात्। न तु प्राणा नापीन्द्रियाणि। 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति श्रुत्यर्थ उक्तः। **प्रधाने**ति। 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः। स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थोऽजः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता। य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति। **अयमर्थ** इति। विशिष्टमद्वैतम्। प्रधानं प्रकृतिः। क्षेत्रज्ञा जीवाः तेषां पतिः मूर्तामूर्तोत्कृष्टः। गुणत्रयेशः प्रधानेशः। यथायथं संसारेण बन्धस्य हेतुः। क्षेत्रज्ञः स्थितिहेतुः। प्रधानं विशिष्टाद्वैतात्। मोक्षहेतुः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिरीश्वरः। स प्रसिद्ध ईश्वरस्तन्मयः प्रधानक्षेत्रज्ञमयः। ईशप्रलयोऽजो जीवः। ... अवधारणेन। विदधाति उत्पादयति। दधाति पुष्णाति च। एवमयमर्थ उक्तः। षोडशसूत्र्यामुक्त्वा चतुःसूत्र्यामाहुः **तस्याचिदि**ति। प्रधानवस्तुनः। **निर्दोषत्वे**ति। विशिष्टत्वेपि अद्वैतत्वे दोषप्राप्तेर्निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थम्। **अही**ति। अहेः कुण्डलं अहिकुण्डलिका अहिः कुण्डलिकेति प्रतीतिद्वयात्। **एकजाती**ति। तेजस्त्वजातियोगेनेत्यर्थः। **विशेषणे**ति। ब्रह्मणोंऽशो जीव इति जीवस्यांशि ब्रह्मेति च प्रत्ययात्। **प्रकृतिश्चे**ति। प्रथमाध्यायसमाप्तौ। तदनन्यत्वसूत्रं पूर्वाध्याये। **भेदस्ये**ति। कर्ता गुणेशः करणं जीव इति भेदस्तस्य। अहेः कुण्डलभावः ऋजुभावश्च तद्वत्। **तस्यैवे**ति। चिदचिद्विशिष्टस्यैव। उक्तश्रुतिभ्य एवकारः। **एवे**ति। उक्तश्रुतिभ्य एवैवकारः। **अग्रिमे**ति। प्रकाशाश्रयवद्वेति सूत्रे। **पक्षे**ति। यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्र। **एवे**ति। स्वशक्तिलेशयोगव्यवच्छेदकैवकारः। **भेदश्रुतय** इति। 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश' इत्यादय उक्ताः। प्रधानक्षेत्रज्ञानां पतिरिति भेदे षष्ठी। **अपरी**ति।

भाष्यप्रकाशः।

रूपत्वमिति। 'पूर्ववद्वे'त्यग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः। एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगेपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यस्वरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणो-र्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितम्, तदा अश्वत्ववद्ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः। अतः पूर्ववदेव, 'अंशो नानाव्यपदेशात्' 'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' इति जीववत् पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वम्, विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वे-नाचिद्व्यवहारो मुख्यः, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपभेदेन भेदव्यवहारोपि मुख्य इति ब्रह्मणो निर्दोषत्वं रक्षितम्। तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनोऽपृथक्सिद्धविशेषण-तया यथांशत्वम्, तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्म प्रत्यंशत्वम्। किञ्च। 'स एष महानज आत्मा अजरः' 'नास्य जरयैतज्जीर्यत' इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधादपि विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशि-भाव इत्यर्थः। अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म, स्थूलचिदचिद्विशिष्टं वस्तु कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वमुपपन्नम्। ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि सिद्धमित्याहुः।

तत्र प्रथमे द्वितीये च यदधिकरणारम्भप्रयोजनमुक्तं तत्र वयमुदासीनाः। ब्रह्मप्राप्तीच्छा-जननाय ब्रह्मणो निर्दोषत्वसाधनाय चेदानीं ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वे निरूपणीये जिज्ञा-सासूत्रमारभ्य निरूपितस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपकग्रन्थस्य निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः। तेनैव तथात्वसिद्धावे-तदधिकरणद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। तेनासिद्धाविदानीमपि तद्विषयवाक्यैरेव निर्णयस्य कर्तव्यतया तत्सिद्धेः सुतरां दौर्घट्यादिति।

यत् पुनर्द्वितीये कारणभूतस्य ब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टत्वमुक्तम्। तच्चिन्त्यम्। आदिसृष्टिप्रा-क्काले वैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तत्र सत्तत्सत्याक्षरादिपदैः कारणस्य निर्देशात्, तेषां च 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी'त्यादि-

रश्मिः।

सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ती'ति 'समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पद'मित्याद्याः। एवमिति। ब्रह्मा-चित्प्रपञ्चानां भिन्नानामपि विशिष्टत्वेन तादात्म्यमचित्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मस्वरूपत्वमित्यर्थः। **पक्षद्वयेति**। ब्रह्मणः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तूनि, ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थानमिति पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः। **उक्तेति**। 'भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामी'त्यादिग्रन्थोक्तात् दोषात्। अपहतपाप्मत्वादिप्रकारकज्ञाना-विषयत्वेपि तज्ज्ञानादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। मोक्षनिष्क्रान्ताभावप्रसङ्गः। मोक्षनिष्क्रान्तशब्दो भावप्रधानः। **अश्वत्ववदिति**। 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'त्यस्य वासनयोपमानम्। **ब्रह्मापीति**। मनोवा-गविषयवस्तु महेश्वरत्वं वा सामान्यमित्यनेनान्वयः। **तादृशं तद्वस्त्विति**। विशिष्टाद्वैतम्। अतो भेदप्रतिपादिकाः सकलश्रुतिस्मृतयस्तासां व्यवहारास्तेषां विरोध इत्यर्थः। **पूर्ववदेवेति** सौत्रं पदं व्याख्यान्ति स **अंशो नानेति**। **पृथगिति**। चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर इत्यत्रेदं बोध्यम्। निर्दोषत्वं मायाया भेदेन मायाकृतदोषान्निष्क्रान्तत्वम्। **प्रकाशेत्यादि**। प्रकाशो मणिनिष्ठः। जातिर्व्यक्तिनिष्ठा। गुणो गुणिनिष्ठः। शरीरमात्मनिष्ठम्। **अपृथगिति**। मणिः प्रकाशवान्, व्यक्तिर्जातिमती, गुणोस्त्य-स्मिन्गुणी, शरीरमचिद्वस्तु, शरीरवानात्मा इत्येवमपृथक्सिद्धे वस्तुनि विशेषणतयेत्यर्थः। **तेनैवेति**। पूर्वग्रन्थेन। एवकारोऽधिकरणद्वयारम्भप्रयोजनयोगव्यवच्छेदकः। **तेनेति**। पूर्वग्रन्थेन। **एवेति**। अर्थैक्ये प्रतिपादकैक्यस्य युक्तत्वादेवकारः। **तत्सिद्धेरिति**। असिद्धसिद्धेरित्यर्थः। **तत्रेति**।

१. ब्रह्मत्वमपीति मूलप्रकाशे टिप्पणम्। २. अभेदव्यवहार.। ३. वस्तुविशिष्टम्। ४. पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणत्वेन।

भाष्यप्रकाशः ।

स्मृतिश्रुतिभिः केवलब्रह्मवाचकत्वावगमात् । सुबालोपनिषद्यपि पृथिव्यादीनां स्वस्वकारणे लयोक्त्यनन्तरं 'तमःपरे देवे एकीभवती'ति शब्दान्तरेण तमसो मूलकारणभूतपराभेदस्यैव बोधनात् । 'लीङ् श्लेषणे' 'श्लिष आलिङ्गने' इति धात्वर्थविचारे लयस्याविभागरूपत्वेन सिद्ध्या तद्विलक्षणस्यैकीभावस्य भेदाभावरूपेणैव सिद्धेर्वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कारणप्रायपाठेन कारणतयैव परस्यापि देवस्य सिद्धेरिति । इदं यथा तथा समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधसूत्रे तदनन्यत्वादिसूत्रे च व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते ।

एतन्मलचौरः शैवोऽप्येतेनैव दत्तोत्तरः, प्रहस्तोऽपास्तश्च ।

माध्वास्तु । 'न स्थानतोऽपी'त्यादिविंशतिसूत्र्यां त्रिसूत्र आद्ये अधिकरणे स्थानादिभेदकृताया भेदप्रतीतेः स्वरूपाभेदाबाधकत्वादेक एव सर्वत्र परमेश्वर इति, 'अरूपवदेवे'ति द्वितीये चतुःसूत्रे अरूपवत्त्वमप्राकृतरूपवत्त्वायेति, 'अत एव चे'त्येकसूत्रे तृतीये जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वाय प्रतिबिम्बत्वमुच्यत इति, 'अम्बुव'दित्येकसूत्रे चतुर्थे भक्तिं विना जीवस्य न स्वरूपसुखाभिव्यक्तिरिति, 'वृद्धिह्रासे'तिद्विसूत्रे पञ्चमे भक्तिः सर्वत्र नैकविधेति तत्फलदानेपि तारतम्यमिति, 'प्रकृतैतावत्त्वे'त्येकसूत्रे षष्ठे भगवान् पालकोपीति, 'तदव्यक्त'मिति चतुःसूत्रे 'प्रकाशवच्चावैशेष्य'मिति भेदनेन पञ्चसूत्रतां कृत्वा, तत्र सप्तमे परमात्मा सदा अव्यक्तस्वभावः, स च भक्तिसाध्यात् प्रसादाद्व्यक्तो भवतीति, 'उभयव्यपदेशा'दिति चतुःसूत्रेऽष्टमे आनन्दादिरूपोपि श्रुतिबलादानन्दादिगुणकोपीति सर्वत्र माहात्म्यमेवोच्यते भक्त्यर्थमित्याहुः ।

तत्रापि वयमुदासीनाः । आद्ये हेतोरध्याहार्यत्वात् । द्वितीयार्थस्य प्रागपि सिद्धत्वेन निष्प्रयोजन-

रश्मिः ।

कारणभूतप्रतिपादिकासु । **शब्दान्तरेणे**ति । लयशब्दादन्येन 'एकीभवती'ति शब्देन । **एवे**ति । लययोगव्यवच्छेदक एवेति । **अविभागे**ति । द्वयोर्धर्मत्वेनार्धनारीश्वरवदविभागरूपत्वेन । **एव सिद्धे**रिति । सैन्धवखिल्य उदके प्रास्ते तथादर्शनादेवकारः । दृष्टान्तेन सिद्धेरित्यर्थः । **वैपरीत्यस्ये**ति । अविभाग एकीभावः भेदाभावो लय इति वैपरीत्यं तस्य । **कारणप्राये**ति । कारणभूतप्रतिपादिकासु प्रायपाठो बोध्यः । **कारणतयैवे**ति । कार्यांशतयेत्यस्य योगस्तस्य व्यवच्छेदकः ।

शैव इति । भगवान् शैवः । **एतेनैवे**ति । रामानुजाचार्यमतदूषकग्रन्थेन । प्रकारभेदाभावादेवेति ।

अप्राकृतेति । तथाच रूपशब्दः प्राकृतरूपे लाक्षणिक इति भावः । **भक्तिं विने**ति । भक्तिं विनाम्बुवदग्रहणात् जीवस्य न तथात्वं स्वरूपसुखाभिव्यक्तिमत्त्वं स्वरूपसुखाभिव्यक्तिरिति यावत् । इत्यर्थकात्तथा । **भक्तिः सर्वत्रे**ति । अत्र तु व्याख्यासुधायामर्थः कृतः । 'भक्तेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वं ब्रह्मादीनां भक्तत्वेन्तर्भावात् । एवं भक्तितारतम्येऽङ्गीकृत एवेश्वरस्योभयान्प्रति सामञ्जस्यसंभवादिति ।' **पालकोपी**ति । अत्र पूर्वपक्षप्रदर्शनपरं भाष्यम् । 'सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य, न पालकत्वम् । स्वतःसिद्धेरिति । तदयुक्तम् । सृष्टिसंहारकर्तृत्वाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । स्वतःसिद्धेरित्यत्रास्येत्यप्रतीतेश्च । स्थितेरित्यध्याहारेपि स्वभाववादाश्रयणस्य सृष्टिसंहारसाम्येन तत्कर्तृत्वाभ्युपगमानुपपत्ते'रिति ग्रन्थात् । **भेदनेने**ति । 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च तत्कर्मण्यभ्यासा'दिति सूत्रभेदनेनेत्यर्थः । **सप्तम** इति । अधिकरणे । तदव्यक्तसूत्रार्थमाहुः **परमात्मे**ति । अभक्तानामिति बोध्यम् । प्रकाशश्चेति सूत्रार्थमाहुः **स चे**ति । प्रकाशपदार्थो व्यक्त इति । **श्रुती**ति । 'आनन्दं ब्रह्म' 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतिबलात् । **सर्वत्रे**ति । उभयव्यपदेशे । देवत्वं माहात्म्यम् । एवकारोऽभेदयोगव्यवच्छेदकः । **हेतो**रिति । भेदवा-

१. अज्ञाते क ।

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ (३-२-१०)

धर्मिधर्मविरोधः परिहृतः । धर्म्यन्तरविरोधपरिहारार्थमधिकरणमारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोपि ब्रह्मणः परमन्यदुत्कृष्टं फलमस्ति । तत्र वैदिकहेतवः । सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्वय एवैते दोषाः

भाष्यप्रकाशः ।

कत्वात् । तृतीयेपि जीवस्य मुख्यप्रतिविम्बतायां मिथ्यात्वापत्तेर्भिन्नत्वस्य प्रागेव साधितत्वाच्च सूत्रवैयर्थ्यमित्यादिदोषाणां भानादिति ॥३०॥ इति नवमं प्रकाशाश्रयवद्वेत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥ सङ्गतिकथनपूर्वकमधिकरणप्रयोजनमाहुः धर्मीत्यादि । ब्रह्म सर्वधर्मशून्यम्, न तु धर्मीति, धर्माश्चेतरेतरविरुद्धाः न ह्येकत्र सम्भवन्तीति, धर्माश्च कार्याः, न ब्रह्मेत्यादिरूपो यो विरोधः, सोधिकरणचतुष्टयेन परिहृतः । अतः परं धर्म्यन्तरस्यापि राहावस्थानमाशङ्क्य तत्परिहारार्थमारभते । तथाच प्रसङ्गः सङ्गतिरुक्तविरोधपरिहारश्च प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र यथा ज्ञेयाद्ब्रह्मणः फलरूपमुत्कृष्टम्, एवं ततोप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति नवेति सन्देहः । तद्बीजं तु 'अक्षरात् परतः परः' 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति'रिति व्यपदेशः सेत्वादिव्यपदेशश्च । तयोः पूर्वपक्षादेव बुध्यमानत्वात् तमेव वदतीत्याशयेनाहुः तत्रेत्यादि । तत्र वैदिकहेतव इति । फलान्तरसत्त्वे वैदिका एव हेतवः । तथाच

रश्मिः ।

दोनुसन्धेयः । प्रतिपिपादयिषितोभयलिङ्गे हेतुतयोभयलिङ्गनिषेधो हेतुः । भेदे प्रतिपिपादयिषिते उभयलिङ्गनिषेधो न हेतुरतोत्र परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र स्थानतोपि नेत्यतोऽभेदः प्रसिद्धः प्रतिपत्तव्यः । अप्राकृतरूपवत्त्वं प्रसिद्धं प्रतिपत्तव्यम् । एक एव सर्वत्रेश्वर इति एवं हेतोरभेदरूपस्याप्राकृतरूपवत्त्वस्य वाध्याहार्यत्वात् । द्वितीयार्थस्येति । अत्राधिकरणे प्रथमसूत्रेण रूपराहित्यमुपपाद्य 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्य'मिति सूत्रेण रूपवत्त्वविषयाणां श्रुतीनां वैयर्थ्यमाशङ्क्य विलक्षणरूपत्वाङ्गीकारेण परिहृतमित्येवं व्याख्यासुधोक्तस्येत्यर्थः । प्रागपीति । 'न स्थानतोपी'त्यधिकरणेपि । हेत्वन्तरमाहुः भिन्नत्वस्येति । प्रागेवेति । भेदघटितसूत्रेषु । इत्यादीति । आदिना प्रसिद्धार्थानां सूत्राविषयवाक्यप्रतिपाद्यत्वं दोषः ॥ ३० ॥ इति नवमं प्रकाशाश्रयवद्वेत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ सङ्गतीति । प्रसङ्गसङ्गतिरिति वक्ष्यन्ति । धर्मीति । 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्' 'आत्मैवेदमग्र आसी'दिति पुरुषविधब्राह्मणे । प्रयोगाभिप्रायेण । स्पष्टं द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये ब्रह्माणं प्रति स्वरूपदर्शने । 'द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ती'ति गृह्यसूत्रम् । सहेति । 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथे'ति श्रीगोपालतापिनीयात् । न तु ब्रह्म प्रसिद्धम्, 'वासुदेव आत्मे'ति द्वितीयसुबोधिन्युक्तदिशा सहानवस्थानम् । ज्ञेयादिति । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्याद्यनुसन्धेयम् । तत इति । फलरूपात् । अक्षरादिति । परतोऽक्षरादित्यन्वयः । अयमेको व्यपदेशः द्वितीयकोटौ बीजम् । प्रथमकोटौ बीजमाहुः सेत्वादिव्यपदेश इति । सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशः । एतेऽत्र यथाक्रमं बीजे बोध्ये । अग्रे स्पष्टे । एवेति । संशयग्रन्थयोगव्यवच्छेदक एवकारः । तमेवेति । पूर्वपक्षम् । एवेति । पूर्ववत् । फलेति । फलमक्षरात्परं ततोऽन्यत्फलान्तरं परमत इति सूत्रभागोक्तम् । तत्सत्त्वे वैदिका हेतवो वक्तव्याः, अन्यथा 'अक्षरात्परतः पर'इत्याद्युक्तश्रुतिभ्यां फलान्तरबोधेऽवक्तव्यत्वं सूत्रस्य स्यात् । वैदिका एवेत्येवकारस्तु वैदिकहेतुसत्त्वेऽन्योक्तौ प्रतारकत्वं स्यादिति

परिहृताः, तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुनरुच्यन्ते। सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम्। एतैर्हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तविरोधः। ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वमुत्तरपादेनैक्यं पूर्वाधिकरणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमिति चेत्। न। अर्थबलविचारोऽयम्। समन्वये चोत्तरपादे च शब्द-

---

भाष्यप्रकाशः।

शब्दबलेन अद्वितीयत्वादिवदर्थबलेन फलान्तरस्यापि सिद्ध्या प्राप्ते विरोधे वेदान्तवाक्यार्थनिर्धाराय प्रवृत्तस्यैतद्विचारणमावश्यकमिति बोधितम्। ननु सेत्वादिवाक्यानां पूर्वं विचारितत्वात् पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः यद्यपीत्यादि। सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वविचारे यद्यप्येते सेत्वादिपदोक्ता अवान्तरवर्तित्वादयः परिहृताः, तथापि परस्वरूपविरोधित्वेन बाधका इत्येवं न परिहृता इति तथा परिहर्तुं पुनरुच्यन्ते। किञ्च। तेषु तेषु वाक्येषु तत्तद्रूपाणां प्रतिपादनात् सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम्, अतस्तत्साधनायापि पुनरुच्यन्त इत्यर्थः। ननु पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः परत्वमद्वितीयत्वं च सिद्धम्, अत्र चैतैर्हेतुभिस्तदाक्षिप्यत इत्याक्षेप एवात्र सङ्गतिरस्तु, न प्रसङ्ग इत्यत आहुः एतैरित्यादि। सेत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदेन ब्रह्मणोऽवान्तरत्वनिश्चयेन धर्म्यन्तरे सिद्धे तस्मिन्नेव परत्वमद्वितीयत्वं च पर्यवसास्यतीति न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तानां विरोधः, अतो नाक्षेपः सङ्गतिः, किन्तु प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः। पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वित्यादि। अविरोध इति। प्रतिषेधबोधकस्याद्वितीयपदस्यासङ्कुचितवृत्तिकत्वात् तेन धर्म्य-

रश्मिः।

अन्यहेतूक्तियोगव्यवच्छेदकः। नत्वन्ये हेतव इति। शब्देति। 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिशब्दबलेन। अर्थेति। सेतून्मानाद्यर्थबलेन। अर्थास्तु वक्ष्यमाणानां सेत्वादिबोधिकानां श्रुतीनाम्। विरोध इति। अद्वितीयादिश्रुतिविरोधे। प्रवृत्तस्येति। भगवतो व्यासस्य। एतदिति। परतःपरस्य सम्बन्धि। अन्यथा वैदिकहेतूक्तिपुरःसरं परात्परविचारणमयुक्तं स्यात्। ब्रह्मेतरात्मधर्माणां तयोरभेदेन ब्रह्मपरत्वात्पादार्थसङ्गतिः। पूर्वमिति। दहराधिकरणे सेतुवाक्यम्। तत्रैवोन्मानवाक्यं 'यावान् वा अयमाकाश'इत्यादि। तत्रैवाधाराधेयसम्बन्धवाक्यं प्रमेयनिरूपणप्रस्तावे 'उभे अस्मि'न्नित्यादि। अन्तस्तद्धर्माधिकरणे भेदवाक्यं 'य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष' इत्यादि। अवान्तरेति। अवान्तरवर्तित्वं परिच्छेदनिरूपणात्। आदिना परिच्छेदः आधाराधेयभावः सम्बन्धः भेदश्च। परीति। उक्ताधिकरणेषु परिहृताः। तथापीतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथापीति। सर्वेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्चेत्यादि। तेष्विति। अधिकरणविषयवाक्येषु। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति श्रुत्यैवकारः। एतैरिति। सेत्वादिभिः। तदाक्षिप्यत इति। परत्वमद्वितीयत्वं च पूर्वोक्तं कथमित्याक्षेप आक्रोश इत्यर्थः। एवकारव्यवच्छेद्यमाहुः न प्रसङ्ग इति। धर्म्यन्तर इति। अतः परस्मिन्। तस्मिन्नेवेति। एवकारेण परब्रह्मान्यरूपान्ययोगो व्यवच्छिद्यते। विरोध इति। 'अक्षरात्परतः पर'इति श्रुतावक्षरात्परतोपि परत्वकथनान्न विरोध इत्यर्थः। प्रसङ्ग एवेति। आक्षेपसङ्गतिव्यवच्छेदक एवकारः। वैयर्थ्यमिति। अधिकरणवैयर्थ्यम्। नन्वित्यादीति। समन्वयेन पूर्वाध्यायार्थेन धर्म्यन्तरस्य ब्रह्मत्वं तत्प्रतिपादकस्य 'अक्षरात्परतः पर' इत्यस्य परतोऽक्षरादित्यन्वयात्। उत्तरपादे 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषा'दित्यारम्भके वेद्यैक्येन विध्यैक्यम्। प्रतिषेधेति। द्वितीयप्रतिषेधबोधकस्य। स्वरूपस्येत्येकस्य। एतेनावान्तरवर्तित्वादीनां

बलविचारः । धर्मिविचारान्न पूर्वेण गतार्थत्वम् ।

फलतः साधनतश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ।
विचारेणावृहत् तच्चेत् कोऽन्यः साधयितुं क्षमः ॥ १ ॥

अतो हेतून् बाधकानाह । एकदेशबाधकत्वात् । तत्र फलतो बाधहेतुमाह । सेतुव्यपदेशात् । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति'रिति । 'दहर उत्तरेभ्य' इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धम् । 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ती'त्युपक्रम्य, 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्युक्त्वा, कामानुपपाद्य, अज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा, ज्ञानानन्तरं संसारसम्बन्धाभावाय सेतुत्वं वदति । पापाब्धितरणार्थम् । यश्च तरति, तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति च । अतः संसारफलयोर्मध्ये विद्यमानत्वात् तीर्णस्यैव फलश्रवणात् फलरूपं वस्तु किञ्चिदन्यदस्तीति ज्ञायते । निधित्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

न्तरस्यापि निवृत्तेः स्वरूपस्याप्यविरोध इत्यर्थः । धर्मिविचारादित्यादि । पूर्वाधिकरणे धर्माणां ब्रह्मणः सकाशाद्भेदो निवारितः, इह तु धर्म्यन्तरं निवार्यत इति धर्मिविचारात् तथेत्यर्थः ।

अतः परं सूत्रं व्याकरिष्यन्तो हेतुचतुष्टयकथनप्रयोजनं गृह्णन्ति फलत इत्यादि । फलत इत्यादौ ल्यब्लोपे पञ्चमी । फलमनुसन्धायेत्यर्थः । एवमग्रेपि । अवृहत्तदिति । न परं ब्रह्म, पूर्वाधिकरणेषु विचारितम् । कोऽन्य इत्यादि । फलादिव्यतिरिक्तः कोऽन्यो हेतुस्तस्य परब्रह्मत्वं साधयितुं समर्थ इत्यर्थः । साधयितुमिति स्वार्थेणिच् । 'रामो राज्यमचीकर'दितिवत् । विभजन्ते अत इत्यादि । यत एवं विचारेऽन्यो हेतुर्न साधनसमर्थः, अतः परत्वबाधकान् हेतून् क्रमेणाहेत्यर्थः । क्रमे हेतुमाहुः एकेत्यादि । परब्रह्मत्वे साधनीये परत्वमेकदेशस्तद्बाधकत्वादित्यर्थः । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति फलत्वात् परत्वमुक्तम्, अतस्तद्बाधकं हेतुं पूर्वं वदतीत्याशयेनाहुः तत्रेत्यादि । एकदेशबाधकत्वे मानमाहुः दहरेत्यादि । अस्येति । सेतोरित्यर्थः । फलतो बाधकं हेतुं व्युत्पादयन्ति अथेत्यादि । तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति । 'एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धः सन्ननन्धो भवती'ति तत्र श्रावणादित्यर्थः । ननु पूर्वं 'तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तोपि न विन्देयु'रित्यादिना तस्मिन् फलत्वमपि दृष्टान्ते बोधितमिति कथं फलतो बाधकत्वमित्यत आहुः निधि-

रश्मिः ।

परस्वरूपविरोधित्वेन बाधकत्वं परिहृतम् । भाष्ये । इदमिति । ब्रह्मत्वविधैक्यप्रतिपादकम् । अर्थबलेति । धर्म्यन्तररूपार्थबलेन 'अक्षरात्परतः पर' इति यथावद्योज्येत्यर्थबलविचारः । बादरिमतम् । व्यासमतमाहुः समन्वय इति । व्यासमतत्वेन तस्य शब्दबलविचारकत्वात् । प्रकृते । एवं विचार इति । परब्रह्मतः परविचारे । परत्वेति । परब्रह्मणः परत्वबाधकान् अक्षरात्परतः परस्य साधकान् । सूत्रकार आह व्युत्पादयन्तीति । छान्दोग्यीयदशमप्रपाठकस्थाभ्यां श्रुतिभ्याम् । पूर्वमिति । छान्दोग्ये दशमप्रपाठक एव । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति'रित्यस्मात्पूर्वम् । इत्यादिनेति । 'एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा' इत्यादिपदार्थः । तस्मिन् फलत्वमिति । परब्रह्मणि फलत्वं दुर्विज्ञेयत्वेन निधित्वेन वा बोधितमित्यर्थः, नतु सेतावित्यर्थः । वाक्यस्य 'अथ य आत्मे'त्यस्मात्पूर्वत्वात् । अथेत्यस्यानन्तर्यार्थत्वे सेतावित्यर्थः । ब्रह्म सेतुरिति । फलत इति । फलमनुसन्धाय सेतुरूपहेतोः परत्वस्य बाधकत्वम् । फलतोऽत्र सेतुत्वं ब्रह्मत्वम् । यद्यपि 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र परपदम्, अत्र फलमिति तौल्यम्, तथापि 'अक्षरात्परतः पर'

फलवचनमवान्तरफलपरं भविष्यति। 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये'त्यप्यत्रोदाहरणम्। तथा उन्मानव्यपदेशात्। तत्रैव 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इति साधनयुक्तिप्रश्ने, उन्मानेन परिच्छेदं निरूपयति। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनम्। तत्र बहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति।

भाष्यप्रकाशः।

त्वेनेत्यादि। निधेरर्थरूपत्वेन परतः पुरुषार्थत्वात् तद्दृष्टान्तेनात्र फलकथनात् तथेत्यर्थः। **अत्रोदाहरणमिति**। ल्यबन्तप्रयोगादवान्तरत्वे उदाहरणमित्यर्थः। अत्र मध्ये विद्यमानत्वादित्यनेनाव्यापकत्वबोधनादेशपरिच्छेदो ज्ञापितः। साधनतो बाधकं व्युत्पादयन्ति **तथा उन्मानेत्यादि**। **तत्रैवेति**। दहरविद्यायामेव। तत्र हि दहरपुण्डरीकान्तर्यो दहर आकाशस्तदन्तःस्थितस्य ज्ञानार्थंकयत्नरूपमन्वेषणं साधनं तस्य युक्तिर्योजनं विषयावगमानुकूलत्वं तदर्थके प्रश्ने, 'तं चेद्ब्रूयु'रित्यादिना कृते, तदुत्तरं वदन् 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इति यावत्तावत्पदाभ्यामाकाशसमानताव्यपदेशेन दहराकाशस्य परिच्छेदं निरूपयति। ततश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेनाकाशद्वयज्ञानं दहराकाशस्वरूपज्ञानसाधनम्। तत्र च दृष्टान्तभूतबहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति। तथाच बहिराकाशः कालतः परिच्छिन्न इति दार्ष्टान्तिकभूतो दहराकाशोपि तथा भवति। नच यावत्तावत्पदाभ्यां परिमाणसाम्यमेवायाति, नान्यत्साम्यमिति वाच्यम्। 'प्रजापतिर्यज्ञानसृजते'त्यत्र 'तानुदमिमीत, यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम' इति फलतः साम्यवदत्रापि साम्या-

रश्मिः।

इति श्रुतेर्बाधकत्वं बोध्यम्। **परत इति**। सुषुप्त्यवस्थातः। **अवान्तरेति**। ब्रह्मप्राप्तेरवान्तरफलपरम्। **तद्दृष्टान्तेनेति**। निधिघटितवाक्योक्तदुर्ज्ञेयत्वदृष्टान्तेनात्र धर्म्यन्तरे। तथा अवान्तरफलपरं भविष्यति। **ल्यबन्तेति**। 'क्त्वो ल्यपि'ति क्त्वो व्याकरणे समानकर्तृकाद्धातोर्विधानाद्भृगूपनिषदि कामरूप्यनुसंचरन्निति श्रुत्युक्तसंचरणफलात्फलेऽवान्तरत्वे इत्यर्थः। **इत्यनेनेति**। भाष्येण। तथाचातः धर्म्यन्तरं परब्रह्मणः परं सेतुव्यपदेशात्, यन्नैवं तन्नैवम्, 'जन्माद्यस्य यत' इत्यत्र परवत्। **साधनत इति**। साधनमनुसन्धायोन्मानरूपहेतुं धर्मिपरत्वबाधकं व्युत्पादयन्ति स्मेत्यर्थः। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः। **अन्वेषणमिति**। 'किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्य'मिति प्रश्नेनेष्टत्वात्साधनम्। पाठान्तरे 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा विजिज्ञासितव्य'मिति विधानात्साधनम्। तत्किंविशिष्टं आसमन्ताच्छब्दैर्थे शङ्काराहित्यपूर्वकं यज्ज्ञानं तदर्थकस्तत्प्रयोजनको यत्नस्तद्रूपमन्वेषणं तद्विशिष्टम्। भाष्ये 'किं तत्रे'त्याद्युक्तपाठे युक्तः प्रश्नेऽन्वयेपि पाठान्तरे किंप्रयोगाभावेन प्रश्नेऽन्वयाभावेनाहुः **तस्य युक्तिरिति**। योजनं पूर्वोक्ताकाशान्तःस्थिते बोध्यम्। शाब्दज्ञानविषयोऽर्थः तस्यावगमो ज्ञानम्। तदनुकूलं तज्जनकं तत्त्वं तदनुकूलत्वं साधन इति। **तदर्थकेति**। तत् विषयावगमानुकूलत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य प्रश्नस्य तादृशप्रश्ने। **इत्यादिनेति**। 'तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र वर्तते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्य'मित्यादिशब्दार्थः। **तदुत्तरं** प्रश्नोत्तरम्। भाष्यीयोन्मानशब्दार्थमाहुः **आकाशसमानेति**। दृष्टान्तेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म **ततश्च दृष्टान्तेति**। तत्र **बहिरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र चेति**। **कालत इति**। ईश्वरे कालकृतं परत्वं वियति कालकृतमपरत्वं तद्रूपः परिच्छेदस्तद्विषयः। **तथेति**। कालतः परिच्छिन्नः। नान्यदित्येवकारार्थः। कालतः परिच्छिन्नत्वं नेत्यर्थः। **उदमिमीतेति**। उन्मानमकुरुत। **फलत इति**। फले साम्यवत्।

चतुष्पाच्च ब्रह्म भूतादिपादाश्च ज्ञातव्याः । तथा सम्बन्धव्यपदेशात् । तत्रैव प्रमेयनिरूपणप्रस्तावे 'उभावस्मि'न्नित्यादिना आधाराधेयसम्बन्धो निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः । 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति च । तथा भेदव्यपदेशात् । 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' 'य एषोऽन्तरऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदेशमाह । अक्षिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्म्यभेदे तु स एवायमिति वदेत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

न्तरलाभस्य बोधनायोन्मानपदस्य सूत्रे उक्तत्वादिति । तथाच दृष्टान्ते कालपरिच्छेदात् तत्समानत्वज्ञानरूपसाधनतः परत्वनिवारणमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाहुः **चतुष्पादि**त्यादि । अत्रापि भूतादीनां पादानामनित्यत्वात् तज्ज्ञानरूपसाधनतः कालपरिच्छेदात्तथा । तृतीयं हेतुं व्युत्पादयन्ति **तथा सम्बन्धे**त्यादि । **तत्रैवे**ति । दहरवाक्ये । तथाचात्राधारत्वेनैव प्रमेयत्वम्, न तु सर्वोत्कृष्टत्वेनेति प्रमेयतो वस्तुपरिच्छेदान्न परत्वसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदे उदाहरणान्तरमाहुः **प्राज्ञे**नेत्यादि । चतुर्थहेतूदाहरणमाहुः **य एष** इत्यादि । **अतिदेशः प्रमाणमिति** । 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यदमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामे'ति श्रावणात् तथेत्यर्थः । **गेष्णाविति,**

रश्मिः ।

फलमुभयोः समानमित्यर्थः । **तत्समाने**ति । तत्समानत्वज्ञानरूपसाधनमनुसन्धाय परब्रह्मणि परत्वनिवारणमित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रत्वान्नाकाशान्तरन्वेषणम् । **उदाहरणे**ति । उन्मानव्यपदेशे तथा । **भूतादीनामि**ति । 'भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैव'मिति सूत्रे 'ज्योतिश्चरणा'धिकरणे स्पष्टम् । **तज्ज्ञाने**ति । तज्ज्ञानरूपसाधनमनुसन्धाय, ज्योतिषि कालकृतं परत्वं पादेषु कालकृतमपरत्वं तद्रूपः परिच्छेदस्तस्मात् । तथा नामोन्मानेन ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं कनिष्ठे कालकृतमपरत्वमितिवच्चतुष्पाद्ब्रह्म कालेन परत्वविशिष्टम् । भूतादिपादाश्च कालेनापरत्वविशिष्टा इत्यर्थः । **अत्राधारे**ति । श्रुतौ 'उभे द्यावापृथिवी अस्मिन्नाकाशेन्तरे समाहिते' इत्युक्त्यात्र आकाशस्याधारत्वेन, नतु आधेयत्वेन प्रमेयत्वम् । द्यावापृथिव्योस्त्वाधेयत्वेन । उभयत्रैवकारव्यावर्त्यमाहुः **नत्वि**ति । **वस्त्वि**ति । आकाशद्यावापृथ्वीनामाधाराधेयभावसम्बन्धात्कालकृतापरत्वरूपपरिच्छेदान्न परब्रह्मणि परत्वसिद्धिः । **वस्त्वि**ति । वस्तूनामाकाशादीनां कालकृतापरत्वरूपपरिच्छेदे इत्यर्थः । अनेन 'अत्र च वस्तुपरिच्छेद' इति भाष्यमपि व्याख्यातम् । **प्राज्ञेनेत्यादी**ति । इयं ज्योतिर्ब्राह्मणेस्ति । सुषुप्तौ जीव आधेयः, प्राज्ञ आधार इत्याधाराधेयसम्बन्धो निरूपितः । **भाष्ये** । **धर्मातिदेश**मिति । किमत्र कार्यमिति चेच्छृणु । उभयत्र पूर्वपक्षनिराकरणेन ब्रह्मत्वज्ञानमिति । धर्मस्वरूपमाहुः **अक्षी**ति । स्थितिर्धर्मः । अक्षिस्थितः हिरण्मयनिरूपितः तत्सम्बन्धी इत्येवं हिरण्मयदर्शनमक्षिस्थितिनिरूपकम् । **प्रकृते** । **तस्यैतस्ये**ति । छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके । **तस्य** प्रसिद्धस्य, **एतस्याक्षिस्थितस्य, अमुष्य** हिरण्मयस्य । **तथे**ति । 'अन्यत्र प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः, अन्यत्र कार्यतः प्राप्तावतिदेशः स कथ्यत' इत्यतिदेशलक्षणादन्यत्र आदित्ये हिरण्मयपुरुषे, अन्यत्र अक्षिस्थपुरुषे, कार्यतः ब्रह्मत्वतः । अतिदेशोयं शब्दः प्रमाणमित्यर्थः । **पर्वणी** इति । 'एषा त्रय्येव विद्या तपती'ति महानारायणश्रुतेः । **व्यूहौ** । 'तस्यर्क् साम च गेष्णौ' इत्यादिश्रुतेः । **केचि**दिति । विरलाः । अष्टरसात्मकोद्गीथविद्यायां अधिकारिपर्वतोतिरिक्तनटगायनपर्वौचित्यात् । 'नटवरवपु'रिति

अतो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाच्चतुर्विधपरिच्छेदरहितमन्यत् किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यम् । सेत्वाकाशादिशब्दास्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते, न तु तद्गतं दोषमपि कल्पयन्ति । संसारसागरोत्तरणोपायत्वात् सेतुत्वम् । निर्लेपायाकाशत्वम् । कामाभिदोहाय चतुष्पात्त्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

पर्वणी इत्यर्थः केचिदाहुः । 'गेष्णौ तु नटगायना'विति कोशात् ताविति वयं प्रतीमः ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥३२॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति तुशब्द इत्यादि । **पक्ष**मिति । एतैर्हेतुभिः परत्वनिराकरणपक्षम् । **न तु तद्गतं दोषमपि कल्पयन्तीति** । पूर्वाधिकरणे दोषनिरासस्य श्रुत्यैव कृतत्वाद्दोषं न कल्पयन्ति । सामान्यादिति सौत्रो हेतुः प्रयोजनगर्भ इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति **संसारे**त्यादि । षोडशकलश्रुतिरत्र पूर्वं नोदाहृता, तथाप्यन्यैरुदाहृतेति तत्तात्पर्यमप्युक्तम् । एवमन्यत्रापि बोधार्थम् । अतिदेशकपदाभावे सेत्वादिशब्दैः कथं सामान्यावगमः, कथं च तद्गुणा-

रश्मिः ।

श्रीमद्भागवते । 'जगौ कलं वामदृशां मनोहर'मिति च । **भाष्ये** । **देशकाले**त्यादि । सेतुर्देशकृतः । उन्मानं कालकृतम् । वस्तु सम्बन्धकृतम् । स्वरूपं भेदकृतम् । **अतो** देशादिपरिच्छेदात् ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥ **परन्त्वे**त्यादि । इत्येवं प्राप्तमित्युक्तम् । **भाष्ये । सामान्य**मिति । **तस्मा**दिति विस्तरः । सेत्वादिसामान्याच्चतुर्विधपरिच्छेदरहितेपीत्यर्थः, तदुपपादयन्ति स्म **तद्धर्मे**ति । तेषां सेत्वादीनां धर्माः सेतुत्वादयो वक्ष्यमाणाः तेषामतिदेशः कार्यतः प्रापणम् । कार्यं चतुर्विधपरिच्छेदरहितस्यान्यत्वप्रतिपत्तिव्यावर्तनम् । तादृशप्रापणार्थमुच्यन्ते, ननु परिच्छेदेन दोषं प्रदर्श्य धर्म्यन्तरार्थमुच्यन्ते । **प्रकृते । पूर्वाधी**ति । 'प्रकाशाश्रयवद्वे'त्यधिकरणे दोषो धर्मकृतद्वैतं तस्य निरासस्तस्य श्रुत्या स्वरूपलक्षणश्रुत्या ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वात् । 'स्वयंप्रकाशाय नमस्करोमी'ति गजेन्द्रस्तुतौ । प्रकाशाश्रयशब्दादेवकारः । **दोष**मिति । देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदरूपं न कल्पयन्ति, किन्तु धर्मभेदं कल्पयन्तीत्यर्थः । **प्रयोजने**ति । संसारसागरोत्तरणादिकं प्रयोजनं तद्गर्भे मध्ये यस्य स तथोक्तः । सेत्वादिपदैः सेत्वादिप्रतीतेः संसारसागरतरणादिप्रयोजनमपदार्थः [illegible] । **पूर्व**मिति । पूर्वपक्षसूत्रे । **अन्यै**रिति । शङ्कराचार्यप्रभृतिभिः । तथाच भाष्[illegible]

भवति । तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकल'मिति । यद्यपि चतुष्पाच्च ब्रह्मेति भाष्यश्रुत्या।८।९॥, तथापि स्पष्टं नेत्येवमुक्तम् । षोडशी कला षोडशकला सा अस्यास्तीति षोडशकलं ब्रह्म । षोडशी चन्द्रकला ध्रुवा तुरीयामृतरूपेत्यमृतत्वाय । एवं हेतुद्वयमुक्त्वा सम्बन्धव्यपदेशहेतोः सामान्यमाहुः **भाष्ये अदुर्लभत्वाये**ति । नहि सम्बद्धो दुर्लभो भवति । भेदव्यपदेशहेतोः सामान्यमाहुः **दिव्यत्वाये**ति । आदित्यपुरुषेऽक्षिस्थितदिव्यधर्मत्वाय । **प्रकृते । एवमन्यत्रापी**ति । अग्निहोत्रशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थं नतु तद्गतं दोषं द्वित्वापादकं देशादिपरिच्छेदरूपं वापि कल्पयतीत्येवं अन्यत्र कुण्डपायिनामयनेपि । **अतिदेशके**ति । यथा पूर्वतन्त्रे प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिशिष्टवाक्ये प्रकृतिवत्पदं तथेहाभावेपि । **सामान्ये**ति । परब्रह्मधर्म्यन्तरयोः साम्यावगतिः । तद्गुणानां सेत्वादिगुणानां संसारसागरोत्तरणोपायत्वादीनाम् । एवकारो द्वित्वापादकगुणियोगव्यवच्छेदकः । **तद्गुणाना**मिति । अग्निहोत्रगुणानां

अमृतत्वाय षोडशकलत्वम् । अदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद्गुणार्थमेव वचनम्, न दोषार्थमिति न ततोऽन्यशङ्कोत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह । बुद्ध्यर्थः । तथा व्यपदेशो बुद्ध्यर्थः । बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासनार्थमयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासनार्थम्, तथा तत्तद्गुणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थमेवमुच्यते ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेपि तथा बुद्धिः सम्पद्येतैवेति व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य, तथोक्तेपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह । स्थानविशेषादिति । धर्म्यैक्येपि स्थानविशेषप्राप्त्या न समानधर्मवत्त्वं दृश्यते अन्यत्रेत्यत्रापि न तथा-

---

भाष्यप्रकाशः ।

नामेव ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाहुः कुण्डपायीत्यादि । तथाच पूर्वतन्त्रे यथा अग्निहोत्रनाम्ना तद्गुणानामतिदेशः, तथात्रापीत्यर्थः । ततोऽन्यशङ्केति । नाममात्रात् तद्दोषशङ्का ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति अन्येत्यादि । अयुक्तमिति । उत्तमस्य हीनसामान्यकथनमयुक्तम् । स्वधर्मप्रशंसार्थमिति । सेत्वादीनां तारकत्वादेर्धर्मस्य प्रशंसार्थम् । उपासनाधर्मस्य फलतः प्रशंसार्थं वा ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥३४॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । तथोक्तेपीति । स एवायमित्युक्तेपि । व्याकुर्वन्ति धर्म्यैक्येपीत्यादि । अन्यत्रेति । स्फटिकादौ । वक्ष्यमाण-

रश्मिः ।

मासादीनाम् । **तथात्रापीति** । 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रितिसंशयोत्तरकोटिबीजश्रुतेः 'एकमेवाद्वितीय'मितिश्रुतेश्चातिदेशिकायाः सत्त्वेनात्राप्यतिदेश इत्यर्थः । तेन भाष्ये । **गुणार्थे** मासादिगुणार्थम् । एवकारव्यावर्त्यमाहुः **न दोषार्थमिति** । द्वैतदेशादिपरिच्छेददोषार्थम् । **नामेति** । सेत्वादिनामाग्निहोत्रनाम च । **तद्दोषेति** । द्वैतदोषः देशादिपरिच्छेददोषाश्च तेषां शङ्का । अपिच ततः सत्यज्ञानानन्तानन्दतोऽन्यस्य धर्म्यन्तरस्य शङ्केत्यपि भाष्यार्थः । **भाष्ये** । **तस्मादित्यादि** । सामान्यात् न पूर्वोक्ताः सेत्वादिव्यपदेशजन्याः द्वैतं परात्परत्वं धर्म्यन्तरत्वं तद्रूपा दोषा न ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥ **अन्येत्यादीति** । सेत्वादिसमाना धर्माः संसारसागरतरणोपायत्वादयस्तद्वत्त्वम् । **हीनेति** । सेत्वादिसामान्यकथनम् । जडत्वाद्धीनत्वम् । **उपासनेति** । उपासनाया धर्मस्य संसारसागरतरणोपायत्वादेराश्रयतो हीनत्वेपि **फलतश्चित्तशुद्धिद्वारा** ज्ञानभक्तिरूपफलतः ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥ **नन्वित्यादीति** । **इत्यतिदेश इति** । धर्मसन्ततेः कार्यतः प्राप्तावतिदेश इत्यर्थः । **तथा बुद्धिरिति** । संसारसागरोत्तरणोपायत्वादिप्रकारिका बुद्धिः । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः । **समानेति** । सेत्वादिसमानधर्मत्वज्ञानाभावे । **धर्म्यैक्येत्यादीति** । 'स एवाय'मिति धर्म्यैक्ये । **स्फटिकादाविति** । आदिनादर्शद्वयं परस्परं बिम्बप्रतिबिम्ब-

न्वभायास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि कुत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति । 'यदादित्यगतं तेज' इति वाक्यादादित्यचन्द्राग्निगततेजसामैक्येपि न समानप्रकाशत्वं यथा, तथात्रापीति ज्ञानसम्भवादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य यथोपाधिविशेषसम्बन्धादुत्तरायणत्वादुत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतधर्मत्वं तथेत्यपि संगृह्यते ॥ ३४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

दृष्टान्ते च । शेषं स्फुटम् । इत आरभ्य प्रभूणामिति प्रतिभाति ॥ ३४ ॥

रश्मिः ।

भावापन्नम् । **शेषमिति** । **न समानेति** । परस्परमन्यसमानप्रकाशत्वम् । **अत्रापीति** । दार्ष्टान्तिकेपि । **आदिपदादिति** । ननु समासघटक आदिशब्दे कुतः पदत्वमिति चेत् । न । ईश्वरवाक्ये न नियमः । यः 'न लुमताङ्गस्ये'त्यनेन पदत्वाभावो बाहुलकात् । **एकस्यैवेति** । एवकारो द्वित्वसंख्यायोगव्यवच्छेदकः । **उपाधीति** । मकरसंक्रमणस्य कर्कसंक्रमणस्य च सम्बन्धात् । **उत्तमेति** । ब्रह्मप्रापकत्वधर्मवत्त्वम् । 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' इति गीतायाः । **तथेतीति** । धर्मातिदेशः, न तु धर्मैक्यमिति । एवं शेषं स्फुटम् । **इत आरभ्येति** ।

प्रभ्वाज्ञात्रयभाविनीं गतिमिहोद्धाव्याशु तत्त्वानुगः सार्धाध्याययुगं चकार रहितं स्वाचार्यवर्यः स्वयम् । शेषं सूचितमित्यतोऽन्यदपि निर्मातुं प्रवृत्तस्ततस्तन्न्यूनप्रतिपूरको विजयते श्रीविट्ठलो दीक्षितः ॥१॥
श्रौतं स्मार्तं प्रमेयं यद्भिन्नमित्येव संस्थितम् । तदेकीकरणे शक्तो यः श्रीविट्ठलदीक्षितः ॥ २ ॥
तद्भाष्यं प्रथितुं स्वज्ञो वावदीति जनः कथम् । तथापि वच्मि तत्तत्त्वं तच्चरणैकनिविष्टधीः ॥ ३ ॥

तथापि पार्थक्येन यथावद्वक्ष्यते । **अत्रेदं ज्ञेयम्** । श्रीमदाचार्याः स्वानुमतमार्गप्रचारार्थं भगवतावतारिताः । प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यारम्भे 'अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः । दत्त्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्मादतोऽहं मुदा गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम्' इति स्वानुभावघटितप्रतिज्ञावाक्यात् । 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ती'त्येकादशस्कन्धवाक्याच्च । नचाचार्येषु मूढबुद्ध्या मानुष्यं शङ्कनीयम् । 'यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः । तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसङ्गतै'रिति दशमस्कन्धवाक्यादनुपमभाष्यं स्वमतसुबोधिन्यन्तसमये वक्तव्यत्वेतावत्कृतमिति सर्वोत्कृष्टत्वावधारणात् । इत्थंच स्वमार्गोपयोगि यत्किञ्चित्तत्सर्वमेव वक्तव्यम् । कालश्च स्वल्पः । स्वलीलाया निर्विषयत्वपरिजिहीर्षया स्वतदीयसामीप्यार्थं भगवतोपेक्षितत्वेन वारत्रयमाज्ञापनात् । इदं चान्तःकरणप्रबोध आचार्यैरुक्तम् । 'आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे । यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया । देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचर'इति । 'नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन्येषां गतिरहं परे'ति नवमस्कन्धवाक्याच्च । अतस्तत्र यः कठिनांशस्तद्विवेचनपरा जाताः । इत्थं चानवगाह्याभिप्रायाणां सूत्राणां भाष्यमुक्त्वा सुगमानां स्थापितवन्तः । तदेतत्पूरयितुं श्रीविट्ठलदीक्षिताः 'स्थानविशेषात्प्रकाशादिव'दिति सूत्रादारभ्य भाष्यमारभन्त इत्याहुः **इत आरभ्येत्यादि** । **श्रीप्रभूणां** गोस्वामिनाम् । **प्रतिभातीति** । समाप्तौ **श्रीवल्लभदीक्षितविरचित** इति शब्दात् । भगवदाज्ञायाश्चान्तःकरणरूढत्वात्प्रतिभां ग्रन्थकरण उत्तरोत्तरस्फूर्तिरूपां करोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

१. सूत्राष्टकरहितम् ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उत्तमोऽस्तीति वदता तत्रेत उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यम् । तच्चाशक्यम् । प्रमाणाभावात् । साम्येपि तथा विशेषाभावोऽद्वैतश्रुतिविरोधश्च । तस्मादितः परस्यानुपपन्नत्वादुक्तरूपमेव परमकाष्ठापन्नं वस्त्वित्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्योक्ताः, तथैव 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाप्यस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमकृत्वा पश्चात् तदाविर्भावे कृते लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्यमिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥३६॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिव्यपदेशानां मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित् । तन्न । 'जन्माद्यस्य यत' इत्या-

---

भाष्यप्रकाशः ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ अन्यो नेत उत्कृष्ट इत्यत्रोपपत्त्यन्तरं सूत्राभ्यामाहेत्याहुः **किञ्चे**त्यादि । **विशेषाभाव** इति, अन्यस्योत्कर्षाभावः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ **अस्मदुक्तमार्ग** इति । एतस्यैव परत्वमितिप्रकारः । पूर्वसूत्रेणास्य गतार्थत्वमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाहुः **अवतारे**त्यादि । **आधिक्यमिव प्रतीतं भवती**ति । तत्रान्यहेतुकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यभिप्रायेण तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

रश्मिः ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ **भाष्ये** । **तथे**ति । उपपादनीयत्वेन । 'अक्षरात्परतः पर' इत्यत्र परतोऽक्षरादित्यन्वयसम्भवात् 'सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुतेश्च । **प्रकृते** । **अन्यथे**ति । ब्रह्मान्यप्रकारेण । **भाष्ये** । **अनुपपन्नत्वा**दिति । सूत्रार्थः । चकारार्थमाहुः **उक्तरूप**मिति । 'परमत' इतिसूत्रे संशयद्वितीयकोट्युक्तं रूपं यस्येति तथोक्तम् । संशयबीजश्रुत्योरेकवाक्यतयैवकारः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ **भाष्ये** । **तथैवे**ति । श्रुतित्वेन, नतु स्मृतित्वेन । बाध्यबाधकभावायोभौ शब्दौ । **इति श्रुत्यैवे**ति । उक्तश्रुतित्वेन प्रकारेण श्रुतिस्तया, नतु स्मृत्या । **प्रकृते** । **अस्मदुक्तमार्ग** इति । **अस्मदुक्त एव मार्ग** इति पाठः असत्पुस्तकानाम् । शङ्खः पाण्डुर एवेतिवत् विशेषणसंगतैवकारः । आज्ञात्र । अत आहुः **एतस्यैवे**ति । विशेषणस्यास्मदुक्त इत्यस्य, नतु विशेष्यस्य । परत्वं इति हेतोः व्यावर्तकोऽस्मदुक्तः प्रकार इत्यर्थः । **अस्ये**ति । सूत्रस्य स्पष्टश्रुत्योपपन्नत्वाद्गतार्थत्वम् । **अवतारेत्यादी**ति । **स्वशक्त्ये**ति । अवतारिनिरपेक्षावतारशक्त्या । **आविर्भावं** तावतीं मायां दूरीकृत्य प्राकट्यम् । **तदाविर्भाव** इति । कोटिकन्दर्पलावण्यादिरूपस्वशक्त्याविर्भावे भगवत्येवावतारिणि, नत्वन्यस्मिन्नधिकरणे । **तत्रान्ये**ति । **तत्र** उक्तभगवद्रूपाधिकरणे 'परमत' इति सूत्रोक्तान्यहेतुकत्वशङ्का स्यात् । **तन्निवृत्ती**ति । परब्रह्मणः परमिति शङ्कानिवृत्त्यभिप्रायेण, तथा भगवत्यन्यहेतुकोऽवतार इति प्रतीतेरन्यपदोपादानमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

दिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृत्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् । नचाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा, सेत्वादिवाक्यैः सममविरुद्धमित्यर्थ इति वाच्यम् । अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । नोक्तकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रवणादिवत् परिच्छिन्नेनाऽप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरिहाराय तु 'सामान्यात् त्वविरोध' इति वदेत् ।

तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वनिरासेनायामशब्दादिभ्यो व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात् सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिध्यति, न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दाः 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान् दिवो ज्यायान् आकाशात्' 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्ण पुरुषेण सर्व'मित्यादयः । आदिपदात् 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य

भाष्यप्रकाशः ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः प्रकरणमित्यादि । प्रकरणमिति । अविरोधप्रकरणम् । उक्तोपष्टम्भायैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमुपक्षिपन्ति अनेनेत्यादि । केचिदिति । शाङ्कराः । दूषयन्ति तन्नेत्यादि । अर्थान्तरमुद्भाव्य दूषयन्ति नचेत्यादि । कथमग्रिमपदवैयर्थ्यमित्यत उपपादयन्ति अत्रैवमित्यादि । शक्नोतीति । सूत्रकारः शक्नोति । कुतो न शक्नोतीत्याकाङ्क्षायामशक्तौ गमकमाहुः अन्यथेत्यादि । यदुक्तमविरोधसाधनेत्यादिना, तत्राप्युत्तरमाहुः विरोधेत्यादि ।

एवं मतान्तरमपाकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति तस्मादित्यादि । आयामशब्दादिभ्य इति । आयामो दैर्घ्यं व्याप्तिरिति यावत् । शब्द्यतेऽनेनेति शब्दः । आयामस्य शब्दो यत्र ते आयामशब्दाः । ते आदयो येषां तद्गुणसंविज्ञानः । तेभ्यः । व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्य

रश्मिः ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ शाङ्करा इति । 'आयामशब्दादिभ्य' इत्यस्यार्थः समान इति नोक्तः । तन्नेत्यादीति । तेनैवेति । एवकारोऽस्य सूत्रस्य योगव्यवच्छेदकः । पूर्वेति । अत्रैव पूर्वसिद्धम् । अविरुद्धमिति । सर्वगतत्वं सूत्रोक्तं अनेन सेत्वादिवाक्यैः सममविरुद्धम् । अत्रैवमित्यादीति । दूरेति । आदिना चाक्षुषग्रहणे । अन्यथेत्यादीति । परिच्छिन्नेप्युक्तसामर्थ्याय व्यापकत्वाङ्गीकारे । परत्वमिति । व्यापकत्वप्रयुक्तं परत्वम् । 'परमत' इतिसूत्रेण सूत्रकारो न शङ्केतेत्यर्थः । विरोधेत्यादीति । सामान्यात्त्विति । सेत्वादिघटितसूत्रोत्तरसूत्रे तदविरोधाय सामान्यात्त्वित्यत्र सूत्रे सामान्यात्त्वविरोध इति सूत्रं वदेदित्यर्थः । आयामस्येति । आयामप्रतिपादकः शब्दो यत्र 'आकाशवत्सर्वगत' इत्यादिवाक्येषु ते श्रुतिवाक्यादयः । येषामिति । नित्यज्यायस्स्तब्धानाम् । तद्गुणेति । तेषां आयामशब्दादिपदवर्तिशब्दानां सम्यक् भवतिना क्रियापदेनान्वयित्वेन ज्ञानं येन समासेन स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । भाष्ये । एवेति । असाक्षात्सर्वगतत्वप्रतिपादकरूपान्यव्यवच्छेदकः । कर्तृत्वादीति । आदिना अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । भाष्यत्वात्स्वपदानि वर्णयन्ति स्म आदिपदादिति । 'व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्य' इत्यत्रादि-

तिष्ठती'त्यादिस्मृतयः संगृह्यन्ते । अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणम्, अनुमानं तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविशेषेण जननीयं चेदभ्युच्चयमात्रं पर्यवसास्यतीति भावः ॥ ३७॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे दशमं परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ॥ १०॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ (३-२-११.)

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपमुक्त्वा तदितराधिकारिणां तदाह । ते हि फलप्रेप्सव एव भजिष्यन्ति । तच्च फलदातृत्व एव सम्भवतीति तदाह । अत ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा । कुतः । उपपत्तेः । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वमसङ्कुचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थः । अतो भगवानेव तथेत्यर्थः ।

केचित्त्वत्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाशङ्क्य, तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तित्वेन व्याकुर्वन्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति । व्यापकत्ववाचकयुक्तानि यानि श्रुतिवाक्यादीनि तेभ्य इत्यर्थः । फलितार्थबोधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति **अनेन ब्रह्मणीत्यादि** । **अभ्युच्चयमात्रमिति** । अनुमानस्य समुच्चयमात्रम् ॥ ३७ ॥ **इति दशमं परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम्** ॥ १० ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ अन्ते एतदधिकरणप्रणयनेन अस्मिन् पादे अविरोधादिनिरूपणप्रयोजनं सूचयन्ननुप्रसङ्गेनाधिकरणमारभत इत्याशयेनाहुः **एवमित्यादि** । **तदाहेति**, भजनीयत्वमाह । नन्वत्र फलदातृत्वमेवोच्यत इति कथमेवमधिकारिविभागज्ञानमित्यत आहुः **ते**

रश्मिः ।

पदात् । सौत्रादिशब्दार्थ उक्तः । **प्रकृते । अनेन ब्रह्मणीत्यादीति** । **श्रुतिरेवेति** । एवकारेण स्मृतिव्यवच्छेदः क्रियते । अनुमानं स्मृतिः । अपिसंराधनसूत्रभाष्येऽनुमानं स्मृतिरित्युक्तम् । **विलम्बेति** । स्वमूलश्रुतिकल्पनद्वारा । **साध्येति** । श्रुतिसाध्यसिद्धिपराहतमपि श्रुत्या बाधात् । इच्छाविशेषो बाधकालीनेच्छा तेन । **जननीयं** स्मार्तज्ञानम् । **अनुमानस्येति** । स्मृतेः ॥ ३७ ॥ **इति दशमं परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम्** ॥ १० ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ **अविरोधादीति** । विरुद्धानां धर्माणामविरोधं वस्तुस्वभावात् । आदि धर्म्यन्तरविरोधः । **सूचयन्निति** । धर्माद्यविरोधो वाच्यः । प्रयोजनं उत्तमेतराधिकारिणोरधिकारः[1] । स तात्पर्यार्थः सूचितार्थः । अधिकरणसङ्गतिमाहुः **अनुप्रसङ्गेनेति** । अविरोधावनुस्मृतस्योत्तमेतरप्रवृत्तिरूपस्यार्थस्योपेक्षानर्हत्वात्प्रसङ्गलक्षणादनुप्रसङ्गसङ्गतिः । **एवमित्यादीति** । सर्वोत्तमत्वं वेदोक्तत्वमात्रेण निःसन्दिग्धत्वं दार्ढ्यं चार्थे तादृशार्थत्वरूपं ब्रह्म सर्वविरुद्धधर्माश्रयं धर्म्यन्तररहितं च । तस्य उक्तसर्वोत्तमत्वनिरूपणेन । **उत्तमेति** । वेदमात्रेण निःसन्दिग्धानां मीमांसानिरपेक्षाणां भजनीयत्वं प्रयोजनं यस्य रूपस्य तत् । **तदितरेति** । 'सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः । विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाशक्यनिश्चयः । तस्मात्सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः । अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिम'इत्युक्तकारिकाभ्यामुक्तादिममध्यमानाम् । **भजनीयत्वमाहेति** । भजनी-

---

१. अत्र प्रवृत्ति ।

तत्त्वग्रे जैमिनिमतोपन्यासस्वमतोपन्यासाभ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवाप्राप्तनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्यादिति चिन्त्यम् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदाने उपपत्तित्वेन निरूपितम्। इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति। सा च 'स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान' इत्यादिरूपा। चकारात् 'सुखं दुःखं भवो भाव' इत्युपक्रम्य, 'भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा' इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ॥३९॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते। ननु कर्मण एव फलमिति पक्षेऽप्युपपत्तिश्रवणे तुल्ये। तथाहि। ईश्वरवादिनापि कर्मनिरपेक्षेण तेन फलमिति

भाष्यप्रकाशः।

हीत्यादि। व्याकुर्वन्ति अत इत्यादि। एतेन प्रकृते ऐहिकामुष्मिकं फलं कर्मसचिवेभ्यस्तत्तद्देवेभ्यो वा, भगवतो वेति संशयः। तत्र तत्र तेषां तेषामुद्देश्यत्वेन श्रावणं 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इत्यादिश्रुतिश्च सन्देहबीजम्। तेभ्य एवेति युक्तम्, प्रतिनियतत्वादिति पूर्वपक्षश्च बोधितः। एकदेशिमतमनूद्य दूषयन्ति केचिन्त्वित्यादि। तन्त्वित्यादि च ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम्।

माध्वास्तु 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'रातिर्दातुः परायण'मित्युदाहरन्ति ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥४०॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि। तुल्ये इति। तथाच अत एव,

रश्मिः।

यत्वप्रयोजनमित्युक्ते रूपस्य विरुद्धधर्माश्रयस्य हीनमध्यमाधिकारिणां मीमांसया प्रयोजनं भजनीयत्वमाहेत्यर्थः। **अत्रेति**। सूत्रे। **ते हीत्यादी**ति। **एवे**ति। 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन' इति एवकारः। उत्तमाधिकारिणस्त्वफलप्रेप्सवः। 'अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'ति वाक्यात्। **फलदातृत्व एवे**ति। देवादीनां जीवानां भगवत ईश्वरस्य वा फलदातृत्वे भजनस्यानुग्रहकारणकत्वेन भक्तिहेतुनिर्णयग्रन्थे उक्तत्वात्। **अत इत्यादी**ति। **ईश्वरादेवे**ति। नतु जीवदेवेभ्यः। **भगवानेवे**ति। अन्यदीयं नास्ति स्वीयमिति भगवान्। पूर्ववदेवकारो व्याकर्तव्यः। **तत्र तत्रे**ति। कर्मणि। **तेषामि**ति। जीवदेवानाम्। 'सर्वस्य वशी'ति श्रुतिर्बृहदारण्यके। **तेभ्य एवे**ति। जीवदेवेभ्यः, नत्वीश्वरात्। **प्रती**ति। प्रतिकर्मनियतत्वाज्जीवदेवानाम्। तेन 'धर्मं जैमिनि'रिति सूत्रेण पूर्वपक्षो यः सोऽनीश्वरजैमिनिमतेनेत्युक्तम्। **केचिन्त्वित्यादी**ति। शाङ्कराः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ निगदेति। **इह त्वि**ति। सूत्रे तु। **श्रुतिमेवे**ति। 'अस्या देवतायाः सायुज्यं सलोकतामाप्नोती'ति श्रुतिमेव, नतु स्मृतिम्। चकारेणेयं भाष्ये वक्ष्यते। प्रमाणयति व्यासः। **मत्त** इति फलदातुः। एवं निगदव्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥ सूत्रार्थमाहुः **तथा चे**ति। **अत एवे**ति सौत्रशब्दौ व्याकुर्वन्ति स्म उपपत्तिश्रवणाभ्यामुक्तसूत्रोक्तहेतुभ्याम्। **विध्यर्थे**ति। विध्यर्थ आज्ञा तस्य ज्ञानं

न वक्तुं शक्यम् । विधिवैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्याम् । तत्सापेक्षत्वे तदेवास्तु, कृतं तत्सापेक्षेण तेन । नचाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन न फलं सम्भवतीति वाच्यम् । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं च न लोकसिद्धम्, किन्तु श्रुतिसिद्धम् । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येष्वर्थवादेषु च 'अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकाम' इत्यादि । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्, तेन स परमां काष्ठामगच्छ'दित्यादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एवं सति लोकेऽन्यथा दर्शनेपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्नात्र काचन शङ्का । ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्व इव । आमुष्मिकफलत्वेन तत् प्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यम् । तस्याशुतरविनाशित्वेपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहाय तद्व्यापारोऽपूर्वं कल्प्यते । अविषमादीश्वरात् विषमफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिर्वैषम्यनैर्घृण्ये च स्याताम् । अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मनुते ॥ ४० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

उपपत्तिश्रवणाभ्यामेव हेतुभ्यां धर्मं फलकारणं जैमिनिराचार्यो मन्यत इति सूत्रयोजना । तदेतत्तौल्यं व्युत्पादयन्ति तथा हीत्यादि । प्रवृत्तीति । विध्यर्थज्ञानोत्तरप्रवृत्तेरनुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणान्तरमित्यर्थः । इत्यादीति, कामनावतः कर्माधिकारश्रावणात् स्वर्गकामादिपदैः कर्मफलं श्रूयत इत्यर्थः । स चेति । फलरूपः स्वर्गादिः । अन्यथा दर्शनेपीति । राजादिभ्यः फलप्राप्तिदर्शनेऽपि । अत्रेति । वेदबोधिते कर्मणि तत्फले च । नित्यज्ञानादिमत्त्व इवेति । धर्मिग्राहकेत्यादिकमत्रापि सम्बध्यते । ननु यदि कर्मणैव फलम्, तदा तदव्यवहितोत्तरं कुतो न जायत इत्यत आह आमुष्मिकेत्यादि । तदिति । स्वर्गादिरूपं फलम् । दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति तस्याश्वित्यादि । तर्हि तौल्यानैकतरस्य फलहेतुत्वनिश्चयः, उभयोः समुच्चयो वेत्याकाङ्क्षायां स्वमतोपष्टम्भायाह अविषमादित्यादि ॥ ४० ॥

रश्मिः ।

तदुत्तरं प्रवृत्तिः तस्या अनुपपत्तिस्तस्याः प्रसङ्गः । भाष्ये । तदिति । कर्म । तेनेति । ईश्वरेण । एवेति । दर्शनादेवकारः । तेनेति । कर्मणा । एवेति । ननु तन्निरपेक्षेण कर्म श्रूयत इत्यग्रेऽन्वयः । उत्पत्तीति । प्रथमज्ञप्तिरुत्पत्तिः । साध्यसाधनत्वेन प्रथमज्ञप्तिः । तद्बोधकवाक्येषु । अर्थवादेष्विति । जैमिनिमतत्वादर्थवादपदम् । 'अन्यथा हीतिवाक्ये चतुरक्षरे द्वे पुण्यस्य पापस्य निदानभूते । उच्चारणादेव नृणां मुनीन्द्रा नारायणश्चेत्यर्थवादः' इत्यस्य विरोधः स्यात् । फलसम्बन्धाभावादर्थवादत्वमित्याशयेनाहुः अग्निहोत्रमिति । प्रकृते । इत्यादीति । कर्मफलमिति । तेनोत्पत्तिवाक्यत्वमर्थवादत्वं चेति भावः । एष यज्ञ इति । अग्निष्टोम इत्यर्थः । 'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीद्यदग्निष्टोम' इतिश्रुतेः । राजेति । राजादिभ्यश्चेतनेभ्यः फलं ग्रामधनादि । भाष्ये । तथैवेति । चेतननिरपेक्षसाधनत्वस्यैव । 'कर्मैके तत्र दर्शना'दिति जैमिनिसूत्रादेवकारः । प्रतिबन्धकेति । शरीराद्यपगमे । परीति । जैमिनिः परिहरति । तस्याश्वित्यादीति । श्रुतिसिद्धेति । व्यापारवदसाधारणं कारणमित्यर्थः । तस्य भावः कारणता । आहेति । जैमिनिराह । अविषमादीत्यादि । अचीति । सप्तमस्कन्धे 'समः प्रियः सुहृ'दिति वाक्यात् । कर्मण एवेति । जडात्, ननु चेतनादीश्वरात् ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः। बादरायणस्त्वाचार्य इतः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्वेन मनुते। कुतः। हेतुव्यपदेशात्। हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः। 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषत' इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यते, अपि तु फलदित्सया तया तथात्वम्। अतः फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित्। नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदाने समर्थस्य फलदित्सायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः, कार्यवैचित्र्यं च कथमित्यादिचोद्यं 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य' इत्यत्र निरस्तम्। विद्वन्मण्डने श्रीविट्ठलेन च। अतः सकामैरपि स एव भजनीयः, नान्य इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे एकादशं फलमत इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥४१॥ दूषणमाशङ्क्य तत्परिहारः प्रागेवोक्त इति स्मारयन्ति नन्वित्यादि ॥ ४१ ॥ इत्येकादशं फलमत इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य
कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

रश्मिः।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ भाष्ये। पूर्वपक्षेति। प्रकाशोक्तरीत्या व्याख्यानम्। अनीश्वरजैमिनिमते पूर्वपक्षेत्यर्थः। ईश्वरमेवेति। नतु कर्म। उन्निनीषत इति। अन्यत्रोन्निनीषतीति परस्मैपदी। ईश्वरस्यैवेति। नतु कर्मणः। काचिदिति। प्रथमशास्त्रत्वेपि व्यासस्य गुरुत्वात्पूर्वपक्षीकरणेपि न काचिदनुपपत्तिः। प्रागेवेति। कृतप्रयत्नापेक्षसूत्रे। विद्वन्मण्डने चेति योगित्वम्। 'अनागतमतीतं चे'ति वाक्यात्। भाष्ये। अतः सकामैरिति। आदिममध्यमाधिकारिभिरपि। अपिनोत्तमाधिकारी। स विरुद्धधर्माश्रयः। मीमांसितत्वादेवकारः ॥ ४१ ॥
इत्येकादशं फलमत इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायजित्पौत्रेण संपूर्णवेत्रा विट्ठलरायजिद्भ्रात्रीयगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरजिता कृते भाष्यप्रकाशस्य तृतीयाध्यायस्य रश्मौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्रेषु तृतीये उपनिषदां बोधकताप्रकारनिरूपके
साधनाध्याये विषयावधृतिर्नाम द्वितीयः पादः।